

HRVAŢSKO PRIMORJE.

napisao
DRAGUTIN HIRC

ilustr.
VACLAV ANDERLE.

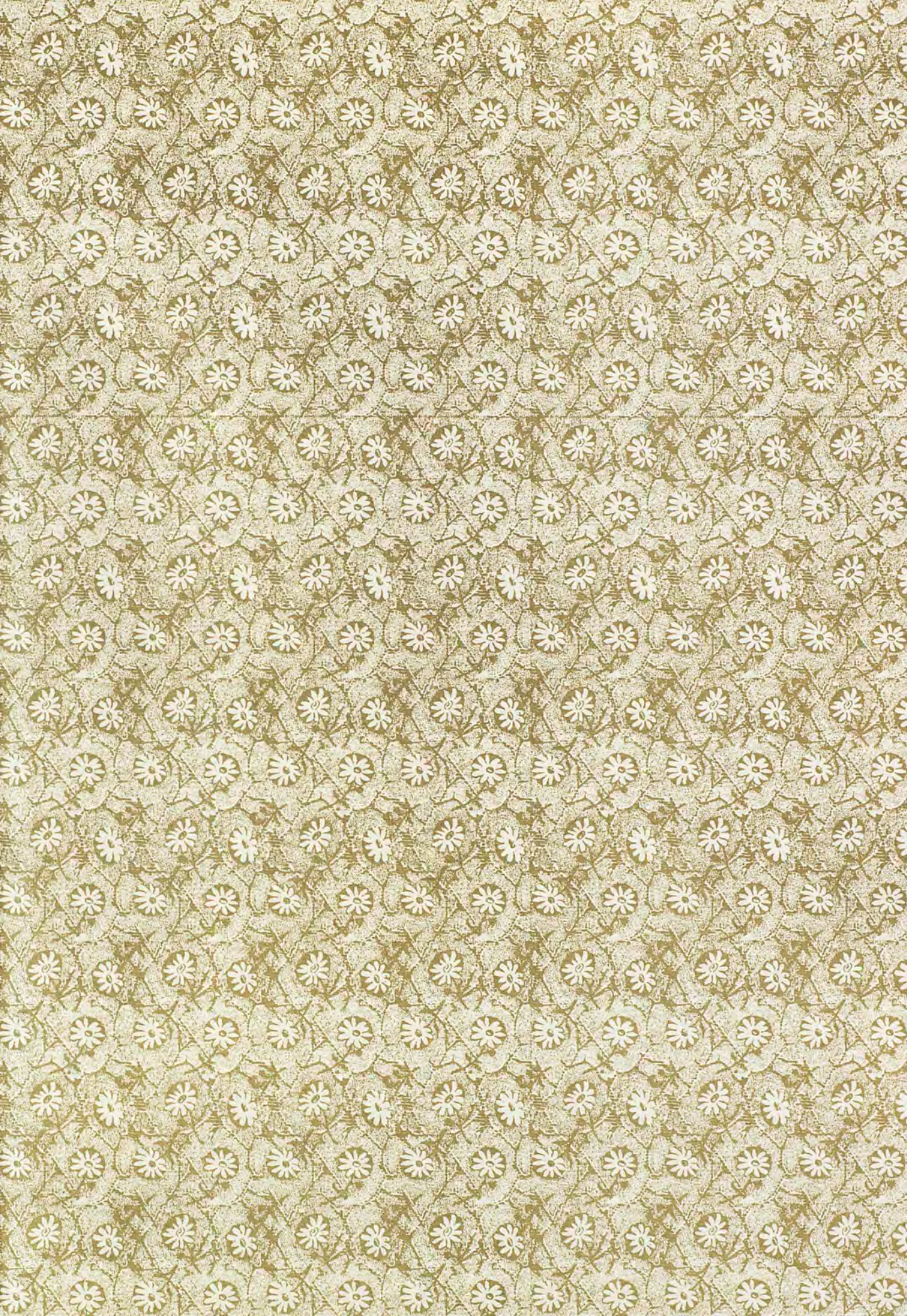
VACLAV ANDERLE.

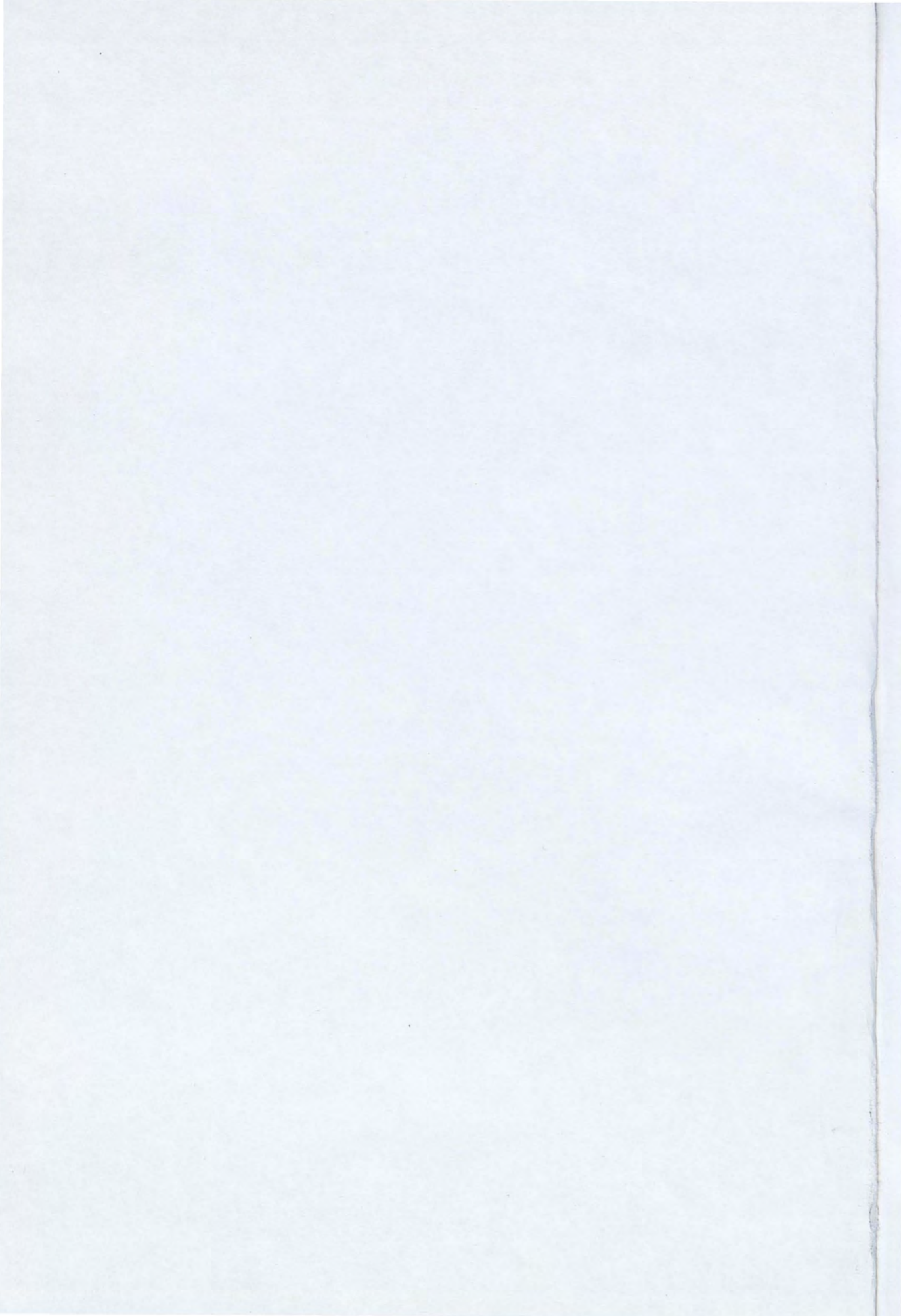

Tisak i naklada knjižare:

L. Hartmana (Kugli i Deutsch Zagreb.)

Dragim Hrv
HRVATSKO PRIMORJE

Uredništvo
"Hrvatsko Primorje", d.d. - Rijeka

Za odgovornost
Alo Hugača

Urednik
Ivan Šturm

Uredništvo
"Hrvatsko Primorje", d.d. - Rijeka

HRVATSKO PRIMORJE

Dragutin Hirc
HRVATSKO PRIMORJE

Nakladnik
"Tiskara Rijeka" d.d. - Rijeka

Za nakladnika
Ado Hungler

Urednik
Ivan Škunca

Tisak i uvez
"Tiskara Rijeka" d.d. - Rijeka

HRVATSKO PRIMORJE

Katalogizacija u publikaciji-CIP
Naučna biblioteka Rijeka

UDK 908 (497.13 HRVATSKO PRIMORJE)

HIRC, Dragutin

Hrvatsko primorje : slike, opisi i putopisi / napisao
Dragutin Hirc ; slike risao Vaclav Anderle. - /Pretisak/.
- Rijeka : Tiskara Rijeka, 1993. - 301 str. : ilustr. ;
27 cm

Faks. pretisak izd. iz 1891 god.

ISBN 953-158-003-0

Riječ nakladnika

Zahvaljujući svom prometno-geografskom položaju Kvarnerski zaljev i njegovo zaleđe, Gorski kotar, od uvijek su bili najkraća veza podunavskih zemalja i središnje Europe sa Sredozemljem.

Upravo zbog takvog položaja i stalne otvorenosti prema europskim utjecajima već zarana su, a osobito krajem devetnaestog stoljeća pa do današnjih dana, ti prostori bili izloženi urbanizacijskim procesima koji su bitno mijenjali njegovo obličje i način života. U obalnom dijelu razvijali su se gradovi-luke, pojavom prvih kapitala razvija se brodarstvo i brodogradnja, podižu se tvornice, a industrijski razvoj pod nezadrživim utjecajem znanstvenih i tehničkih dostignuća poprima sve veći zamah. Javlja se potreba za radnom snagom, što dovodi do migracije stanovništva u veće centre gdje lakše ostvaruju svoje životne potrebe, ali zauvijek ostaju odvojeni od tradicionalnog načina života i običaja. U novije vrijeme i sami smo sujedoci naglog razvoja turizma i prometa, pa i nekontrolirane izgradnje što potpuno mijenja prepoznatljive vizure krajolika.

I u Gorskom kotaru, preko kojeg se ostvaruje ta veza s Europom, grade se prometnice: Karolinska i Lujzinska cesta povezuju Karlovac s Bakrom i Rijekom, a Jozefinska cesta Karlovac sa Senjom. Nekoliko godina kasnije gradi se i željeznička pruga Zagreb-Rijeka. Stanovništvo, koje se dotad bavilo uglavnom poljoprivredom, prihvaćajući nove mogućnosti usmjerava svoj interes na prijevoz i trgovinu. Krče se šume, podižu pilane i pogoni za preradu drva, otvaraju se obrtničke radionice i podižu nova naselja uz glavne prometnice.

Gotovo preko noći nestale su stoljećima stvorene forme pučkog kulturnog identiteta ustupajući prostor "modernom" a u biti potrošačkom mentalitetu, koji danas zapljuskuje gotovo cijelu zemaljsku kuglu ne dopuštajući nam da barem na trenutak zastanemo i prisjetimo se naših korijena.

Bilo bi pogrešno idealizirati ostatke arhaičnog života i ono prastaro poimanje svijeta i ljudskih odnosa, koje se kroz dugi niz stoljeća probijalo sve do modernog doba. Međutim, bilo bi također pogrešno nekritički prihvaćati sve ono što nam nameće današnjica. Zar nisu za to dostatan dokaz opustjeli otoci, devastiran Bakarski zaljev ili uništene goranske šume?

Ti otočki, primorski i goranski prostori danas su obuhvaćeni Primorsko-goranskom županijom, koja predstavlja novu gospodarsku i administrativnu cjelinu sa sedam gradova i 28 općina. I upravo zahvaljujući raznolikim mogućnostima koje se međusobno nadopunjuju, na tom zaokruženom prostoru

razvilo se snažno gospodarstvo, promet, turizam, a postoje i izvanredni uvjeti za još intenzivniji razvoj poljoprivrede, stočarstva i šumarstva. Time se ovoj županiji, čak i u sadašnjim teškim ratnim i gospodarskim prilikama, pruža mogućnost da doživi polet u svom razvoju i tako potakne ekonomske promjene u današnjoj samostalnoj Hrvatskoj.

Međutim, da bi se upravo to ostvarilo, a da se pritom ne ponove greške iz prošlih vremena, moramo i sami revalorizirati svoj zavičaj i odrediti svoj odnos prema baštini i generacijama naših predaka koji su na ovim prostorima stoljećima odolijevali posizanju stranaca i nametanju njihove volje.

Ponukani željom da svoje čitatelje na trenutak vrati u ta protekla vremena, "Tiskara Rijeka" objavljuje pretisak knjiga Dragutina Hirca "Hrvatsko primorje" i "Gorski kotar", koje su tiskane prije stotinu godina i danas predstavljaju pravu bibliofilsku rijetkost.

Zahvaljujući činjenici da je 1873. godine imenovan učiteljem u Lukovdolu, a 1876. u Bakru, gdje je proveo punih deset godina, Hirc je pješačeći, vozeći se kolima, vlakom ili brodom uzduž i poprijeko proputovao Primorjem od, kako kaže, "vilovite Učke gore do posestrime Dalmacije, istražujući mu površinu i utrobu zemaljsku", stalno se vraćajući Gorskom kotaru, njegovim vrhovima i planinskim dragama, diveći se "groznim prolomima, ponorima, ponikvama, čudnolikim dolomitnim stienama..." Pri tim obilascima zapisivao je sve što je vidio i čuo, opisivao područja i naselja, bilježio događaje i prošlost, prikazivao ljude i osobitosti njihova života, od ribolova i poljskih radova do nošnje i običaja. U tim zapisima iznosio je mnogo podataka uvijek se značajki oslanjajući na djela drugih znanstvenika, a pokatkad ih i ispravljajući.

Čitajući tekstove tog zaljubljenika u prirodu i velikog domoljuba, vraćamo se stotinu godina unazad pomalo zatečeni opisima u kojima ćemo danas teško prepoznati ove naše krajolike.

Obje knjige nadahnuto je ilustrirao još jedan zaljubljenik u prirodu i šumska prostranstva, češki slikar Vaclav Anderle, čiji crteži daju još veću ujerljivost Hircovim tekstovima.

Dragutin Hirc (Zagreb, 6. 4. 1853 – Zagreb, 1. 5. 1921) bio je prirodoslovac, geograf, planinar i putopisac. Nakon završene preparandije radio je u mnogim školama diljem Hrvatske. Prirodoslovnu naobrazbu stekao je u Grazu, a potom je radio u Botaničkom zavodu Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Osobito zanimanje pokazivao je za floristiku istarsko-kvarnerskog dijela Hrvatskog primorja i otoka. Glavno njegovo djelo "Revizija hrvatske flore" ostalo je nedovršeno. Znatnu znanstvenu vrijednost ima njegova velika herbarska zbirka, koja je, uz zbirku Ljudevita Rossija, osnova velikog herbarija Botaničkog zavoda Prirodoslovno-matematičkog fakulteta. Objavio je veliki broj stručnih i popularnih članaka iz područja prirodnih znanosti, pedagogije i planinarstva, a bio je i prvi urednik časopisa "Hrvatski planinar".

Obje knjige, kao pretisci sad dostupne i vama, objavila mu je zagrebačka izdavačka kuća L. Hartman, i to "Hrvatsko primorje" 1891, a "Gorski kotar" 1898. godine.

Češki slikar Vaclav Lev Anderle (25. 8. 1859 – 27. 6. 1944) bio je sin šumarskog činovnika. Iako je još kao dječak pokazivao crtački dar, zbog prerane očeve smrti nakon završene realne gimnazije nije mogao studirati slikarstvo, pa u Beču polazi Višu školu za šumarstvo, ali usporedno i Akademiju likovnih umjetnosti. Cijelog života je službovao kao šumar, najprije u Češkoj, zatim u Hrvatskoj (1888–1899) te u Würtembergu. U dokolici je crtao motive iz prirode i života u šumi te ih slao različitim listovima. Za boravka u Hr-

vatskoj surađivao je u "Viencu", "Nadi" te "Domu i svijetu". Za izdavačku kuću L. Hartman (Kugli i Deutsch) u Zagrebu ilustrirao je niz izdanja. Boravio je tri godine u Gorskom kotaru, pa njegove slike prirode i ljudi tog kraja, kao i Hrvatskog primorja, vjerodostojna su i impresivna svjedočanstva o vremenu u kojem su nastala.

HRVATSKO

PRIMORJE

SLIKE, OPISI I PUTOPISI

IZDANJE

IZDANJE

IZDANJE

IZDANJE

IZDANJE

IZDANJE

HRVATSKO
P R I M O R J E

SLIKE, OPISI I PUTOPISI

NAPISAO

DRAGUTIN HIRC

PUČKI UČITELJ, PRAVI ČLAN HRVATSKOG PEDAGOŽKO-KNJIŽEVNOG SBORA, CESAR. I KRALJ.
ZOOLOŽKO-BOTANIČKOG DRUŽTVA U BEČU, BOTANIČKOGA DRUŽTVA U BERLINU, BOTANIČKOGA
I GEOGRAFSKOGA DRUŽTVA U WEIMARU ITD.

SLIKE RISAO VACLAV ANDERLE.

TISAK I NAKLADA KNJIŽARE LAV. HARTMANA (KUGLI I DEUTSCH), ZAGREB

HRVATSKO
P R I M O R J E

SLIKE, OPISI I PUTOPISI

NAPIŠAO

DRAGUTIN HIRC

PROČI UČITELJ PRVAJ GIMNAZIJE HRVATSKOG PEDAGOŠKOG VEŠTAČKOG ZBORA CIBRA I KURUJ
KOLEKCIJSKO-BOTANIČNOG DRUŠTVA U BEOGRADU, BOTANIČKOG DRUŠTVA U BEROLINU, BOTANIČKOG
I GEOGRAFSKOG DRUŠTVA U WEIMARU I DR.

SLIKE RIŠAO VAGLAV ANDERLE

PRIPOMENAK

SRETNOJ BUDUĆNOSTI

HRVATSKOGA PRIMORJA!

HRVATSKOGA PRIMORJA
SZRETNOJ BUDUCNOSTI

P R I P O M E N A K.

Mnogi je rodoljub, putujući kršnim našim Primorjem, iz dna duše požalio, što nam ga do sada nije nitko izpitao i opisao. — Godine 1876. postao sam učiteljem u Bakru i tu uz žal naše azurne Adrije proživio punih deset godina. Izpitao sam ponajprije krajeve oko Bakra i Rieke, posjetio često bajni naš Vinodol i slavljeno Grobničko polje, te se od godine do godine odpućivao sve dalje. U deset sam godina prošao uzduž i poprieko Primorje od vilovite Učke gore do posestrime Dalmacije, iztraživajući mu površinu i utrobu zemaljsku. Na licu sam mjesta sve bilježio, što sam vidio ili od prokušanih ljudi čuo i tako prikupio liepu gradju. Smetnuvši pod oko i kraj i ljude, obuzela me želja, da Primorje i opišem, da opišem onaj kraj, po kojem nas znadu svi prosvietljeni narodi svieta; da opišem ona sokolova gnjezda, po kojima nas upoznao ledeni sjever, žarka Afrika i daleka Amerika.

Proučavajuć hrvatsko Primorje, poduzeo sam preko 260 to većih to manjih ekskurzija, obašao tu i tamo na kopnu malone svaku stienu, umejak i šumicu, uzpeo se na svaki poveći brieg i vrh, a na moru zavirio u svaku drāgu i drāžicu. Mnijem s toga, da sam mogao i smio opisati taj najzanimiviji kraj domovine, da njime upodpunim, koliko moguće, hrvatsku geografiju.

Znamo, da se u nas turistica slabo razvija, a zamašan je tomu uzrok, što je i u nas običajno, da se naš novac u tudjinstvu troši, a ne vidimo ono, što nam leži pred očima; ne vidimo divnu onu zemlju, u kojoj ugledasmo svjetlo božje. Mi u tudjinu, a drugi k nama, da se dive, da proučavaju i opisuju krajeve, kakovih nisu vidjeli nikada.

Strane putnike ovim djelom ne mogu navrnuti u naše Primorje, ali vruće želim, da ponuka pozemca Hrvata, da ga obadje, da se u njegovim predjelima raji, oko pase i pari; vruće želim, da bi ovo djelo pospješilo razvitak turisticke u Hrvata, a naročito napunilo svačije srdce budnim i žarkim patriotizmom.

Iztačnuv u kratko, kako je ova knjiga postala, reći mi je odmah, da ju ne bi ovako napisao bio, da me visoka kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, nije podupirala, omogućiv mi svaku daleku i velikim troškovima skopčanu ekskurziju. I ovom se prilikom visokomu kr. odjelu zahvaljuljem najsmjernije.

»Hrvatsko Primorje« ne bi nikada bio mogao izdati u ovom ruhu, u takovoj opremi, da nije naše revne knjižare L. v. Hartmana (Kugli i Deutscha), koja, kao nakladnica, nije žalila nikakova troška, samo da bude izdanje što sjajnije. Ona žali dapače, da knjiga još bogatije nije ilustrovana, nu nije se uz najbolju volju dalo postići ono, što se naumilo bilo, jer ne bijaše nekih slika i fotografija.

Liepa hvala slikaru Vaclavu Anderleu, koji je djelo ukrasio toli lepim slikama, i prijatelju Narcisu Daminu, prof. kr. pomorske škole u Bakru, koji je ponzatom pripravnošću načinio nekoliko nacрта.

Hvalu izričem i planinskomu društvu na Sušaku, koje mi je novčanom podporom omogućilo, da sam nabavio nekoje potrebne fotografije.

A bratska hvala sudruzima po Primorju, otocima i Istriji, koji su me na tolikim ekskurzijama vazda ljubezno podupirali.

U Osijeku, 28. studenoga 1891.

DRAGUTIN HIRC.

OPATIJA I OKOLIŠ.

rije nekoliko godina posjetih vriedna prijatelja. Otvoriv vrata, nadjem ga u naslonjaču. Nagnuo je glavu, pružio noge, spustio ruke i sladko snivao Stanem časak, te ga promatrah. Pred nogama mu bio svezak djela: »Italien. Eine Wanderung von den Alpen bis zum Aetna«.

— Bordighera, San Remo, Mentone! —, ova imena izusti i u snu se protegnu.

— Hej Ivane!, što te nosi tako daleko, probudi se, evo ti dugo nevidjena prijatelja. — Prene se, otare oči i poskoči veselo, kad me u sobi opazi.

— Čini mi se, ti si bio u Bordigheri, San Remu i Mentoni, upitam prijatelja Ivu.

— Jest brate, nikada u životu nisam sladje, nikada ljepše sanjao. Evo čitah opis Italije, onaj odsjek: »An der Riviera di Ponente«; uživah, nasladjivah se, dok me i san svladao, a ja zaspao.

Prijatelj mi sada uz one divne slike crtao krasotu Riviere, iztaknuo maslinom ovjenčanu Onegliu, Porto Maurizio, glasovito lječilište San Remo, blagu klimu Mentone, svjetsku igraonicu Monaco, paomama opasanu Bordigheru, biser sredozemnoga mora Nizzu

i druga mjesta, što ukrasuju pomenuti italski kraj. Govorio je tako živo, tako obuzete duše, da me je zanio do kraja.

Riviera di Ponente i Riviera di Levante mora da su divni krajevi, jer se onamo svraćaju ljudi sa svih strana Evrope: jedni, da se oporave, drugi, da uživaju bajnu onu narav uz azurno more a pod plavim nebom „belle Italie“.

Prodje opet koja godina, a ja došao u kršno primorje, od kuda putovah sad simo, sad tamo. Srđce me vuklo u susjednu Istru, podjoh i obadjoh cio iztočni joj kraj. Tom prilikom sjetio sam se prijatelja Ive, sjetio našega razgovora. Sgrnuv u dušu sav priedjel, što no se protegnuo u istočnoj Istri na podnožju vilovite Učke gore, uzklikoh: »Ta i mi imamo svoju Rivieru!«, a to je kraj, u kom se bjelucka Kastav, Volosko, Opatija, Ičići, Ika, Lovran, Mošćenice i daleki Bršec. Bjeluckaju se ta mjesta, kao da ih vila od morske pjene sazдалa, tá gnjezda braće naše, istarskih Hrvata.

O p a t i j a

I mi imamo kraj zimzelenih magnolija i kamelija, imamo maslinu i lovoriku, paome i |pinije, cedre i čemprese . . . I mi imamo more, što oplakuje cvatuće žalove, imamo kraj a u njem raj. Staneš li na Rieci na veli valobran, smetnut ćeš pod oko malo ne cielu iztočnu Istru. Pratiš li onaj čudoliki žal od začetka, opazit ćeš, da se protegnuo pravcem sjevero-zapadnim, svijajuć se prama jugo-zapadu. U tom je pregibu, iz daleka reć bi na samom moru, u kraju tihom i mirnom, kao u svetoj dubravi ili gaju, hrvatska Nizza, naša dražestna i vazda zelena Opatija. Udaljena je od Rieke jednu milju i pō, nu kreneš li kolima ili željeznicom do Matulja, gdje te čeka elegantan višezov, evo te tamo i prije. Tko pak želi da sve točno vidi i gledajuć da se nasladjuje, neka putuje pješice.

Minuv na Rieci Cecilinovo (pučki vrt), dodjosmo do razkršća i krenusmo lievo cestom, preko koje upravo projuri tršćanski vlak. Ovaj dio grada zovu Rječice; tu je tvornica torpeda, tu i villa tvorničara baruna Roberta Whitehada (Wajthed) Villu okružava mali, ali milovidni perivoj, u kom se krile pinije, piramidalni čempresi, iztiču magnolije, kamelije, jasmin, aucuba, japanski evonymus, pistacije, tanko-iglasti cedri, pa ugledna akacija *Lophanta speciosa* sitno-perastim lišćem i blagomirisavim, crvenim cvietom. Nagledaš li se u rastilnjak i tu sve buji i divnim cvietom cvate; oh one tropske orchideae!

Za malo dodjosmo u Cerovicu, gdje je tvornica kemikalija. I ovo mjestance okruženo je bujnom zeleni, a naročito se iztiču povisoki jagnjedi, zasjenjivajuć naokolične, kuće izpod kojih na vapnene stiene probija jak potok, utičuć nakon kratka tieka u more. Tu ima uvijek ljudi, koji hladnom vodom žedju gase, tu ima i blaga, koje se napaja, jer od Istre do ovdje ne ima nigdje sladkovodna vrela.

Pred tvornicom pružio se iznad mora vrtić zasjenjen kestenima, a na okolo ga obrubilo tamno-modrim perunikama. Gdje koja i odbjegla, pa se krili na tvrdoj stieni iznad samog mora, a na jednom mjestu vidjesmo i poput sniega bielu peruniku, nu dok se iz Opatije povratismo, nečija ju ruka odkinula. Tu pod krošnjatim kestenima posjelo i nekoliko krasotica, da se onim blagim morskim zrakom razblaže, dočim je dječarac, sjedeć na tankoj travi, vio kiticu mirisavih ljubica. Kad si u Cerovici, riešio si se one vreve i halabuke radnika, koji kreću u tvornicu duhana, petroleja, u tvornicu za čišćenje riže, torpeda i kemikalija.

Bližnje mjestance zove se Kantrida. Maleno je to seoce zahladjeno visokim dudovima, pistacijama i lovorikama. Sve su kućice u Kantridi krčmice, u kojima se toči dobra istarska kapljica, pa zato Riečani simo rado izšeću. Malo je dana, da se u Kantridi ne pjeva i ne tralaliče.

Iduć tako dalje, dolaziš u prilično pust kraj. Kamenje i pećine strše na sve strane obrasle slabim zelenilom, nu vidik ti je na more uvijek otvoren. Uz put ima i po koja kamenarnica, gdje radnici već ranim jutrom nabijaju, a u moru i po koja brodica, u koju kamen krcaju.

Šumica, okićena mladim sočnim zelenilom (jer bijaše proljeće), pritaji nam za časak more, a samo izmedju grana provirivale su azurne krpice i ljeskale se o suncu. Pred nama uzdizala se Učka gora, pozlaćena sunčanim zracima, a tu i tamo izticale se na tom divu duge, tamne pruge. Bijaše to sjena medju kamenitim grebenima, u kojima zimi ima sniega, pružajuć svoje biele trakove daleko; nu podnožje je Učke gore vazda zeleno, toplo i ugodno i dok se s proljeća snieg na Učki bieli, cvatu u Opatiji ljubičice, driemavke, jaglaci, a u perivoju magnolije i kamelije. I ono krasno Volosko liepo se iztitalo, al srdce nam zatitra, kad opazismo bujnu zelen Opatije, cilj današnjega putovanja.

Sad nam je poći malo nizbrdice, nu kad tamo, iznenadi nas dolac uz more, koje mu podnožnicu oplakuje. Na desno od ceste dižu se pećine, zatvarajuć sočnu livadicu okruženu šumicom, a prama molu opet su blicde stiene sivim maslinama, što se zrcale u dubini morskoj. Tu je porasla tek koja, nu za malo te primi bujan maslinjak u hladu kojega možeš na zelenoj travi odmoriti, upraviv oko prama moru, koje se lagano talasalo, a dalje tamo srebrnastim sjajem odsievalo.

Maslina se pomalo gubila, miešala sa hrastom, jasenom i lovorikom i nu to, dodjosmo u krasnu šumu pahuljasta hrasta, gdje se uzdizahu ugledni *Asphodelusi* i biele pećine sa svjetlim bršljanom. Visoko na hrastu zapjevala zeba, pozdravljajuć svojim pojem pomladjeno i milo proljeće. Na takovu smo livadu posjeli, da se malo odmorimo, jer nas od vrućine i znoj oblio. Krasni leptiri, a medju njimi i niežna Aurora, veselo lepršahu po tom vrućem suncu.

Cesta je dosta mrtva, tek kadkad prošao po koji istarski Hrvat goneć svoga konja, naprćena ugljenom ili noseć ljeskove obruče, da ih na Rieci proda. Prošla je i po koja žena vraćajuć se iz grada, a pojave se i dva pritajena financijalna stražara, koji tu na kriomčare paze. Od mora ne vidjesmo ništa, samo razabrasmo kako mrmolja i gogolji, peruć tvrdi kam i liticu.

Malo dalje otišlo ono opet u kraj i stvorilo liepu dražicu Razbojno. Tu se putnik rado zaustavlja, da gleda, čega još nije vidio, — vir u moru, što ga stvara sladka voda izviruća u dubini morskoj. Prigodno mi reče neki seljak, da je na ovom mjestu ribolov obilan.

Kod neke kuće, gdje u ljetu buje *Acanthusi*, dieli se cesta u dvoje: jedan trak vodi u Kastav, drugi se spušta prama Voloskomu. Duboko pod nogama opazismo Preluku, poznatu na Kvarneru sa svoga vjetra. To je tramontana (sjever), koja sa kranjskih briegova, a između Učke gore i Snježnika, propuhava i po Kvarneru se lepezasto širi. Ovdje tramontana svakim danom puše, ako ju jači vjetar ne podbije, a popuhava obično od 8—10 ure s jutra i poslije sunčanoga zapada, stvarajuć na moru sitne talasiće. Nebo je za toga modro, vedro ili lebde po njem lagahni oblačići, a zrak je osobito svjež. I tako tramontana od Preluke razblažuje onu nesnosnu ljetnu vrućinu i pospješava vožnju od Lovrana, Ike, Opatije i Voloskoga prama Rieci, jer se jedra nadmu i brodica glatkim morem hrli, odbijajuć pjenu, što joj se pod nosom stvara. Tko je za vrućih dana ovuda putovao i u tramontanu došao, taj se je ugodno sjeća, jer mu je okriepila i tielo i dušu.

U Preluci dvie su kuće uz more, a nad prvom visoke i dugačke stepenice, zasadjene maslinama i drugima voćkama. Zaton prilučki obrubljuju vapnene stiene, padajuć osovno u more. Svaka stiena, svaki greben sa onim riedkim grmljem iztiče se plastički u dubini morskoj. Utroba je tim stienama s jedne strane otvorena; tu je kamenolom, gdje kamen za riečku luku lome. Radnici se dolje motaju na sve strane, a vidiš ih, gdje nekoji bježe i podalje stanu. Mukli tutanj, što ga zamietiš, tumači ti bie: dinamitom lome kamen. Sam prostor tik mora izprepleten je šinjami, po kojima kola voze i kamen u brodice krcaju. Kad je više njih nakrcano, poteže ih do Rieke parobrod, kojemu se i sada dimnjak pušio. U začetku zatona uzdišu se visoke ljestve na kojih u košu čuču ribar, zureć u to modro more. To je tunjica (tunara), gdje tunu love, nu dogodi se, da u ovom krajnom kutu Kvarnera mjesto tune uhite morskoga psa. Takvoga su tunerini iztegnuli i 16. travnja g. 1872. Bijaše dulji od pet metara, u objamu je mjerio 4 metra, rep se izduljio na 126 metra, a peraje mu bijahu malo ne metar dugačke. Našli su u utrobi te nemani glavu sa vlasima, dva postola, mornarsku košulju, kosti, kozjih dlaka i cieloga dupina (pliskavicu).

Prije koje godine navalio je morski pas na brodicu tolikom snagom, da je jedan zub skršio i za spomen ga u rebu brodice ostavio. Svake skoro godine uhite kod Preluke po kojega.

Mineš li omašni zavoj, što ga u pustim stienama stvorila cesta, evo te na pragu Vološkoga. More je otelo žestoku liticu i stvorilo liepu luku u kojoj se ljuljaju brodice i lahke gospodske barke nadstrte bielom »tendom«. Dva su rta otišla u more okitiv se pusteni smiljem, miloduhom bresinom, bodljastim ružama, grimiznim klinčićima i drugim miljencima južne flore. Uz zaton krili se liepo i bielo Volosko, a na svakom mu se kraju nasadio po jedan dvorac braće Minaka. Nad gradom se dižu tvrđi, kameniti vrhovi, to goli, to šumicami zarasli, iz kojih se nalukavaju biele kuće, dočim se tamo s lieva čunjasto svio stari Veprinac, a nad njim se uzdigla Učka gora. Ugodno je postati na cesti iznad Preluke, te se nasladjivati pogledom na Volosko, onaj gradić, što no ga i Voločani nazivlju predragim i liepim svojim dijamantom.

Cesta, koja vodi iz Rieke u Pazin, ide sredinom grada, te mu je ujedno glavnom i najliepšom ulicom, koju zarubljuju jedno- i dvospratnice. Ova je ulica dosta živahna, jer neprestano polaze kočije, bilo u dražestnu Opatiju, bilo u Lovran ili još i dalje morskim žalom, pak u nutarnje istarske strane. Ovdje ima uvijek Istrana sa oprćenim mulama ili magarcima, da tu robu razlože ili da krenu dalje put Rieke; nu ima i takovih, koji dolaze na sud, porezni ili carinarski ured ili do pomorske zdravstvene agencije, buduć je Volosko sjedištem istoimenoga političkoga kotara. Ova glavna ulica razmeće Volosko, koje broji do 2000 duša, na dva krila: jedno se spustilo prama moru, a drugo se uzdiglo uz obronak kamenita vrha i uzidalo u tvrđi vapnenjak. Grad je dakle sagrađen amfiteatralno kao i naš Bakar, pa mu zato vidiš svaku kuću a na kući svaki prozor. Ulice imaju kamenite stube, kojima se u bujnoj zeleni silazi i uzlazi. Medju

kućama steru se vinogradi i vrtovi, uzdižu lovorike, smokve, praskve, a ne ima kuće, pred kojom se ne bi nadvila sladka loza ili ju zasienjivala hladovita smokva; segni samo preko prozora i puna ti ruka sladka ploda. Kada smokve suše pun ih je grad, pune ulice, te ih 10 do 15 komada nude za cigli jedan novčić.

U gradu susrećeš ponajviše ženske; pa kad bi ih pitao, gdje su im muževi, rekle bi ti da su na moru. Čuo bi, da joj je muž u Aleksandriji, Kairu ili Algiru; druga primila je ovaj dan pismo iz Plymoutha ili daleke Cube, Jamaike; trećoj je muž odplonio brodom iz Trsta put Nova Jorka ili Bona Zajre

Voločani su ponajviše pomorci: muče se po daleku i široku moru, po više godina izostaju i dragim svojim ženama prištedjeni novac pošiljaju. Među pomorcima ima i brodovlastnika, čiji brodovi plove raznim morskim putevima. Kada se mornar povrati na svoje ognjište, tad se odmara i pomalo oko svoga gospodarstva nastoji; ali naći ćeš i takovih, koji počivaju posjednuv na kamenitu klup maloga trga. Gledaju od ovdje na more, što im se pruža pred očima sve tamo do Senjskih vrata, gledaju ga tako sveto, kao da ga nisu nikada vidjeli. Nu ono im i jest sveto, ono od njihovih praotaca predana baština; uzmi mu more, uzeo si mu jedinu nasladu života.

U Voloskom mnoge su žene krušarice, a Volosko od vajakada je glasovita primorska pećnica. I Talijan nije mogao nahvaliti »il pane di Volosca«. Voloskih hljebaca ima i na Rieci, odkud ih krušarice donasaju u Bakar. Osim hljebova miese i velike okrugle kolače, nalik bodulskim priesnacima.

Kad smo u Volosko unišli, spremao se svijet na posao. Podjismo u krčmicu, da naručimo doručak; a dok ga liepa plavokosa domaćica pripravljala, odosmo uzbrdice do crkve, da i nju razgledamo. Nije nas iznenadila. Ima istinabog pet žrtvenika, nu nijedan se ne odlikuje i tko je god crkvu slikao, bijaše prosti radnik, jer ju onim slikarijama samo nagrdio.

Za jedan sat povratismo se u gostionicu i miris nam pržolica dopre već do nosa. Bijahu pripravljene na »temfanje« sa krumpirom, dodala im domaćica mirisave bresine, metvice i malo ružmarina. Bijaše to pravi »deorum cibus«, što takova nismo već dugo okusili bili. Nu tko bijaše kriv, da smo još pol litre vina naručili, da li mlada, bujna domaćica, koja je s nama liepo hrvatski sborila, da li pržolice, to vam ne bih znao reći. Tako bijaše, kad sam prvi put putovao u Opatiju, nu na drugom putu svratih se u drugu gostionu. Posjedosmo u dvorište pod sjenicu ali ne Ampelopsisa, već nas je zasienjivala jedna jedina ruža (Rosa), razapev se po gredama i gredicama. Pred nama se uzdizao zamašni Hybiscus, a malo dalje kao stegno debeli Oleander.

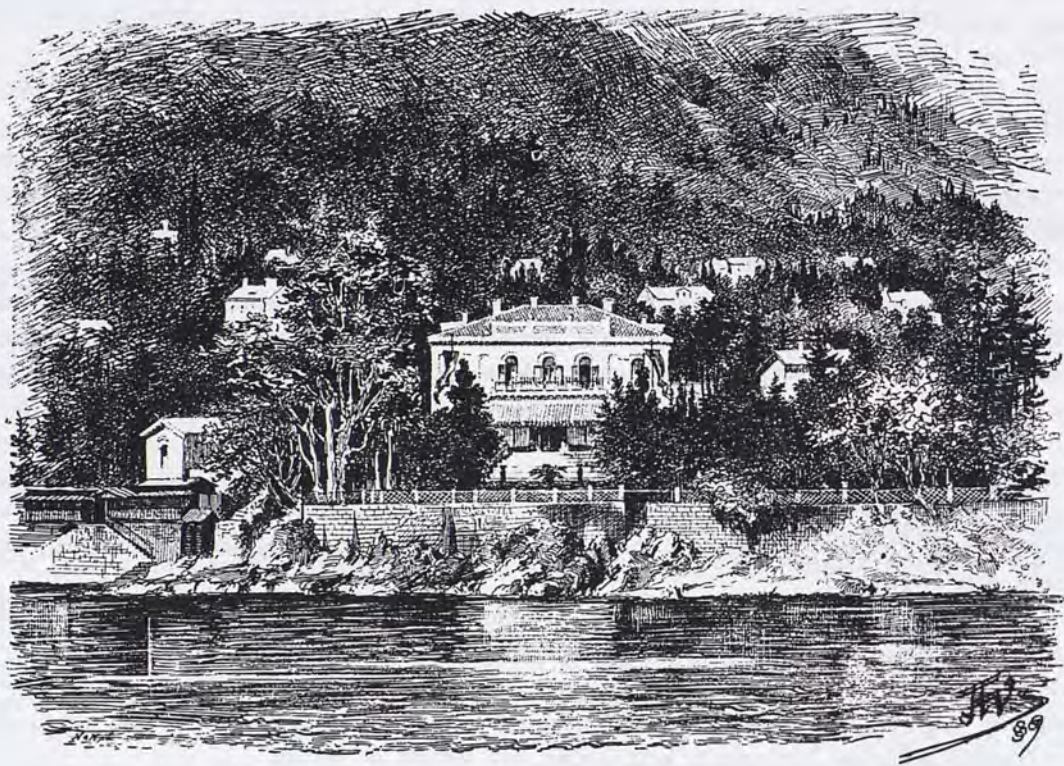
Dok smo ovdje počivali, prolažahu iz Opatije gostovi, da se prošeću i da se nasrću onog svježeg, mirisavog zraka, da pasu oči na bujnoj vegetaciji umiljatoga Voloskoga. Vidjesmo elegantnih gospodja i gospodjica sa raznobojnim suncobranima, razabrasmo njemački, talijanski, francezki, englezki, a zagledasmo i takove, koji bleda i upala lica lagano hodahu, čas bi stali, čas i zakašljucali. Sad bi proletila kola, kočija, sad koriera ili viševoz.

Od ove gostione redaju se dalje kuće i ville, a zatim se protegnuo dugačak zid i zatvorio nam vidik na more; nu dokrajčiv ga, iznenadi nas krasna morska draga okružena sivom maslinom, koja je do mora segnula: I sad približujuć se k Opatiji, misliš, da je obmana vida, jer jedva, što si se cestom malo uzpeo, zaustavlja te villa Pepina, kojoj pročelje zasjenjuje lovorika, šiknuv u visinu sa 19 stabala iz jednoga korjena. Malo još, samo časak je prošao i mi se primakosmo k perivoju ville Angioline. Odmah zagledaš cielu šumu omorika, pinija, borova, cedara i ne vjeruješ očima, da je živica perivoja od same zimzelene thuje. Dodjismo do vratiju te se po putu, a u hladu cedara, lovorike i čempresa spustismo nizdolicu i stajismo na najvećem zaravanjku pred samom villom. Nu prije što smo simo došli, zaustavi nas božanstven miris lovor-višnje (Prunus Laurocerasus). Zimzeleno, kožnato i svietlo lišće okitilo se dugačkim bielimi grozdovima, a zemlja kao zastrta snježnim pavuljicama.

— A ono?, upitasmu jedan drugoga. Preko živice pala nam u oči vrst češernjače nalik kaktusu, *Araucaria imbricata*, sa horizontalnim valjkastim granama i malo ne poleglim iglicama.

Na stepenici smo, od kuda zagledaš jednim mahom more. Ovdje možeš i posjesti, kako to i drugi rade pod velikim razastrtim suncobranima, i ljubopitno se oko neće utruditi, gledajuć okolo sebe. Već same stiene, što niknuše iz morske dubljine, tako su čudnolike, da ih je milina gledati. Povisoke, raztrgane, izprane, pune oštrica bacaju tamnu sjenu u to modro more, ljeskaju se u njem osobito jasno, a ono oko njih talasiće, reć bi s njimi se igra, dobaciv im po koju zelenu algu.

Ovakav zrak diše se na našoj obali samo u Opatiji, a osvježava ga dašak, što je zalahorio Od ove stepenice smetneš jednim mahom pod oko kraj od Kraljevice do povisokog Šiša (620 m.) na Cresu, pak od Voloskoga sve tamo do otoka Krka, gdje se u magli gubi Omišalj. Gledaš obje Kostrene, Šmriku poviš Kraljevice, Malinsku na otoku Cresu, a za sva ti se ta daleka mjesta čini, da u zraku lebde. A ono divno naše more leži pred tobom rano s jutra tiho i mirno, odsievajuć sivim sjajem. Daleki brodovi, što po njem plove, kao da su ljuške od oraha a pričinja ti se, da se ni ne giblju, dočim se na kraju Velih vrata more sa nebom spaja.

Villa Angiolina.

Dok se svježim, jutarnjim zrakom kriepiš i slavuljevo biglisanje prisluškuješ, zažari ti se nebo tamo iza hreljinskoga vrha i budi cielu prirodu na nov život. Prvi traci pozlate drevni Trsat, nu u tren zatitra božje svjetlo i po tom gladkom moru i cielom dalekom obzorju. Tu pred tobom more je modro poput azura, lagano se talasa, kao da diše i nježnim talasićima tvrdi žal oplakuje. Tamo dalje ona se intenzivna modrina gubi, dok se nepremetne u sjaj, koji posrebreni cio Kvarner do Kraljevice i Senjskih vratiju.

Krenimo sada u perivoj! Jedva, što nam vratar otvorio vrata, sustasmo; tik se pred nama diže ciela hrpa Aloa, američanski tulipanovci (*Liriodendron tulipiferum*) i visoke magnolije (*Magnolia grandiflora*), kojima se kožnato lišće ovdje sjaji, kao na Himalaji i Japanu.

Dodjismo do drugoga maloga i polokružnoga zaravanjka, uz koji se krili krasna pinija. Tu na klupama posjedoše neki i zure u to daleko srebrenasto more. Puteljak vodi dalje i sad nas zagrnula zelen s obijuh strana, prebujna zelen čempresa, cedara, thuja, arbutusa, magnolija. Živicu stvara ne glog ili crni trn, već Aucuba japonica kožnatim, žuto-pjegavim lišćem i sitnim ljubičasto-grimiznim cvietom.

Krénimo na desno; evo nas na trećem zaravanjku! Polokružan je, liepo ogradjen, na ogradama ukrašen sa Agavama. Na desno razpružila se opet zamašna pinija, a straga pinija do

U perivoju Ville Angioline

pinije, stvarajuć šumicu, u kojoj se uzdigla mala villa. Tamo preko titrajućeg mora gledaš zelen poluotočić, a iza njega crkvu sa nekoliko kuća. To ti je Lovran; dalje tamo povisoki Šišulj sa tri glavice, a pod njim Beršec i Mošćenice. Na lievo nalukavaju se izmedju maslina nekoje ville voloske, gore Kastav, vrhovi gorskoga kotara, a dalje tamo Rieka. Mi smo sjedili 15. travnja medju kamelijama i pinijama, dočim je naš Rišnjak i Snježnik pokrivaio još debeo snieg.

Pred ovim zaravanjkom i mali je mulj (molo) sa nekoliko barčica; volja te sjedni, pa

se povezi krajem, kamo te srdce vuče. Krenusmo napried. Medju lovorikama smo, u debelu hladu, malo ne u polutama. Puteljci su uzki, motaju se na sve strane, nu mi podjosmo ravno kraj nasada božikovine (*Ilex*) i dodjosmo do klupe na koju smo posjeli. Sučelice od nas dizao se zamašan hrast-medunac, a do njega nekoliko brestova, po kojima se češljuguri naganjali, dok je na vrhu krošnje zebe glasno svoju jutarnju pjesmu pojila. Htjeli smo, da malo dulje sjedimo, ali nam ne da srdce, ono nas vuče do susjednoga brežuljka, koji je čempresima zarasao. Prodjosmo kraj uglednih himalajskih cedara (*Cedrus Deodara*), uzpesmo se uzbrdice po puteljku i tu nas iznenadi od kamenja složena piramida ukrašena sa četiri Aloe, povita sa dvie vrsti bršljana i obrašćena drugim čudnolikim biljkama. Gusto drveće, zatvara ti vidik na more i samo ti uho razabire, da si na njegovom žalu.

Kad si ovdje, treba da se samo okreneš, pa te misao jednim máhom prenaša u priedjele sjeverne Evrope. Ciela se tu pružila šuma omorika, borova i tisa, a dah eteričkoga ulja, što ga za malo osjetiš, odaje ti, da si stupio u crnogoricu. Blaženo snivajuć, krećeš dalje, zelen postaje sve to bujnija, šumica se gubi, izadješ i zagledaš švicarku kućicu zaklonjenu u debelu hladovinu. Straga pružio se razsadnik sa rastilnjakom. a obrubila ga živica bujno procvala ružmarina oko kojega su zlataste pčele zujile. Na gredicama bijaše razna bilja, a naročito se izticahu jagodice cvietom velikim kao četvrtak.

Predjosmo i rastilnjakom, gdje ima raznih banana, lepezasta *Latania barbonica* i tankolista *L. tenuis*; ima tu limuna, četruna, naranča, čudnoga kozlaca *Tornelia fragrans* sa izšupljenim lišćem; ah! tko bi izbrojio razno bilje, što ovamo presadiše iz svih strana svijeta.

Zaželjesmc samotan, tih kraj i krenusmo južno. I tu je lovorika gusta, kao da si ju sijao, puna žuta cvieta, da joj se grane svijahu; u toj šumici posjedosmo. Vodi simo više puteljaka, nu mi podjosmo onim od švicarske kućice i kad htjedosmo unići, moj se prijatelj D. prenu i reče: »Ah, vidim ju, vidim!« Unidjosmo i tu nam zablista svim grimiznim sjajem *Camellia japonica*. Znam, da je mnogi vas vidio kamelija bilo u cvietnjaku, bilo na grudima koje ljepotice, nu ovdje ju treba vidjeti, ovdje gledati, gdje ju u zimi ne povijaju kao diete u povoje, već ona tu prezimuje, tu buji, raste i onako se gizdavim odelom ponosi. U istinu, onaj veliki grimizni cviet uz tamno-zeleno, kožnato i svietlo lišće nešto je neobična, nešto osobita, pa ako sam i prije bio u Opatiji, ipak sam opet žudio, da mi se oko na japanskoj kameliji napase. Da se još i više iztakne, porasla je uz nju i druga cvietom bielim kao snieg, kao i u dalekom Japanu, gdje je ova krasnica obična, pa marni Japanezi od nje i živice grade. Koli ugledna mora biti takova ograda kada kamelije uzbujaju i procvatu! Odpočinuv, podjosmo lovornjakom nizdolicu, izadjosmo na otvoren prostor, gdje nas je iznenadio vodomet ukrašen sigastim stalaktitima, dočim u vodi zlataste ribice veselo pračkahu. Tik do nas osovila se *Magnolia grandiflora*, nu s druge strane opazismo stablo od 10—12 metara visine.

Prošli smo kraj sjenice, koju zasjenjuje miomirisni jasin i za malo opet smo u lovornjaku, gdje je i ciela šumica bujno razcvalih kamelija, nad koje su lovorike svoje težke grane nadvile. Ove kamelije tako su me obuzele, da sam uzkliknuo: »Toga je odviše, to je riedko, ne čuveno!«, i ogledajući ih, krenusmo opet u malu šumicu. I tu smo posjeli, jer se čovjek bujnom vegetacijom teško dieli, a dvojim, da ima uz cielu Adriju naše obale tako divan perivoj, kao što je onaj prejasnoga nadvojvode Josipa na Rieci i ovaj u Opatiji.

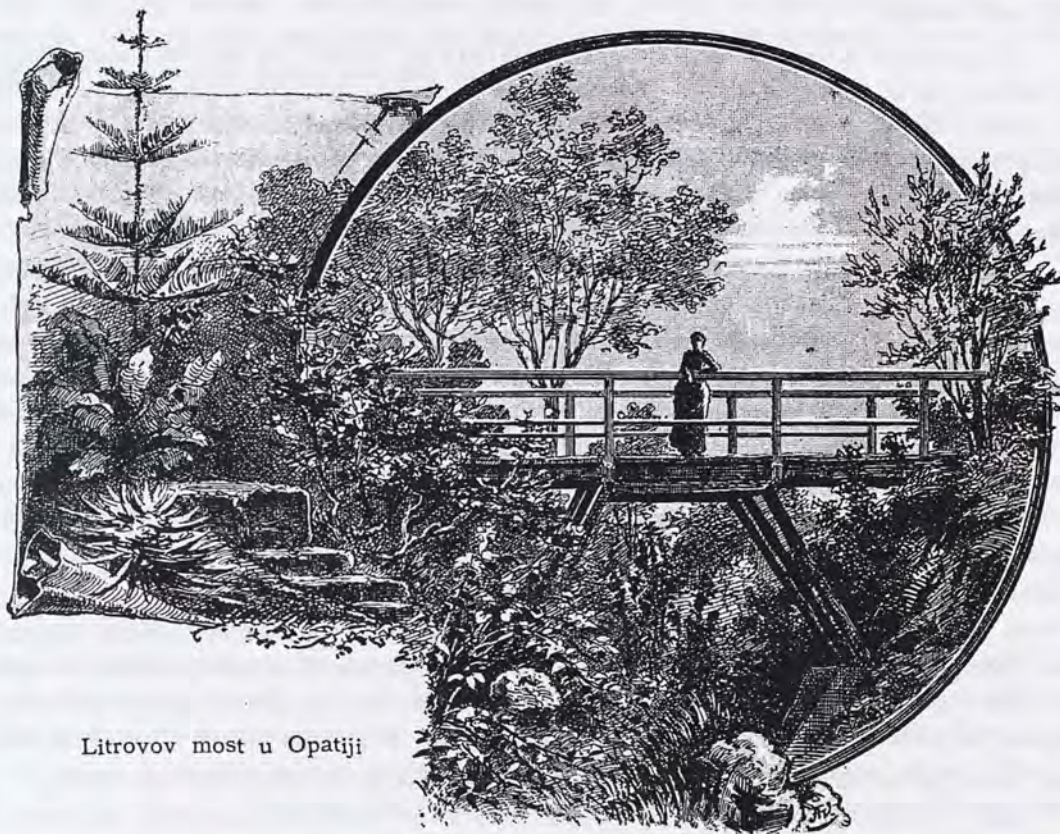
Iza klupe stršilo je medju lovorikama nekoliko bliedih pećina, koje ukasuju duga pera raznih papradi, naročito *Asplenium Adiantum nigrum*. Od ovdje opet smo zakrenuli, malo se uzbrdice popeli i spustili u zračnu šumicu, gdje je i mala vodnica sa drvenim mostićem. Ima na okolo po koji hrast, nu grmlje tako je na gusto poraslo, da bi se u ovom ugodnom kutiću slavuljak lahko nastanio. I u istinu nismo dugo čekali, kad se je otegnutim glasom javio, pa onda zabiglisao, da ti se srdce od milinja raztapalo. Nešto zašušti, slavuljak umuknu, grane se grmlja razkrenu; pojavi se malo društvo, a na čelu mu krasotica, čitajuć glasno iz neke knjige. Zaminuv za brežuljak, sve se utiša, a slavuljak se opet javio.

Ovdje smo dosta dugo sjedili, pjev slavuljev slušali i napokon se kao od sna, opojeni krasotom prirode, prenosmo.

— Nu, kako ti se sviđa Narcise?, upitam prijatelja.

— Što da ti rečem, — odgovori on. Pa u istinu, kad čovjek smetne pod oko i mjesto i prirodu, mislio bi, da je prije u Italiji, tamo oko Sorrenta ili Napulja ili baš i u dalekoj Grčkoj; nego li podno Učke, na žalu hrvatskoga mora.

Daleki nas putnici uvjeravaju, da boraveć u Opatiji i nehotice misle na Cannes, gdje dašak preko poluotoka La Croiset lahori; misle na Nizzu, gdje azurno nebo izmedju zlatastih naranča prodire; misao ih prenaša u Benizze na Krfu, gdje je sve svjetlo, dah i boja.

Litrovov most u Opatiji

Zadovoljni i udobrovoljeni, zaputismo se puteljkom medju lovor-višnjama, Aucubama, jagodnjacima do drugog zaravanjka, odkuda zatočismo okom još jednom na Kvarner, a tad se oprostismo s perivojem, tim angjelčetom, čiji lik u modroj Jadri pliva, a miomiris jači i okrepljuje.

.
Tu se dražest sa razkošjem spaja,
Zemlja nosi sliku raja.
Hoćete da dvie se duše slože
Ljepši stan se najt ne može!

(»Trnule«).

Dokrajčismo našu šetnju perivojem, pa ako se daje njim jednom šetnjom proći, ipak je u njem zanimiv svaki cvietak, svaki grmić i stabalce, jer ti svako nešto pripovieda, svako sili, da se zamisliš, a naročito onda, kad ti je priroda dobrom znanicom, i tako šetajuć i odmarajuć,

ovim se puteljcima nasladjuješ. Nu što perivoj uzveličava, to je ono divno more, koje se pred njim na daleko pružilo.

Sučelice je od velike terase villa Angiolina, krasna jednospratna sgrada, u koju se po dugačkim stepenicama ulazi. Na okolo ville poraslo je samo zimzeleno drveće, a sa svake strane širi se i po jedna magnolija.

Kad smo se uputili kupalištu*, pa onda prama cesti, zaustavi nas omašno stablo, biela poput bazga cvjeta, zimzelenim svjetlim lišćem. Vrtlar nam reče, da je to vrst gloga *Crataegus glabra*, koji sam prvi put vidio. Sad smo pošli cestom nizbrdice, pa onda tik mora i žuborećih potočića i upravili pogled prama Opatiji, koju je gusta zelen-lovorika prikrila; od Angioline izicao se samo krov, a kraj mora crkvice Sv. Jakova, podignuta u XVI. vieku, kako nam to tumači napis nad vratima.

Na povratku skrenusmo u gostionicu »*Osteria al mare*«, a kad unidjosmo upozori nas krčmar, da se potrudimo u vrt. Odosmo, ali ne u vrt već u gusti lovorjak, gdje su lovorike na visoko i debelo porasle, kao nigdje u hrv. primorju. U ugodnom hladu redaju se klupe i stolovi; posjedosmo blizu terase, nu vidik nam na more prikrila omašna lovorika. Tko je voljan gledati i od ovuda more, neka se spusti po stubama, gdje može posjesti, pa okom kružiti celim Kvarnerom.

Dok smo ovdje blagovali i crnim se istarskim taranom kriečili, unidje u vrt zamašan gospodin sa suprugom sebi pristalom i sa blidjahnim sinom u odielu carske mornarice, koji je takodjer simo došao, da se oporavlja. Ozbiljno lice toga gospodina, namrgodjeno čelo, stisnute ustnice, odlavahu gnjev i za kratko opazismo, da se srdi na suprugu, koju i oštrom rieči korio, misleć valjda, da ga mi ne čujemo i ne vidimo. Ona se okrenu, podje ravno preko vrta, otvori vrata i spusti do klupe kraj mora, gdje je posjela. Bog bi znao, što je mislila, gledajuć u dubinu morsku. Kad bijaše objed gotov, podje suprug po nju te ju hladnim glasom pozva k stolu i nečekajući, dok se stubama uzpela. Za stolom ne progovoriše rieči. Teško bi bilo pogoditi uzrok jadu. Da se ljudi srde i jade, poznato je, nu da tko može u Opatiji svoj boravak jadom ogorčavati, to nisam mislio, to nisam slutio.

Iz krčmice podjosmo do svratišta »Kvarnero«, što ga tu velikim troškom sagradilo južno željezničko društvo. Uzdiže se ne daleko mora usred prekrasnih nasada i omašnih lovorika. Ima u njem 56 soba, i sve, čim se može poslužiti onaj, kojemu je žep obilato novcima snabdjeven. Blagovalište pruža se s desne strane te mogu gostovi kad ih je volja upraviti pogled na more ili poslije objeda posjesti k prozoru, pa se odavle nasladjivati dalekim vidikom; a nije li ih to volja, mogu se povezti barkom ili kolima do Ike ili baš i do Lovrana**.

Dakako, da ti se u Opatiji i okolišu uvijek ne razblažuje duša. Kada jugo ili scirocco (J-Iz.) nastupi, tad zaredaju kiše. Pećine potamne, malo ne da nisu crno-modre; nebom se gomilaju teški oblaci, obronke Učke gore i naokoličnih vrhova ližu guste magle, iz kojih često samo tjemence proviruju. Slušaj i silno gromilanje, jer grom za gromom udara i na daleko odjekuje. Kiša pada po vas dan, pada dan na dan, da čovjeku dosadjuje. Postaješ nujan, jer te velika vlaga i težak, topao, često zaparan zrak ubijaju. Topli i vlažni vjetrovi prieče izparivanje naše kože, s toga se osjećamo tromi, umorni i nujni. Ona modriča mora prometne se u sivoću, a digne se nad njim i gusta crnad. More silno uzkipi za tih vjetrova, pa je i iz Opatije zanimivo gledati, kad se uzburkalo, kao da je zakuhalo. Veliki i teški valovi razbijaju se ob opatijske

* Kupelji su trovrsne: hladne morske, ugrijane morske i ugrijane sladkovodne. U moru se kupa od konca svibnja do konca listopada. Kupalište je gredama ograđeno i mrežom od bakrenih žica opasano. a dno finim pieskom posuto. U drugim kupkama ima i kabinet za inhalaciju. Hladna kupelj sa rubeninom stoji 45 novč., topla morska i sladkovodna 1 for. 20 novč.

** U novije doba podignut je i drugi hotel sa 118 prostora, a uračunamo li ovamo villu Angiolinu sa 8, Dépendence sa 14, švicarku kolibu sa 6 prostora, tad ima u svem 201 soba. U ljetu plaća se za jednu sobu na dan 1—4 for.; u zimi 1·10—5 for. ili na tjedan 6—22 for.; 7—27 for. Istarski Hrvati podigoše i svoj dom sa bogatom čitaonicom itd.

stiene tolikom silom, da more visoko u zrak prska, a mjestimice i cestu zalieva. Ne boje se ovdje bure, ali im je jugo i scirocco nesnosan, jer obustavljaju svaki rad izvan kuće. Pa i more, koje gnjevno treska, lupa, pjeni, zalieva, kipi, prska, i ono za tih vjetrova kao zamre a riedki su brodovi na njegovoj površini, jer im od njih prieti velika pogibelj; mnogi se je brod za juga razbio, mnogi mornar nastradao.

Velika takova nesreća dogodila se pred Riekom 28. listopada g. 1882. U zoru toga dana doplovi bark dalmatinskoga brodarskoga društva nakrcan petrolejem. Silni valovi udarahu o brod, koji, ne dobiv nužne pomoći, bude bačen na obalu tolikom snagom, da se razbio. I drugi brod »Andrea«, razbio se sav, a sa gredami igralo se more, kao sa laganim letvama. Treći brod »Dunav«, zabolo je biesno more tako duboko u kamenito morsko tlo, da mu samo virio vršak od jarbola i neki dio nosa. Osim toga razbiše se dva trabakula blizu tvornice torpeda. I četvrti veliki brod, komu je u pomoć pritekao Lloydov parobrod »Hebe« razbio se, pošto ga je parobrod morao napustiti, da sebe spasi.

Tolika je snaga i sila mora u Kvarneru, kad južni vjetrovi njime zavladaju!

Kad mine dosadno južno vrijeme, osvanu Opatiji opet liepi dani, što gostovi željno očekuju, ako se već nisu razbjegli. Primorske krajeve čini čarnima jarko sunce i mjesečni sjaj. Jednim se mahom priroda u drugo ruho zaodjene; modro nebo. azurno more, zelene šumice, puste hridi, za liepih su dana u najljepšem skladu.

Zima je u Opatiji blaga, jer bura riedko duva, pa je ovdje za 50⁰/₁₀ slabija nego li primjerice na Rieci; dočim je ovdje bura žestoka, promieni se do Opatije u buricu. Poprečna temperatura iznaša u zimi 6—7⁰ Cels., a srednja relativna vlaga 60·8⁰/₁₀. Pahuljasti hrastovi izgube u ovo doba godine svoje odielo, nu zato se sada još i više iztiče zimzelen, lovorika, maslina, Juniperusa ružmarina, planike i drugo bilje. Već mjeseca prosinca pridiže glavicu skromna ljubičica i mnogi je drugi cvietak prezimio i tek kad zatočiš okom na visoku glavicu gorskoga kotara, Velike Kapele i Velebita, blista ti bjelilo o sunčanom svjetlu — daleki snieg.

Našu Opatiju čeka velika budućnost, da iz ovoga zakutka sine svom ljetotom svojom po dalekom svietu. Villa Angiolina bijaše vlasništvo Scarpe, poslije grofa Chorinskoga, kada ju kupi na ponuku generalnoga ravnatelja Fridrika Schülera južno željezničko društvo, koje ovdje osnovalo morske kupelji, gdje se bolestnici u ljetu kupaju, a u zimi dišu onaj blagi opatijski zrak. U tu je svrhu podignut sanatorium (klimatički zavod), krasna sgrada na dva sprata.

Do najnovijega doba poznavahu Opatiju samo nekoji turisti, nu sada bi ona imala postati znamenitim mjestom, ima postati hrvatskom Nizzom, a južno željezničko društvo spojiti će ju poprečnom prugom kod Matulja i tako sa Sv. Petrom i Riekom. Sada kreću ovamo i dva parobrodića »Abbazia« i »Sybil«, te pospješavaju tako vožnju i na samom moru.

Tko bi u Opatiji tražio Cannes, Nizzu, Mentonu, Bordigheru, San Remo, taj bi se ljuto prevario, jer tu one razkoši, o kojoj čitamo, ne ima, niti treba, da je ikada bude. Opatija nije mjesto svjetske vreve i halabuke, ne; to je sveti gaj u kojem vlada duboka i svečana tišina. Ovdje, gdje je priroda još samovlastnica, postaješ njezinim sinom, ovdje oćutiš svu slast, koju ti podaje i pruža. Opatija je mjesto od 400 po prilici duša, samih Hrvata, a ima osim villa i dvoraca, još nekoliko kuća, ponajviše krčmica. Tu bi dakle razkošnik badava tražio »Promenade des Anglais« iz Nizze ili možda gajeve naranča i četruna, jahaonice, igraonice poput onih u Monacu; svega toga ovdje ne ima, niti to rabi onomu, koji je došao ovamo radi blaga zraka i morskih kupelji.

Zjenica današnje Opatije jest perivoj, kojim smo štioća proveli, a njegove ograde padaju onim danom, kada bude pretiesan, a razširit će se prama Voloskomu ili Lovranu, pa će možda nadoći vrijeme, kada će se ova mjesta sa Opatijom spojiti i tako u jedan cvietnjak prometnuti.

U ostalom pruža Opatija svojim položajem dosta ugodnosti, kao primjerice i grad Bakar Rano u jutro prošeći do Ike ili baš do Lovrana ili volja te kreni do dalnjih Mošćenica, te se nasladjaj liepim vidikom na cieli Kvarner. Uputi se preko Voloskoga do drevnoga Kastva, te pričekaj ovdje, da vidiš prizor nevidjeni: zapad sunca na Kvarneru. Želiš li s jedne strane zatočiti okom do dalekih Mletaka, a s druge do slavnoga Dubrovnika, a ti se popni na Velu Učku; želiš li se povesti morem, a ti hajde u Krk, Malinsku, Cres, Lošinj ili do Kraljevice i Bakra, da se nadiviš okolini bakarskoj, pa onda opojen njezinom krasotom, kreni preko bajne Drage na Rieku, a odavle željeznicom kući.

Opatija i Kvarner spadaju u područje ekvinoxijalnih kiša, a susjedni gorski kotar u pojas ljetnih dažda. Uz obalu počimlje kišiti mjeseca ožujka ili travnja, rjedje u zimi mjeseca prosinca ili siečnja.

Proljeće se najavlja u prvaj polovici veljače; driemavka i podliesak procvatu već oko 4. ili 6. istoga mjeseca, a uz njih i druge proljetnice. Od drveća prvi zacrvni briest, a za njim procvate drienak i lieska. S proljeća je vrieme veoma nestalno, jer prate ga promjenljivi vjetrovi, nu najnestalniji je mjesec ožujak. Ako prevlada jug ili scirocco, kiši uzastopce po nekoliko dana i guste se magle spuste k moru, a naskoči li bura, prometne se kiša u grašicu ili snieg a često u oboje. Prije podne je vedro i liepo, nu po podne može padati kiša, grašica ili snieg, dočim je noć jasna i nebo zvjezdovito. Nu padne li s proljeća snieg, naskoro ga uz more ne stane, ono ga je, kako primorac veli, uzelo. Vrieme je u ožujku najnestalnije i odtuda ona primorska: »Marac vrtoglavač«.

Badem zabieli kadkad već u siečnju, u ožujku procvatu druge voćke, i toplina je toliko ojačala, da i šume svoje zimsko breme skinu. Šestilj se okiti svojim sumporastim grozdovima, a za njim zabieli hrušina, (Prunus Mahaleb), razsipavajuć svoj miomiris na daleko; njoj se pridružuje i lovorika, a kad ona kod Opatije procvate, zazuje oko nje pčele i drugi zareznici, obletavajuć joj tamno-žuto cvieće. Bura i scirocco jenjajući zamru, u travnju nastupe tople kiše, a kako se dnevna temperatura na 18—20° R. digla, ozeleni sva priroda kao preko noći. Poslije tople kiše prava je slast obilaziti opatijske krajeve, naročito krajeve prama Iki i Lovranu. Tuj će putnik nešto naći, što bi na daleko badava tražio: cvietnjak voćaka, a naročito od prasaka, kojih ima ovdje na hiljade. U ovom mjesecu možeš osladiti usta i smokvama, dozriju cvietčence, kao piest debelim plodom. I tako izumire proljeće u ljetu, koje nastupa u drugoj polovici svibnja, a označuje ga velika vrućina; ona postaje nesnosna, jer po 3—4 tjedna ne padne kaplja kiše, nastali su »pasji dani«. Iz pećina izsieva vrućina kao iz usijanih peći, lišće vene i pada kadkada kao u jeseni, a ima dana gdje priroda kao zamre. Vruće je s jutra, vruće po danu, a nesnosna sparina u noći, koja čovjeku ne da mirno da usne. Mjeseca srpnja poskoči živa između 1 i 2 ure na suncu na 33, 35, 37° R. Trava se na suncu izprži, lišće na drveću i grmlju ukoči, a ono, što je široko, svija i spusti prama zemlji. Tu nesnosnu vrućinu ponešto oslabljuju lagodni vjetrići, što pod večer zalahore s kopna na more, dočim u jutro s mora na kopno popuhavaju. Od vjetrova se u ovo doba iztiču: suha i hladna tramontana (sjever) i blagi maestral (zapad-sjevero-zapad). Blažena je za Opatiju tramontana od Priluke, jer upravo u ljetu ne ima u 100 dana 10 njih, kada ne bi popuhavala osobito povoljnom hladnoćom, koja oživljuje cio organizam. Lagodi ti od rana jutra do 8 ili 10 ure prije podne. Maestral nije toli ugodan na Kvarneru, kao na drugim obalama, jer ga prieče gorska šljemena. Za Kvarner je važna i Učka gora, obručki sklop i druge visoke glavice, jer mu vrućinu ublažuju. Vodeni hlapovi, koje donošaju ponajviše zapadni vjetrovi, nad njihovim se tjemenicama brzo ohlade, sgustnu i izliju u blagi škropac n. pr. na podnožju Vele Učke. Najčešće se to dogadja mjeseca kolovoza, kada je i najžešća vrućina, a znade u jednom danu po dva tri puta pasti kiša, koja niti ne segne do Rieke. Opatija ima dakle i s te strane sretan položaj. Dogadja se u Kvarneru, ali riedko, da i burica naskoči, zrak od sparine očisti i nesnosnu vrućinu ublaži, nu pogubna je ona za vegetaciju, jer mladice sa lišćem pocrne, usahnu i popadnu.

U ljetu navali kadkada i silna oluja, a obično naskoči ona pod večer ili u noći. Uz žestoko bljeskanje, treskanje gromova, koje grozno odjekuje u dolinama, spusti se kiša kao iz kabla. Zrak se ohladi, nu na brzo opet osuši, jer je izšupljeno tlo veći dio vode propustilo.

U lipnju procvao je trs i oko Opatije, a zrela groždja ima već u kolovozu. Koncem ovoga mjeseca žanje se pšenica, a početkom dozrijevaju od smokava crnice, bjelice, vučice, zelenke, šarice.

Ako su noći u ljetu i sparne, iznenadjuje te u Kvarneru osobit pojav, što ti more pruža. Tamo daleko na jugu kupe se oblaci, koji se napokon nagomilaju pak zablješti treptećim sjajem, čas ovdje čas ondje, kao da na nebu skaču praskavci s jedne strane na drugu. Munja se pritaji, kad na jednom zabljesne silno i cio Kvarner plane u čarobnom svjetlu, a naokolični se crni vrhovi iztaknu u fantastičkim slikama. Voziš li se morem u duši te zebe, jer se ovaj veličanstveni pojav na brzo opetuje, a mornar će ti reći, da su to: »Lampi sciroccali« ili da »nebo lampana«^{*}; to potraje dugo, a takova bljeskavica predteča je scirocca. Nu ima i drugih znakova, koji odavaju, kada će ovaj vjetar nastupiti: tlakomjer pada, vlaga se umnaža, a s njom i sparina, nastaje tišina ili natežu lagani vjetrovi s raznih krajeva, na jugu se kupe slojnjac i gomilnjaci, nu najbolji je barometar za primorca svakako Vela Učka, jer kad je ona naklopila maglenu kapu, bit će dažda, bit će nesnosnoga i dosadnoga scirocca.

Temperatura pada istom u listopadu, vlaga usuprot raste, južni se vjetrovi sa burom javljaju. U rujnu tako je toplo, kao u svibnju, s toga i taj mjesec pribrajamo k ljetu. Česte kiše, što su sada padale, probude prirodu na nov život; livade iznovice zazelene, šume se zaodjenu u svježije ruho, a mnoge biljke sada po drugi put procvatu. Prva polovina jeseni najugodnija je doba godine. Još mjeseca studena ima zeleni, nu do polovine popadalo je lišće sa smokava, a i drugo drveće mienja po malo odielo. Najtrajniji je hrast, kojemu lišće istom koncem studena uvehne i s proljeća tek u veljači popada.

I tako traje zima u Kvarneru tri, proljeće dva, ljeto pet, jesen dva mjeseca. Ova je u Opatiji osobito ugodna, jer ju sunce od rana jutra do kasne večeri ogrieva.

^{*} Il lampo = munja; lampeggiare = bljeskati.

I K A I L O V R A N .

Opatiji nisi nikada u nepravici, kamo da kreneš. Želiš li ugodno prošetati, a ti hajde uz more do Ike i Lovrana. Rano s jutra, kad je i more kao u san uljuljano, razblažuje ti se duh onim svježim jutarnjim zrakom, kriepi onim pojem ptica pjevica, koje sa grana i grančica pozdravljaju radjajuće se sunce. Put je preugodan, naročito u ljetu, ako je u noći kiša pala i zrak osvježila.

Udobrovoljeni dodjomo i pred Ičiće, gdje su u jednom zatonu brodicu s drvima za Mletke krcali. Uz samo more nižu se čudnolike, sive pećine, a ono oko njih žubori, kao da se s njima razgovora. Čine se na oko puste, nu spustiv se k moru, opazit ćeš raznih alga, koje ih ukasuju. Alge se drže žala, niču na kamenju u moru, riese podnožje otoka i ostrvlja, i tu su najbujnije. Čim je more dublje, tim su alge rjedje, dok u dubljini od 400 m. prestaju. Da ih u velikim dubljinama ne ima, potiče odtuda, što se listno zelenilo (chlorophyll) ne može bez svjetla razviti, a jer je nosioc kemijskih procesa, ne mogu porasti bez njega. U moru ima na hiljade biljaka, nu veći dio pripada algama. Jadransko more cieni na 1200 vrsti. Mnoge sastoje od jedne jedincate stanice, dočim su kod drugih nanizane, ili se stanice tako poredaju, da stvaraju vele pojedince, koje nalikuju razgranjenu drveću. Liepe su u nas alge zelene poput trave i ribari iztegnu ih kadkad u velikoj množini, a mogu biti i modro-zelene, ljubičaste, smeđe i ružičaste. Alge su morski cvjetnjaci, pa ako ih priroda i nije ukasila cvietom, nadomiestila im taj gubitak prekrasnim bojama. Mnoge alge bojadišu more, a u nas se razvije mjeseca svibnja jedna od koje dražice postaju žute.

Slast je posjesti tik žala i promatrati one raznovrstne alge, kako se pomalo u morskoj dubljini gube. Dok to promatrasmo, razabere nam uho tihi romon vode, a razgledav se, opazismo malen potocić, što izpod stiene u more hrli i tu se gubi. Neznatan je, nu sada ipak odaje života, dok ga more za plime ne pokrije i na neko vrijeme ne pritaji.

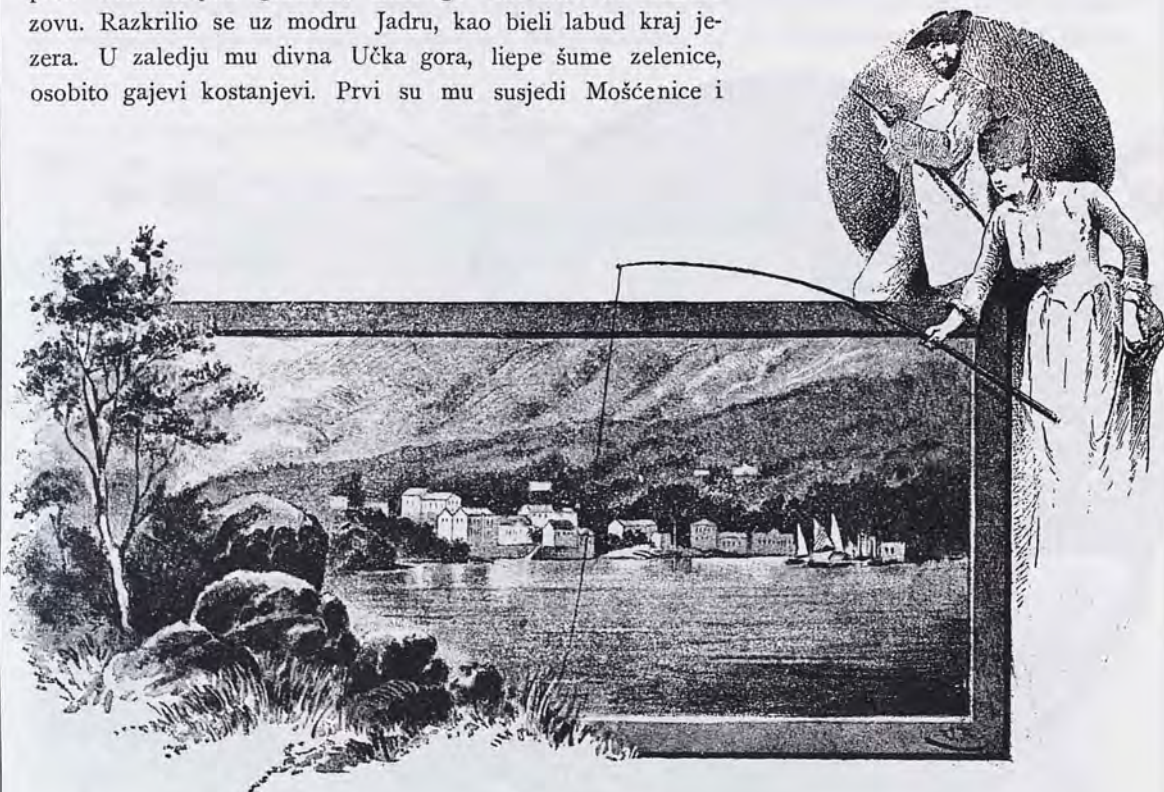
»Villa Triestina«, uzčitasmo malo dalje. Uzašav stubama u hladu vinove loze, dodjomo u vežu, da se tu dobrom istarskom kapljicom okriepimo i da krenemo poslije u mjesto, koje je na daleko sa svojih plemenitih maruna znano — u prijatni Lovran.

I kod Ike otišlo more u kraj i stvorilo naravnu luku oko koje se poredale bijele kuće i ogrnule bujnom zeleni. Ovdje su i dilje na kojima se grade i popravljaju manji trgovački brodovi i brodice. Luku zaokružila cesta, nad koju se nadvile masline, pitomi kesteni i smokve, koje su tako obrodile, da su im grane kolcima poduprli. Još je jedno, što putnika zaustavlja — vir u moru, u kojem je i sada voda kružila, a more samo kao disalo.

— Jeli još daleko do Lovrana?, zapitah radnika na diljama.

— A ča bi bilo, prije neg' sfumaju (spuše) polovicu cigara, doći će te u Lovran.

Imao je pravo, jer ni toliko nisam izpušio, a već smo pred ovim liepim gradom, kako ga Lovranci od starine zovu. Razkrilio se uz modru Jadru, kao bijeli labud kraj jezera. U zaledju mu divna Učka gora, liepe šume zelenice, osobito gajevi kostanjevi. Prvi su mu susjedi Mošćenice i

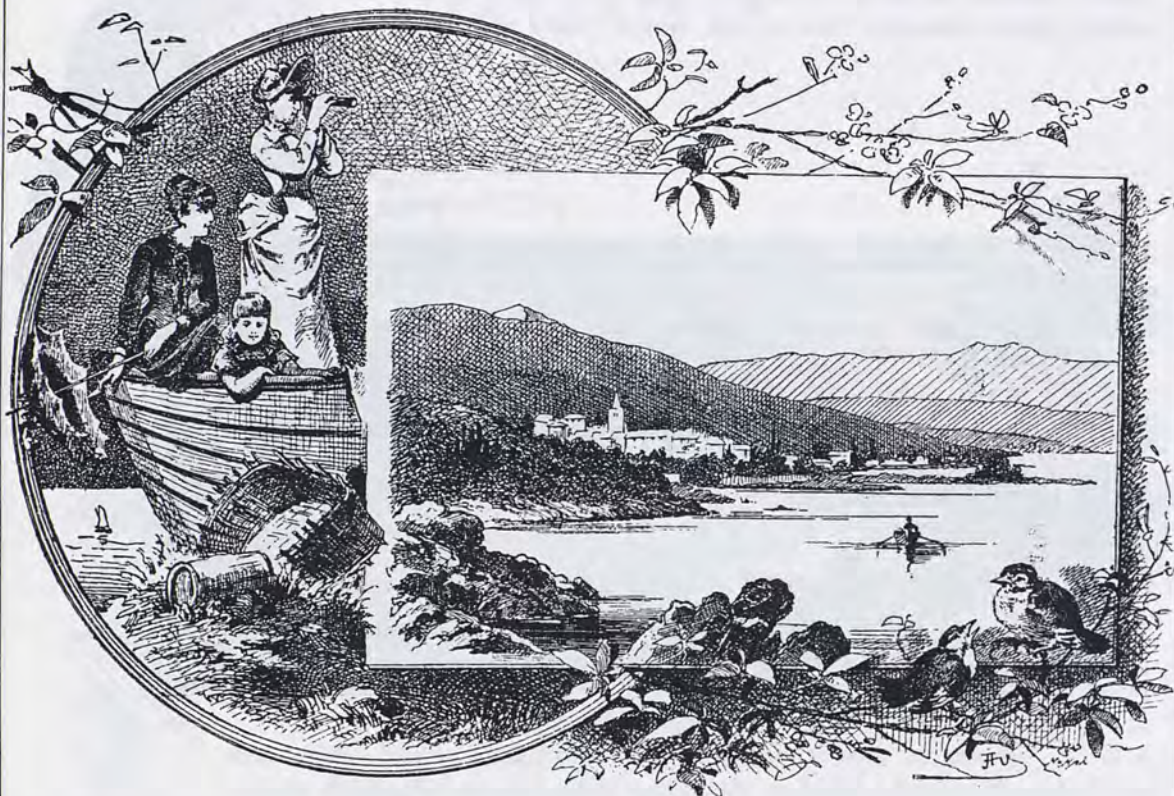
I k a

dalnji Bršec, a ostali drugovi sela: Opric, Tuliševica i Medveja. Lovran ima 1000 žitelja, a ciela Lovranščina do 3000 duša. Kumuje sa Voloskim, jer su se i tu uzdigle dvie liepe ville: Peršičeva sa sjeverne, a viteza Torzia s južne strane.

Na trgu, kamenim škrljama popločenom, uzdiže se stara crkva sv. Jurja, sa zvonikom usried krova, a sučelice od crkve visoka četverouglasta kula urešena nad vratima slikom istoga svetca. Trg je ogradjjen, a u prikrajku mu veliki koprivić ili glangulić (*Celtis australis*), što no ga u Istri zovu ladonja. U Lovranu ima liepih kuća, nu kako su uličice uzke, sgrade su sakrivene, kao i plovanija u kojoj posjetismo gospodina župnika Strka, sada kanonika kod Sv. Justa u Trstu. Vrli rodoljub veoma nas prijazno primio i sjedalima ponudio. Na brzo bijaše na stolu krasnih prasaka i krušaka, kakovima se Lovranščina odlikuje i dvie butilje dobre kapljice. Pošto nas je vriedni svećenik zanosno pozdravio i mi mu tako odzravili, želeći mu od Boga zdravlje i dug život a moleći ga, da nadalje djeluje na dobro našega siromašnoga hrvatskoga naroda u Istri, podje k ormaru pak izvadi poveći arak papira. Položi ga na stol, te nas upita, što mislimo u kojoj dobi pomire najviše ljudi u njegovoj plovaniji. Nagadjasmo

kojekako; jedan rekao previše, drugi premalo i tako pogadajući, nasmija se g. Strk i upre prstom na brojku 60.

Matko Laginja, pišuć u »Viencu« g. 1879. svoje istarske priče, spominje po župničkim knjigama ove plovanije, da je od od 3300 duša u vrieme od devet godina poumrlo svega 693. Medju ovima u dobi od 70—80 godina njih 90, u dobi od 80—90 njih 66, a u dobi od 90—100 njih šest. Spominje još tri brata i njihove žene, od kojih dvie bijahu sestre, a živjeli su ukupno 517 godina, t. j. poprečno 86 godina. Ovi brojevi najjasnije nam govore, koli su povoljni zdravstveni odnošaji u Lovranščini. Krasan nam je to narod, al su mu i rajski priedjeli, u kojima obitava.

P o g l e d n a L o v r a n .

I Lovranci su ponajviše pomorci, a g. nam župnik reče, da ih iz Lovranščine svake godine 3, 4 na moru zaglavi. Kao u obće u manjim pomorskim mjestima, tako vlada i tu ona osobita tišina. Onaj kraj, ono more, što se daleko pred tobom stere i svečana tišina, stvaraju tu krasan, divan hram prirode, u kojem se čutiš srećnim, blaženim, spokojenim, kad se njime razgledavaš.

Žene sjede u Lovranu na pragu s preslicom ili s pletilom u ruci, predu ili pletu i medjusobno šavrljaju, a rano u jutro, čim se oglasi zvonce sa crkve sv. Jurja, hrle u nju, da izprose blagoslov Svevišnjega za svoga muža, koji dalekim morem plovi. Lovranke se na osobiti način češljaju, k svakomu uhu priviju u klupko smotane vlasi i iglom ih pribodu.

Osim prasaka, krušaka, smokava, ima ovdje mnogo kostanja (*Castanea satira*), koje izvažaju na Rieku, Pulj, Trst, Bakar, Senj, u sve dalmatinske gradove, u Beč i Zagreb, te se žalibože taj plemeniti kostanj nudi i prodaje kao talijanska roba, a ono ti je porasao pod našom Učkom

gorom, na našem, na hrvatskom tlu. Na Rieku ili u Bakar doveze Lovranac punu brodicu maruna, najmi tu kakov dućančić, peče kostonje cielu zimu i liep novac zasluži.

Glasovite su lovranske trešnje hrskavice, koje rastu i u Vinodolu kod Bribira. Lovransko je voće sa ljepote i ukusa na daleko znano; za Rieku krcaju ga u zavezanim brentama pune brodice. Naći ćeš Lovranca i u Senju, odkud kreće voćem preko Vratnika na Žutu Lokvu, odavle u Otočac, pa dalje do Gospića. Trgovina je to dosta mučna, jer od Lovrana do Senja putuje morem, nu zato mu je odavle ugodnije putovati krajem. U Lovranu ima kuća, koje dobivaju na godinu za samo voće po koju stotinu i zato Lovranci dobro živu, a kad je vina još i bolje.

Kad smo se u plovaniji dovoljno nagovorili, zaželjesmo g. župniku lahku noć, te se uputismo do gostionice, gdje smo imali da večeramo. Naš gostioničar S., po zanatu mornar, mnogo se godina

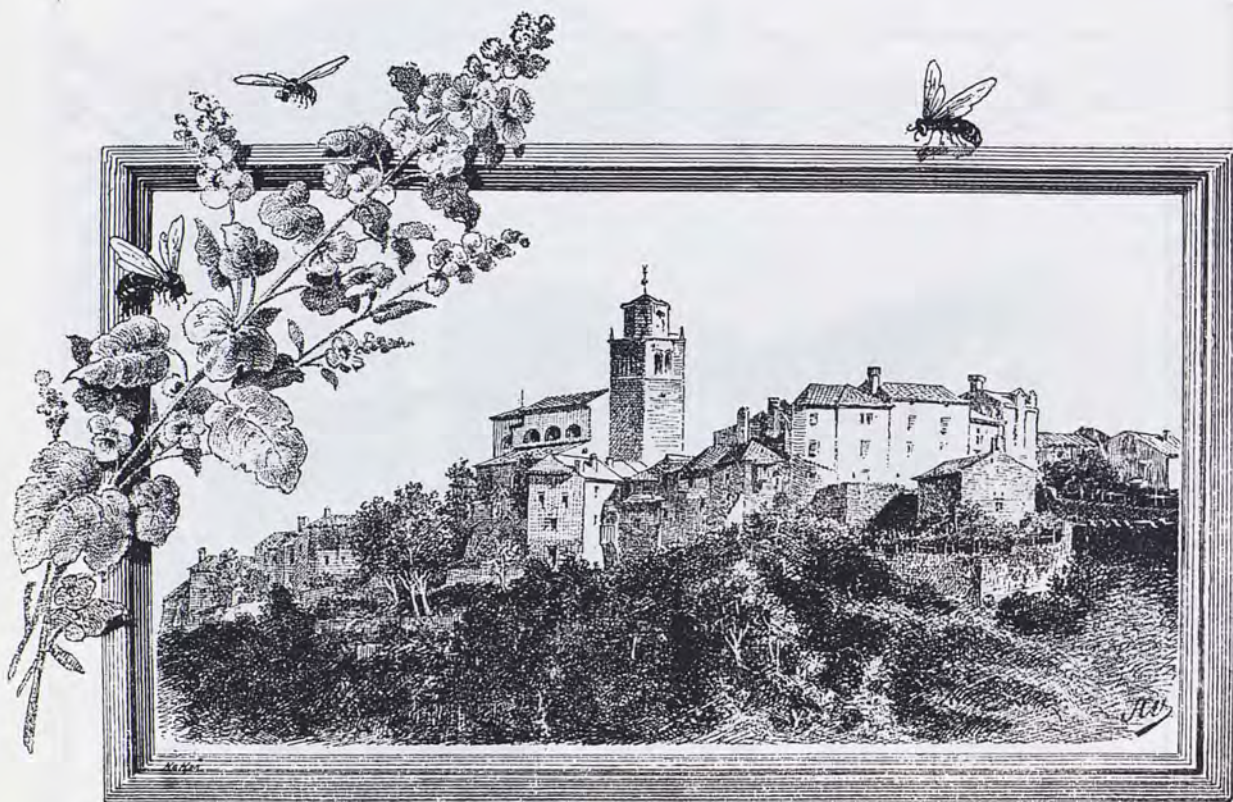
B e r s e č.

morem potucao, nešto novaca težkom mukom skucao i tu sagradio nad obalom pristalu gostionicu. Da se je prije kratka vremena povratio, svjedočilo je dvoje male djece, jedno muško, drugo žensko, što je i pravo, neka ima svaki po svoj dielak. Koliko je straha i brige pretrpjela uboga mu žena za njegova odsuća, svjedoči joj mladoj crna kosa, što je prosiedila. Pod visokom brajdom uz odugačak stol posjedosmo da večeramo, a k nama se pridruži i mjestni učitelj i netko, koji je to kanio postati. Jedan i drugi tužio se na talijanštinu. Sudrug mi reče: »Izvolite prizvati maloga, pa ga upitajte što je, vidit ćete, da će vam odgovoriti »Talijan«. Tako i bilo, nu kad sam ga poslije na koljena posadio i jednu mu liepu škatuljicu poklonio, reče mi, da je Hrvat, i da će uvijek tako od sada govoriti. Otac mu, da izbjegne svakomu prigovoru, stavio nad vratima francezki napis.

Drugi smo dan uranili, da se svježega zraka nasrčemo i vidikom razblažimo, nu zastirali nam ga oblaci. Najkrasniji je vidik sa Medveje punte (rta), gdje je pukao i silan prodor, što ga iz daleka označuje zemlja crljenica.

Prije no što se oprostimo s Lovranom, spomenuti mi je jednu vrlo važnu za gradić Berseč, koji bijaše još u XVII. veku zidom opasan, te pripadaše grofovskoj obitelji Auerspergâ. Tu se dižu uz more visoke i raztrgane pećine, kojim busićem obrasle.

Kada sunce zapada i naokoličnim se krajevima oprašta, sive pećine, litice i modro more tamnim purpurom bojadiše: tad se na brsečkim stienama pojavlja ptica osobita života. Prhnuv na pećinu daleka rta, prati svojim glasnim pojem divni sunčani zapad hrvatskoga Primorja, povjerava svoje srce talasajućoj i plavetnoj Jadri; s njom živi, uz nju i gine. Približi li se tko, strieli-

M o š ć e n i c e.

mice poleti i na odaljenijem se mjestu opet pojavi. Kad čuješ spominjati »Bül-Büla«, miloga slavulja iztoka, tad se sjeti ove riedke ptice, koja se možda na ovim sivim liticama izvalila i u turski harem došla, da svojom melodijom velu bol robinjica ublažuje.

Talijani zovu ovu pticu »Il passero solitario«, od česa su Niemci skrojili ime »Der einsame Spatz«. Nu ne spada ova ptica u rod vrebaca, već je to vrst drozda *Monticola cyanea* (*Petrocosyphus cyaneus*). Nešto je manji od kosa, a odielo mu za čudo odgovara zavičaju. Glava, vrat i prsi su tamno-modre, ostalo perje crnkasto. Svoje gnjezdo gradi »stienjski kos«, kako ga Bersečani zovu, medju pukotinama klisura, u kojima u ožujku izleže jaja kosove veličine, modra kao nebo i posuta crnim piknjicama. Mladi se izvale u travnju te ih onda prodavaju u Trstu, Pazinu, Pulju, Gradcu, Beču itd. Ciene komad po 5 for., dočim starije prodavaju po 15, 20 for. Liepa ova ptica hrani se kukcima, paucima, skakavcima, a ulovljena

jede i meso. Snimanje mladih veoma je pogibeljno, pa nije čudo, da je radi toga, a i radi liepa glasa, perja i riedkosti, stienjski kos tako skup.

Blizu Berseča ima još jedna velika prirodna znamenitost. Na nekom mjestu zievnuo je na dnu mora 120 m. duboki, lievkasti otvor iz kojega sladka voda izvire. Kada ne ima zračnih oborina, tad voda samo u viru kruži, nu od gustih dažda u utrobi tako zakuha, da u promjeru od 60 m. ne može proći nijedna barka. Ovo je u Kvarneru do sada najveći vir, a prvi ga opisao dr. Lorenz u svojem djelu: »Fiume und Umgebung«.

Kad si u Lovranu, tad se potruđi do susjednih Mošćenica i Dràge. Tlo je i tu kamente, ali ipak vinovom lozom i kostanjem zasadjeno. U Mošćenicama je stari grad i znamenit koprivic (Celtis australis) za koji kažu, da je preživio 800 godina. Gospodari im bijahu najprije

Dràga kod Mošćenica.

knezovi divinski, dok g. 1465. predje u ruke austrijskih nadvojvoda. Kod Dràge vele, da je neka špilja, koja vodi pod Učkom gorom 8 morskih milja daleko, do podora naime staroga grada Kožljaka, što se koči na strmoj hridi Učke gore.

NA TJEMENICI VELE UČKE.

(1412 m.)

Bijaše u zoru 3. kolovoza g. 1878. kad se zaputih na Rieku. Nebo bijaše modro poput dragoga safira i posuto nebesnim draguljima, sjajnim zviezdama; nu oko šeste ure ono se naoblači i obzorje zamračí. Prispjev na Rieku, moradosmo potražiti brodicu, da nas poveze do Voloskoga. Brodica sv. Jure bijaše vrećama i drugim stvarima nakrcana, kad u nju posjedosmo. Sjedala ne ima nijednoga, već ti je posjesti bilo na krov, bilo na koju vreću, bilo s kraja na bočnicu. Kad se više svieta pribere, kao ovaj put, tad je vožnja nesnosna, nu i to bi pretrpjeli bili, da nije veća neprilika nastala. Prije što se ukrcasmo, uzvitlao vjetar silnu prašinu, s kojega je Rieka poznata, a na to se digne jaki jug, što je brodovom u Kvarneu od velike pogibelji.

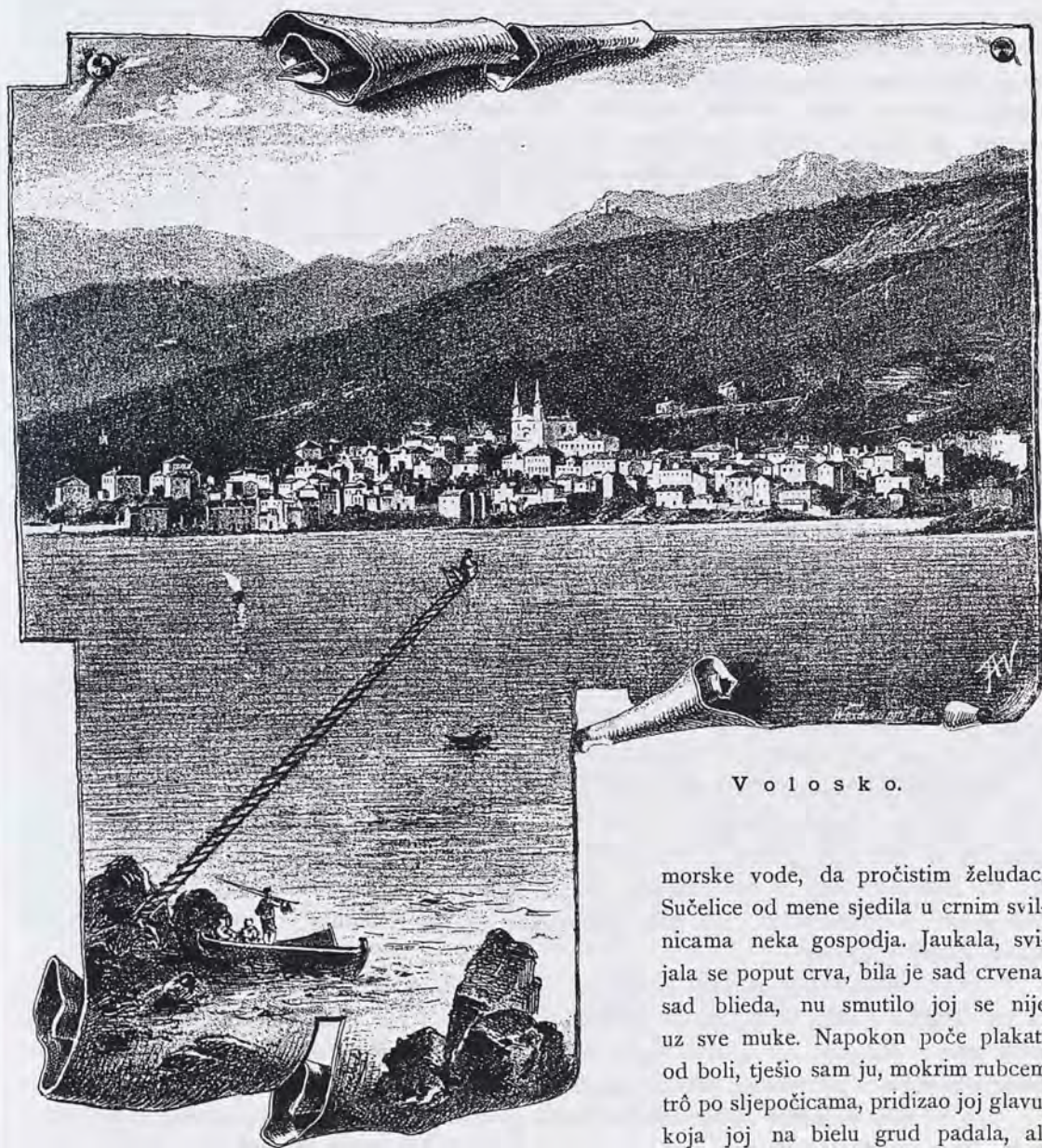
Gospodar Andre, čovjek vremešan, ali koščat, izvadi duhankesu, zagrabi prstima što više, turne u usta, a po tom našnofav se pošteno iz velike, oble burmutice, zamoči ruku u more, prekrsi se on i družina, te sjednuv na krmu, spremi se kako će upravljati brodicom. Dok se iz one vreve brodova odtisnusmo jedni put Voloskoga, a drugi put Opatije i Ike, nebo se naoblačilo, a jug sve to više jačao.

— Vjetar nam je poputan digni jedro! — viknu gospodar Andre družini i na to nam poleti brodica munjimice na pučinu morskú. Tu je more kuhalo od biesa. Uzavrelo valovje strašno i osipalo se bielom pjenom poput skorupa. Već je ono naraslo nekoliko stopa, te se s brodicom igralo kao ljuskom od oraha. Brodica se valja na biesnom moru kako ju valovi zahvate, sad ju zagrabio val i poletio s njom napried, kad za tren poleti natrag. Čas se izvali na desni, čas na lievi bok, da sam mislio, sad na valovje će poklopiti i nju i nas i u tom crnom, gadnom nas moru pokopati. Gospodar Andre odložio lulu i tako živo krmilom valove rezaó, da ga debeli znoj oblio. Snuždeni, zabrinuti i zamišljeni sjedjasmó na okupu, tješeć se, da će ovremeniti i da Volosko nije daleko, nu more za naše jade haje i ne haje, već sve to strašnije biesni. Valovi lupali, na bočnicama se razbijali, zaprašiv pjenom visoko, koja je poslije poput kiše padala.

— Moći facol (rubac), pij vode! — klikne netko iza mene. Obazrem se i zagledam djevojku od 18 po prilici godina, gdje je poput stiene probliedila. Započela morska bolest, a ovo djevojče bijaše prvom žrtvom. Popao me neobičan strah: jedno, što tako velika mora nisam još vidio, a drugo, bojao sam se morske bolesti.

Brodica leti kao striela, nos joj reže uzburkano more duboko, odbija ga žestoko, nu valovi su udarali neprestance na nju. S lieva naleti velik val, a gospodar Andre ili preslab ili neoprezan, ne presječe ga, našto on o bok udari, tu se razbije, skaćuć preko brodice, i do kože nas promoči. Malo po malo bilo ih i više, kojima se smutilo, nekima bijaše zlo, drugi se križali uprv pogled k Majci božjoj trsatskoj, a bijaše djece, koja i plakahu. Užasan bijaše naš položaj, mnogi su dušu preporučili Bogu. I ja sam mislio, da mi je umrieti, jer more ne će da jenja ni za časak. Mornari su prokušani, oni su moru vični, pa je ipak jednoga bolest shrvala.

Provalislu o dvie trećine puta, a da nisam osjetio nikakve boli, samo mi se strašno zamaglilo, kad je broдика od krme na nos ili obratno poletila bila. Pušio sam i kružio okom po naokoličnim vrhovima ili gledao u krov brodice, samo da ne vidim ono gadno uzburkano more, što je pocrnilo kao tinta. Najednoć poče mi se smućivati, bilo mi je sad hladno, sad vruće, maglilo mi se u glavi tako, da mi se pričiniło, kao da ništa ne mislim, borio se, ne dao se, nu napokon more i mene shrvalo i ja se bled, slab, skršen spustio na krov i gucnuo nešto

V o l o s k o .

morske vode, da pročistim želudac. Sučelice od mene sjedila u crnim svilnicama neka gospodja. Jaukala, svijala se poput crva, bila je sad crvena, sad bleda, nu smutilo joj se nije uz sve muke. Napokon poče plakati od boli, tješio sam ju, mokrim rubcem trô po sljepočicama, pridizao joj glavu, koja joj na bielu grud padala, ali badava. Za kratko vrijeme bijasmo svi satrveni, slabi i bledi kao krpe.

Uzrok morske bolesti nije nam protumačio nijedan liečnik od Hipokrata do danas. Čudan je to svat; kadkad ne popada slabića, dočim diva nemilo muči, a ne štedi ni pse, konje, goveda, ni iste ptice. Koliko nam je poznato, samo je jedna životinja od nje sigurna, a to je flegmatičko prase, koje na uzburkanom moru, samo više hroće.

Dok smo se morem ovako borili, prodru između tmastih oblaka sunčani traci, i toga nam božanstvenoga sunca bljesnu tračak do brodice. Poveselismo se boljemu vremenu, nu opet zamračí i poče kiša škropiti. Primakosmo se Voloskomu na jedan puškomet, nu čim bliže k obali, tim veći bijahu valovi, koji se tu razbijahu. Vološčani sletili se k prozorima ili sgrnuli kraj luke te zapanjeni gledali, hoćemo li se dokopati obale. Malo da se pred lukom ne potopismo, jer je brodica naletila na veliku gredu, što u moru ležase. Unidjosmo u luku, dohvatismo bačen konop, te se sretno izkrcasmo.

— Jeste li koga izgubili? — pitaše svjetina. Mornari odgovoriše, da Bogu hvala nisu nikoga. Izkrcav se, nadjosmo vodića, koji nam je imao nositi stvari. Prodjosmo kraj crkve, te se počesmo uzpinjati. Put bijaše uzak, tu i tamo pun kamenja, a klizale nam se noge i na zemlji crljenici što ju kiša okvasila bila. Dodjosmo do jedne kućarice pred kojom se osoviše dva velika stabla drienka nakićena obilno crvenim drenjulama. Ne mogosmo mimo, a da ne bi nekoliko bobica pozobali bili. Penjuć se tako izmotasmo se za četvrt sata na glavni drum i dodjosmo u seoce Satku kamo se pred kišom moradosmo zakloniti. Dalje je zelen bujna, vinograd druguje vino gradom, dudove visoke poput hrastova grli vinova loza, šumice se izmjenjuju livadama okvašene i osvježene blagom kišom. Visoko pred nama opazismo crkvu veprinačku, što je okrunila čunjast šumovit brieg po kojem se magle motahu i obronke mu lizahu. Ne potraja dugo, kad se izlije i drugi pljusak; zaklonismo se pod omašne kostanje, koje kiša na skoro prodrila i borme kroz naše kišnike počela padati. Lievala ona kao iz kabla, promoćismo do kože, a jer bijaše slabe nade, da bi prestala, uzpesmo se mučno šumom na glavicu veprinačku i naletismo onako na sreću mokri i izmućeni pred kuću mjestnoga učitelja.

Sa veprinačke glavice uživa se za liepa vremena prekrasan vidik, nu jer se mrak uhvatio bijaše uzalud oči napinjati, s toga se povratismo u sobu, da vrieme razgovorom prikratimo. Kiša je lievala neprestance i gusta se magla spustila nad Učku goru. Izgubismo svaku nadu u liepo vrieme i onako zlovoljni legosmo u krevet, umoliv domaćinu, da nam priskrbi vodića, koji bi nas u noći oko druge ure probudio. Ali da, kišilo, lievalo, bliskalo, gromovi nad Učkom treskali, da nas u srcu zeblo i tako ustasmo tek u pet sati. Spremismo se i uz put navratismo u krčmicu, gdje smo uzeli nekoliko na tvrdo kuhanih jaja i barilce vina. Oprostiv se sa domarima, koji nam podviknu sretno, podjosmo na cestu.

Cesta je prekrasna, a vodi iz Rieke u Trst. Prolazi kraj dubokih ponikava, dolina, bujnih jivada, a s desne strane struže rebri golih ili šumom zaraslih vrhova. Neprestance se svija, poslije najjaće kiše dobra je i čvrsta, a tako se lagano diže, da se neznatno utruđiš. Oko 7½ dodjosmo do bezdna Dobreča, što je do 6 m. širok i veoma dubok. Vapnene su stiene obrasle gustom lieskom, jasenom i hrastićima, a prepletene srebrutom (*Clematis Vitalba*). Puk priča, da su prije više godina u ovaj bezdan volovi pali i voda im izbacila kosti kraj mora u Iki. Do Dobreča ugadja ti oku miloduho smilje, pusteni *Carduus candicans*, svilasti kotrljan (*Marrubium candidissimum*) i još neke primorčice, nu dalje nestalo je i njih a zagospodavala bukva, grabar i kostanj.

Tačno u 8 sati dodjosmo do Poklona, te se uzpesmo 2700 st. višoko. Tu se vidik otvara na cio Kvarner i njegovo otočje, na Rieku i starodavni Trsat s crkvom Majke božje, kojoj se ovdje putnici klanjaju, nu ujedno je to tačka, gdje ovostrana Istra Hrvata pozdravlja. Pod Poklonom duboka je i daleka kotlina okružena gustim bukovim šumama i gajevima kostanjevim

Za pô sata minusmo veliku bukovu šumu, gdje se za Mejom nalazi studenac pitke, zdrave vode. Po naokolićnim pećinama crvenile se u veliko maline, koje ovdje zovu »maljuge«, sabiru i na Rieci prodavaju. Tu se od njih priredjuje sladko piće, frambois, koje vodom pomiešano hladi. —

Pošto smo još nekoliko puta zavili, ukažu nam se desno od ceste visoki kukovi prozvani »Vrata«. Stajasma 3068' visoko i zagledasmo daleku Istru prama zapadu. Ovo je ujedno najviša tačka ceste odkuda se spušta prama selu Veloj Učki. Simo bliže dosta su velike livade, soćne, bujne i svježe kao proljetno jutro. Pokrivala ih debela rosa, s toga posjedasmo po pećinama,

da se malo odmorimo i založimo, nu ujedno se sabrasmo u vieće, bili se na Velu Učku popeli ne bi li, pošto se Učka gora opet maglom ogrnula bila. Počesmo se šumom uzpinjati i za pô sata dodjosmo pod bukvu, izpod koje iz kamena probija izvrstna voda. Pokojni vitez Scarpa, bivši vlasnik ville Angioline u Opatiji simo bi često zalazio, da se napije te biser-vode, koju i seljaci u veliko cieni.

Čim se više uzpinjasmô, tim je gora rjedjom postajala, a kad zagledasmo gusti dim prve ugljare protumačismo i uzrok tomu. Minuv zadnju ugljaru, pred kojom je garavi ugljar čučio, izadjosmo na slab putić; veliko kamenje, orušine i pećine priečile su nam veoma u koracanju. Dodjosmo već u područje alpskih zvončika, u travi se modrila *Campanula Scheuchzeri*, a na stieni riedka *C. Tomasini*, dočim se pod grmom grimiznim cvietom izitala *Epipactis atrorubens*. Iz bukove šume izadjosmo na čistinu, odkuda zagledasmo selo Velu Učku i prvi put daleko Čepičko jezero.

Zahvatismo i podnožje Male Učke odkud nam se valjalo uzpinjati. Sabiruć i iduć reckavicom, da se odviše ne utrudimo, popesmo se na bilo Male Učke, a odavle se spustismo u debelu i gustu travu. Iduć dalje uzkim putićem, što bijaše pun kamenja, dodjosmo do livade, gdje je brojno bila narasla *Rosa pimpinellifolia* i *Globularia cordifolia*, koju puk ovdje zove »Angjelska rožica«. Dahnuv nekoliko puta živo, popesmo se na Velu Učku, gdje smo pod humkom stvari odložili. Okolo je tlo od gromova izpucano i prerovano, a to se direktoru B. nije svidjalo, s toga se spusti na istočni obronak. Sa istočne strane ima veoma strmih pećina, po kojima sam se penjao poput kože, hvatajuć se rukom sad za stiene, sad za gromade ili grmlje. Od biljaka našao sam tu: *Senecio nebrodensis*, *Silene petraea*, *Teucrium montanum*, *Erysinum odoratum*, *Euphrasia Salisburgensis*. Od riedkih molusca prebiva na stienama *Clausilia Istriana*. Grmlje zastupa žutikovina (*Berberis Aetnensis*), borovica (*Juniperus communis*) i makolnica (*Sorbus Aria*). Mnogo smo toga našli, ali samo ne bjelolista (*Edelweiss*) i gorske ruže (*Alpenröschen*), koja je nekomu nikla u glavi bujne fantazije. Tim se i naličnim neistinama mame ljudi u Opatiju i na Velu Učku.

Vidik je božanstven!

S južne strane gledaš cio Kvarner, što se je razlio poput omašna jezera sa tri pritoka. Jedan takav kao da ulazi na Senjska vrata (Canal Mal Tempo) a drugi na Mala vrata medju otokom Krkom i Cresom, a treći na Vela vrata medju Cresom i Istrom. Cio se otok Krk razploštio bielim mjestima; tu je Omišalj-grad, Dobrinj, tik mora Vrbnik, opjevani zavičaj liepe mažuranke i sitnoga bosiljka, tu se cakli i Omišaljsko jezero i iztiču druga mjesta, sve to gnjezda hrvatska. S juga nikô mu u moru školj Prvić, dočim se iznad Baške uzdignuo povisoki Treskavac. Raztrgani Cres kao da ti na dlanu, dočim se dalje protegnuo Plavnić, niže Lošinj, Rab, Pag pak drugi dalmatinski otoci i školjići, što se pomalo gube u maglenom obzorju. Bliže simo evo ti uskočkoga Senja sa Nehaj-gradom, pa Crikvenice, Kraljevice, Rieke i dičnoga Kastva.

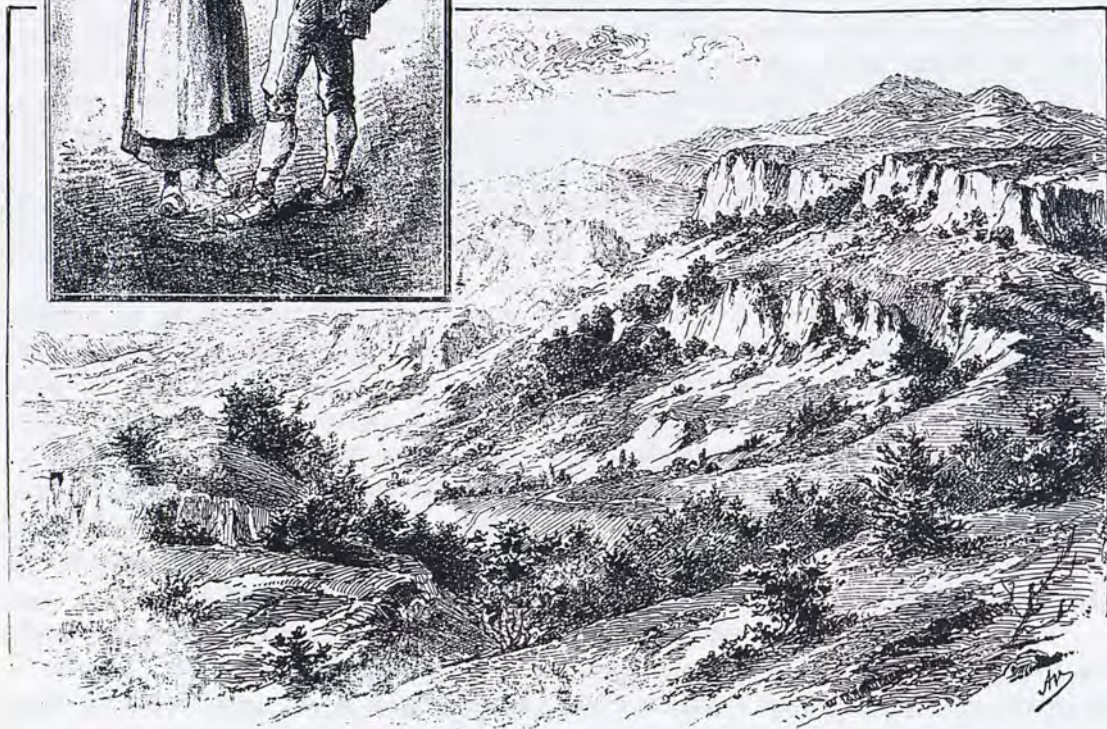
Baciš li pogled na sjever, ugledati ćeš jednim mahom Krš od kranjskoga Nanosa do Sniežnika i njegove nebrojene grebene, prolome i vrleti. Iztiču se glavice Julskih Alpa, Karavanka i Kamničkih Alpa, gdje imponuje Grintovec. Sjevero-zapadno pruža se ona gola i siromašna Čičerija. Za čista obzora možeš vidjeti i siedu glavu starca Triglava.

Iztočno i sjevero-iztočno nazireš Veliku Kapelu, a jednim ti se mahom ovamo bliže otvara prekrasan vidik na cielu jugo-zapadnu visočinu, na naš Sniežnik, Risnjak, Drgomalj, Bitoraj, Viševicu, Obruč, Sui vrh, Fratrovac i druge vrhove.

Okreneš li se prama zapadu sva ti je duša obuzeta s riedka vidika! Tu je bujna dolina, koju protiče Mirna, s traga more do Divina i Grada, a na kraju obzorja ogranci apeninski. Jugo-zapadno stere se Čepičko jezero, koje zaprema 750 hektara površine. Desnu mu obalu obrubljuju plješive ili zelene glavice, dočim se s lieva stere valovito i sočno polje, po kojem se previja Boljunščica, utičuć u jezero. S druge se strane iztiče Raša, dična ta pogranična rječica Zvonimirove Hrvatske.

Cielu Istru, kako ju je Bog stvorio, gledaš kao na plastičkom zemljovidu. Vide se mnoga mjesta, kao: Pulj, Vodnjan, Rovinj, Pićan, Pazin, daleko tamo modri se more poput pása, a za vedra obzora razabireš (po dru. Frischaufu) dalekozorom i zvonik Sv. Marka u Mletcima! Prekrasni i daleki vidik svaki su nam čas guste magle zastirale, koje nam za kratko cielo obzorje sakriše. Zanimivo bijaše gledati one oblačine, što su se nad našom glavom vrtložile i gonile. U dubokoj i zelenoj kotlini pod Učkom gorom kuhalo je od guste magle kao u vulkanskom ždrielu.

Jer sam se penjuć utrudio, poželih da gore odpočinemo i malo založimo, nu poplašila nas kaplja kiše, što mi na ruku pade. Na bilu Male Učke zaustavih se, da neke stvari pobilježim i bilje bolje spremim, dočim je direktor baš živo pete podpalio, da se čim prije domogne staze. Kako se sve više oblačilo, a gusta nas magla dušila, počesmo lagano silaziti. Jato po svoj prilici alpinskih svraka, dignu nad nama graju, leteći čas nad Malom Učkom, čas nad našim glavama. Dok zahvatismo podnožje, poče sve to jače dažditi, zaklonismo se pod kišnike

Č i ć e r i j a.

i stajismo na jednom mjestu nepomično. Za malo kao da su se Bogovi proti nama urotili. Munje sievahu, a gromovi udarahu, da se zemlja tresla. Kiša lievala kao iz kabla, a s njom se izmješala i jaka grašica (solika) pljušteć nemilice po našim kišnicima. Da mi bilje ne promoči, podah kišnik vodiću, dočim sam se ja plaidom čvrsto ogrnuo i do ravnatelja stisnuo. Munje sievahu sve jače, a striele udarahu tako silno, da sam mislio, mi ćemo danas bez dvojbe propasti. Ne progovorismo ni slovke, pognute glave gledasmo kišu, što je sitno kamenje izbijala i slu-

šasmo onu strašnu, ali veličanstvenu tutnjavu. Naš je vodič buljio također u zemlju, dažd mu je pado s kišnika kao kroz lievák, a kadgod bi striela puknula, potresao se i prekrstio. Dok smo tako snuždeni stajali, sievnu munja tik nas, a u zaledju udari grom u pećine, koje se počēše razvaljivati. Kako je grom u neposrednoj blizini udario, zazebe me u duši, noge mi se počēle tresti, prepadoh se i problieđih. Vodič, trgnuv se iz misli, okrenu se brzo pram nama, da vidi, nije li grom koga od nas sastavio sa crnom zemljom.

Striele su još neprestano pucale, munje se križale i sievale, a gusta magla i dažd priedili nam dihanje. Medju strielama boravismo do pō sata i tu nam bijaše ili ostati ili propasti. Nit sam mislio na suprugu, nit na djećicu, znance i prijatelje; duši mojoj bijaše pretiesmo, jer joj se svaki čas otvarao i zaklapao hladan grob. Kad ugledah bljesak, pomislio bi: propadosmo.

Da znate, kako nam odlahnulo, kako duboko uzdahnusmo, kad razabrasmo, da grmljavine i tutnjave sve više ne staje, sjegurán znak, da je skoró kraj toj užasnoj kanonadi. Tako i bilo; nu dan 4. kolovoza god. 1878. ostat će mi nezaboravnim.

Mjestimice promoćio sam do kože, šešir mi tako prokisnuo, da mi je pado na uši, a tielo mi se pušilo poput dimnjaka. Ostavio sam naime kišnik i kiši se izvrgnuo, jer mi smetala medju gromovima i ona željezna kapica na vrh štapa. Minuv drugu čistinu, dodjosmo do prve ugljare, kamo sam se htio navratiti, jer me uz svu nevolju i glad mućio. Nu jer direktor nije na to pristao, bojeć se, da nas ne zateče noć u visokoj gori, podjosmo dalje. Kiša nešto stala, nu jedva što minusmo drugu ugljaru, naleti oblak, te se uz silnu grmljavinu opet izlije. Sad se nismo mogli nigdje zakloniti, već smo stajali na kiši, da nas po volji pere i moći.

— Svi oblaci, što nad nama lebde, moraju se danas na nas izliti, reče direktor u šali i kao da ga uslišahu, jer navali kiša tolikom silom, da je i oveće kamenčice iz zemlje izbijala. Put, kojim smo išli, bijaše pravi potok, te sam se bojao, da mi ne odpadnu podplati od velike moće, kako mi se to dogodilo jednom u Zagrebačkoj gori. Koracajuć lagano, dodjosmo sretno do vrela pod bukvom i krenusmo popreko u selo Velu Učku. Koliba, do koje dodjosmo, bijaše tako kukavna, da nam se tu nije dalo ostati, već podjosmo na drum, pa ođavle u krčmu, gdje trudni, izmućeni, gladni i žedni padosmo kao muhe za stol. Kod krčmara Jakova Barčevića bijaše priprosta krčmica. U sobi, gdje se smjestismo, stajaše prost stol i dvie klupe, stara zemljana peć i širok krevet. Na zidu visijaše starodavna ura sa kremenim batom i prikraćenim njihalom. Bila tu i polica sa nekoliko zemljanih pladanja, a do nje jedna manja sa tri staklene i zemljane posude za vino. O tramu visio je veliki komad suhe slanine, kojom domaćica začinja, a u kutiću stajaše lodrica lovranskoga vina. Pred ovom sobom bijaše zadimljena kuhinja s niskim ognjištem. Što smo imali, to smo sladko pojeli, a osim toga skuhala nam gospodarica jaja, jer ne bijaše ničēga drugoga u kući. I to se teško našlo, morala tekar gledati, da li su kokoši koje jaje iznesle. Domaće mi vino nije prijalo, doćim ga je direktor hvalio, s toga nagnuh naše barilce. Nahraniv se i napojiv, narućismo gospodarici, da nam naloži nešto jaći oĝanj, i po tom posjedosmo na klupe, da se osušimo. Tu smo dobrahno sjedili, pili i razgovarali, a k nama dodje i nekoliko seljaka. Odpoče živahni razgovor, a mi uznešeni, što sjedimo u krugu ovostrane braće toli malo nam poznate, počesmo živo razpravljati ob ovom i onom, a najviše o hrvatstvu. Iz razgovora razabrah, da se ovdašnji seljaci posve diele od onih u Istri. Što god bi koji pripoviedao, uvijek bi dodao: »kod nas je to ili nije onako, kako u Istri.« Oni ako i ne znadu, iztiću i nehotice staru Hrvatsku!

Istra, nad kojom Niemac i danas plače, što ju nije otudjio, nad kojom Talijan jadikuje jer mu tu naranče ne cvatu, danas se je probudila. Ima u toj liepoj zemlji žarko sunce, na kojem se svaćija poštena duša ogrieva — »Naša sloga« mu je ime. Ima u toj krasnoj zemlji jaka osovina, oko koje se hrvatstvo kreće, ima jak bedem, o koji se dušmanske striele odbijaju — Kastav mu je dićno ime.

Hrvati su ovdje tamne puti, pavisoka čela, kestenastih vlasi, stasa zamašita poput naših Novljanaca. Tielo pokrivaju kratkim haljincem »kamižolom ili jaketom« od debela i kestenasta sukna, koji je modro zarubljen oko rukava i žepova. Prsluk, što ga zovu »kružat«, od

istoga je latka; sve to domaća roba, jer se u kući tke. Hlaće su im biele, nanožice modre, a na noge oblače postole ili opanke. Brkova i brade ne nose, pa kad sam to jednomu spočitnuo, reče mi, da je to već dugo takav običaj. Glavu pokrivaju okruglom, niskom, crnom kapom. Žene nose suknje iste boje, na glavi bieli rubac, a u vlasima crveni opletak.

Žitelji u Veloj i Maloj Učki dosta su zapušteni, nit je škole, nit plovanije, daleko im u Veprinac, a još dalje u Vranju. Sume i plodnog zemljišta imadu puno; ima tu omašnih livada i gorskih košenica. Siju ječam, zob i proju, a ima i pšenice, mnogo krumpira, kukuruze i buča.

Na podnožju Učke gore ima još i drugih mjesta, u kojima Hrvati obitavaju, nu zemljište im je pusto i slaborodno. Bave se ponajviše paljenjem ugljena a znadu ih daleko kao ugljenare, osobito Čiče.

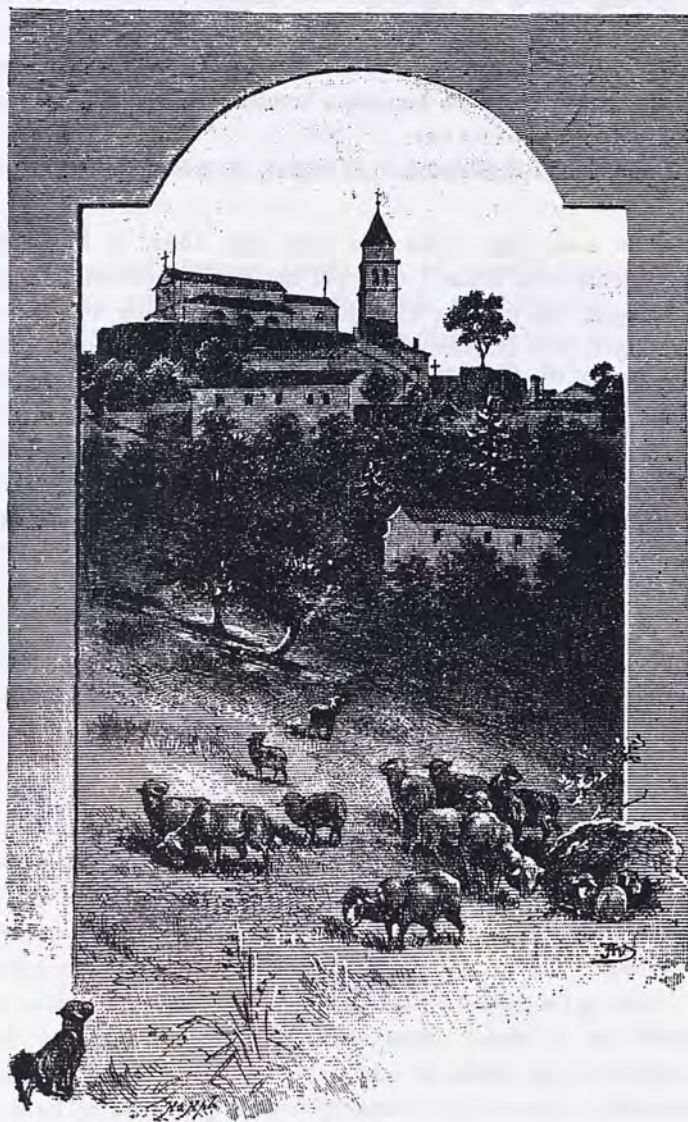
Rodjeni Istranin V. Spinčić opisuje ih u »Hrvatskoj Vili« god. 1882. ovako: . . . »U šumama rade ugljevice. Nasieku drva, razciepaju ih, naslažu na kup, zaspu zemljom pak odozdo zapale. Ugljen je glavni proizvod njihove trgovine, a prodavaju ga u vrećama. Mužkarci nakrcaju njima mule, a ženske naprte si po jednu vreću ili dvie, pak odu put Rieke ili Trsta, ili tamo blizu, kako im je priličnije i kako gdje slute bolju prodaju. »Karbuna, ô!« običan je glas, kojim nude svoje blago. Ide do mjesta po četiri i šest ura, a dobije forintu, dvie li. U »bisage«, koje je sobom donio, složi potrebštine za obitelj, prebaci jih preko mulca, na njega se i sam vrgne, te se tako povrati, bugareć, kući. Ženske se vraćaju pješke. Putem gdje god komadićac kruha založe i zaliju vodom. Ako je prilike nazoblju se murava, čije repiče marljivo grizu; više puta stigne ih sreća, da se i groždja nazoblju u vrieme berbe, al »pregrustan«, kad se već zasite. U spomenutim gradovima trguju i drvima, a to im je zanimanje odavna poznato. . . . U ljetno doba trže žene jagodama i moguljama (malinama), kojih rodi mnogo u onim gorskim stranama. Neki od njih, osobito Munjci, priredjuju ocat i nose ga na prodaju do Gradca i dalje.«

A sada dvie tri o Učkoj gori. Ona se protegla od sjevero-iztoka prama jugo-zapadu; diže se lagano u vis, dok se jednim hrbtom na jednom ne osovi. Sa iztočne strane ima dubokih i razpucanih grebena, radi kojih je Vela Učka nepristupna. Medju ovim grebenima nagomila se u zimi snieg, te se spušta prama podnožju u dugačkim tracima. Zanimivo je podnožje same gore, gdje se steru omašni planinski pašnjaci, na kojima se razštrkala bukva. Od njih niže se vrh do vrha, jedan gô, drugi šumovit, sve do žala morskoga. Pod tim vrhovima biele se kućice naokoličnih sela, kao da po njima ovce planduju. Svojim položajem, stienama i šumama nalikuje Učka na Kalničku goru, samo što se na podnožju ove protežu omašne oranice.

Učku goru poznavahu dobro Mletčići, a Velu su Učku zvali Monte Caldiera, jer nalikuje prevrnutu kotlu. Ima ih, a medju timi bijaše i pokojni Fran Kurelac, koji zovu Učku »Vučkom«. Te je misli bio i pokojni biskup Dobrila, tumačeć, da ime potiče od vuka. U Veprincu upotrebismo drugi dan, da mu razgledamo okolinu. Veprinac ili Leprinac jeste na čunjastom vrhu, 1643' visoko. Kuće nanizale se po zapadnom obronku, dočim se crkva iztaknula na samoj tjemnici briega. Veprinac broji samo osam kuća, a ciela plovanija nešto preko 2000 duša, samih kremenitih Hrvata. Narod sam zove svoje mjesto Leprinac od biljke leprine (*Ruscus aculeatus*), koje mnogo raste oko mjesta Brajdice. Gdje danas crkva stoji, dizao se prije grad obitelji Thonhausena. Pod crkvom vidi se i sada loža sa željezima, kojima su u ono doba kmetove oko vrata okivali. Grad bijaše opasan jakim zidom, imao troja vrata, od kojih su posljednja god. 1866. porušena. Ostao je samo zid, što opasuje današnju crkvu, koja mora svakoga putnika iznenaditi. Ulazi se na troja vrata, unutra su tri ladje poduprte sa dva stupa. Glavni žrtvenik posvećen sv. Marku od crna i žuta je mramora. Izradilo ga u Mletcima i stajao 20.000 for. I pokrajni žrtvenici, sa svake strane po dva, gradjeni su od mramora. U koliko ovu crkvu ukrasuju žrtvenici, u toliko ju u svetištu nagrdjuju one ružne, gadne slikarije. U staro doba bijaše ovdje valjda kaptol, o čem svjedoče preostale kanoničke klupe.

Vrh, na kojem je crkva, ima dva uzlaza, jedan je kraći a drugi je dulji sa 103 kamenite stube; po ovima uzlaze u crkvu mužkarci a ženske po onim kraćima. Kad ovdje na zidu posjedneš, ne možeš se dosta nasladjivati dalekim vidikom.

Jednim mahom vidiš cio Kvarner, što se modrio poput ljubice, a nad njim opet nebo južne modrine. More se caklilo i iskrilo, da ti zablještuje oči, a brodovi jedrenjaci kao da mirno stoje; nu metnuv ruku nad oči i zaoštriv pogled, opazih kako im se jedra giblju, kao krila u leptira, kada hoće da poleti. Velebit ne bijaše čist, a tako i Velika Kapela. Od otoka najljepše se izticao raztrgani Cres, na kojem se u azurnom zraku modri povisoki Šiš.

V e p r i n a c .

Okolina veprinačka veoma je bujna. Medju kućama i oko njih steru se vinogradi i vrtovi. Vinova se loza povija po niskim brajdicama ili se veže uz kolce; nu mnoge su odbjegli i na susjedno stablo, te im do vrh krošnje lazi. Šume ima na okolo mnogo, a osobtio gajeva kostanjevih. Pô sata od Veprinca udaljen je Budišin dol, u kojem ima preko 3000 stabala. Drugi je gaj pod vrhom Pećnikom, zovu ga Vetra a pun je kostanja. U istom vrhu ima i peć (špilja) sa malenim jezercem, koje narod za suše obskrbljuje pitkom vodom.

Radi liepa vidika potruđiše se do Veprinca mnogi putnici, a odkada je uzbuđjala Opatija nisu stranci riedki. Krasan, divotan kraj i dobroćudan narod, zasladjuju svakomu boravak. Bujna, svježa zelen, liepe šume zelenice, kostanji, livade, visoke gore, brežuljci, krš, more, sve se to skladno izmjenjuje.

Oj Liburnijo, da si tako sretna, kao što si divna, ne bi ti ravne na tom svijetu bilo!

Sa Vele Učke silazi se na dvie strane: ili s bila na tršćansku cestu, pa put Veprinca, Voloskoga i Matulja, ili lošijim putem u Lovran. Mi krenusmo do željezničke postaje Matulje. Čim smo se niže spuštali, tim se je vegetacija više mienjala. Ostavile nas bukve, grabri i kostanji, a primile lovorike, masline i smokvenice. Oko 11 sati prispjesmo u Frančiče, gdje smo se odmarali pod sjenicom gostioničara K. Svaki o svojem, a direktor o pomorstvu, koje mu se sa srcem sraslo. Želeć, da se i u ovim krajevima hrvatsko nazivlje širi, darova gosp. B. nekoliko primjeraka svoga »Mladoga mornara«.

Pod večer se zaputismo parobrodom put Bakra, da se tuj odmorimo od dosta naporne ekskurzije.

Drugi put posjetio sam Velu Učku 19. rujna god. 1882. sa H. Burmeisterom, malakologom iz Hamburga. Vrieme nam bijaše i ovaj put nepovoljno, tjemenicu smo briega na skoro ostavili, bojeć se nevremena. Uz put nas kiša dobro oprala te jedva dočekasmo Frančiče. Putovasmo u noći; Rieka bijaše sva razsvietljena te se izticala poput božjega groba.

Krasne krajeve, krepak i čil narod u onim je stranama pokojni Kurelac osobito zavolio i više puta ovuda prošao, dočim je opet prekrasna flora Vele Učke domamila biljara baš i iz dalekih strana. Od znamenitijih botaničara spominjem: Ivana Jerolima Zanichellia (r. 1662., um. 1729.), Jurja Jana, dr. Emanuela Weissa i dr. Antuna Schulza iz Storkova, Josipa Freyna, koji je floru Učke gore i u posebnoj razpravi izdao, Adolfa Stošiča iz Trsta, dra Josipa R. Lorenza, Stauba i dra Borbása iz Budimpešte, Benthama, Sendtnera, nu sve je te nadkrilio svojim botaničkim studijama Mutij vitez Tomasini iz Trsta.

Godine 1845. osvanu na tjemenici Vele Učke i okrunjena glava. Saksonski kralj Friderik Augusto, vraćajuć se sa svoga puta po hrvatskim Alpama, dodje i ovamo. Pratio ga Tomasini, a od Hrvata tadanji pukovnik, a kasniji ban Josip Jelačić.

BISER-ZRNO LIBURNIJE.

Sgriješili bi kad, putujući iztočnom Istrom, ne bi posjetili Kastva grada, što se svio oko čunjasta vrha. U grad se uzlazi sa južne strane preko 87 izklesanih stuba, medju bujnim maslinama i vinogradima. Još su mu ovjenčale podnožje smokvenice, lovorike, mogranji i bademi.

Minuv stube na trgu si oliepom i širokom, što ga krasi drevna crkvice sv. Fabijana i Sebastijana, a na okolo kuće jednospratnice. Na lievo je loža poduprta sa osam masivnih, kamenitih stupova, duga 16, a široka 5 m. U ovoj loži, koju sagradlše god. 1571., a obnoviše god. 1825., narod je u staro doba saborisao, sudio i viećao o dobru svoga kraja. Danas se on tu na prijateljske dogovore sabire ili se za nevremena pod krov zaklanja.

Oko toga na jednom su mjestu duge kamenite klupe, gdje se za blagdana skupljaju i kastavske krasotice, da se odmaraju i da udišu onaj balsamički zrak. Tu se razblažuju svi oni, koje je dnevna pripeka sunca izmučila. Ovaj trg sa svojim sgradama kao da je predgradje, jer krenuv uzbrdice, ukažu ti se kamenita vrata, gradjena god. 1731., nad kojima se krili dvoglavni orao, a ovim se vratima ulazi u grad. Mal ne pred svakom kućom uzvila se širokolista smokvenica, čije grane i do prozora sižu, a uza smokvu širi se i vinova loza povrh kućnoga ulaza ili pri vrata. U ovom je dielu grada crkvice sv. Trojice, a kreneš li ravno, ukažu ti se podrtine velike crkve, koja je propala po prilici prije 150 godina.

Nad ove podrtine diže se stolna crkva sv. Jelene (377 m.). Zvonik od tri sprata stoji osamljen, a sagradjen je god. 1774. Crkva je ukrašena sa pet žrtvenika od biela, žuta, crna ili crvena mramora, kao što i propoviedaonica i krstionica. Žuti se mramor kopa u Kastavštini kod Milića. Spomena su vriedne i prekrasne klupe kanoničke, ukrašene liepim rezbarijama. Kod crkvenih je vrata škropionica od biela mramora, a u nju uklesana godina 1641. Izvan crkve dvie se lipe krile, a do njih opet loža sa nadgrobnim pločama od g. 1637., 1672., 1773., 1778.

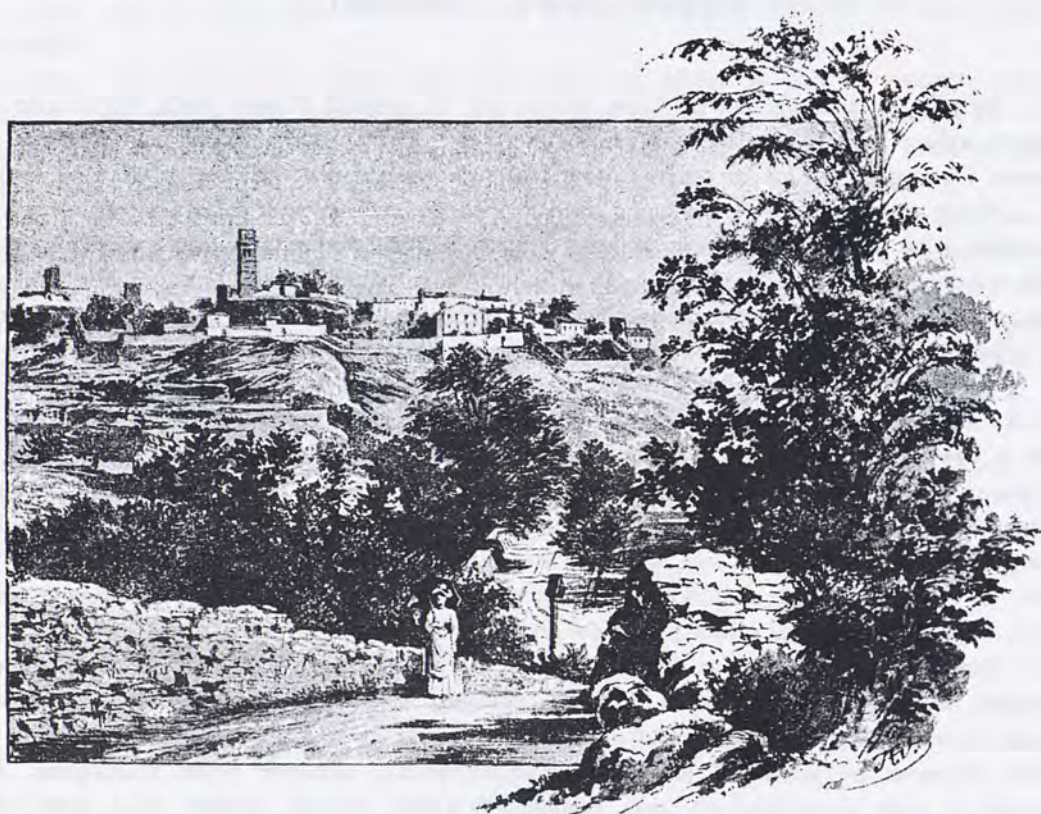
Pred crkvom stoje dva zdenca, gdje bijaše nekoč lokva. U nju baciše jednom Kastavci svoga okrutnoga kapetana, pa kad je izplivati htio, dotukoše ga kamenjem. Pred sud pozvani, upita ih sudac, tko ga je ubio. Pojedinci odgovarahu: »Ja sam ga ubio, moj brat, moga brata brat i sudac Kinkela i do vragu tega.« I tako ne mogoše začetni ke naći.

Dična Kastavština broji do 80 sela, u kojima obitavaju sami Hrvati, a dieli se u 26 županija. Svaka županija sastoji od više sela, a najveću sastavljaju ova mjesta: Jurčići, Milići, Tikvići, Bacići, Tuhtari i Ferlani. Na čelu svake županije stoji župan, kojemu poglavarstvo dostavlja naredbe i propise, a ovaj ih proglašuje pred sakupljenim narodom.

U Kastvu je obća pučka škola, okružno poglavarstvo, čitaonica, bratovština hrvatskih ljudi za Istru. U čitaonici pred ulazom iznenadjuju te kipovi, koji drže u ruci napise: »Dobro došli, složimo se, ujedini mo sel!« Dvorana je ukrašena trobojnicama, a čitaća soba bogatom knjižnicom i obilnim brojem hrvatskih novina. Ne daleko čitaonice vije se trobojnica, najvešćuća jedinstvo naroda hrvatskoga.

Što Kastav nad sve ino uzvisuje, jest vidik toli raznolik, vidik tako divan, opojan, svečan, kao da se tu nebo sa zemljom vjenča. Dvie su tačke od kuda ga uživaš: sa podrtina velike, i današnje stolne crkve.

Od Obruča, Grobničkom polju na sjevero-iztoku, protegnuo se kameniti lanac sanjarskih i čudnolikih vrhova, bijelih od vapnenca ili tamnih od šuma zelenica i crnogorice. Tu se iztiče Veliki Obruč, Fratrovac, Suhi vrh, Pakleno, Slime, Jesenica, Vela Pliš, Veliki Tuhobić, Medvedjak, raztrgani Risnjak i Snježnik svojim plješivim glavicama, zrijuć na plavetno, hrvatsko more. Tamo ti se mrgodi Velika Kapela, tu modri raztrgani Kamenjak, a dalje vrh do vrha stvarajuć podnožnu stepenicu, na kojoj se bijeli Krasica, Meja i Hreljin sa podrtinama istoimena grada. Između Podvežice i Solina nalukava se Draga. iztiče se dio bajnoga Vinodola, bijeli se Šmrika

K a s t a v.

poviše Kraljevice, uz more na tvrdim liticama sv. Jakov i sv. Jelena. Bajni čaj krije drevni Senj, sv. Juraj, hrbtasto Senjsko bilo i gromotni, sivi Velebit, čiji se razdrobljeni i čunjasti vrhovi jasno vidjahu.

Pogledaš li preda se, pa onda na okolo, nametne ti se oku veliki dio stare Liburnije. Divotan je to kraj, gdje se zelene čitave šumice smokava, lovorika i maslina, gdje se dižu čempresi, sive pećine, čudne hridine, vrtići, doline, dolci, humovi, briežuljci, brda i gore. U tom se kraju biele Jardasi, Brnčići, Turki, Jelušići, pod tobom Žegoti, Marčeli, nad njima u zeleni Garići, na lievo Kosi, dalje Sroki gornji i dolnji, Dovčići, vrh njih Soršani, Mladenići, a tamo na briegu sv. Matej.

To je kraj izvanredne ljepote, a pomisli još i onaj miris zemaljski, što potiče od bresine,

smilja, slavulje, metvica i drugih miljenaca primorske cvjetane, tad se osjećaš blaženim, presretnim, zadovoljnjim, dá i zdravijim. Oj Kastavštino, dično čedo prirode!

A sada skreni k crkvi sv. Jelene, posjedaj na kamenitu klupu, pa gledaj! Kvarner, liepi onaj Kvarner zrcali se pred tobom svojim cvietnim obalama i modrušastom površinom a pogled čas ti se ovdje zaustavi, čas ondje. Tamo daleko prama Kraljevici kao da se žal sa žalom sljubio, a more stvorilo daleki, uzani zaton, pred kojim se osovljuje izprelomljeni školj sv. Marka. Na desno mu otok Krk sa Omišljem gradom, tamo Lošinj, pa Cres, što se je onako sanjarski podignuo nad to divno more. Amo opet Učka gora, s koje se spušta k moru vrh do vrha, a uz one dráže i zatoniće eno ti labudjih mjesta: Voloskoga, Opatije, Ičića, Ike, biela poput janjašca Lovran-grada, povisokih Mošćenica i tvrdoga Berseča.

To ti je kastavski vidik, krasan, božanstven, neopisiv, jer gledaš svu Kastavštinu, celo Primorje, velebne vrhove, doline, dolce, azurno more, a nad svim tim safirno nebo i jarko sunašće, koje ga pretvara u raj zemaljski. Teško sam se razstao s tim vidikom, nu morao sam poći k društvu, koje je bilo oko vesela stola. Baš sam došao, kad su Kastavci pjevali ovu pjesmu:

Kroz prodrtu crnu maglu,
Blišće mili sunca zraci,
Nadu nam sbudjuju naglu,
Da će Kastvu bolje bit.
Stojmo, stojmo dobre volje,
Ali vihar i dan danas
Još nij' daleko od nas.

.

Hajd lumbardu na zid vali,
Bubanj na bok, pušku v ruke,
Viči, strielaj, pucaj, pali,
Tru tum be, bum, tru tum be!
Nek strepeću ribe v moru,
Nek ostave zvieri goru,
Mora valje past mrtav,
Ki podkapa naš Kastav.

Nazdravljalo se, veselilo se i pjevalo, kad poslije šeste ure dodje prijatelj k meni, pa mi reče: Podjite sa mnom! Kamo? Slidite me samo, da se nagledate još divnijeg prizora. Podjismo. Odvede me pred crkvu Sv. Jelene, okrene me k moru i reče: »Sad gledajte!«

Veli i svemoguću Bože, što moje oči danas gledaju! Zapadalo je sunce, bojadišuć grimizom vrhove i njihove biele bočine. Krasna modrina neba po malo je izčezavala, čim je žarko sunce za Učku više tonulo, ali ona ne izčeznu na jednom, već se po malo preli u rumen; a tada? Tada planu Kastavština, Primorje i iztočna Istra u božanstvenom crvenilu, koje je titralo o golim vrhovima, hridinama, o bielim mjestima, šumama i šumicama, o svakoj stvarci božjoj, te se prelievalo zlatoliko, grimizno u svim bojama dužice. A Krk, Cres, Lošinj, modre se kao ljubice, dočim bijaše more plameno, titrajuć poput iskara, a jadra na brodovima, kao da se žare od puna plamena. Sva se priroda zaodjela u najsvečanije ruho a duboka je tišina vladala. Lagano, lagano gubi se ona grimizna žar i prelieva se u sivoću, pak čim se je sunce spustilo za Učku goru, pade od nje prama moru i podnožnim mjestima daleka sjena, dočim po ostalim glavicama primorskim još zažara titra, odsieva, iskri se i plamsa.

I suton se spustila nad zemlju, tajinstveni mir prikrio kraj a blažena je večer nastala. Svečanu tišinu prekine zvonce sa kastavske crkve, šaptajuć svete i uznosite rieči: Ave Maria!
— Jeste li vidio? — upita me prijatelj. Jesam — i na to uzdahnuh; nije mi se dalo, da samo rječicu progovorim.

Pa mi recite sada, ima li što milijega, svečanijega, ima li što divnijega od vidika kastavskoga? Ah, nema, nema! Jedan dan, što ga sprovedete u ovim rajskim priedjelima, vriedi vam godinu života!

Kastav sa iztočnom Istrom spadaše od VII. vieka pod žezlo kralja hrvatskoga, a kad je ljuti Franak pritisnuo našu domovinu, osvoji on i ovu hrvatsku zemlju. Pošto je u državi Karla Velikoga vriedio feudni sustav, davan bi Kastav u leno raznim velikašima, pa i biskupima, te mu ovi postadoše gospodari uz Mošćenice. Godine 1139. baštine ga knezovi divinski, te ostade u njihovoj vlasti do god. 1399. Posljednji knez divinski, Ugolin, ostavi Kastav jedinici kćeri Katarini udatoj za Raimberta od Walsee-a, i s toga mu uz Veprinac i druge gradove posta ova

obitelj gospodarom. Nu god. 1465. postade vlasnikom (uz ostale gradove) car Fridrik, pak tim dodje u ruke Habsburgovaca. Kad se je car Maksmilijan zaratio sa Mletčićima, zadobe oni i ovaj grad, nu kasnije opet spade pod kuću habsburžku, koja ga utjelovi susjednoj Kranjskoj. Sad je Kastav mienjao svoje gospodare; god. 1583. vidimo tu Vuka Schranza, god. 1609. baruna Wagensberga, koji ga proda god 1613. grofu Baltazaru Thonhausenu. Ovaj pokloni gospoštiju Isusovcem u štajerskom Judenburgu, a njegova supruga Uršula uslied nagodbe Jesuitima na Rieci.

Grad je imao poseban statut u hrvatskom jeziku, koji bude kasnije preveden na talijanski. Gradom i kotarom upravljahu kapetani imenovani od knezova divinskih, Walsee-a, Habsburgovaca i Isusovca. Žitelji kastavski imali su dva sudca i dvanaest starješina, a sudce birahu na jednu godinu.

Pučani i gradjani kastavski više puta se dizahu na svoje gospodare, te su za bune, kako spomenusmo, i ubili jednoga kapetana (Franju Morellia). God. 1773. bude ukinut red Isusovaca, a Kastav spade pod carsku komoru, koja ga proda god. 1784. francuzkomu vitezcu dru. Ivanu Thierry-u za 100.000 for. Nešto prije ukinuća gospoštije proda ga ovaj Jurju barunu Vranicanu za 112.000 for.

Valvasor, pisac djela »Die Ehre des Herzogthum Krains«, ima zanimivih podataka o životu i običajima starih Kastavaca. Spominje kraljev pir, što se svake godine slavio poslije Triju Kralja. Kastavski bi kapetan pozvao sve župnike iz Kastavštine, da slave taj pir. Jutrom i večerom zvonila bi zvona u svim crkvama, a drugi bi dan župnici čitali zadušnice za sve pokojne gospodare ciele kapetanije, kao i dobročinitelje puka, a zatim bi se kod kapetana sastali na ručak.

U Vrieme XVII. vieka spadao je Kastav na biskupiju puljsku, a brojila je kastavska župa preko 1200 porodica i 6000 duša.

Ime grada, kaže se, da potiče od rumunjske rieči »Casteu«, dočim drugi misle od »castellum« = tvrđjava (po Klaiću).

R I E K A.

Povjest nam bilježi kao prve žitelje okoline riečke i hrvatskoga Primorja Liburne, kojima je domovina sizala od rieke Raše u Istri do blizu Krke u Dalmaciji. Rimljani se približiše Liburnima prvi put g. 177. pr. I., kada je konzul Klaudij poveo u Istru vojsku od 15.000 naseljenika i osvojio sjeverni kraj do Ćićerije, a istočno do Učke gore. Rieka Raša dielila je Liburne od Rimljana, nu prije no što su Rimljani doprli do Učke gore, odtisnuše se svakako na more i dodjoše tako do Kvarnera. Ovdje nadjoše Liburne, pa shvativ znamenitost Kvarnera, pustiše se s njima u borbu. Liburni ne mogoše odoljeti jačemu protivniku, s toga mu se podvrgoše i njegovo gospodstvo priznaše. Tako je Rimljanin zavladao Istrom; Učka gora, taj tvrdi bedem, pade onim danom, kada je podvrgao Liburne, a drevni Kastav bijaše svakako ponajjačom rimskom tvrđjom.

K Liburniji spadali su i Japodi, narod gorski, kojega spokori Oktavijan Augusto. Priča se, da mu je ciela mornarica pod Malim Lošinjem radi žestoke bure morala zimovati, pa da zato narod i danas zove svoju luku: »dragom Augustovom«. Kada je Augusto pokorio Japode, razoriv im i glavni grad Metullum do temelja, zagospodovahu Rimljani celom Liburnijom.

Liburni bijahu trgovački narod, koji je na svojim dugim i lahkim ladjama daleko plovio, a neki hoće, da su današnje primorske ladve ostanci liburnijskih brodica. Koli moćna i bogata bijaše Liburnija svjedoče i gradovi, koje Liburni posagradiše. Glavno mjesto u Liburniji bijaše Tarsatica, podignuta na razkrižju trgovačkih cesta, što su vodile kroz Liburniju: jedna u moćnu Aquileju (Oglaj), a druga u bogatu Sisciu (Sisak.) Ime grada sačuvalo se na današnjem Trsatu, koji je za Rimljanâ kao tvrđja štitio podnožni mu grad na moru. Na protivnoj strani Tarsatice bielila se Flanona, današnji Plomin, svakako znamenit grad, po kojem je sav kvarnerski zaliev prozvan »Sinus flanaticus«. S one strane Učke gore pak podigla se Albona (Labin.) Na otoku Krku (Curicta) cvali su gradovi: Curicum i Fulfinium, od kojih je prvi spadao medju prejasne gradove (illustres civitates). Krku na zapadu sterali se otoci: Insulae Absyrtides (Cres i Lošinj), a na njima bijahu gradovi Crepsa i Absorus, u kojima nam se odavaju današnji Cres i Osor. Dalje tamo prama iztoku bio je kao i danas otok Rab (Arba), kojemu je luku utvrdio rimski car Augusto, ustrojiv ovdje i posebnu pomorsku postaju. I dan danas otok je Rab prava historijska riznica, jer mnogi napisi slave Marka Aurelija, Pertinaxa, Alexandra Severa i druge. (Smičiklas: Poviest hrvatska). Ovakav bijaše u rimsko doba okoliš grada Rieke, koja se sigurno podigla na ruševinama prastare Tarsatice.

Svi stariji geografi: Plinij, Antonin, Klaudij Ptolomej, poznaju Tarsaticu kao napučeno mjesto u vrieme Rimljana, nu i rimske starine izkopane na Rieci i na Trsatu svjedoče, da je tu za Rimljanâ bila vrlo znamenita naseobina. Tradicija zove i danas (po Kukuljeviću) najveću, južnu, oblu kulu trsatsku, koja je prastarim bršljanom obrasla, »rimskom kulom«, te bi tako ova kula, koja se do dvie tisuće godina nad morem koči, bio jedan od najstarijih spomenika

u Hrvatskoj. Na Rieci samoj vide se i sada u ulici iza gradskoga tornja, ostanci vrata, koja mnogi drže za slavoluk cara Klaudija II. Još su u okolini i ostanci ogromna zida, što se je od Rieke vukao uzduž Riečine na Lopaču, odavle na Jelenje (gdje mu se i danas ostanci vide), pak se onda spuštao k ovom mjestu, protežuć se dalje prama Klani, odkuda kreće u Kranjsku sve do Nanosa. Jedni vele, da je ovaj ogromni zid branio Liburne od ratobornih Japoda, dočim drugi hoće, da je dielio zapadno rimsko carstvo od iztočnoga. Bilo kako mu drago, naš narod pozna taj zid a putnike upozoruje na nj. Na Grobničkom polju, a ne daleko Podkilovca duboki je klanac Bukovo. Ovdje je taj zid još na jedan metar visok i liepo se vidi, kako se sa lievoga vrha spušta i na desni prelazi. Putujuć ovuda 19. svibnja g. 1882. upozori me moj vodić na taj zid. Upitav ga od kuda potječe, reče mi ovo: »bila su dva brata, pa da jedan drugomu ne smeta. prezidali su se«. Ta dva brata, valjda su dva naroda. U starom gradu na Rieci uzdiže se utvrda, za koju neki misle, da potječe iz rimske dobe i da je poslije pregradjena. Tu je sada smještena kazniona.

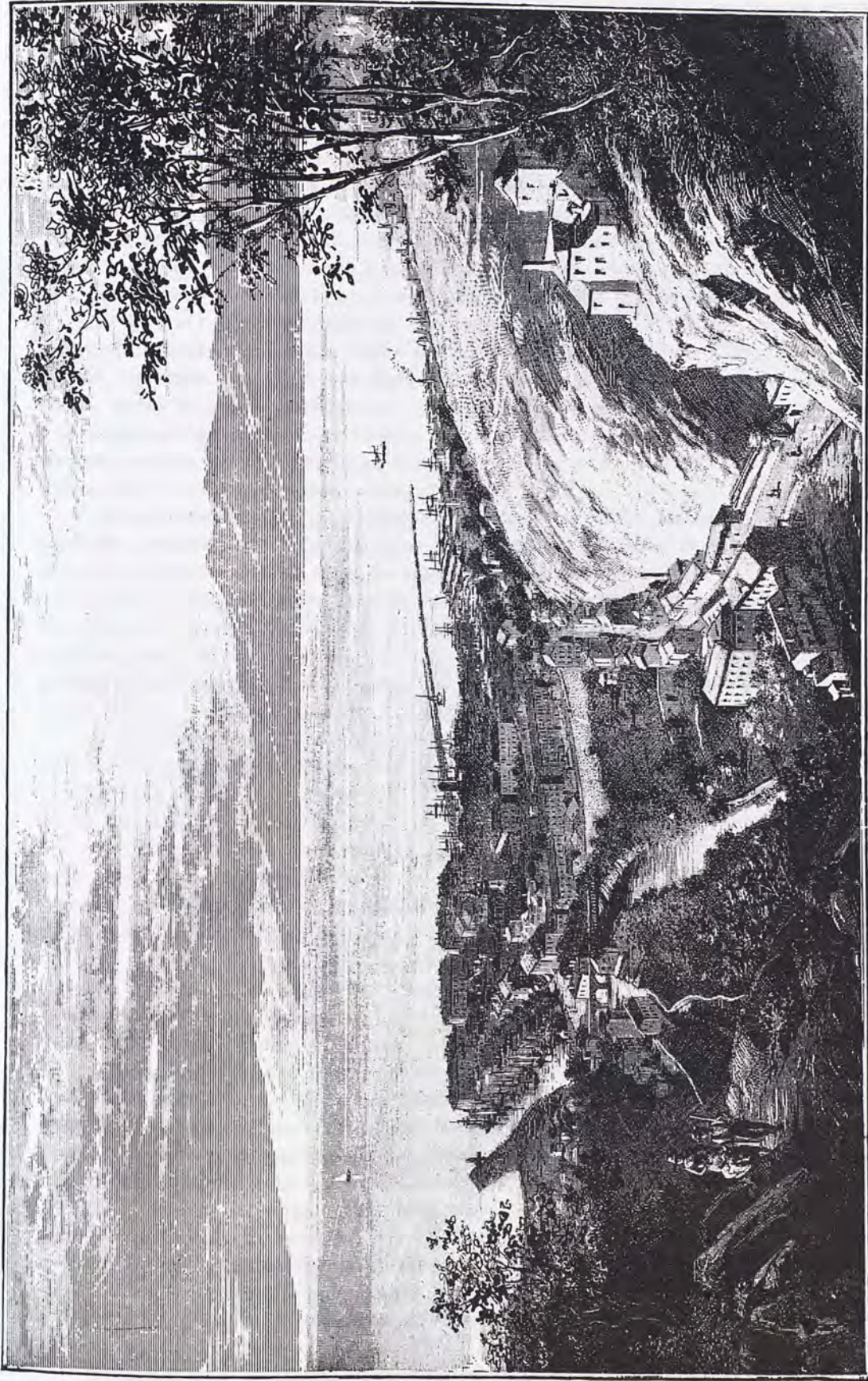
U VIII. vieku prvi put se Rieka spominje kod djakona Pavla kao »Fluvius«. Do onda dielila je ona sudbinu zapadnoga Ilirika i Dalmacije, a osvojivši Hrvati posavsku Panoniju i rimsku Dalmaciju, postadoše gospodarima Rieke. Kada je Karlo Veliki osvojio gornju Italiju i Istru, pošalje Ericha, markgrofa furlanskoga da i dalmatinsku Hrvatsku upokori. Godine 799. dodje u istinu sa vojskom do Rieke i tu se je pod Trsatom Hrvat očajno borio za samostalnost mile domovine. Zametne se ljut boj, u kojem budu ne samo Franki poraženi, nego i njihov vodja Erich umoren.

»Strašna viest, piše Tade Smičiklas po suvremenoj pjesmi, ozvanjala je po ulicama Aquileje; svi stališi, svake dobe ljudi oplakivahu smrt čovjeka, koji je najbjesnije narode ukrotio, koji je bio otcem sirotinje, a veledušnim darivateljem crkava.« Pjesnik proklinje onu zemlju, gdje je takav junak morao da pogine, »gdje mu se slomio štit i njegov krvavi mač«. Prvi je udarac po Hrvatima sretno odbijen, nu ne zna se, da li je rat nastavljen.

Rieka je i poslije vjerno pristajala uz Hrvatsku, jer se nije mletačkomu lavu poklonila, kada je Primorje bilo izloženo rastućoj mletačkoj vlasti. Trsat sa Riekom spadao je na Hrvatsku za vladanja hrvatskih kraljeva iz loze Držislavove, te su kasnije dodieljeni županiji vinodolskoj. U povelji kralja Bele IV. od g. 1260., kojom se potvrđuju prijašnje darovnice, navodi se izrično »Fluvius et locus Rika«, dakle u ikavštini, kojom se i danas govori u Primorju.

Početkom XIV. vieka počela se Rieka odtudjivati Hrvatskoj. Najprije predje ona iz ruku krčkih knezova u posjed vlastele divinske u Istri, koja se je domogla morske obale izpod Učke gore do samoga grada Rieke, te su već g. 1312. vršili svoja prava na Rieci, a ugovorom od 1. travnja 1365. izmedju Stjepana i Ivana Frankapana bijaše im ona ustupljena. Kada je divinska obitelj g. 1399. izumrla, nasliediše njihov imetak njemački knezovi od Walsee-a. Knez Raimberto baštini ne samo Rieku, već i Kastav, Veprinac, Mošćenice, u kratko cijelo Primorje ovkraj Učke. Walsejski grofovi prodadoše Rieku god. 1471. njemačkomu caru Fridriku III., nu knezovi krčki ne rado su gledali, što im se Rieka izmakla, tim više, jer se riečko zemljište sada prvi put nije više smatralo za hrvatsko, nego za kraško, koje bijaše celokupni dio Kranjske.

Tri puna vieka priznavala je Rieka austrijske vladaoce za svoje gospodare i jedina mletačka republika za njom je posizala. U ratu g. 1508. s carem Maksimilijanom I. doplovi mletačka mornarica pod zapovjednikom Novagierom 26. svibnja iz Omišlja (na otoku Krku), pred Rieku i prisili grad, da se predade. Poslije podje Mletčićem za rukom, da su osvojili i Trsat, postaviv tu zapovjednikom Rabljanina Jerka Crnotića. Nu Mletčići ne zadržahu dugo ni Rieke, ni Trsata. Malo poslije toga, što su grad osvojili, zahtievaše tadanji hrvatski ban Andrija Bot od Mletčića odlučno, da povrate taj grad kao pravu svojinu kraljevine Hrvatske. Oni su oklievali to učiniti, nu hrvatski ban nije čekao mletačke odluke, već se dogovori s Bernardinom Frankapanom i udari u lipnju g. 1509. ne samo na Trsat, već i na Rieku i osvoji oba grada, protjerav iz Rieke i zapovjednika Jerka Kvirina. Hrvatski se stieg kratko vrieme vijao na gradskim zidinama,

R i e k a.

jer su 2. listopada iste godine Mletčici opet grad osvojili, ali samo za kratko, kad 7. rujna 1510. austrijska vojska Rieku posjedne i poslije utanačenoga mira sa republikom zagospodova gradom.

Za glavne diobe austrijskih zemalja, zadobi Rieku uz neke druge gradove, Ferdinand I. i potvrdi Rieci gradski statut, kojim se je ona upravljala, nu ostala je posebna občina (magnifica communitas terrae Fluminis s. Viti). Grad je imao svoju samoupravu, koju je vršilo vieće od 50 viećnika, a ove su birali između patricija, a kad se taj broj ne bi popunio između njih, tad se je popunio iz građana nepatricija. Na čelu vieća stajala su dva »iudices rectores«, koji su se svake godine mienjali. Sudstvo je rukovodio »vicarius«, imenovan nekada po vladocu, a kasnije biran po vieću. Svojim položajem bijaše vlastna Rieka vršiti i državopravne čine, te je tako 29. studena 1725. u svom vieću prihvatila i pragmatičku sankciju.

Za krvave i dugotrajne borbe sa Turcima bila je upletena i Rieka, ali je, kako nam povjest pripovieda, čudnu ulogu igrala. Rieka počela se razvijati, kad je austrijska vlada posvećivala trgovini i prometu veću brigu. Car Karlo VI. proglasi ju 2. lipnja godine 1717. slobodnom kraljevskom lukom, nadari ju drugim povlasticama i nastojaše da nakrene trgovinu iz Podunavlja na Rieku i na hrvatsko Primorje. Kako ne bijaše u ovo doba nikakova kopnena prometala, koje bi gornju Hrvatsku spajalo sa hrv. Primorjem, dade Karlo godine 1727. sagraditi cestu od Karlovca na Rieku, koja bi po kralju nazvana »Karolina«.

Što je Karlo započeo, to je njegova nasljednica, kći Marija Terezija nastavila. Ona ustrojila trgovačko nadzorništvo u Trstu, kojemu bijahu podčinjeni: Rieka, Senj i Bag. Godine 1755. dobi Rieka zdravstveni ured, a poslije trgovačko mjenbeno sudište (1758.).

Kada je dolnja Slavonija konačno Hrvatskoj utjelovljena (g. 1741.), obećano bi utjelovljenje hrv. Primorja, nu ovo obećanje ne bi izpunjeno, s toga su hrvatski stališi i redovi g. 1764. zahtievali, da se hrvatsko Primorje utjelovi materijalno zemlji i stvori županija vinodolska. Dvanaest godina kasnije zadovolji Marija Terezija pravednoj želji Hrvata, ukine austrijsko Primorje i ustpostavi severinsku županiju sa sjelom na Rieci.

Tako je Rieka sa kotarom g. 1776. povraćena hrvatskoj domovini, a savjetnik dalm. hrv. slav. namjestničkoga vieća, Nikola Škrlec izveo je utjelovljenje. Rieka se je radovala, što je Hrvatskoj povraćena, a ovu radost očitovala u svojoj predstavi, koju je iz gradskoga vieća 4. studena 1777. upravila na namjestničko vieće.

Ali doskora puknu sveza između Rieke i Hrvatske i to po neoprostivoj lahkoumnosti naših otaca, koji su dopustili, da se je g. 1779. kraljevsko namjestničko vieće ukinulo, a tim našu domovinu sa Riekom izručili zajedničkomu ugarskomu namjestničkomu vieću, po čem gubernij riečki spade neposredno pod ugarsku vrhovnu oblast.

Pod Josipom II. nastadoše za Rieku i hrv. Primorje još crniji dani. Podieliv Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniju na 10 okružja, ukine severinsku županiju, a od kotara riečkoga, bakarskoga i vinodolskoga ustrojila »Ugarsko primorje«, a ostatak pridruži županiji zagrebačkoj. Ovim činom teška bi rana zadana hrvatskomu srcu. (Dr. F. Rački: Rieka prema Hrvatskoj).

Položaj Rieke, kada s mora prema luci ploviš, ne da se tačno opisati, jer kvarnerski zaljev nije jednoličan, već je na više mjesta more prodrlo u kopno i stvorilo zatone i zatoniće, drage i dražice. Sa zapadne strane zalieva diže se Učka gora sa vilovitom Velom Učkom, a do nje drugi kameniti vrhovi, pod kojima se bjelasaju razna mjesta. Gradić, što se tamo sa sjeverozapada svio i starim zidovima opasao, zove se Kastav. Ono pod njim tik mora utisnula se Preluka, poznata sa svoga vjetra. Malo dalje od nje, evo ti Voloskoga, koje je dobilo svoje ime od »Volosca« ili kako drugi hoće od trgovine s volovima. Malo je, nu milo, kao da se iztaknulo na pozornici. Čim dalje, žal je sve to bujniji. Tu ti je dražestna Opatija, dalje Ičići, Ika, sa plemenita voća poznati Lovran, biele Mošćenice, a nad morem još i Berseč, gdje se gnjezde traženi modraci. Koli liepa mjestanca, kao da su od morske pjene sazdana, kao da ih talasajuće more nosi!

Svrneš li okom na desno, eno ti tamo na strašnoj liti Trsat grada, pak drugih mjesta, tih kršnih gnjezda primorskih sokolova. Pred tobom se iz gustih maslinjaka nalukavaju Ko-

strene, daleko poznate sa vrstne kapljice, dočim se preko mora bieli razštrkana Kraljevica, a do nje pusti školj sv. Marka. Nu treba, da je položaj Rieke još i čarniji. Iz morske modrine niknuše tri bratska otoka: Krk, Cres i Lošinj, a priroda im oko čela ovila vienac, vienac lovorike, mirte i mirisave ruže. Rieka je mjestimice u svojoj arhitekturi izgubila, nu ipak se opaža, da kroz starodavne joj zidine struji pomladjujući duh. To svjedoči dolnji grad, koji se tako liepo razkrilio u ravnici tik mora.

Riečka je luka prekrasna. Čovječja ruka zasipala je strašne dubljine i još ih zasipava, lamajući sada kamen u susjednoj Martinšćici i Preluci, dovažajuc ga na brodicama ovamo. Tu bijaše vreve, vike, trke, halabuke, kao kod svih velikih gradnja, ali i nesgode, kad je ono g. 1878. dio luke migom poniknuo. S morske se strane proteže molo Marije Terezije na 870 metara duljine. Da ga more ne zalieva, zarubljuje ga valobran, sagradjen od velikih, složenih, kockastih balvana. Za gradnje vrvili su radnici, nu sad se tu redaju trgovački brodovi raznih naroda, kako to svjedoče zastavice navrh jarbola. Roba se tu skrcava i nakrcava, a čine to »facchini«, kojih je na Rieci mnogo. Osobiti su to ljudi. Lice im je obžgano, prsa razgaljena i bojadisana jarkim tracima južnoga sunca. Glavu im pokriva obično kapa sa štitcem, koju nahere ili na tjeme nabiju; hlače su im od modre prtenine, a opasuju se crvenim pãsom. Nu ima medju njima i siromašnijih. Halje su im od krpica kadkad posve izšarane, kao zemljovid, predočujući više državica u raznim bojama. Ovi su »facchini« i ponosni. Gledaš li ga sažaljivo, ošine te svojim vatrenim okom, da ti krv u lice skoči. Oni su i čuvstveni. Uvriedi li jedan drugoga, dodje i do šaka, nu na brzo se primire, kad ih zagleda »forešt« (stranac).

Uz grad stere se »Riva« t. j. obzidana obala, s koje vode u more liepo izklesane stube, a na tu rivu pripojio se je Adamićev molo i trg, dugačak na 50 metara, a prozvan na čast velezaslužnomu gradskomu patriciju Adamiću, koji je g. 1822. vodio gradsku deputaciju pred cara Franju u Veronu, da mu se pokloni i u ime grada zahvali, što je Rieka poslije Napoleonove okupacije opet Hrvatskoj povraćena. Uz Adamićev molo pristaju putnički brodovi, od naših »Grad Bakar«, »Hrvat«, i drugi.

Tamo prama kolodvoru nalazi se Zichyjev molo, dugačak 150, a širok 80 metara. Uz taj molo stoje dva skladišta za brašno, što se krca za Francezku, a polag opet sgrada, gdje pristaju Lloydovi parobrodi. Zatim još jedno spremište iz kojega se krca brašno za Braziliju, a u najnovije doba sagradjen je krasan entrepot malo ne od samoga željeza. Spremišta, što su podignuta ovdje i u blizini sagradjena su znatnim troškom od 1,070.000 for.

Na Zichyevom molu pruža se s obih strana 700 m. dugačak vodovod, koji brodove potrebnom pitkom vodom snabdjeva. Za jedan časak izteče 180 lit. vode. Gradnja riečke luke nije još dovršena, jer se ima novi molo izgraditi i još jedan nalik Zichyjevom tako, da će ostati na ulazu u luku samo 130 m. širok otvor. Do godine 1872. zapremala je riečka luka samo 5 hektara, a štitio ju proti južnim vjetrovima 180 m. dug i 8 m. širok zid.

Nacrt za novu luku načinio je glasoviti francezki hidrotehnik Paskal, pa je od pome-nute godine do sada sagradjena Riva Szapary i Riva Sanitá duge 327 m., molo Zichy, Rudolfov-quai, 250 m. dug. mala luka za barke, spremište liesa uz žal, luka za petrolej, koja će imati 340 m. dugačak quai, osim toga je izgradjena Riva Stefanija, 210 m. duga, a 80 m. široka. Na ove i manje gradjevine potrošeno je od g. 1872.—1879. 5,589.455 for.; g. 1880. 344.548 for., g. 1881. 514.123 for., a g. 1882. 834.589 for.

Za dalnje dogradnje treba još 3,731.721 for., pa će tako stajati riečka luka 11,034.437 for. Kako je more prilično duboko (90 do 120') treba sila božja kamenja za nasipavanje. Kamenolomi obstoje u Martinšćici, Žurkovu, Ponsalu, Kantridi i Preluci.

Do godine 1882. izveženo je do 12,000.000 cnt. kamena, koji dovezoše 30.320 većih ladja, 61.274 brazzere i 385.713 vozova, a potrošilo se 850 bačava dinamita.')

1) H. Littrow: Fiume u. seine Umgebungen. Fiume. 1884., p. 15—17.

Rivu vredno je posjetiti u svako doba dana. Vidiš tu natovarenih mula, pak naprčenih magaraca, koji dodjoše sa svojim gospodarima preko Učke gore, iz daleke Ćicerije, sa nekoliko vreća ugljena ili s kratkim drvima. Ima i Ćickinja, a na magarcu im po dvie, tri vreće »karbuna« (ugljena), po koje tele ili janje, dočim postrance visi gajba sa pilićima, patkama i drugom živadi. Ako je takova Ćickinja odielom dosta neugledna, to joj ipak glavu pokriva kao snieg bieli rubac.

Tamo je opet na rivu posjelo nekoliko dječaka, da hvataju ribu. Noge pružiše prama moru, bacajuć svoje povraze, ne bi li za objed ili večeru uhitili po koju ribicu. Tuj su se opet poredali »traghetti«, brodice iz Istre i Krka, nakrcani drvima »boduškama i mačićima«, čekajuć kupca. S proljeća, naročito oko uskrsa, dolaze brodice sa janjčićima oko kojih se sviet rado pribere, a mjeseca svibnja i lipnja doplove na Rieku brodice i iz daleke Grčke prenatr-

P r i s t a n i š t e.

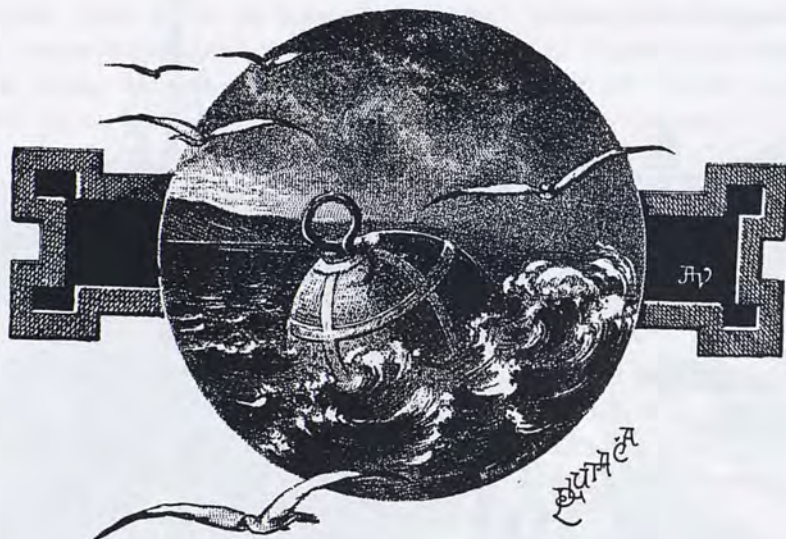
pane samim željama ili kornjačama, koje Primorac »žabama« zove i ovdje ih za jeftin novac kupuje. Na Rieci prodaju se tih tromih dvoživaca svakoga ljeta nekoliko tisuća komada, a prava su poslastica Talijanima i siromašnim radnicima. Kada dozriju trešnje, vidiš i od njih nakrcane brodove, a dodjoše s njima iz Istre ili s Bodulije (otoka Krka). Tih brodice ima ovdje mnogo, a ugodan je pojav, da se na njima italijanska imena sve to više gube, te ih ozivlju liepim hrvatskima n. pr. »Moja želja«, »Moj mir«, »Pomoz Bog«, »Davor«, »Sloga« itd.

U luci ima velikih brodova, parobroda, trabakula, bragozza, brazzera, ali i malih barčica. Ove su poredane uz kraj, naročito uz Adamićev molo, a u ljetu nadkrivene bielim razapetim platnom »tendom«, koja te čuva od žege. Vesla su uvijek spravna, gospodar spreman, te pušću ili driemajuć čeka, da koga poveze. Čim mu se približiš, odmah se digne, pozdravi i svoju barku

nudja, te brzo konop sa kamenita stupa odputi. Ugodno je sjesti i malo se povezti, a naročito za onoga, koji se morem nije nikada vozio. Kad se voziš pokraj kojeg velikog broda, vidiš tekar kako je ogroman, a kako tvoja barčica neznatna, pa ipak uz svu težinu i jakost, spone i kvake svoje, pukne kao ljuska oraha mekišca, kad se o greben nasuka.

Tko bi znao, kud je već plovio, tko bi pogodio, kud su ta ogromna sidra morsko tlo već grabila, ali tko bi i nagadjao, kakva ga sudbina čeka!

Nekoji brodovi imaju sprednje strane kip Kolumbov, kip kojega mornara, kako prstom kaže na morsku pučinu, kip Majke božje, a uza nj zabilježeno i ime broda. Kada se između ove vreve brodova odtisneš na pučinu, iznenadjuju te u velike galebovi, kojih je u riečkom zalievu tolika množina, kao nigdje u Primorju. Čas kruže u zraku, čas se spuste i zaplove titrajućim morem, čas se opet visoko u zrak dignu i taj svojim neugodnim glasom oživljuju. U moru opaziš predmete nalikujuće velikim tikvama; od željeza su, šuplji i usidreni. S gornje strane imaju velike i jake karike. Ove na oko čudnovate predmete zovu »bove ili boje«, po našu »plutače«, a služe tomu, da se brod može usidriti i pred lukom, ako mu nije radi vjetrova moguće u nju unići.

P l u t a č a.

Čim te dalje tvoja barka nosi, sve to življe dišeš. Malo koga sastajemo, nu tamo se približuje trahet; čelo mu i prveno jedro razapeše, leti brodica i reže, da je milina gledati. Dodjoše i bliže, a mi im dovikusmo »sretno«, jer ako gdje, to treba, da na moru dobri Bog čovjeka čuva. Zakrenuše zapadno, plove prama Iki. Brodica biva sve to manja, dok nam se pričini poput tačke i napokon se izgubi.

»Ne bih znao kazati, piše nepoznati nam očevdac, kada je plovitba po moru dražestnija, da li ob dan, kad punim jadrina brzinom vlaka siečeš metar visoke talase, a uz to ti barka skače ritmičkom elegancijom od vrh vala na val, pa se s druge strane spušta u dubinu, da te uzrujano more popraska, kad vidiš uz to okolo na okolo Kvarner; ili kad u posve tamnoj noći pustiš barku u svietlucajuće more ili kad tihom noći u tajinstvenoj mjesečini lahorom jedva zatitranim morem zaploviš, pa uživaš sve čare južnoga morskoga podneblja. Onamo na jug, napram otoku Krku, iznad ljeskajućeg mora pun mjesec, a u moru opet mjesec i srebrnasti njegov trag na stotinu mjesta prekinut titrajućim gibanjem vode; na zapadu magično razsvietljen gorostas Učka gora, na sjeveru Kastav, a na iztoku oko tebe anfitheatralno razsvietljena Rieka s lukom u kojoj se opet sa obale svjetiljke na tmastoj površini morskoj duboko zrcale, praveć nebrojene,

zlatne titrajuće stupove, kao da si prskavac mjesto u zrak, u more pustio, i koji se u dubini uslied gibanja vode uprav tako često prekidaju, kao u visini iskre vatrometa. Uzduž valobora čuješ pako žamor talasića, koji si pripoviedaju o dalekom putu, što su iz daleke Afrike ovamo preplivali, da u Kvarneru umru zapljuskajuć jošte najzad umjetnu gromaču, zablštiv još jednom na površini morskoj u punoj mjesečini i prsnuv oko sebe izobilje pjene, prije nego li izdahnu.«¹⁾

Liepo je gledati, kada velik, trgovački brod prama luci plovi; takav je dolazio i sada, a gospodar nam barčice reče, da dolazi iz Marsilje i da mu je vlasnik neki bogati trgovac na Rieci.

Kada brodovlastnik (principal) svoj brod opazi, spremi i barku, pak mu u suprot vozi, da vidi, kakov mu je, koji je put prevalio; da čuje, nije li ga koja nesgoda snašla. Zanimivo je gledati, kada brod u luku skrene. Kapetan broda, već iz daleka odabere povoljno mjesto, gdje će se usidriti i malo se po malo primiče, a da ne bude sila prejaka, to se još vani podmotaju jedra. Mornari se penju po konopima poput vjeverica, jedan ovamo, drugi onamo, da je to za pozemca milina gledati. Kad je brod pristao, zaštropoću lanci jednoga, a poslije drugoga sidra; on se je usidrio.

Koliko je veseo i zadovoljan brodovlastnik, kad mu je brod cio prispio, a još k tomu i dobro trgovao, toliko su veseliže žene, koje uz rivu pristaše, da brod pričekaju. Kako uvijek, tako se je i sada pribralo svieta, jedni da vide brod, drugi da dočekaju kojega znanca ili prijatelja. Žene ne čekaju ni jednoga ni drugoga, već čekaju svoga muža, koji je na brodu mornarom i kojega nisu možda i više godina vidjele.

Kada se brod usidrio i kapetan svoj posao u lučkom uredu obavio, treba robu izkrcati. Sad opet zavrvi od »facchina«; tuj se nabija, važe, nosi, silazi i uzlazi, zapovieda, više, pjeva. S jedne strane radnici izlaze izkrcavajući robu, s druge opet uzlaze i ukrcavaju kameniti ugajl ili druge stvari. Radi se od uranka pa do mraka, a sve to za nekoliko desetica na dan. Na vrećama ili medju bačvama radnici i prenoćuju, pak kad se u jutro probude i zaspane oči otaru, što zagledaju? Tamo u prikrajku broda tinjajući oganj sa garavim kotlom u kojem mu se kuha njegov hljebac, kus žute palente. Rano i kasno, u ljetu i zimi, po danu i po noći, uvijek bieda, uvijek nevolja. Nu jedno imadu, jedno ih ipak u velike tješi, imadu svoj zavičaj. Sretniji su od onoga broda što krcan za koji dan odlazi u bieli svijet.

Promet na Rieci svakim danom raste, uvoz u luku iznaša godimice poprečno 12, a izvoz 9 milijuna forinta. Ponajviše se trguje brašnom, dugama, bordunalima, daskama, u obće liesom, pak onda kukuruzom i papirom. Da bude odprema što brža, protegnuše se tračnice sve do luke, kojima sopoće brzovoz, odvažajuć robu na kolodvor.²⁾

Kad si liepu i živahnu luku ostavio, promieni se brzo lice grada. Od luke vode ulice u nutrinu Rieke, nu već su se i tu poredale visoke sgrade. Tuj stoji i pomorska oblast, pak gubernij pred kojim se je oteglo malo šetaliste, zasadjeno pistacijama, akacijama i drugim zimzelenim južnim drvećem i grmljem, i tako ti je na Rieci vjekovito proljeće, vjekovito ljeto.

Kreneš li od Adamićevog mola ravno tik Caffé Europa, tada si u najljepšem dielu grada, u najljepšoj ulici. Došao si na Corso.

Duga je to i široka ulica obrubljena povisokim, ali jednostavnim sgradama, medju kojima se diže i gradski toranj u noći razsvietljenom urom a na vrhu sa razkriljenim, željeznim orlom. Prije je do ovoga slikom cara Leopolda i Karla VI. ukrašena tornja sizalo more, a potječe iz dobe, dok Rieka još utvrđena bijaše. Cieli Corso razsvjetljuju plinovne svjetiljke na povisokim željeznim stupovima, a kad gore, pak su još k tomu razsvietljeni i dućani, tad je čarno Corsom

¹⁾ Kvarner. (Nar. Nov.)

²⁾ Godine 1888. doplovilo je na Rieku 1690 nakrcanih i 1038 praznih parobroda sa ukupnom težinom od 652.184 bačava (bačva = 1000 kgr.) i 2424 jedrenjača sa 128 600 bačava. Odplovila su 1904 nakrcana parobroda i 786 praznih. Naprama prometu od g. 1887. doplovilo i odplovilo je 436 parobroda više sa 192.651 bačvom, jedrenjača pako 44 manje.

Pod austro-ugarskim barjakom bijaše 2421 parobrod i 1782 jedrenjača; pod englezkim barjakom 245 parobroda i 3 jedrenjače; pod talijanskom zastavom 13 parobroda i 732 broda na jadra; pod franczezkom 4 parobroda, pod njemačkom 4 parobroda i 2 jedrenjače.

Ukupni je promet vriedio 90,000.000 for.

proći. Na Corsu svira za blagdana i glasba, a želiš li razgledati riečki sviet, potruđi se ovamo. Opazit ćeš nošnja, koje bi zahman drugdje u domovini tražio, vidjet ćeš lica, koja će te u velike zanimati, a pasti će ti u oči, da se mužki sviet više kiti od ženskoga. S proljeća i u ljetu ima tu tolikoga šara, toliko raznih moda, da te to iznenadjuje. Nu s proljeća ima na Rieci i toliko ljubičica, da je riedak mladić, koji se njima ne bi okitio. Siromašni dječaci ili djevojčice sabiru tu miomirisnu proljetnicu po raznim škrapama, po pećinama, umejcima, viju u kitice, obrube listom od bršljana i tu ti ih na Corso nudjaju. Sviet ih kupuje rado, pak i krasotice za njima posišu, da si grudi okite ili da njima koga daruju. Za ljetne žege Corso opusti, jer samo onaj izlazi, kojega na to posao tjera, nu s toga oživi pod večer, kad svietom zavrvi. Sad izadju krasotice, spustiv preko glave lahku koprenu, dočim mužkarci lahkim odielima i hladilnicama u ruci

C o r s o .

ublažuju nenasnosnu vrućinu. »Che caldo, che caldo«, zamietit ćeš uz put mnogo puta. Najtoplije je na Rieci mjeseca srpnja i kolovoza, a maximum topline 30—31° C. Nu na Rieci je uvijek ljudi, koji nastoje tu vrućinu da ublaže, nudeć ti hladnu limunadu, koju raznašaju u zemljanim posudama.

Osobit je opet život na Corsu pred kavanama i to pred Café Europa i Café Maritimo Mercantile, gdje se sastaje pomorski živalj. Od jutra do kasne noći ima tu pomoraca i riečkih principala ili brodovlastnika, amo se navraćaju i kapetani nadošlih brodova, tuj traže svoga znanca ili prijatelja, da ga pozdrave, ili da se s njim izljube. Ovdje vidiš ponajviše ozbiljna lica, bila ona mlada ili stara. Tuj su pomorski častnici u raznim uniformama, a govore hrvatski,

francezki, englezki, talijanski, grčki; ovdje se razpravlja i govori o moru i pomorstvu, ovdje se i o njem čita. Novine »Gazzetta del commercio« i »L'osservatore Triestino«, najobljubljenije su i pomorcima veoma potrebite. U njima mu je naznačena plovitba austrijskoga i drugoga brodovlja, u njima čita pomorski kapetan, kamo mu je drug ili prijatelj odplovio, nu u njima su oglašene i dogodivše se nesreće i nesgode na pučini morskoj. Munjimice se raznese glas gradom, kad koji brod nastrada, svačijega se to srca kosne, a naročito brodovlastnika i kapetana.

Skreneš li od Corsa zapadno, dolaziš na Corsiu Deak, na koju se pripaja liepa Strada Alessandrina, zasadjena platanima. Kad si minuo kapucinski samostan i prekoračio tračnice, zagledaš i kolodvore: jedan sjeverne, a drugi južne pruge. Sučelice od njih stoji »Hôtel de la ville«, a kad si prošao kraj tvornice duhana, zaustavlja te krasan perivoj, straga velebnom sgradom do koje vodi bieli put obrubljen raznim nasadima. To ti je carska pomorska akademija. Temeljni kamen položiše ovoj sgradi 26. ožujka g. 1855. u prisutnosti tadanjega nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana, a za dvie ju godine podigoše znatnim troškom od 900.000 forinta.

U tvornici duhana radi 2000 žena i 160 mužkaraca; tu su dva parna stroja od kojih jedan dnevice 800, a drugi 1000 cigareta za uru dogotovi.

Na godinu potroše 6000 m. cnt. američkoga, 4000 m. cnt. turskoga i 8000 m. cnt. magjarskoga duhana. Godine 1882. načiniše 80,000.000 cigareta, 49,000.000 virginijska, 40,000.000 drugih smotaka, 300 m. cnt. burmuta itd., a potrošilo se na nadnice 300.000 for.

Parne strojeve goni parni motor od 20 konjskih sila. (Littrow: Fiume itd. p. 26, 27.)

U ovom dielu grada pružila se i ulica »Via del pino«, dobiv ime od krošnjatih pinija; tuj štropecu i mlinovi na jakom potoku.

Kad si opet ostavio Corso i krenuo izpod gradskoga tornja, evo te u starom gradu, što se stere po obronku kamenita vrha Kalvarije, a označuju ga kratke i uzke ulice, potaracane kamenitim pločama. Ovdje su i dvie crkve: stolna crkva sv. Marije za koju vele, da je obnovljena g. 1200. i crkva sv. Vida gradjena u rotundu i bogato mramorom urešena. Stolnu crkvu dala je promicati obitelj Walsee, dočim je za drugu zaslužna grofica Uršula Thonhausen. Crkva sv. Vida bijaše u 13. vieku jednostavan oratorij sa velikim propelom. Pustolov i igrač Petar Lončarić izgubiv prigodno mnogo na igri, planu gnjevom, maši se kamena i lupi Isusa izpod rebara, što se i danas vidi; ali nu to čuda — poteče krv. Pravovjerni usljed toga čuda sagrađe malu crkvicu, koju je pobožna grofica Uršula poslije pregradila i promaknula.

Uzkom ulicom dolaziš na »Piazza Mülleria«. Ugodan, preugodan dah odaje, da se približuješ trgu, na kojem se prodava voće. Želiš li znati kakvog voća ima Rieka i okolica, amo se potruđi. Filjarice obrubile su trg te ti pod svojim nadkrivenim šatorima nudjaju krasno voće. Tuj je prasaka (bresaka), armulina (kajsija), smokava: cvietaka, bjelica, crnica, vučica, vuka, turkinja i kako već smokve zovu; tu ima jabuka, mandula, groždja, krušaka, šljiva, trešanja; od južnoga voća: naranča, limuna, morganja, akoprem ovi i na Rieci rastu. Tu je toliko voća, da se čovjek tomu čuditi mora, a uvijek puno kupaca, da si njime oslade usta.

Ulice su u starom gradu tako uzke, da mjestimice kola ne mogu proći. Radi žege to je dobro, jer kako su ulice uzke, a kuće visoke, to su one hladovite, nu s druge je strane neshodno, jer ima dućana tako mračnih, da u njima i po danu svjetiljke gore. U tim ulicama može susjed susjedu preko prozora dobro jutro nazvati, a kad bi ga volja bila i ruku mu pružiti. Na Rieci, a osobito u starom gradu obstoje zlatarske radionice, u kojima se prave po celom Primorju poznate i obljubljene naušnice »morčići«, koje i mužkarci rado nose.

U zabitnim ulicama ima i »osteria«. Skreni unutra. Ima ovdje svake vrsti radnika, ima i mornara. Dugačka soba ujedno je i pivnica, ta teško je u pećinu pravu pivnicu uklesati, nu krčmar to i ne zove pivnicom, već konobom. Oko dugačkih, drvenih stolova posjedoše gostovi, da se kriepe. Jedni piju crnog, gustog Dalmatinca ili Bodulca, drugi opet vince žuto kao zlato, istarsku ili kostrensku žuticu. Na stolovima leže kolobari od tiesta, nekoji ih lome, u vino umaču i jedu. To su baškoti, hruštini, škrnatice; pecivo, koje se na tvrdo peče i po celom Primorju jede. Malo po malo vince krvcu ugrije, tad uzplamti, ili kako Primorac veli, tad se upali srce

na igru. Jedni igraju na talijanske karte briškule i tressette, drugi se zabavljaju igrom »alla mora«. Kod briškulanja čuješ imena karata: spade, denari, kope, trica, bastoni itd., a zanimiva je ta igra, što igrači slobodno razgovaraju i svojim »moti« zavaravaju. Kod igre »alla mora« ili po našu »šijanje« puno viču, a igraju za vino, dakako po volji. Sjednu sučelice; koji će prvi, taj stisne piest, digne ruku u zrak i vikne: due, tre, cinque! i izpruži na stol naglo dva, tri ili pet prsta, a ako to drugi u isti mah ne učini, izgubi partiju.

U takvim se osterijama kadkad vrlo buči, mislio bi potukoše se i na nože poklaše, a kad tamo, oni se igraju, a više se više od navade, nego li od potroška. Dva, tri Talijana buče više kod litre vina, nego li naš Zagorac, kad u društvu Vinku Loziću i pol hektolitra žrtvuje.

Kad si na Rieci, ne propusti, da ne bi vidio i razgledao villu i perivoj prejasnoga nadvojvode Josipa, prije vlasništvo baruna Vranicanija. Zaputiv se liepim stazicama, iznenadjuje te bujna flora. Putiće obrubljuju mirte, ružmarin, mrtvice, pavenke, perunike. Tamo se uzdižu visoke paome lepezastim lišćem, a do njih bielocvjete aloe, silne agave ukrašene sa tisuću i tisuću cvjetaka. Ovdje su opet maljušni kaktusi, puzajući po zemlji, ili se poput zmija propinjući, dočim je uz zid na dva, tri metra visoko porasla *Opuntia Ficus indica*, silan kaktus, kao smokva, velikim, crvenim plodom. Ponosno se je razpružio cedar, spuštajući ugledno svoje vitke grančice, a do njega se osovila pinijska sa velikim češerikama, dočim se dalje iztiču piramidalni čempresi. Jednim te mahom prenesu misli na daleki Libanon, na kojem glasoviti cedri rastu ili dalje, gdje razno ovo bilje samoničice uspieva. Posjedni u hlad lovorika, pak slušaj biglisanje slavuljevo, srči s proljeća onaj mili dah magnolija i kamelija, a poslie se na pergolu (shod) popni i smetni odavle pod oko kraj od Učke do Raba, odavle do Kraljevice, pak kruži onda kamenitim vrhovima i spusti oko pod konac na plavetno, hrvatsko more, koje se prelieva i titra kao srebrnaste ljuske u ribe. Dan, kad si posjetio ovaj perivoj, ostat će ti nezaboravnim, a još i više, ako si bio na pergoli onda, kad za ljetne večeri sunce zapada. To je riedak, to je svečan dan!

Nu i Cecilinovo vriedno je na Rieci posjetiti; svaki dan polaze tamo kola i voze za jeftinu cieniu. U ovom je perivoju lovorika tako na gusto porasla, da se čovjek izmedju crnih stabala ne može provući. Mjeseca travnja tisuću se cvietaka iztiče medju tamnim lišćem dočim na okolo cvatu suručice, pavenke, ružmarin i mnogo južno bilje. Ugodne puteljke, obrubljene kamenjem, ukrasuju modrocvjete perunike, dočim zamašne hrastove povija bršljan.

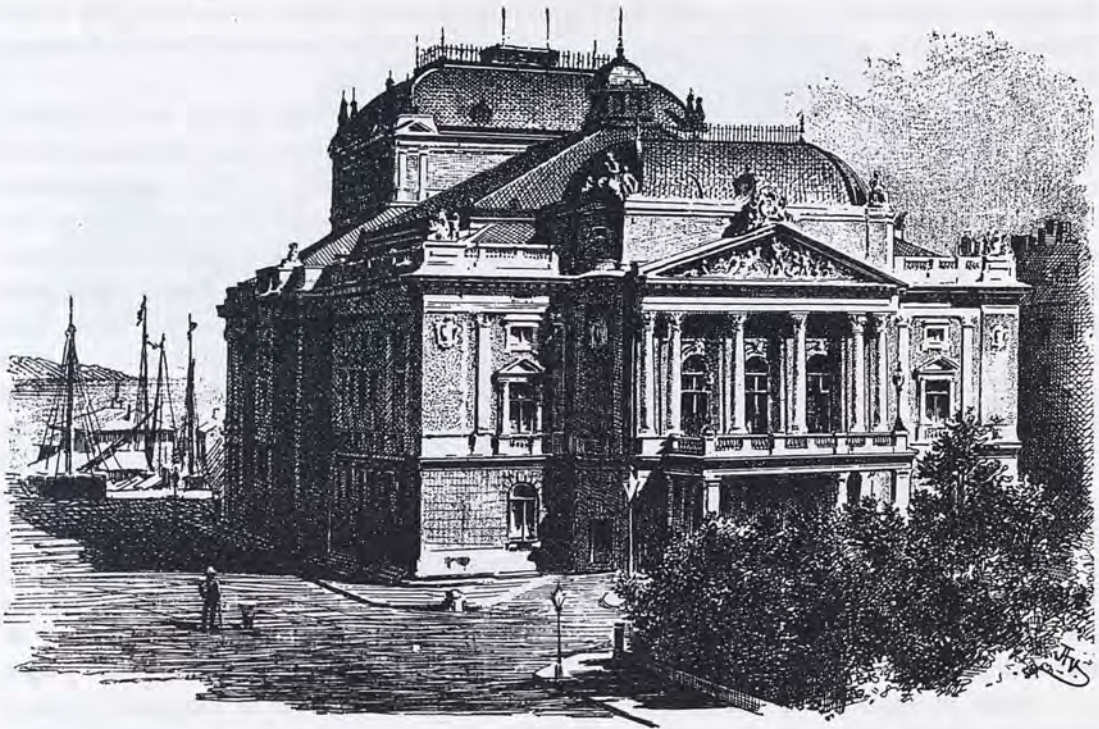
Uz puteljke smještene su i klupe ili je sjedalo u pećinu uklesano, a najugodnije je u lovornjaku, gdje je debela hladovina i svjež, miomirisan dah. Ovdje si osamljen, to je mjestance, koje ljubovnici rado traže, te se u toj polutami miluju i dragaju, nu to je mjesto kamo takodjer slavuljevi biglisaji dopiru. Trebalo bi ovdje po koja ruševina hrama, po koji stup, da te misao prenese u daleki Daulis, postojbinu miloga slavulja. Tamo je Tereus, kralj trački, dražestnu Filomelu u nekom gaju zaveo, a da ga ne oda, jezik joj iztrgao; ženi Prugni reče, da joj je sestra umrla. Za godinu dana dobije Prugna šarenicu u koju je Filomela cio dogodaj uvezla, te se odmah spremi, da ju oslobodi. U taj čas stupi pred nju njezin sinčić, moleć i nagovarajuć majku, da nikamo ne ide; nu Prugna pomisliv, da joj sin ne će biti bolji od otca, trgne mač, probode sina, razkomada ga i poslie otcu od njegova tiela jelo pripravi. Kad je ovaj upitao za sinčića svoga Itisa, doleti Filomela i baci krvavu sinčićevu glavu otcu u lice. On planu, hoće da probode ženu i sestru joj, nu Prugna i Filomela dobe krila te odlete: prva se premetne u lastavicu, nu znak joj umorstva i danas na prsima ostao, a Filomela poleti u šumu, gdje posta kraljicom ptica pjevica. Tako nam priča o lastavici i slavulju Ovid.

Kako Rieka kraj mora leži, značajna je za nju »*pescheria*« (ribište). Kreni od Corsa u Via del Teatro, pa kraj pravoslavne crkve najprije na Piazza Urmeny. Ovdje je malo, ali ugodno šetaliste zasadjeno zimzelenim drvećem i grmljem, s jedne mu strane liep zdenac, u kojem voda titrajućim i neprekidnim slapom pada, a s druge novosagrađeno kazalište. Voda je u zdencu vrstna, a osim ovoga ima Rieka i drugih znatnih vrela, medju kojima se iztiče vrelo »*Sasso bianco*« kod kolodvora, a sva ta vrela imadu stalnu, godišnju temperaturu od 7.2—7.5° R.

Na desno od šetališta padaju ti u oči lepi prodajni triemovi, a u njima na hiljade naranča, limuna, četrna, mogranja; pune bačvice uljika, smokava domaćih i onih tečnih iz Smirne i Aleksandrije ukrašenih lovorovim lišćem. U badnjićima su slane ribe: sardele, renge (sledovi), sardelice, tuna, ugori; ovi u ulju.

Prošav prodajnim triemovima, evo te pred ribištem. Tu stoje stolovi sa škrinjama, a u njima ugori, koji se poput zmija motaju. Na zemlji su škrinje sa pužima i školjkama. Tuj ima sićaka (*Cardium edule*), koji su u riečkom zaljevu obični, priljepaka (*Patella vulgaris*), baba (*Murex brandaris*), prstića (*Lithodomus lithophagus*), oštriga pokrovača (*Pecten opercularis*), kopita (*Pecten Jacobaeus*), kunjaka bradatih (*Arca barbata*), a obične su klapunice (*Mytilus edulis*), koje mnogi i ovdje odmah jede.

Ribište riečko duga je sgrada sa ulaznim i izlaznim vratima, u kojoj su se na dvie strane poredali ribari. Svaki je na daske položio od vrbinja spletene košare pune raznih morskih riba,

K a z a l i š t e.

raka, rakovica, sipa, sipica, lignja, mrkača, hobotnica. Čudan je tu dah, pa ako mu nisi vičan, na skoro ćeš ga ostaviti. Ribari stoje pred košarama golobradi, zasukanih rukava i obžgana lica, pak ti nudjaju ribu. Osobito ti u oči pada žutkasto-crvena vrst raka sploštena tiela, koje »scampi« zovu. Hrvatski se zove ovaj rak kanjoć, a latinski *Nephrops norvegicus*, jer ga ima na norvežkim obalama, pa kako vele u Kvarneru, i nigdje drugdje. Kanjoć je specijalitet primorskih jela, te ga zato i skupo prodavaju, kilogram kadkad i po više forinta.

Rjedji je veliki jastog (*Homarus vulgaris*), koji teži i preko 5 kilograma, a prodavaju komad po 2—5 forinta. Ima i grmelja (*Palinurus vulgaris*), koji je znatno manji od jastoga. Čudnim te oblikom iznenadjuju rakovice ili morski pauci (*Maja squinado*), a love ih u velike oko Krka i Lošinja. Za Primorca su i rakovice poslastica, a priredjuje ih na razan način, nu najobičnije ovako: rakovica se kuha u vodi, poslije pomno očisti, otvori, iz nogu se meso

povadi i u ljušturu ili po primorsku u »koru« meće, kamo stave dobra vina, naribana kruha, češnja, persina i sada ju na »gradelama« (tronožcu naličnoj spremi) peku i poslije jedu. Ako je rakovica mala, stavi se na pladanj i žličicom jede, što u istinu čudno izgleda. Drugi ju opet vole pripremiti na »alesso«, naime octom i uljem. Sa praznom rakovicom djeca se igraju i zaplašuju, a jer ponešto nalikuje mrtvačkoj glavi, načine joj oči, nos i usta, stave unutra svjećicu i na sgodnom mjestu izlože, da koga prestraše, pa u istinu takova rakovica, koja kuhana porcrveni, u noći strašno izgleda.

Osim ove velike rakovice ima na riečkom ribištu i manjih vrsti, koje zovu »šušnjari«. Ovi se oblikom i bojom razlikuju, a pomiešani su obično s drugim sitnim ribama.

Početkom rujna poplave riečki zaljev osobite barke »bragozzi«, odavajuć se već iz daleka narančasto-žutim jedrima. Dodju Čozoti iz mletačkoga mjesta Chioggia, da u Kvarneru ribare. Dovuku sobom 50—60 bragozza sa 250 i više ribara i za vrijeme boravka pohvataju 400.000 kilograma ribe u vrijednosti od 60.000 forinta. Dok Čozoti u Kvarneru ribare, ima i na Rieci obilno ribe, a uhite osobito mnogo oslića (*Merlangus vulgaris*). Nekom prilikom nabrojio sam 138 košara te dobre ribe, nu nije tako tečna kao iz zalieva bakarskoga ili iz drugih krajeva primorskih, a tomu da je paša kriva. Čozoti potežu kadkad mrežu od Rieke do Kostrene, što traje i po tri, četiri ure.

U ribište dovadja se voda cievima, jer se njom riba polieva i svježi, nu uza sve to se riečki ribari u pismo razume. Ako dvojiš, da ti je riba svježja, to će ti se ribar nudeć zaklinjati, reziće ti u škragama pokazivati, da su liepo crveni, nu uza sve to lahko te prevari, jer škrge crveno bojadišu.

Skreni od ribišta preko trga iztočno, a pokraj riečke štedionice evo te kod najjače kucavice Hrvaštine na Rieci došao si na Riečinu. Kako milo ovdje žubori sladka hrvatska rieč, a ujedno se je tu podigao najveći bedem hrvatstva — hrvatska gimnazija. Ova Riečina svijet je za sebe; tu u starom koritu Riečine ciela je šuma od jarbolja. Ima Hrvata iz Splita, Šibenika, sa Visa, Brača, Paga i sa Kvarnerskih otoka; jedni dodjoše vinom, drugi uljem ili inom robom n. pr. drvima, dugama, kapulom (lukom), slanom ribom. Liepo je gledati brazzeru kad je nakrcana velikim bačvama, koje su pune fina ulja. Tu je vreva i vika kao na sajmištu, roba se ukrcava i izkrcava, da rebra na brodicama pucaju, a ta halabuka traje do podne, kad se na Rieci top izpali i zvona zazvone. Sada se sve sprema, da što založi i malo odpočine. U kutu ili prikrajku broda pucketa plamen kod kojega se objed pripravlja, a kad je gotov, zdjelu postave na krov broda, gospodar posjedne na čelo, a družina oko njega i tako blaguju. Kotao se prevrne, palenta žuta kao zlato, izpadne na dasku, a gospodar ju žicom ili konopcem razreže u toliko komada, koliko je družine. Poslije objeda povade svoje kratke lulice i odbijaju guste dimove. Gdjekoji se pruži i na vreću, prisloni o bačvu, ili se protegne na krovu broda i tako počiva.

Kada je brodica izkrcana, opet su pune ruke posla, nu prije što na put krenu, valja ju očistiti i popraviti, ako se je na njoj što pokvarilo. Najprije peru krov broda, poslije očiste jarbole, a zatim se spuste u čun i brodicu na okolo očiste.

Lučica na Riečini protegnula se sve do susačkoga mosta pod kojim Riečina u more utječe, a bijaše prije i korito ove vode. Za vladanja carice Marije Terezije izkopaše Rječani novo korito, a staro pretvoriše u pomenutu lučicu. Uz nju su porasle zamašne platane, a u njihovoj hladovini opet je vrelo, koje Riečinu potrebnom pitkom vodom snabdjeva. Ima tu i više »kazota«, malih daščara, u kojima trgovčiči raznu ropotariju prodavaju. S lieve strane dižu se kuće, a u njima dućančić do dućančića, pred mnogima stoje badnjići sa slanom ribom, koje mornari rado sa palentom troše. Te su »butižice« (dućančići) tako pune robe, da se čovjek u njima jedva kreće, a prodavaju one stvari, koje brodice ponajviše trebaju.

Veći dio kuća posagradiše na Rječini grčko-iztočni Hrvati doselivši se sa 82 obitelji iz turske Hrvatske za vladanja Marije Terezije (1768.). Njezin sin Josip II. ustupi doseljenicima i bezplatno zemljište, na kojem sagradiše crkvu i župni ured, a ujedno im dozvoli, da utemelje trgovačko društvo sa glavnicom od 200.000 forinta.

Na kraju fiumarskih kuća velika su željezna vrata, a nad njima dva kamenita kipa. Ovuda

se ulazi na »Scoglietto«, najveće riečko šetalište. Drveće poraslo je tu u četiri reda: u dva reda zasadjeni su omašni kostanji, u dva visoke platane, a samo tu i tamo proviruje svojim srebrnastim lišćem po koja topola. S jedne strane leži Riečina, a s druge jedan njezin rukav, pa zato je ovo šetalište uz vodu preugodno, nu ipak pusto i mrtvo, jer Riečani riedko amo zalaze. Naći ćeš ovdje ponajveć djake, gdje uče ili učeć se uz knjigu odmaraju.

Iza ovoga šetališta, ali već na hrvatskoj strani, uzdigoše se do »Banskih vrata« dimnjaci, iz kojih se gusti i crni dim vije, da i bližnje pećine pocrniše, a duboko dolje u dolini Riečine nalazi se papirnica Smitha i Meyniera, u kojoj posluje do 800 ljudi. Preko šetališta dvie su kožarnice. Kože nabavljaju se u nas, a koru za učinjanje dovažaju iz gorskoga kotara. Kako i brodovlje svoju opremu rabi, podigla se na Rieci i tvornica za jedra i konope, od kojih na godinu nekoliko tisuća kilograma sasuču i prerade. Još je tu i tvornica mazala, sapuna, pokućstva,

Š t e d i o n i c a .

tvornica bačava i prostih škrinja, svietlećega plina, koja parostrojem od 4 konjske sile radi; tvornica za priredjivanje riba, a kako su Riečani veliki ljubitelji »maccarona«, to ni ona ne manjka, a tvore u njoj i ostale tjestenine. Dvie takove tvornice potroše na godinu nekoliko tisuća kilograma brašna.

Osobito su važni industrijalni zavodi dilje ili škveri, na kojima se grade brodovi. Ima ih poviše, a nekoji principalni imadu vlastite dilje, nu kako brodovi na jedra sve to više propadaju, to su i dilje ponajveć puste. Uz nje znamenita je tvornica »Stabilimento tecnico«, gdje se produciraju parni strojevi za brodove, čija vrstnoća bijaše prokušana za pomorske bitke kod Visa god. 1866. Kada si minuo veliku tvornicu za stupanje riže i pravljenje škroba, pa na Mlaki prošao kraj ogromne rafinerije petroleja¹⁾, dolaziš na Riečicu, gdje se tvori ono strašno i nepobjedivo oružje, silni torpedi.

¹⁾ G. 1888. uvezlo se na Rieku 314.200 metr. cent. neostupane riže iz Indije, Japana i Siama. U rafineriji priredjuje se svake godine 400.000 metr. cent. petroleja. Surovo kameno ulje dovažaju iz Rusije i sjev. Amerike.

Prvi je torped zamislio Luppis, kapetan austrijske mornarice, a njegovu je misao oživotvorio Roberto Whitehead (Weithed), vlasnik tvornice. Torpedo nalikuje velikoj pliskavici ili dupinu, na činjn je od ocali, a razdieljen popreko na pretince. Stražnja mu je polovica prazna, da ne tone, u sredini namješten je stroj, a zatim pretinac u kojem se zrak na 70 atmosfera sgustne; zatim je tajni pretinac, a do njega drugi u koji se nabije do 40 kilograma strielnoga pamuka. Torpedo može jednakom hitrinom u svakom pravcu teći i to: ravno, pod kut, u okrug, pa ne nadje li na tom putu nikakve zaprieke, vraća se opet na isto mjesto, otkud je pošao, gdje se i razprsne, da ne pade u neprijateljeve ruke.

Dalje Riečica, u Cerovici nalazi se tvornica kemikalija, ustrojena prije 30 godina. Ona radi parostrojem od 25 konjskih sila, ima dvie velike olovne sobe, 4 kotla za koncentriranje kiselina i četiri peći za sumpornu vodu. Znamenit je kotao za koncentriranje sumporne kiseline, jer je od čiste platine, a stajao 25.000 franaka. Ove se kiseline tvori na godinu do 8000 metričkih centi, a osim nje proizvadjja se solična i dušična kiselina, kocelj, uledjena birsa, amonijak, modra galica, duhanski ekstrakt od odpadaka i vode riečke duhanarnice. Surovinu prima tvornica iz Italije i Englezke, a kameni ugaly iz Istre i Kranjske.

Rieka jest biser hrvatskoga Primorja, bez nje ono ne ima nikakove budućnosti, što svaki hrvatski rodoljub znade, pa i hrvatski narod ne će nikada zaboraviti rieči, koje u najnovije doba odjeknuše širom domovine:

»Da ne imamo Rieke, morali bismo ju oružjem osvojiti«!

Prošav preko Rječine za čas si na sušačkom tlu. Tik mosta koči se stup s kojega se za blagdana vije trobojnica. Na Sušaku ima Jelačićev trg, ulica kralja Zvonimira, brodarska ulica itd. Ovo je mjesto postalo tek u ovom vieku, jer ima i sada živućih staraca, koji se sjećaju krša i kamena, po kojem su žene rubeninu sušile. Ti starci reći će ti i to, da je od sušenja mjesto i ime dobilo.

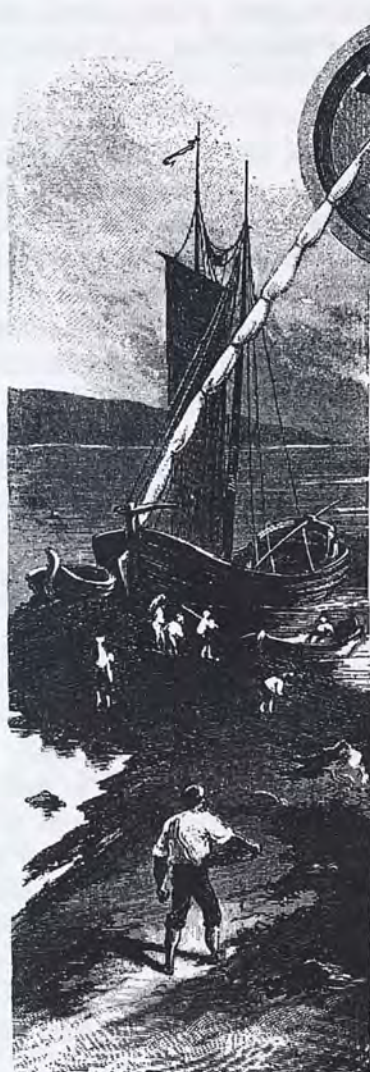
Ne davno dobila je občina trsatska, kojoj pripada Sušak, tako zvanu Brajdu, oveći dio zemljišta uz obalu morskú. Ovdje stajaše stara jedna kuća, u koju su se u 16. i 17. vieku zaklanjali senjski Uskoci. Na tom mjestu kao i na cijeloj Brajdi nikoše u najnovije doba krasne kuće i palače a Sušak se nenadano premetnuo u liep i ugodan gradić sa tri nove ulice, koje vode k moru. Ima novo svratište, udobno uredjeno morskó kupalište, vodovod, koji snabdjeva vodom i visoki Trsat, dočim mu iza kuća juri željeznica. Na Sušaku je kotarska oblast, ured trsatske občine, tvornica tjestenine (maccarona itd.), tvornica cementa, vošćanica i lievaonica željeza. Ima tu i pjevačko društvo »Jadranska vila« i planinsko društvo za hrvatsko Primorje.

Na Sušaku sastaje se Lujzijana se cestom bakaračkom, a ova sa kostrenskom. Uz cestu redaju se ugledne dvo- i trospratnice, šire se hladoviti drvoredi, a u zeleni na brežanjku bieli se kapelica sv. Lovrenca, koju je Martin Frankapan g. 1478. sa celim okolišem i Brajdom darovao samostanu trsatskomu. U ovoj crkvisi služe i danas Franjevci nedeljom misu za sušačku školsku mladež,

Pod večer na Sušaku osobito je živahno, jer vrvi s radnicima i radnicama, koji se iz tvornica kući vraćaju.

RIBOLOV U HRVATSKOM PRIMORJU.

Primorcu je more njegovo polje, ono ga hrani, ono podržava. Rodjen uz more, ljubi ga nad sve ino na svijetu, a naučen na nj, čuti se nezadovoljan, ako ga dulje vremena ne vidi. Dječarac, čim odraste, već je uz more, u nj se nagledava, prikladna mjesta obilazi, pa nožem u ruci skida sa pećinah obljubljene klapunice, priliepke, bere grke, babe i druge pužice, stavlja ih u vrećicu i nosi kući, da se njima prehrani. Kad je porasao, posjeda tik žala, vadi iz žepa povraz i ježku, baca ju u more, ne bi li uhitio koju ribicu. U Primorju ribari svatko rado, naročito pak onda, kad se riba iz drugih mora k nama seli. Već u zoru sprema se barke i kreću na more, tu se obično poredaju, bacajuć svoje povraze, te se, kad je sreće, pune torbe kući vraćaju. Potežu li ribari mrežu, sgrne se sviet, da vidi, što će iztegnuti. Čim je mreža bliže kraju, tim je živahnije, pogotovo pak onda, kad su mrežu malone iztegnuli, i kad se riba počme hitati. Sad priskoči jedan ili drugi ribar i dobaci košaru kamo će ribu pometati, a malo za tim sprema i vagu, da ju prodavaju. Čim je više ribe, tim su ribari veseliji, čim je jeftinija, tim je sviet zadovoljniji. Zanimivo je gledati, kad ribari bace mrežu »na sriću«. Sad se dvojica, trojica s njima pogode za cielu struju.* Koji ponudi više, njegova je riba, nu prevare se često i kupci i ribari, jer pogode li ribu za koju forintu, znadu se i pokajati. Ribari potežu, kupci zvedljivo očekuju, mrežu iztegnu, nu ne ima u njoj kadkad ni pol kilograma ribe, a često se opet kaju ribari, kad je u mreži obilno ribe, koju su precieno ponudili.

Ima dakako više vrsti riba, koje se u Primorju jedu, akoprem nije opet sve riba, što Primorac ribom zove, n. pr. sipa, sipica, mrkač. Riba se lovi mrežom, udicom, vršami i ostima. Love lokarde, plavice, rumbače, lovrate, sardelice, osliće, ugore, grume, zubatce, lubine, mulje, ušate, glavoće, golčice, ranje, golube, švolje, kamenice, igle, ćuke, kovače, škarpoće, lastavice, kanje, nu ponajglavnija jest tuna (Thynnus vulgaris, Tonno). Tuna je modraste, crno-ljagaste, s donje strane tiela biele masti.

* Strujom zovu ribari onu množinu ribe, što u jedan mah iztegnu.

Glave je velike, jer joj zaprema gotovo četvrtinu tiela, očiju velikih, šarenice žute. Ima dvije grlene, dvije grudne, jednu trbušnu i polumjesečastu repnu peraju, a među ovima devet malih, žutkastih plitvica. Domovina joj je Sredozemno more, odkuda se s proljeća seli i u mnogobrojne zalieve i zatone zaletava, gdje ju tada hvataju. Veća tuna ima do 200 kilograma, ali uHITE pojedline, koje važu i više.* Kada se tuna seli, drži se uvijek lievoga žala, a vraća desnim. Ribari vjeruju, da ima za grlenim perajama »crvi«, koji ju prama kraju gone. Seleć se, dolazi i u Jadransko more, pa tako i u bakarski zaliev, gdje je ribolov u Primorju najobilniji.**

S tunom ili kasnije dolazi i ugledna ptica »tunežić« (Hydrochelidon fissipes). Glava, vrat i podvratatak u ove su ptice crni, ostalo perje sivo, nu boja nije stalna, jer ih ima, koji su gotovo bijeli. Tunežići obletavaju tuneru, posjedaju na mrežu i love tu sitne sardelice.

Lov počima od starine kada trs propupi i ima dvie periode: od 15. ožujka do konca svibnja, i od polovice srpnja do konca rujna. Sada navrne riba najjače, a zakupnik tunolova treba tada na dan za ribare 100 for. troška i razpolaze sa deset brodica (bragozza), koje u potrebi ribarom u pomoć priskoče.

Prikladno mjesto, gdje tunu love, zove se ribarica, tunjica ili tunolovka (tonnara). Tu se osovljuju dvie 14—16 m. visoke sa 30—40 letava obite jele, kojima se uzlazi. To zovu ribari »straža«; ona je ukopana, kamenjem poduprta i nagnuta. Na vrhu ima od dasaka sbijeno sjedalo, što »koš« zovu. Uz stražu je tik mora od kamenja složen poluotočić »kirski puntić« sa daščarom, a ne daleko mala, prizemna kućica, žliebci pokrivena, gdje ribari na sienom nastrtih daskah prenoćuju i svoje mreže pohranjuju. Za kirkskom kućicom uzdiže se nekoliko stupova sa koloturi i konopi, na kojih mreže »raztežu« i suše. Na lievo od puntića stoje dva, tri »tabarina«, na koje ulovljene tune vješaju, a blizo nakladali su i po koj hvat šmrikovine, što im rabi, kad drugu ribu »na sviću« love.

Prije, no što lov odpočme, valja poći po mreže. One su u spremištu ili po ribarsku u »gamazinu« na Bakarcu; po nje idu ribari, izvedu ih na dvor, među u barku i kreću kraj morskoga žala iz Bakarca u Bakar. Kada barkom plove, govore tuni: »ovuda ti je put za poč u tuneru«, drugi uz to mole ili razgovaraju. Čim dodju na kraj, bace mrežu u more, razapev ju pravokutno, a zatim ide stražar na stražu. Ovdje čuči po dvie ure, kad ga zamienjuje drugi. Velika mreža »trata«, dugačka je 80, 120—130 sežanja, a stoji 7—800 for. i više.

Kao što se u gornjoj Hrvatskoj na Markovo blagoslivlje pšenica, tako u Primorju izadje procesija, da svećenik blagoslovi more. U prijašnje doba, kada ribe nije dulje bilo, otišla su dva ribara po svećenika, da im blagoslovi i mrežu i more. Sjednuv u barku, ploviše do ribarice, te se povezoše od jednoga kraja dugačke trate do drugoga, blagoslivljajuć i more i mrežu, a na žalu blagoslovio je svećenik i ribare. Prva tuna, što su uhitili, bijaše župnikova. Kad stražar vidi, da tuna u mrežu ulazi, tad viče: »potež, potež!«, na što drugovi priskoče i mrežu živo potežu. Čim je riba bliže kraju, tim se više »meće« (baca), udarajuć repovi po moru. Kad su mrežu izegnuli, bacaju tunu u ogradjeno mjesto tik mora, nu u onoj brzini i komešanju znade po koja i umaknuti. U toj ogradi ima malo vode, a tune se tako bacaju, da za kratak čas sva voda zapjeni. Lupajuć i bacajuć se, poškrope krvlju okolične stiene i napokon poginu. Sad povade ribari svoje kratke i oštre noževe, paraju ribu brzo i snažno, a poslije ju još u moru izperu i na tabarinu povješaju. Svaku tunu razkrenu i stave u nju žbicu, da se razparani die-
lovi ne dotiču i da riba dobije zraka.

O sretnom lovu pronese se brzo glas po mjestu i svatko pohiti, da si koji komadić tune kupi i objed ili večeru njom zasladi. Oko ribišta, gdje tuninu sieku, tako se viče i halabući, da bi čovjek mislio, potući će se; nu svaki viče, da prije, i što bolji komadić tunine ugrabi. Kadkad se djevice i posvade, pladnje polupaju, a dok se s drugima od kuće povrate, već je

* 1. svibnja g. 1885. uhitili su na Bakarcu tunu, koja je vagnula 336 klgr. (6 centi stare vage).

** Godine 1889. uhvatili su kod Bakra 103.338 kilograma ribe u ukupnoj vrijednosti od 31.087 forinti. Iste godine uloviše u hrv. Primorju (izuzev Rieku) u svemu 239.930 kilograma ribe, koje su vrijedile 55.334 for.

tunina prodana. Kilogram tunine, kad je puno ribe, prodavaju po 34 novč., kad je ima manje i po 40 novč. UHITE li mnogo ribe, tad se odmah spremi bakarski parobrod i krca tunu za Rieku, Trst ili Mletke, a stigne onamo za 18 sati vožnje. Za velike vrućine riba se i pokvari, te najamnik tunolova u veliko štetuje. Kad je sreće, povuku ribari u jedan mah 7—800 glava, nu često čekaju i po više tjedana, da ne uhite nijedne. Neobičan bijaše lov 24. rujna 1889., kad su jednom mrežom iztegnuli 1300 tuna.*

Od Velike Gospe do polovice rujna paze i po noći, bilo tamno ili mjesčina. Za mjesčine sjedi stražar kraj kirkoga puntića i drži u ruci konop od mreže, što se »preteg«** (palandara) zove i o tratu pripne. Kada riba navali, »trup i« o preteg, na što stražar viče: »potež, potež!« Spavajući se drugovi na viku probude i mrežu potežu. Kad je noć tamna, ne treba pretega, jer se tuna u moru poput srebra prelieva i liepo ju stražar vidi. On ne viče nikada prije, dok nije sva tuna u mreži, jer vele, da bi se ribe uplašile, mrežu probile i pobjegle. Ako bi riba pobjeći htjela, baca stražar iz male vrećice u more kamenje, da ju poplaši i u mrežu navrne. — Obilan je tunolov, kad tunu goni dupin (pliskavica) ili morski pas. Sad se one od straha sbiju i onako poplašene u mrežu ulete. Znade se dogoditi, da tuna pobjegne, a morski pas u mrežu zabludi. Ribari hoće da pomahnitaju, mrežu valja veoma naglo potezati, jer ju morski pas inače probije. Proždrljiva i grabežljiva ta riba, baca se tako, da naokolo more zapjeni i čim bliže kraju, tim je bjesnija. Ribari, koji ne potežu, skoče brzo po sjekirice, kojimi morskoga psa zatuku. Pri tom moraju biti i brzi i oprezni, da koji uz to ne nastrada, jer bi morski pas, zahvativ ruku ili nogu, jednim ju mahom pregrizao, kao da bi ju pilom prepilio. Ovo se dogodilo skoro 28. lipnja g. 1882. u Bakru jednomu postolaru, koji se odviše približio bio. Taj su dan ulovili kučka dugorepoga (*Alopias vulpes*), koji se odlikuje osobito tankim i dugim repom, a 22. srpnja iste god. uhitise velikog morskog kučka (*Cacharodon lamia*); jedan i drugi vagao je preko 112 kgr.

Kad su morskoga psa ubili, izvade mu drob, bace ga u barku i voze k pomorskoj oblasti na Rieku, gdje zasluženu nagradu primu i poslije ju medjusobno razdiele. Ta je nagrada dakako

Tunolovka u Bakru.

* Kako je tunolov nestalan, svieoči izvoz tune. Tako se primjerice god. 1876. izvezlo 2800 kg., nu god. 1877. 48.000 kgr.

** To sam ime zabilježio u gradu Pagu, jer se i u pažkom zalievu tuna lovi.

opravdana, jer su ribari ulovili ribu, koja ne samo progoni i tamani tunu i druge ribe, već ribu, koja je i čovjeku pogibeljna.

Čim se morski pas oko Rieke, Bakra ili Bakarca pojavi, odmah se to žiteljem proglasi, da se ne kupaju, jer bi mnogi mogao zaglaviti. A kako je morski pas u lovu biesan, kako je drzovit, poznato je u Primorju. U svojem se bjesnilu znade za ribom tako zaletiti, da se na žalu nasuče; ribari priskoče i sjekirama ga zatuku.

Tunolovci nisu Bakrani, već od Crikvenice, a zovu ih »Kirci«, jer cijeli kraj oko toga mjesta pod imenom »Kirije« poznamo. Tihi i mirni su to ljudi, kao u obće ribari. Glavu si obično pokrivaju modrom kapom, bradu i brkove puste riedko, jer im to, kako vele, u poslu pači. Dok stražar iz koša pazi, posjedaju ostali na kirkskom puntiću ili pred kućicom. Jedan plete štogod na mreži, drugi šije ili krpa, treći se pruži na klupu i dimi iz male ribarske lulice, dočim za blagdana polegnu pod daščarom i tu se odmaraju. Čim zazvoni podne, spremaju se na objed, a glavna im je dakako hrana riba i palenta. Kad je palenta kuhana, prevrne ju jedan iz velika kotla na dasku, dočim ju drugi razreže konopcem u toliko komada, koliko je drugova. Palentu si obično nakvasuju razsolju (salamurom), t. j. onom vodom, što se od vlage i soli stvara u badnjićih u koje spravlja (kladaju) preko zime sardelice. Jedan je od ribara gospodar; ovaj ih izplaćuje, njegove su osim trate, sve ostale mreže, jedna velika barka, kojom ribare i jedna ladva.

Od 560 kilograma tune dobivaju ribari 35 for. plaće, osim toga i »drobce« (drobninu) i svu drobnu ribu, koju su mrežom iztegnuli. Svojim mrežama love slobodno i manju ribu i to: »Il' na sviću, il na sriću.« Jedna desetina pripada njihovu principalu (zakupniku tunolova) i zato ima u njega svaki skoro dan po izbor ribe.

Ribarice obстоje u Bakru, na Bakarcu, u drági Srščici kod Kraljevice, u zatonu Dubnu, kod Sv. Jakova, u drági Vozu i kod Baške nove na otoku Krku, s naše strane još kod Perčina, Kačjaka, Selca, Novoga, kod Sv. Jurja niže Senja, kod Lukova* i Kalića (između Senja i Sv. Jurja). U Istriji je jedna ribarica kod Preluke, ne daleko Voloskoga.

Svjećarice. Mrak se uhvatio, sunce je već odavna za Učkom gorom, večernica je zablistala, a za njom se pomolila zvjezdica za zvjezdicom na liepu modrilu večernjega obzorja. Topao zrak po malo zahladjuje, more je tiho, kao da sniva dubok san, površje mu titra kao dragulje, a zvijezde u njem trepte, kao da su žive. Sviet je većim dielom polegao, nu more upravo sada oživljava. Tamo daleko na kraju bakarskoga zalieva zatitra poput žarka oka crvenkasto svjetlo, nu zablišti i drugo, treće i četvrto. Ono biva sve veće, iskre frcaju u zrak kao sa usijana željeza i padaju cvrčec u more. Svjetla uzplamtiše i lagano se pomiču, odsievajuć u morskoj dubljini čarnim sjajem. Što su, što znače, upitat ćeš, kad ih prvi put zagledaš, a Primorac će ti reći, da su to »sviçarice«, da njima mame ribu, da je Markovo prošlo, a »sveti Marko more gori, sve lokarde polovi.«

Prije večeri spremaju se za lov; iznesu mreže na dvor, razgledaju ih, nije li se što pokvarilo, a zatim ih sprema u veliku barku. Drugi ciepuju drva već prije podne, razmeću ih po zemlji, da se osuše, a rabe najradje šmrikovinu, jer je tvrda, puna smole, pa dobro gori i jako svieti. Kad je hora, odtisnu se dvie barke u more. Na prednju stranu barke nataknu »svitnjak«, na metar dugačku željeznu šibku sa šest popriečnih »brkova«, na kojih upale šmrikovinu. Onaj od ribara, koji oganj nieti i podržava, jest »sviçar«, a ona dvojica, koji voze, »pova-gači« (vozači). Ovi veslaju lagano, da ne plaše ribu, koja se pod svitnjakom skuplja. Čim se je oganj više razpalio, tim svjetlo i toplina ribu više omamljuju. Sviećar pazi na ribu, zureć u more i čim ju zagleda, prišaptne drugovom: »su, su«, na što ovi voze prama obali, gdje ih čeka druga barka sa mrežom, što »grip« zovu. Na sviećarevu zapovjed bace mrežu u more, »zapašu« (zakalaju) ribu, utrnu oganj i mrežu na kraj iztegnu. Izkusan sviećar dobro zna, kad

* U ovoj su ribarici 11. srpnja 1888. ulovili ogromnoga morskoga psa. Bijaše 4 metra i 70 cm. dug i 1030 klg. težak. Nadjoše u njem cijelo žensko tielo, skoro čitavo janje, i mnogo velikih kosti.

mu je ribu voditi kraju, a sve to čini tiho, mirno, lagano, oprezno, da ju ne odbije. Iztegnuv ribu, spremne ju u pripravljene košare i kreću veseli i zadovoljni sa lova kući, i drugi ju dan prodavaju.

Svjećaricama ili »na sviću« »pod sviću« love mrežama i ostima. Love li ostima, onda ne treba toliko svjetla, s toga to i zovu: »Ribolov na malu sviću«. Na taj se način lovi riba u veljači, ožujku, travnju; poslije kad love mrežama, treba jačega svjetla i zovu to: »Ribolov na velu sviću«, a love tako lokarde, plavice, sardele (šaruge), palamane i druge.

Ribari moraju dobro poznati kraj u kojem mrežu bacaju, jer su prigodno morsko dno izpitali. Paziti valja, da ne ima dovaljena kamenja, pećina, plitvaca, s koje bi se mreža zakućila i razkinula. Ribari moraju poznati i morsko tlo zato, jer sve ribe ne ljube isti kraj. Nekoje se drže kamenita, druge pjeskovita tla, nekoje plove površinom, druge dubljinom; jedne se drže kraja, druge dubljine morske; ove ljube čistu morsku vodu, one opet lužnatu, n. pr.: mulji, glavoći, špari.

Mjesto, gdje dno položito u more pada, najprikladnije je za potezanje mreže, a zovu ga »pošta«. Mrežu dopeljaju barkom, pristanu uz žal i spuštaju, jedan drugomu podavajuć, prvi kraj mreže u more. Vozeć se dalje, spuštaju mrežu po malo i zakrenu prama drugomu kraju pošte. Na donjoj su strani mreže olovne krugljice, koje ju potežu prama dnu, a s gornje su nanizana pluta, koja mrežu razapnu i iznad dna drže. Dugačkimi se konopi mreža poteže. Svaki od ribara pripne oko pasa konop, od kojega mu jedan komad o desnom boku visi. Ovim konopom, što »krok« zovu, zahvate konop od mreže, načine čvor i lagano potežu. Kad su jedan dio iztegnuli, pokroče, zato i mjesto, gdje koracaju »kročišće« (vlaka) zovu. Na kročišću stoji dječak, koji konop »upravlja« (smata). Kad mrežu spuste, tad more »zakalaju« (zapašu). Čim je mreža bliže kraju, tim se i ribari više približuju, a mreža se napokon izdulji poput velike vreće, u kojoj je sad ciela lovina. Kadkada iztegnu obilno, a kadkad malo ili ništa. U tom slučaju spremne mrežu, pa odplove do druge pošte, nadajuć se, ako nije dala prva »struja«, da će dati druga.

Mreže su razne veličine, a dobivaju svoja imena prema vrsti ribe. Za lokarde i trilje bacaju u more mrežu »prostricu«, puste ju preko noći, a s jutra dignu. Druga je opet mreža »poponica«, ona je trostruka pa kad riba u nju udari, načini se vrećica u koju padne. »Braganjače« i »lokardanice« su za lokarde, »sardelare« za velike sardele. »Iglarom« love igle ili jigle, »oližnicama« olige, koje se sele u velikih hrpa. Oližnicama zapašu ribu, bacajuć kamenje u more. Ribe se uplaše i zapletu u mrežu. Jednu vrst mreže zovu »skočarica«, ona je dvojna: jedna je razastrta u moru, a druga na površini morskoj. Kad se prva mreža digne, kane ribe iz nje poskakati, ali eto nevolje, poskaču u drugu i tako se uhite.

Ima mreža, što se zovu »pogonjice«, a lovi se njima ovako: Na 2—300 m. dugačak konop povežu krpa, granja, kamenja i druga plašila za ribu. Ovom spremom obkole drađu ili dražicu, u kojoj misle da je ribe i gone ju poplašenu prama kraju, potežuć s jedne strane konop sa obale, a s druge iz barke. Kad je riba blizu kraja, iztegnu ju pogonjicom. Ima mreža »migavica«, »milvenica«, ali i ručnih od kojih veće »sak«, a manje »sačić« zovu. Ribar sjedne u barku i vozi, gdje ribu vidi, metne mrežicu pod nju, pa ju digne. Ovako love sitniju ribu, koja jatovice putuje.

Vješt mora biti ribar, koji lovi ribu »vršnikom«. To je obla olovnim krugljicama obtočena mreža, kojom mulje pokrivaju. Mulji zalaze do kraja (obala) i tu se pasu. Ribar dobro na nje pazi; staviv »sredilj« (mrežu pridigne u sredini) na ledja, zakrene drugom rukom i baci vršnik nad ribe. On se razplošti, usljed težine pada i ribu pokrije.

Pitali mulji glavoća, što će učiniti, ako ih ribar udicom bude mamio. On im odgovori: »grizite s kraja!«

— A što ćemo, ako nas gribom bude lovio? Skočite preko, odpovrnu glavoć. Mulji plivali dalje; pade vršnik. A što ćemo sada? upitali glavoća.

— A što, ne možete ništa, jer niste krivi, da je nebo na vas palo.

Razmotriv razno ribarenje mrežama, razgledat ćemo sada primorskoga ribara, kako on ribu udicom lovi, a pod konac upoznati lov sa vršama, ostima i otrovom.

L o v u d i c o m. Kod primorskoga ribara, koji udicom lovi, pada ti ponajprije u oči, da konopac ne veže o štap, kako to čine obično sladkovodni ribari, već baca udicu u more, zamahnuv nekoliko putah živo. Nit pletu od konjske strune, jedno, što je jaka, a drugo, što ne-promoći. Ribar odmah oćuti, kad riba zagriža ili kako vele, kada »drnca«, a kad »zategne«, znak je, da se je »zakućila«.

Nit ta zove se »povraz« ili »tunja« i pletena je prema potrebi od više ili manje struna. Spletene strune zovu »koljence«; na prvo se koljence naveže drugo i tako je cijeli povraz od samih koljenaca sastavljen. Udice su dakako razne veličine, a ne vežu se na povraz, jer bi ih riba u moru vidjela i ne bi zagrizla, već se na kraj povraza priveže »piljak«, koji je od španjolskoga konca i malo ne proziran. Za taj piljak priveže se »lopaticom« (petom) udica, a na ovu natakne »ješka« (mêka). Ako ima povraz olovo, zovu ga »dumboki povraz«, ako je bez olova »plovući povraz« ili »plavac«. Da se ribaru nit ne zamrsi, valja ju na nešto omotati. Ima s obih strana urezanu daščicu, oko koje povraz omata ili od nje razmata; to je »matovilo« (motavilo).

Za ješku rabe: ligniće, rakovice, račiće, drob druge ribe, gliste, sardelice, sipe, sipice, kuhinjske odpadke, palentu, pastelu (palenta pomiešana sirom i slanom ribom) itd.

Osobita vrst ribarenja na udicu je lov sa »panulom« i ne ima zanimivije sprave, kojom čovjek ribu lovi do ove. Od panula imamo dvie vrsti: jednom se love ošate (ošatara), a drugom golci i lokarde.

Ošatara je 30—40 m. dugačak povraz, sa 10—15 olovnih listića, koji su na metar razmaknuti; na jednom je kraju udica. Panula za lokarde ima četiri povraza, dva su bez olovnih listića, dočim su na trećem i četvrtom na gusto olovni listići nanizani. Prva dva povraza zovu još »panula plovuća«, a posljednja dva »panula dumboka«, jer one plivaju površinom, a ove dubljinom morskom. Ako se riba drži površine, zagriže na plovuću, ako dubljine, na dumboku panulu. Na udicu se »naješka« koža, što se odlupi sa lica ili trbuha tune, izreže poput malene ribice i u moru liepo svjetluca. Panulom na lokarde love obično dvojica, jedan lagano vesla u polokrug, da se panula ne zamrsi, dočim drugi sjedeć na krmi, drži povraz, povlači lagano k sebi i opet ga spušta. Mićuć rukom, ovija se ješka oko udice i pričinja kao malena ribica. Kad je riba zagrizla i zakućila se, više ovaj povagač: »okolo, okolo!« i ribu iztegnu. Ako je riba oveća, onda se povraz pomalo spušta i poteže, dok ona ne pogine.

Lokarde love mjeseca svibnja i lipnja, ošate od mjeseca lipnja do konca rujna.

Najveća sprava, kojom se love ribe na udicu, je »palingar«, jak, 150, 200 i više metara dugačak konopac. U razmaku od 1 m. privezan je piljak sa udicom, a zna ih biti po koja stotina, na koje se naješkaju manje ribe. Palingarom love obično dvojica i to na takovu mjestu, gdje je morsko tlo obično kamenito. Prednja se čest palingara priveže uz žal i od ovdje se lagano veslajuć spušta piljak za piljkom. Stražnja se čest veže o kamen i lagano spušta na dno morsko, a s jednoga se i drugoga kraja stavi tikva, koja palingar drži na površini. Palingar se baca u more pod večer, a diže drugi dan s jutra, kad se misli, da se riba ulovila. Kada ga dižu, vade piljak za piljkom i ulovljenu ribu suimaju.

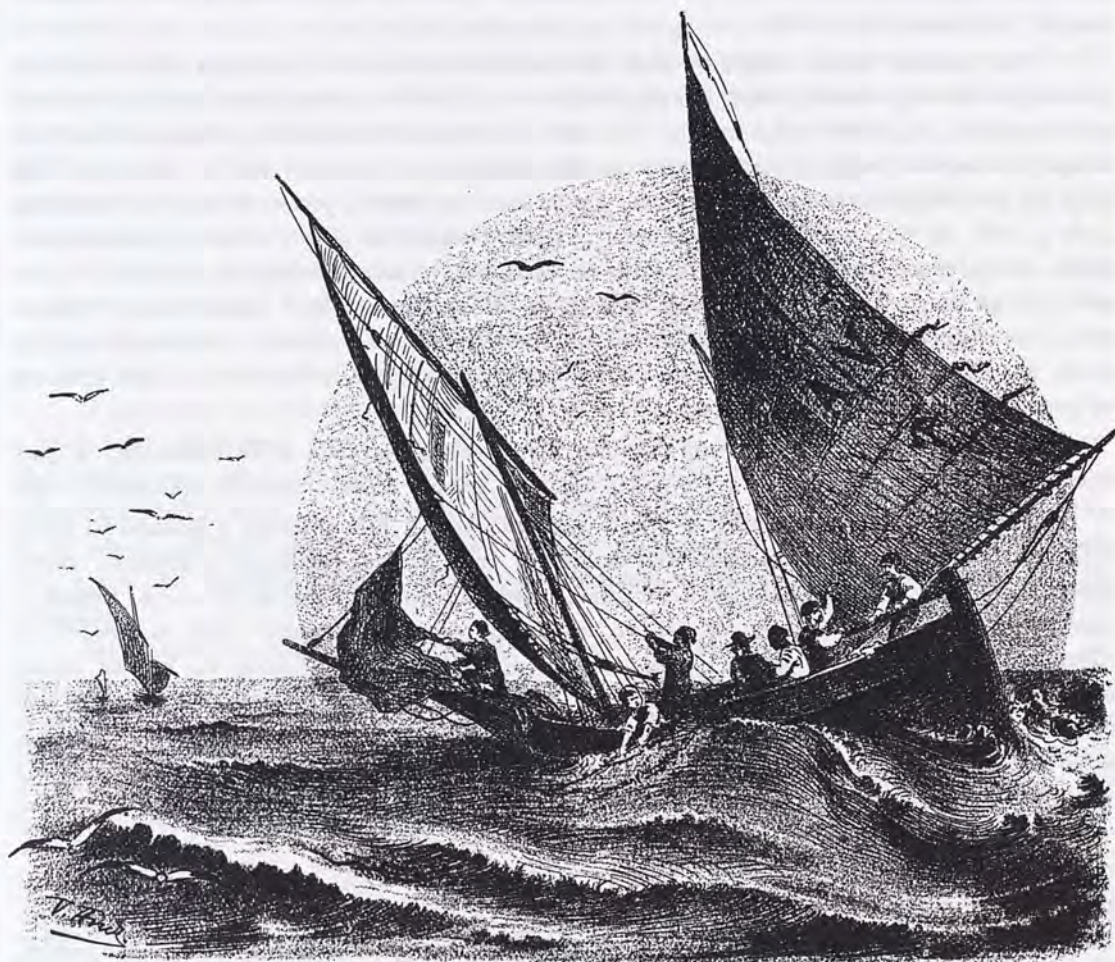
Ovom se spravom love kamenice, morske lastavice, mački, škarpoći, grumi, kanji, kantre, golubi, a kadkad uhiti se i koji zubatac (Dentex vulgaris).

Na Korani i Kupi kod Karlovca vidio sam gdje na istu spremu love štuke, a zovu ju hrvatski »matuz«. Tu naješkaju na svaku udicu po jednu kliju. Ovim načinom, kad je sreće, može se puno ribe uloviti i ribari se pjevajući kući vraćaju.

Ugore love »mačem«, a za ješku uzmu »crvi s kraja«. To su obične gujavice, koje kraj putevah i živicah izkapaju. Sedam do osam tih glista navode iglom na nit, slože u troje, sgora svežu i bace u more. Ribar posjedne tik mora i drži kraj od mača u ruci. Kad ugor

zagrize, zadje mu nit medju zube, počme zatezati, na što ga ribar uhiti. Od Miholja do korizme najbolja je doba za ugore, a love ih u noći, kad je tamno. Ako grmi i blisiće, tada ugor ne zajeda.

Za zubatca rabe »zubačnjak«; to je konopac na kraju privezanom jakom udicom. Kraj se konopac priveže uz žal, a udica se baci tako daleko u more, koliko segne konopac. Na udicu se naješka lice od tune ušata, kanj ili druga riba. Riba se zakuči, baca u moru, te bi i pobjegli, kad ju ne bi držao »zajičac« (jezičac) od udice. Osim zubatca uhiti se na zubačnjak i kamenica, golub, mačka i koja druga poveća riba. Zubačnjak se diže drugi ili treći dan,

Čozoti u riečkom zalievu.

nu znade propasti riba i on, jer kad se uhiti grum ili grug, a dno je pećinasto, ovija i smota se svojim oblim, zmijolikim tielom oko kamena i prekine povraz. Za zubatca najbolja je ješka mali mrkač.

Mjeseca kolovoza i rujna doba je za kanje. Love ih iz barke, spustiv u more jako pleten povraz sa tri do četiri nanizane udice, na koje naješkaju ligniće ili sardele. Osim kanje ulovi se i kamenica, golub, zubatac, a riedje rak jastog. Ovaj se uhiti samo onda, kada mu udica sa ješkom usta zakuči. U zimi, u sumrak ili u zoru, love menule ili mendule, koje se rado drže na pećinastom dnu.

Ošate love »ošatarama« takodjer u zimsko doba i rano s proljeća, a mjesto, gdje ih ima, odaje ribaru žmirak, koji ih rado jede i roneć hvata. Takovo mjesto zapašu ribari mrežom, lupaju po moru, bacaju kamenje i tako zaplašene ribe iztegnu. Osliče, kamenice i obljubljene rake škampe love u zimsko doba u riečkom zaljevu Čozoti i to za bure ili jaka juga svojim brodicama, koje imaju plosnato dno. Mrežama »stružnicama«, koje, križajući morem za sobom potežu, ulove toliko ribe, da ih imade dosta ne samo Rieka, već ju izvažaju u Bakar i daleke Mletke.

Lov sa vršama. Sladkovodni ribari imaju vrši naličnu spravu, od vrbinja pletenu i zovu ju bubnjar. Vrše su dvovrstne, veće se pletu od briestova, drienkova ili jasenova granja, a manje od sitine, što brula (*Juncus maritimus*) zovu. Raste na nekih mjestih u Primorju, nu više je ima na otoku Krku.

Vrša nalikuje velikoj košnici, a pletu ju sami ribari tako, kao i mrežu, da naime na školju ulazi more. Brula je čvrsta, oštra, šiljasta i puna vrha, a kad se plete, paze ribari, da se vrhovi na otvoru vrše u ljevkast otvor sastanu kao žice u mišnjaka ili mišolovke. Drugi se kraj vrše otvara i tu se riba izvadi. Za ješku među sardelice, stučene rake, a po tom ju stave pod korenje ili pred školju koje hruste ili pećine. Da ju more ne odnese, potrša se manjim kamenjem, a da ju riba ne vidi, pokriju ju i zasjenjuju granjem. Nekoje ribe ljube pećinasta, sjenata mjesta, unidju među granje, te na otvor vrše, šiljci se razmaknu, puste ih unići, nu poslije se tako slože, da ne mogu izaći. Drugi ili treći dan dodje ribar, digne vršu i iztrese ribu. Velikom vršom love ugore, trilje, škarpoće, grume ili gruje, a znadu ovako uhititi i hobotnicu, koja je došla, da ješku proždere. Grum naraste na 15 m., nalikuje ugoru, a teži 8—10 kgr. Drži se uz pećine, u školjah, što zovu »grunere«.*

Velike se vrše pletu i od mrče (*Myrthus arborescens*), dovažaju ih iz Dalmacije, a prodavaju komad po 1 for., 1 for. 50 nvč. Na nje love grume, lubene, lovrate, hobotnice, sipe.

Sada nam je razmotriti kako se ribari ostima. Dodješ li u Primorje i prolaziš uz more, vidit ćeš često uz žal ribara sa dugačkim štapom u ruci, koji je zataknut u željeznu, čvrstu spremu. To su ti osti. Štap, što ga u ruci drži, zove se »ostilj«, dugačak je 4—6 metara i zataknut u uho od istih. Ove su od željeza, na 2 dm. dugačke i imaju zube sa jezičci. U ribarskom selu ima ostih i poviše i stoje na kuću prislonjene ili ih polože uz zid na zabite čavle. Opazi li tko u moru hobotnicu, mrkača ili koju poveću ribu, skoči brzo po osti, pa bile čije, stavi se uz more, digne ih, naglo hiti i kad je sreće ribu nabode. Pobjegne li mu lovina, striže očima na sve strane, dok ju opet opazi i napokon nabode. Kad je primjerice hobotnicu nabô, tad ju mora porazdieliti: dva traka dobije on, čije su osti, dva onaj, koji ju je opazio.

Kad nastupi bonaca, t. j. tišina mora, onda izadju ostima i u barku. Ribar si uzme u barku pomagaca, koji lagano vozka, držeć se ponajveć kraja (žala). S preda stoji bonacar i gleda, gdje bi opazio koju ribu ili glavonožca, a kad ju zagleda, »tuče« ju ostima i iztegne. Ima tako vještih bonacara, da im malo koja riba uteče. Ako je riba velika, znade osti i ponieti, nu da se to ne dogodi, vežu se konopcem o barku. Riba se tuče ostima i po noći uz svjećaricu, a da se prištede drva, objese s preda na barku oveću, četverouglastu svjetiljku.

Hobotnice i lignje love i »vabcem«. To je ribarska sprema nalikujuća malenu sidru; 4, 5, 6 udica stopi se u olovo svojim lopaticama i pričvrsti na jak konopac. Vabac se spusti u more, gdje ribar vidi hobotnicu ili lignja; ovaj se zaleti, poslije lagano puza, traci ga omota, na što ju iztegne. Teže mu je malo, ako mu hobotnica pobjegne među pećine u kakovu školju. Sada uzme ribar komad vapna i baci u more pred otvor školje. Vapno se topi, more ga unaša u školju do hobotnice, što ona ne podnaša, jer ju vapno grize te prisili, da izadje. Ribar ju čeka vabcem i tako uhititi.

* Koncem kolovoza g. 1882. uhitio je bakarski ribar B. na Vlaškom mulju kod Bakarca gruma od 21 kgr. težine i prodao ga na Rieci za 8 for.

Jednom sam prilikom gledao, kako je neki seljak hobotnicu rukom ulovio. Opaziv ju u moru, svuče se, zagazi prama hobotnici, koja je lagano puzala, izvadi iz žepa bijeli rubac, stavi ga u more i potrša kamenjem. Hobotnica se primicala k rubcu i po njem razpružila, jer ju bijela boja privabila. U taj se je mah seljak sagnuo, naglo ju dignuo, u zatiljku zagrizao i na cestu bacio. Poslije ju do kraja dotukao.

Sipe (sepie), drže se rado na morskom dnu, koje je obraslo algama. Love ih s proljeća na »sipnjak« (sipač) ili ostima, pa odtuda ona primorska: »Aprilj, sipe pod ostilj«. Sipnjak se izreže od drva u spodobi sipe, a oči mu se načine od dva komadića zrcala. Barka lagano vozka, a sipnjak se spusti do 6 m. pod krmu i poteže. Kada ga sipa opazi, zaleti se i traci ga obavije, našto ju ribar izvuče. Najizdašniji je lov na ove u Primorju obljubljen glavonožice za parenja, jer se mužjak ženke drži, a kako ga ova ne ostavlja, ribar oboje iztegne.

Na nekih mjestih u Primorju, na otoku Krku, Rabu, truju ribu. Koliko mi je poznato rabe kao trovilo »srab« (Euhorbja Wulfenii), vrst mlječike, koja je naročito na Kvarnerskih otocih obična. Ta je biljka puna bijela otrovna soka, koji se iz nje ciedi, čim si ju prekinuo. Ovu mlječiku trgaju, nabadaju na osti i upute kraj žala na takovo mjesto, gdje je ribe. Kraj zapašu mrežom i pod pećine onaj otrovni sok, s kojega more zabeli, izgnjecaju. Riba se od toga omami, vid joj oslabi i tako zapane u mrežu, koju drugi dan dignu.

U ribolovu nije uvijek sreće, pa ako jednomu posluži, dočim se drugi uzalud muči, znade mu se ovaj i narugati. Podvikne mu: »Vidi se, niti si ribar, niti ribarov sin, ili (po V. Novaku): »Ulovit ćeš zeca. Speći ću na trbuhu, što uloviš. Tvoj ću lov pojesti priesan.« — Ako mu se udica o kamen zakuči, rugaju mu se: »Armižao si kraj« ili »Ne lovi sike!«*

U hrvatskom se Primorju ne pohvata nijedne ribe toliko, koliko sardela, a nijedna nije u puka tako obljubljena, koliko ona. U bakarskom zalievu, pak oko Crikvenice hvataju u veliko bjelice, vrst sočnih sardelica, od kojih kadkada dopeljaju u Bakar pune barke. Tad je siromašnijemu narodu božić, pa kako i ne bi, kad ribari kilogram po 4—6 novč. prodavaju. Tko je pri novcu, taj kupi ribu na veliko, kod kuće ju osoli, spravi i po malo troši. Kad je mnogo ribe, sgrnu se i bakarske ribarice, prekupe ribu, napune brente ili košare i po obližnjih ju selih raznašaju.

Preko zime su ubogomu sardelice pol hrane. Nekoliko na ulju friganih ribica i kus patiente, dovoljno mu je, da se prehrani, nu dobro priredjena sardelica rado se vidja i na gospodskom stolu, pa je zanimivo gledati, kako Primorac svoju ribicu slatno uživa. Ima kuća, koje se ponajveć od slane ribe hrane; jedu ju o podne, jedu na večer, jedu danas, jedu sutra. Kada ih na ulju frigaju, zamiriši od njih pol Bakra, koji sa okolnim seli potroši godimice do 120.000 kilograma slane ribe; u jednu rieč, bez sardelice Primorac bi veoma teško živio.

Za zimu spravljaju osim sardelica i lokarde, golčice, menule, palande. Najprije se metne riba u košaru pletenu od vrbinja, polije vodom i pusti, da se ova krvlju izciedi. Sada se uzme kabal ili bačvica, u koju se nasiplje soli, na ovu se sol pomeće riba i opet sol i tako do vrha, dok je ciela posuda nakladana. Ribu pokriju daščicama i potršaju kamenjem. Usled toga se riba stlači, voda iztisne i u razsol ili salamuru pretvori. Razsolju kušaju, je li riba dobra. Odoče ju u posudu i bace u nju polovicu krumpira ili jaje; ako jedno ili drugo tone, riba je dobra, ako pliva, ne smije se načinjati. Ako je toplo, voda izhlapi, pak ju valja prilijati. Tko tako radi, tomu se riba i po više godina drži.

Lokarde su obično tuste, pak se iz njih iztisne ulje, koje na površini razsoli pliva. Ovo se ulje pobire spužvicom, jer da se ostavi, riba bi se pokvarila, postala bi rancliva, ili kako Primorac veli, ona »poranketavi«.

Veća se riba i u Primorju kao i u Posavini ili Podravini i suši. Kad su ju »razplatali«, t. j. u dvie pole razkrenuli, onda ju posuše.

Od sardelica obljubljene su one sa otoka Visa u Dalmaciji, nu viški se ribari upućuju i

* Sika = talj. secca, u našega mornara „plitvac“ (Sandbank.) Iz Babičeva: Mlada mornara.

na školj Sv. Andrije, dapače zaplove do afričkoga otočića Lampedose, otkuda dolaze u trgovinu velike sardele, što »lampuhe« zovu.

Sardele se love mrežama sardelarama, koje ribari preko zime od tanka lanena konopca pletu. Prije nego li mrežu u more bace, valja ju strojiti. U velikom kamenitom tučaku (mužaru) iztuku američku vrst drva »krkovinu« (campegio), dobiveni prah bace po tom u veliki kotao i tu ga u vodi dulje vremena vare. Kad je tekućina ohladila, polievaju njom mreže, koje u kacu složiše. Sardelare su obično 30 m. duge, a 12—18 dm. široke. Sardele love od proljeća do jeseni. Oko Božića dobije se 1000 slanih sardela za 9—12 forinta.

Buduć se viških sardela mnogo u Primorju troši, iztaknut ćemo, kako ih tamo love.

Prijatelj Mate Sorić pisa mi o tom sljedeće: »Ribari se odpute s proljeća sa više brodica, ponesav sobom i dovoljno hrane. Na otvorenom su moru, mnogo milja daleko od otoka Visa. Ako je vrijeme sgodno, bace mreže u more i zaokruže onaj prostor, gdje se je riba pojavila. Da ju primame na površinu, bacaju u more stučene račice. Čim se riba pojavi, udaraju po moru bačvom, koja je s jedne strane bez dna, dočim ima s druge držak. Sardele se poplaše i bježe, ribari ih okruže i pohvataju.«

T R S A T.

Na istočnoj strani Rieke, iznad hladne Rječine, uzdiže se strmo kamenito brdo, kojemu stiene padaju mjestimice gotovo osovno. Na tjemenci toga brda, a 140 m. visoko, stoji od pradavnih vremena Trsat, crkva Majke božje lauretanske, samostan franjevački i župna crkva sv. Jurja, sagradjena već u trinaestom vieku. Prošav susačkim mostom, pada ti u oči povisok portal, nad kojim je uklesan kip bl. dj. Marije; ovuda se uzlazi preko 412 kamenitih stuba čudotvornoj Majci božjoj.

Ulazi se dosta mučno. Od jednoga reda stuba do drugoga mala je prostorina sa kamenitim klupama, na kojih hodočastnici u hladu šestilja i koprivića odmaraju. Prve je stube gradio god. 1531. kapetan kliški Petar Kružić, koji je iste godine dao sagraditi i petu kapelicu na čast sv. Nikoli, dočim je Nikola Frankapan treću u trinaestom vieku podigao.

Nekako u sredini stubah odvaja se drugi put prama crkvi sv. Jurja k vrtovom i vinogradićem, što se pod stiene trsatskoga grada utisnuše. Oko, koje se na sivih stienah naokoličnih vrhova utrudilo, rado pase na toj maloj, a bujnoj oazi, dočim se drevni Trsat pust i niem iztiče okrunjen onim južnim azurnim nebom, zrijuć na podnožnu si Rieku, sinje more, kvarnerske otoke i ponosnu Učku goru.

Čim se više uzpinješ, tim te većma iznenadjuju masline, zamašni koprivići i šestilji, koji su u Primorju ondje najbujniji. Došav na jedan zaravanjak, ulaziš u cvietnjak i zagledaš crkvu Majke božje lauretanske okruženu milovidnim cipresama. Unišav iznenadjuju te slike predočujuće razne morske nesgode i nesreće, u kojih se Majka božja mornarom prikazala. Ima tu kistom predočenih nesreća s kojih čovjek protrne, gledajuć, kako silno valovje brod zalieva, kako roba morem pliva ili oluja razkidana jadra ponaša; kako polomljeno jarbolje s visine pada, a zdvojna mornarica ipak nastoji, da se spasi.

I mornarova žena, kad primi prvi list od muža, hiti na Trsat, pada na koljena pred čudotvornom Majkom božjom, da joj se zahvali, što joj muž sretno preplovio daleko i debelo more.

Svetište je odijeljeno od broda rešetkama, straga mu glavni žrtvenik, a u uložnici kip Majke božje, kojeg da je na cedrovini slikao evangjelista Luka, a poklonio g. 1367. papa Urban V. Na kipu ima briljanta, hiacinta, smaragda, topasa i zafira i mnogo je toga darovao Antun Klemento, kralj saksonski. Priča se, da je papa Pio V. dopustio biskupu od Coimbre, Ivanu Suarezu, da si jedan dragulj uzme, nu učiniv to, prikaže mu se Majka božja, te mu naloži, da ga povrati. Taj je dragulj danas kovnom pločicom pričvršćen. Kip Majke božje vidi se samo na velike blagdane, dočim ga inače štiti druga slika, koja se takovom prilikom digne.

Oltar gradjen od mramora poklonio je zagrebački sudac Ivan Uzulin, g. 1692., kako nam to spomen ploča tumači. U oltaru čuva se srebrni relikvarij sa moćima od 36 svetaca. Darovala ga g. 1570. Barbara Despotovica, gospodarica Raše.

U svetištu zaustavlja se oko na crvenoj nadgrobnoj ploči na kojoj uzitismo:

Obitus Martini
MCCCCLXXIX
Octobris IIII.

Obitus Bartholomaei
MCCCCLXXIII.
Martii XXII.

U ploču uklesan je lik Martina Frankapana i njegove žene Uršule, stajasma dakle pred grobnicom utemeljitelja samostana trsatskoga, u kojoj počiva i njegov brat Bartol, nadalje hrvatski ban Nikola Frankapan i žena mu Elisabeta, rođjena Petuhi*.

Razgledaš li se svetištem, opaziti ćeš u jednom kutu ogromnu zavjetnu svieću — vošćanicu junaka Mile Parisevića, koja je dospjela ovamo ovako: »Kad su Turci g. 1527. po drugi put navalili na grad Klis u Dalmaciji, imali su kod sebe diva Bakotu, koji je Klisane na mejdan izazivao. Turci su se toliko u njegovo junačstvo pouzdavali, da su obećali otići izpod Klisa, ako tko Bakotu svlada. Nadje se Mile Parisević, koji se zavjetova Majci božjoj trsatskoj, da će joj posvetiti onoliko vošćanicu, kolik je onaj div turski, ako mu Bog dade da ga svlada, i Mile ga svlada na očigled obih vojska. Turci ostave Klis, a Mile održa rieč (Smičiklas: Povjest Hrvatska).

S lijeve strane svetišta mala je kapelica sv. Antuna, koju je sagradio Franjo knez Frankulin, podkapetan grobnički, koji je tu i sahranjen. Na lievo od ove crkvice oltar je sv. Petra podignut Petrom Kružićem. Tu ćeš zagledati dvie nadgrobne ploče od biela mramora: lieva je bana hrvatskoga Nikole Frankapana, desna njegove žene — banice Elizabete rođjene Petuhi.

Uklesan lik predočuje nam Nikolu u oklopu sa kacigom na glavi. Poduprt o bokove, drži u lievoj ruci dugačak mač, a u desnoj banski stieg. Desno od glave uklesan je grb, a pod nogama (bez godine sliedeći) napis: »Hic jacet Dus Nicolaus de Franghapanibus Vegliae, Segniae, Modrusiae Comes«.

Banicu nam predočuje lik u dugačkoj haljini, sa naborastim širokim rukavima oko glave dugačkim rubom i u na krst složenim rukama. Banica bijaše dakle sahranjena u narodnom odielu, kakovo još i danas nose Hrvatice na otoku Krku. Nadgrobna ploča, u koju je uklesan s lijeve strane grb Frankapanski, a s desne zviezda, grb porodice Petuhi, ima na rubu ovaj napis: »Hic jacet Helisabet Petuhi consors spectabilis et magnifici Dni Nicolai Comitis de Frangepanibus. Vegliae, Segniae, Modr. Comitis : Z : Que obiit die XVIII. Decembris Anno MDCXIII.«

Nu ovo nije možda grobnica bana i banice, već su ovamo nadgrobne ploče prenešene zato, da se ne izližu, dočim njihovi ostanci poživaju u svetištu, u obiteljskoj grobnici.

Nikola bijaše hrvatskim banom. Buduć veliki prijatelj crkve i redova, utemelji po napatku zagrebačkih jezuita zavod za odgoj plemićke mladeži (kr. konvikt), predav ga u njihove ruke. Osim drugih crkava i samostana, poljepša kao gospodar trsatski i crkvu i samostan na Trsatu, te je tu utemeljio žrtvenik sv. Nikole, kojemu je nadvojvoda Ferdinand u dragocienoj posudi od srebra poklonio prst istoga svetca.

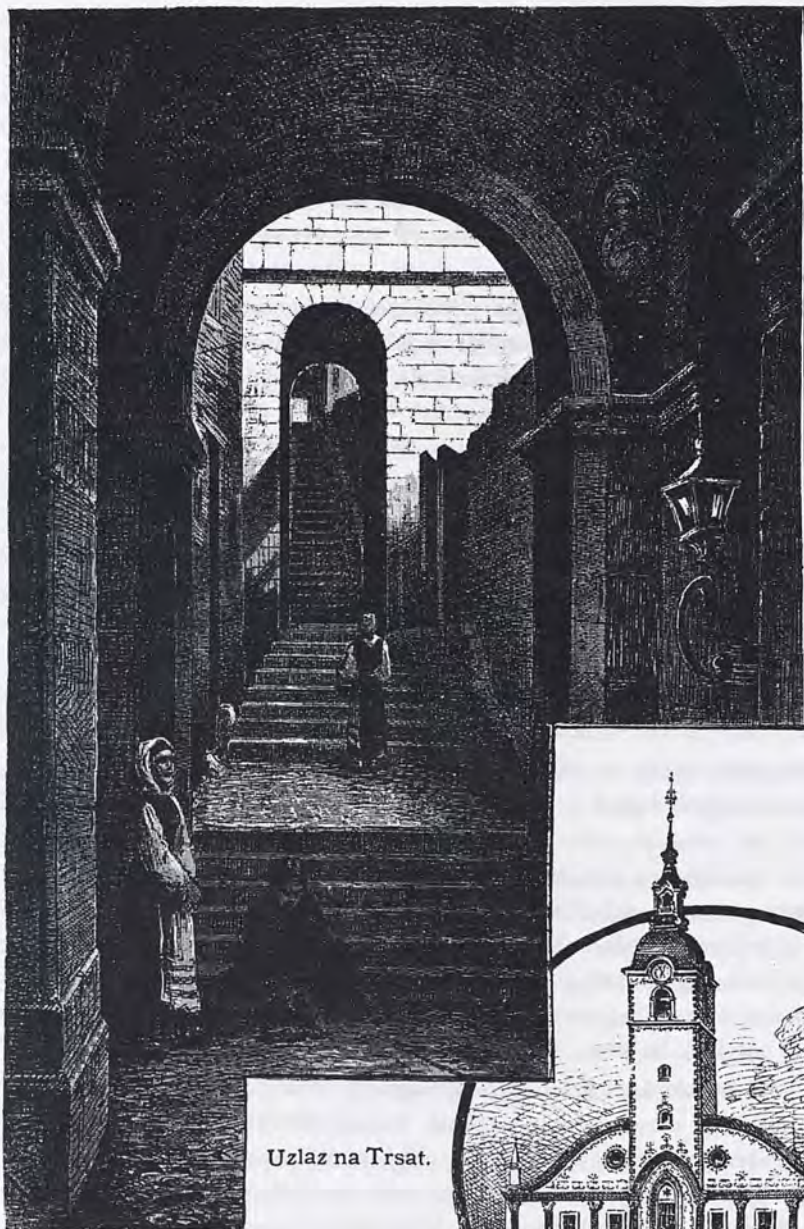
Godine 1647. zaputio se u Požun na sabor i tu obolio. Pošao se liečiti u Beč, gdje i umre, ostaviv oporučeno za svoj sprovod i siromake 17.000 for. Brat Vuk dade mu tielo položiti u dragocjeni bakreni lies, te ga velikom svečanošću dovedoše u Bosiljevo, a od tud na Trsat, sahraniv ga sjajnim načinom u raki pradjeda Martina Frankapana.

Tom prilikom izvjesiše kod žrtvenika sv. Nikole i crni banski barjak, a do njega dvo-sjeki pozlaćeni mač i bansko žezlo, nu svega je toga žalibože još prošloga vieka nestalo**.

Fra Glavinić, pisac poviesti trsatske, pripovieda nam, što su našli u obiteljskoj grobnici prigodom Nikolinog pogreba. Dva bijahu liesa, ali već trošna. S desne strane bijahn kosti

* Pomenuti napis stoji vrh ploče, dočim je u sredini izlizani dio glasio ovako: „Hic tumulo jacent ossa, Comitesque Illustres Segniae, Modrusiae, totiusque Croatiae Donarunt Martinus & Bartholomaeus per orbem nomina ejus illustrant, Conventus Marie Fautores Serafiquae fuere“. (I. Janković: Nekoliko crtica o sadašnjosti i prošlosti Trsata p. 8.)

** U jednoj listini samostanskoj sačuvan je napis, što bijaše uvezen u barjak, a glasi (po Jankoviću) ovako: „Illustrissimus Comes ac Dominus Nicolaus de Frangepanibus, Trsacz, Segniae, Vegliae et Modrussiae Perpetuus Comes, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Consiliarius, Camerarius Colonellus, Con-Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Bannus. Annum agens 63. Vienne 16. Aprilis 1647 mortuus et hic Tersacti in Avitis Majorum suorum sepulchris tumulatus est“.

Uzlaz na Trsat.

Martina Frankapana, s lieve njegovog brata Bartola. Sjeverno ležaše Uršula, žena Martinova, imajuć u ruku križ od ebanovine. O vratu imala je zlatan križ, na ruci tri dragocjena prstena.

Od onda do danas ne bijaše nikoga u grobnici, jer se teško otvara, leže na nadgrobnim pločama željeznerešetke, što diele svetište od broda crkve.

Crkva Majke božje lauretanske.

Od znamenitih muževa počivaju u trsatskoj crkvi i četiri biskupa kao dobrotvori samostana i crkve čudotvorne Majke božje. Tu je Ivan Agatić († 1649)*, Petar Mariani († 1664), Ivan Smoljanović († 1676), dvorski kapelan i ljubimac kneza Nikole Zrinskoga, te Franjo Čikulin.

U crkvi sahranjena je i glava Petra Kružića, kapetana kliskoga i gospodara lupoglavskog, koji se je pred Klisom htio biegom spasiti, nu Turci mu brodicu stignu i glavu mu odrube, koju mu poslije sestra Katarina za 1000 dukata odkupila i na Trsat poslala.

U XIII. vijeku stajaše na Trsatu prazno mjesto, zvano Ravnica, gdje se u noći 10. svibnja g. 1291. ukaza nevidjenim čudom kućica nalik crkvici. Sa građena od prosta kamena s

* Neki čitaju „Agatić“, drugi opet „Agalić“, nu mi držimo, da valja pisati Agapić, koji bijaše svakako Primorac. U Bakru iza crkve sv. Andrije ima jedna kućica na kojoj je u nadvratnicu uklesano ime: Juraj Agapit (ć). Napis je glagolski i potiče iz XVI. vieka.

jednim prozorom i vratima, a urešena malim zvonikom, nije ta kućica imala krova. Na zidu bijaše modro obojadisana daska zlatnim zvjezdicama, bijaše tu i oltar ukrašen slikom bl. dj. Marije i sv. Ivana i na zidu jedan križ latinskim napisom. Nitko si postanak te crkvice nije umio protumačiti, dok tamošnji kurator kod crkve sv. Jurja, Aleksandro de Georgio (Jurjević?), kojega nam u svetištu s lijeve strane predočuje slika, ne naviesti pobožnomu puku, da mu se bolestnu u snu prikazala Majka božja, rekav mu, da je to ista kućica, u kojoj je ona s Isusom i Josipom u Nazaretu stanovala; dalje da mu ne reče ništa, ali mu povratu zdravlje. Čudo to razglasi se po svem kršćanstvu.

Pripovjeda se, da je Nikola Frankapan odaslao u Nazaret povjerenstvo od tri lica, koje je župnik Aleksandro vodio. Ono je imalo ustanoviti, da li je kućica nazaretska jošte na svome mjestu. Povjerenstvo se osvjedočilo, da je kućice nestalo i da trsatskoj duljinom i širinom poduno odgovara.

Prva slika s desna u svetištu taj nam čin predočuje. Nikola Frankapan stoji u krugu povjerenstva, a jedan mu član pokazuje nacrt, što su ga u Nazaretu snimili. Na lijevo vidi se na Ravnici temelj kućice nazaretske, pred kojom neka žena kleči, a s traga grad trsatski.

Jelena, majka Konstantina Velikoga, prepoznala je medju nazaretskim ruševinama svetu kućicu i providila ju žrtvenikom, na kojem su apoštoli misu čitali. U XIII. vijeku posjetio ju Ljudevit sveti, vladar francezki i jednu stienу slikarijama ukrasio. Pripovjeda se, kad se kućici približio, da je konja sjašio, ničice pao i tako Majku božju pozdravio.

Khalil, sultan egipatski, osvojiv Palestinu, popali kućicu, ali nuto čuda: angjeli prenesu gotovu kuću preko brda i dolina na žal mora hrvatskoga.

Stanovnici Trsata i okolice uživahu tu blagodat samo tri godine i sedam mjeseci, kad su kućicu na 10. prosinca 1294. angjeli dignuli i prenesli u šumu tri milje daleko od mjesta Rekanatia kod Jakina (u Italiji) na zemljište neke žene Lorete. Sbilo se to u tamnoj noći i zato pastiri opaziv sjajnu svjetlost, pohitiše na lice mjesta i nadju razsvijetljenu kućicu. Drugi se dan sakupi silna svjetina, ne mogav se tomu načuditi. Sviet je vrvio k toj kućici mnogobrojnije nego u Hrvatskoj, nu kako su razbojnici hodočastnike plienili, mjesto pomalo opusti; al evo opet čuda! Iza osam mjeseci ponesu angjeli kućicu na jedno brdo blizu Rekanata, kojemu bijahu gospodari dva brata. Radi silna blaga, što je ovoj kući pritalo, braća se zavade, i sada prenesu angjeli kućicu po treći put i to na cestu rekanatsku, gdje i sada stoji.

Na trsatskoj ravnici, gdje stajaše kućica nazaretska, sagradiše Nikola i Martin Frankapan dozvolom pape Nikole V. današnju crkvu sa samostanom fratarara sv. Franje države bosanske (1453), sada države hrvatsko-kranjske, darovav im već prije zemljište oko grada trsatskoga. Darovnicu Martinovu potvrdi još za njegova života nećak mu Ivan Anž u Bakru g. 1474, a brat mu Stjepan sa sinom Bernardinom Frankopanom u Modrušah g. 1475.

Čudotvorna majka božja primila je obilate darove. Tako od Tome Bakača i njegove su-pruge Ane, rođjene kneginje Ugnad, srebrni kip Majke božje, visok preko dva decimetra. Kralj Karlo V. poklonio je g. 1536. zlatnog orla u liku kolajne, koji je ukrašen sa draguljima. Stjepan Bakač darovao je g. 1615. veliki kalež od srebra bogato pozlaćen. Od cara Leopolda I. primi samostan na dar dva svjetionika od suha srebra. Bakranin Antun Karina darova veliki srebrni zub (1692) za prošlu zubnu bol. Carica i kraljica Marija Terezija posla od zelena baršuna, a srebrom izvezenu kasulu i dvie dalmatike.

Godine 1715. dostane se bl. Gospoja dvih zlatnih kruna od rimskoga kaptola, a papa Klemens IX. dopusti obilato oprošćenje svim onima, koji na Trsat hodočaste.

O dragocjenostih trsatske crkve puk puno priča, medju ostalim i to, da je pod velikim žrtvenikom zakopan i zlatan konj sv. Martina, kojemu svaki odkinuti komad zlata iznovice poraste.

Oprostiv se trsatskom crkvom i krenuv ulicom bana Petra Zrinskoga, evo te pred gradom trsatskim. Uzadji po stuba, najavi se vratarici, koja će te najprije svakako povesti do galerije

slika. Ova sastojale po prilici od dvie sto komada, nu u najnovije doba znatno se je smanjila. Medju slikama bijahu i dvie od našega Andrije Medulića, urezane u drvo: jedna je predočivala Floru sa malim dječakom usried cvjetna polja, a druga muža sa djetetom u poljskom predjelu. Danas su u sbirci (po Jankoviću) zastupani sliedeći znamenitiji umjetnici: Ivan Palma, Domini Tintoretto, Benvenuto, Ortolano di Ferrara, G. Reni, Anibal Carauli, Aleksandro Turchi.

Vratarica nas upozori posebice na jednu sliku, dodav, da bi to imao biti jedan od Frankapana, ali koji, da toga ne zna, a onda nam pokaza sliku nekoga trsatskoga fratra, o kojem nam izpriopovieda sliedeću crtu: »Bio je uz ovoga još i drugi pripovjedač, koji je tako liepo propoviedao, da su ljudi u crkvi plakali. Ovaj, kojega gledate, okladi se s njime, da će on tako propoviedati, da će se ljudi istodobno plakati i smijati. Propovied počme; pak ganut u dno srdca plače, nu sad se on okrene i puk se za malo počme smijati, jer mu opazio straga lisičji rep, koji si je hotomice privezao i puk njime na smieh nagnao. Naravno, da je okladu dobio«.

Razgledav cielu sbirku, uze vratarica ključ, te nas pozva, da ju sliedimo. Pošli smo pućiem sjevero-iztočno, a medju cipresama, japanskimi dudovi i gustim ružmarinom, pod kojim se žarili tulipani i sustasmo pred vratima povisoke četverokutne kule, te unidjosmo u stari grad. Zatim podjosmo do iztočne oble i najveće kule, u kojoj su sahranjene grčke, rimske i etruske stārine, izkopane ponajveć u Pulju, Minturnu itd. Najkrasniji su kipovi Jupitra, Apola i Venere, te su samo za ove dvie grofu Nugentu nudili 30.000 for. Još su tu (po Kukuljeviću) kipovi Silene, Ganimeda, Faune, Circe, Mnemosine, Baka, Vertumna, Termina, Kupida, June, Hebe, Diane, Terpsikore i Higea. Vidio sam poprsje cara Claudija, Vespasijana, Julija Cesara, glavu boga Pana itd. Osim toga su ovdje nekoji mjedeni kipovi uz razne druge odlomke.

Na jednoj klupi leži pet topskih taneta, što su prije više godina u gradu izkopali. Do najnovije dobe bijaše ova kula bez krova i zato je kiša nekoje umjetnine jako oštetila, osobito one, koje bijahu sadrom popravljene.

Ostaviv kulu, dolaziš do potaracane stepenice, koju ukrajuje mosaički složeno kamenje. Prekoračiš li šest stuba, evo te pred malim dorskim hramom: grobnicom obitelji Nugentove. Proćelje hrama podupiru četiri masivna mramorna stupa, izkopana u Pulju. S desne i s lieve strane dva su stražara; raztvoriv ždrielo, izplaziv jezik, upiru oni oštro oko u tebe. To su dva mjedena orolava, koje poznatom vještinom salio pokojni Fernkorn. Do njih se sa svake strane uzdiže jedan granitni slavostup, desni prije postavljen kod Marenga (1800) na spomen Napole-onove pobjede, doćim lievi stoji radi razmjerja. Na jednom se krili pozlaćen orao, doćim je drugoga valjda nevrieme oborilo.

Unidjosmo u crkvicu sv. Josipa, zavijenu crnim suknom, i tu nam odmah pade u oči mramorni lies sa ostanci Lavala grofa Nugenta. Nad liesom njegovo je poprsje, a na desno grobnica njegove supruge, vojvodkinje Riario Sforca, takodjer u mramor uklesana. Od hrama do iztočne kule, podignuta je takodjer grobnica, u kojoj počivaju dvie grofove kćeri, nećak mu i još nekoji rodjaci.

Ljepšega si počivališta nije veliki pokojnik mogao odabrati, nego li na ovoj samotnoj vi-sini, gdje vlada rajski mir i grobna tišina, kamo gradski žamor ne dopire, gdje oko ružmarina pred hramom zuje marne pčele i riedko se koja ptica oglasi. Tu medju bujnim cipresama, tim davnim simbolom tuge i žalosti, počiva vječni san onaj muž, koji nam je od očite propasti Trsat spasio; onaj muž, koji bijaše kao tudjinac, velik prijatelj Hrvatske. Neka počiva u miru!

Kreni od hrama ravno, a opet stubama, doći ćeš do južne oble kule. Kamenim zavojnim stubama uzlaziš do kruništa s kojega se prigodice i hrvatska trobojnica vije. Vidik je veoma raznolik.

Dolinu Rječine sa onimi pustimi vrhovi pregledavaš jednim mahom; u strašnoj dubljini i tvornicu papira, nad bućecom Rječinom motajuću se Lujzijanau, koja vodi preko Orehovice na Grobničko polje. S druge strane gledaš Trsat, Kostrenu sv. Lucije, daleki Velebit; zaustavlja ti se oko na ostrvu sv. Marka, na otoku Krku, Cresu i Lošinju, kruži cielim Kvarnerom, gleda

na Rieci skoro svaku kuću, a u starom koritu Rječine svaku brodicu, te siže od tjemence Učke gore do vazda zelene Opatije i bajnoga joj okoliša.

Oko se neće utruditi, gledajuć te prekrasne predjele; ugodno je ovdje boraviti, a još ugodnije jedan dan medju drevnim trsatskim zidinama sprovesti. Vruće sunce prosipava svoje žarke trake po okolici, azurnom moru, Kvarnerskih otocih i Učkoj gori, a ti se nasladjuješ riedkim vidikom, šetajuć ili odmarajuć medju lovorikama, cipresama, smiljem, mirisavim kušem i drugim južnim biljem.

Kada si s kule sašao, zakreni malo, pa ti padaju u oči starodavni zidovi, pokriveni zimzelenim i debelim bršljanom, medju kojim ti uho ni glaska ne razabire.

Po drugih stubah dolaziš u pridvorje, koje ukrašu dva rimska stupca, izkopana na starom riečkom gradu. Ovo je pridvorje ukrašeno povicim cipresama, tuja na, lovorikom, jorgovanom, a u takovu se bujnu zakutku uzdiže opet kula, na koju se takodjer uzlazi, nu mi krenusmo izpod debela ružmarina podzemno i dodjosmo u negdašnju uzku tamnicu, što leži upravo pod hramom. Vratarica nas upozori, da idemo lagano, da ne padnemo u hodnik, što od ovdje, kako nam nam reče, do papirnice podzemno vodi. Razgledao i razsvjetlio sam taj otvor, te se osvjedočio, da to nije hodnik, već duboka nakosa razpuklina kakovih ima na krasu i poviše. Još smo prošli povrteljnjakom, što se iza grada pruža, poslije odkinuli grančicu ružmarina, zataknuli ga u zpučak i gradskim se zidinama oprostili.

Kada je grad Trsat sagrađen, to se ne zna, nu medju

Frankapanskimi gradovi bijaše on jedan izmedju najvećih i najznatnijih. U prvom početku imao je samo četiri oble kule, kasnije prigradiše još tri i tako bijaše urešen sedmerimi, to oblim, to četverokutnim kulama i malim zvonikom gradske kapele. Čelo grada gledaše prama moru i na grad Rieku; pobočna i stražnja krila gradska dizahu se nad strmom i golom vrleti, poziruć na duboku Rječinu i do daleka Senja. Nad istočnim vratima utvrđenim dvijema kulama stajaše stražarnica, a pod njom tamnice. Čitav grad bijaše opasan tvrđim platnom uzduž kojega bijahu iznutra zasadjeni vrtovi i voćnjaci, te namještene sgrade gospodarske*.

Sve do Martina Frankapana vladali su knezovi krčki i modruški, gradom Trsatom, većom stranom zadružno, a neki od njih bijahu i neposredni gospodari grada Rieke. Tako je g. 1338. vladao

* Poviest Trsata po Ivanu Kukuljeviću. Vienac (1875.); Hrvatska vila (1882.)

Nadgrobná ploča Elizabete banice Frankapanke. † 1613.

Bartol Frankapan kao knez trsatski također gradom Riekom, te je na molbu mletačke vlade zabranio na Rieci kovanje mletačkih novaca. Godine 1350. bijaše isti Bartol kao gospodar grada. Rieke zamoljen od Mletčana, da im dozvoli kupiti vojnike na Rieci i u Senju za rat sa Genovežani.

Martin Frankapan bijaše prvi, koji po smislu diobe medju braćom u Modrušah g. 1449. dobi uz druge gradove i grad Trsat. Po njegovoj smrti († 1479.), jer bez djece, pripade Trsat njegovu bratu Stjepanu i sinu ovoga Bernardinu. Stjepan Frankapan počeo se prvi pisati knezom trsatskim, a dva put kapetanom zemlje Kranjske. Njegov sin Bernardin, oženiv se sa Alojsijom de Mersano od Aragonije, bijaše jedan od najuglednijih i najbogatijih velikaša, vladajući na svom ogromnom imanju skoro nezavisno i sklapajući saveze političke s Ugarskom, Njemačkom, s Turci i Mletčani, kako mu se sviđalo i kako mu je bolje prijalalo. Kad je za kralja Matiju doveo iz Napulja suprugu Beatricu, kćer Ferdinanda od Aragonije, bijaše od ovoga nagradjen zlatnom kolajnom. Kasnije udade Bernardin svoju liepu kćer za

Matijeva sina Ivana Korvina, pa kad mu ne podje za rukom, da ga po smrti kralja Matije stavi na ugarsko prestolje, pristade uz njemačke careve Friderika i Maksimilijana, a zatim ponudi kraljevinu Mletčanom (1510.) i Turkom (1521.)

Godine 1522. dodje Bernardin kao starac od 82 godine u Mletke, da stupi u prijateljski savez s onom vladom, proti kojoj je sin mu Krsto prije malo vremena onako slavno vojevao. U veliko vieće, koje se je bilo radi njega sakupilo, dovede ga odbor odlične mletačke vlastele. Starac visoka stasa, suh i bled, s velikom bielom bradom i brkovi, odjeven bogatim narodnim odielom od crvena skrleta, pošuta zlatom i dragim kamenjem, nije htio progovoriti drugim jezikom nego hrvatskim, premda je dobro znao latinski i talijanski.

Za vrijeme vladanja Bernardinova pade Trsat u ruke Friderika, koji je ratovao sa kraljem Matijašem. U ugovoru mira, utanačenu 27. ožujka 1492. medju njemačkim kraljem Maksimilijanom, sinom Friderikom i Matijašem kraljem, kojega podpisahu i hrvatski velikaši, podpisan je na prvom mjestu Bernardin Frankapan.

Stojeći grad Trsat u njemačkih rukuh, pade u ratu Mletčana proti Maksimilijanu g. 1508. zajedno sa Riekom, u mletačke ruke. Ovom prilikom gledali su trsatski fratri kako su Mletčani barbarski sa Riekom postupali, porobivši sve kuće i crkve, razgrabivši s crkvenim dragocjenostima iste sv. moći, popališe i razoriše grad tako, da se nije u njem dalo stanovati. Kada su to trsatski fratri čuli i vidjeli, odnesoše sve vriednije pokretnosti crkvene i manastirske zajedno s pismima preko gore u nutarnju Hrvatsku, sahraniv svoje blago u tvrdom Medvedgradu, kojim vladaše tada Beatrica, kći Bernardina Frankapana, udova Korvinova. Nu već sliedeće godine osvoji Bernardin Frankapan pomoćju hrvatskoga bana Bota Banjskog ne samo Rieku, nego i Trsat.

Nadgrobna ploča bana Nikole Frankapana († 1647.)

Velika nesreća zadesi Trsat g. 1527., kad ga osvojiše Turci, provaliv iz Bosne preko Vratnika u hrvatsko Primorje i Istriju. Turci namjesteše tada na Trsatu do 1000 zarobljenika, ali ga moradoše naskoro povratiti Frankapanu. Sljedeće godine pretrpi stari knez Bernardin ne samo veliku štetu i na drugih svojih imanjih od Turaka, nego doživi i pregorku žalost, jer mu je sin Krsto kod Varaždina pao od neprijateljskoga zrna, nu uza sve to imao je on kao 88godišnji starac toliko duševne sile i snage, da je po smrti svoga sina uzeo vodstvo Zapoljine stranke u Hrvatskoj.

Nekoliko godina kasnije umre stari Bernardin i ostavi veći dio svojih ogromnih imanja Stjepanu Frankapanu Ozaljskomu, unuku svomu po sinu si Ferantu. Drugom polovicom XVI. vieka pade grad pod upravu kr. komore, jer ga je knez Stjepan prodao ili na silu predati morao, a pomenuta komora pridieli ga morskoj vojničkoj krajini, buduć se medju ona 44 krajiška grada, koji su se imali kao oštećeni popraviti i Trsat spominje.

Godine 1601. provale Turci iz Like u Primorje i dodju po drugi put do Trsata, da porobe grad i samostan s crkvom trsatskom, ali budu od junačkih Trsaćana i kršnih Vinodolaca slavno suzbijeni. Malo zatim nalazimo u gradu carske upravitelje Gašpara Roopa i Gašpara Knežića, nu za vrijeme uskočkoga rata bijaše vlasnikom trsatskim opet jedan Frankapan i to Nikola, ban hrvatski.

Iza užasnoga smaknuća posljednjega Frankapana pade Trsat s drugimi ogromnimi imanjima Zrinsko-Frankopanskimi pod upravu gradačke komore, koja ga upravljaše po vojnicih kao i ostale pogranične gradove hrvatske. Od poznatih upravitelja bijaše g. 1686. Ivan Petar de Argento zajedno i kapetan grada Rieke. Godine 1715. spominje se barun Octavio de Tarsiis, kao kapetan riečki i trsatski, a oko g. 1730—1736. bijaše grof Adelmo Antun Petaci, Riečanin, ujedno upravitelj Primorja. Pod upravom ovih i drugih postane Trsat početkom ovoga vieka razvalinom. Tako zanemaren pade pod upravu grada Bakra, od kojega kupi ga g. 1826. tadanji c. kr. podmaršal i zapovjednik austrijskoga Primorja, grof Laval Nugent. Taj čestiti muž, porieklom iz daleke Irske, obljubi Hrvatsku kao drugu si domovinu. Pokupovav neka znamenita imanja u Hrvatskoj, a kao osobit prijatelj starih gradova kupi i Trsat, koj si odabra i za svoje vječno počivalište. Razvaline prastaroga grada oživu pod njegovom rukom, stare podrtine postanu mladolike. Kule budu popravljene, duboki zdenac u pridvorju očišćen, opustošene sobe priredjene za stan i riedke umjetnine, što ih veleumni novi gospodar po svem svijetu sabra, a posred grada otvori se i grobni hram.

Popravke grada izvede većim djelom mletački graditelj i vajar Paranzuzzi, a zanimivo je kod ovoga popravka, da su starine gradske još starijim starinama popravljene. Sadašnji vlasnik grada, grof Artur Nugent, vriedan sin svoga otca, poljepša znatnimi troškovi grad, grobište i bašču, te revnom odanošću bdije nad ostavštinom svog veleumnog otca i nad riedkim spomenikom hrvatske prošlosti.

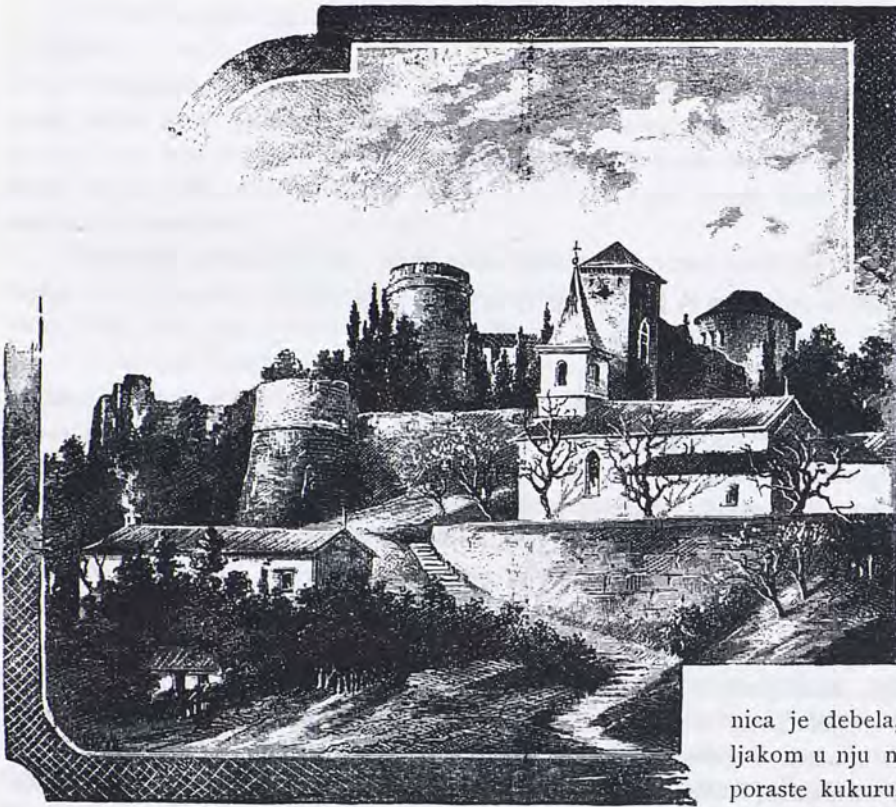
GROBNIČKO POLJE.

Hrvatsko Primorje i gorski kotar spadaju na jugo-zapadnu ili liburničku visočinu, koja se prostire bivšom županijom riečkom i jednim dielom podžupanije karlovačke, zapremajući preko 1900□ kilometara površine. Na sjeveru ju obrubljuje rieka Kupa sa Čabrankom, na jugu ju oplakuje Jadransko more, na zapadu prelazi u istarsku i kranjsku visočinu, dočim se na iztoku spaja sa južnom hrvatskom visočinom. Najveća joj je duljina od sjevero-zapada prama jugo-iztoku (44 kilm.), a najveća širina od jugo-zapada prema sjevero-iztoku, po prilici 100 kilometara.

Od vis-poljane, koja se pruža od Prezida do Bjelolasice, spušta se ova visočina prama moru sa tri stepenice, a medju drugom i trećom (iduć od vis-poljane prama moru) stere se Grobničko polje, obrubljeno sa 30 raznih vapnenih vrhova. Nekoji su pusti, strašno raztrgani, a strahotom svojom iztiče se naročito Kamenjak (838 m.), u kojega su grebeni duboko usječeni, a cijeli vrh zamašna vapnena gromada, uzdignuv se Grobničkomu polju na iztoku. Nu što ovo polje čini veličajnim, sklop je obručki na sjevero-zapadu i tko ga prvi put zagleda, usupnut stane, kao kad prvi krat opazi azurno more, ili ono južno nebo neobične modrine. U Hrvatskoj ne ima sklopa, koji bi se tako izticao, kao obručki, iztaknuv se sa tri nebotične glavice: Velikim Obručem (1377 m.), Fratrovcem (1160 m.) i Suhim vrhom (1350 m.). Grobničkomu polju na zapadu uzdiže se Jelenski vrh (326 m.), pod kojim se je pribralo Jelenje, dočim se južno osovljuje nekoliko glavica, od kojih je najznatnija ona, na kojoj se je svio Grobnik i stari Frankapanski grad, opasan jakim zidom, što je od starine sav pocrnio. Nu i polje samo nije ravno, jer se u njem uzdižu dva vrha: skoro u sredini nasadio se Hum, a dalje tamo prama iztoku Konj (362 m.), iza kojega se prema Kikovici stere ravna ponikva, kao prekinut nastavak polja. Zeleni otegnuti vrh Hum, koj se po dva puta osovljuje — na jednom kraju 395, a na drugom 390 m. visok — uzrokom je, da u jedan mah cielo polje ne vidiš, a ujedno ga dieli na dvie polovice: na iztočnu, koja je 323 m. visoka i na zapadnu, koja se uzdiše 293 m., dakle ono od iztoka prama zapadu pada, dočim mu je srednja visina 310 m. nad morem. Blizo Čavala vrh je Rrvanj (485 m.), a ovomu na desno vrh Čudnić (387 m.), tu su i mjesta Podrvanj i Podčudnić za koje tvrde, da je u polju najstarije selo. Izmedju ovih vrhova, kao na naravna vrata, ulaziš na Grobničko polje.

Iz Bakra vodi put preko vrha Kalvarije na seoce sv. Kuzme, a odavle preko Ketine, izpod Kukuljanova kroz Cernik u Čavle. Iz Rieke krećeš preko »Banskih vrata« na Orehovicu, odkuda ti se prekrasan vidik otvara na Trsat-grad, sinje more i dolinu [Rječine, pa minuv Svilno i Žubrovo selo, opet si u Čavlima. Ostaviv Lujziju i prošav kraj bivšega Frankapanskoga grada Majura, utvrđena sa dvie oble kule, širi se pred tobom Grobničko polje. Čim si bliže, tim ti srdce silnije kuca, kada zagledaš ono mjesto, gdje je hrvatska mišica spasila krunu i život kralju Beli IV., a prosvjetu oslobodila od divlje tatarske bujice, koja bijaše gotova progutati svu Evropu.

Grobničko polje nije pusta i kamenita ravnica, kako se to misli, već je tu i debele i plodne zemlje, a upravo s jedne strane velika pustoš, a s druge bujna zelen, čine ga vrlo zanimivim. Zapadna je polovina zaokružena i zelena, puno polja i njiva, a s juga i liepimi hra-

G r a d T r s a t.

stici obrubljena. Ova se zelen širi od grada Majura sve do Jelenja, pa od južnih vrhova do Huma, dočim je od Jelenja do Podkilovca zapadni kraj ove pole dosta pust, a istočni pokriven mršavimi pašinci, po kojima i kamene raztrešeno leži. Na zapadnoj polovici, a naročito u sredini samoj, cr-

nica je debela, da kopajućim seljakom u nju noge propadaju. Tu poraste kukuruz povišoko; široke i dugačke lehe zasijane su pšenicom, ječmom, zoblju, lanom, koj krasno uspieva, ili su zasadjene

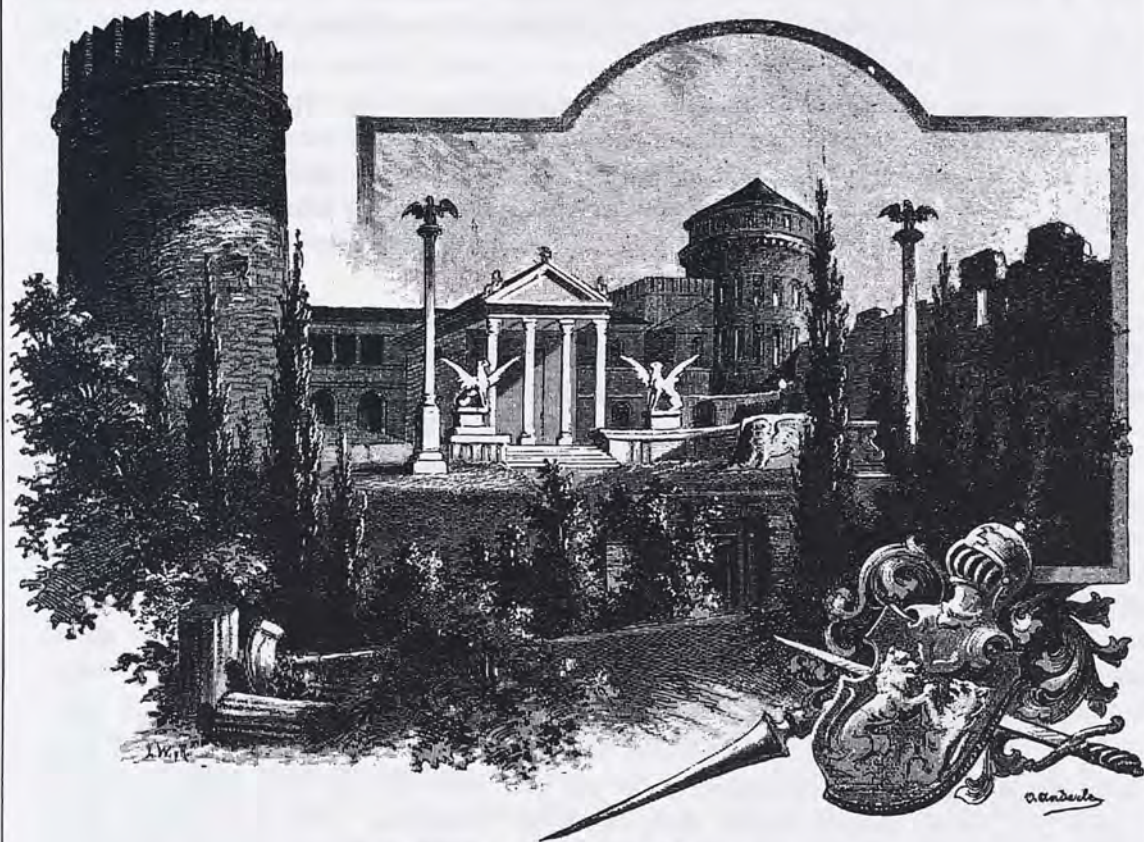
grahom trkljašem, žarkovcem, turčićem, brtovom, bobom, repom, krumpirom. U ovom dielu ima i vode; a najznatnije je »Jezero« nedaleko Majura, u kojem voda nikada ne presuši.

Pustoš, što počimlje na zapadnom kraju ove polovice, prelazi od Podkilovca na istočnu polu, koja je manja, uža, te se prama Kamenjaku klinasto izduljila, protegnuv se na poldrugi sat daleko. Odmah u početku posuta je kao piest velikim kamenjem na daleko i široko, samo tu i tamo ima na palac debele zemlje po kojoj biljčice kržljave, jer mršavo tlo ne da, da se razbujaju i cvjetnu glavicu visoko pridignu. Oko Podkilovca ima livada i njiva, ako se ove tako mogu zvati, kad su pune velikog kamenja. Iduć ovuda 19. svibnja g. 1882. upitam vodića, da li i to kopaju; reče da ne, nego da oru. Bože moj! oru malone kamen po kojem plug skače, pa kad sam ga upitao, da li što raste, pokazao mi bližnju njivu, na kojoj je hrž porasla. Duše mi, da to nisam sám vidio, ne bi nikomu vjerovao.

Prama podnožju vrhova, biva razasuto kamenje sve to veće, te je s istočne strane Grobničko polje kameno more, dočim cieli sjevero-zapadni dio ove polovice ne ima jednoga stabalca pod kojim bi se čovjek odmorio, osim zakržljalih i na daleko razraslih grmića jasena i hrastića. Preko istočne polovice polja vodi i Lujzijana, od Čavala spušta se prama seocu Soboli, gdje se vide tragovi crkve sv. Marine, pa ide onda drvoredom do Kikovice, odkuda se lagano uzdiže i sa tri omašna zavoja prama Kamenjaku svija. Što ovu polovinu karakteriše, velika je tišina, koju prekida jedini poj mile ladvice (ševe). Visoko prhnuv, u božjem zraku pliva i ševrlja; čuješ joj mili poj, ali ju ne vidiš. Ladvica jedini je stvor, koji se ovdje nastanio, sagradiv svoje gnjezdo u mirisavoj bresini ili gustom rudincu.

Sjevero-zapadno od Grobničkoga polja duboka je gudura Borovnica, okružena visokimi vrhovi sa svih strana. U početku ima nešto livadica, a poslije sitnogorica, grabrića, nu što putnika iznenadjuje, to su liepi, bujni borovi (*Pinus Laricio* var. *nigricans*), koji na kameni-

tom tlu krasno uspievaju. Simo bliže od Borovnice leži daleka jaruga Bukovo, zarašćena cerom, lieskom, mukovnicom (*Sorbus Aria*), kojoj je lišće s dola bielo-pusteno. Iz ovoga jarka dolaziš na prostranu, pustu, kamenitu ravnici Sijevice, što se pruža iznad Podkilovca do medje istarske. I tu slabašno bilje kržljavi, a najbujnije poraste modrocvjeta *Globularia cordifolia* i trava rudinac, koju ovce rado pasu. Nu mjeseca kolovoza uzbujuju grimizni klinčići, povaljena zvončika *Campanula tenuifolia*, a pridigne svoje crvene uborke i po koj *Onopordon illyricum*. Dalje prama Istriji ova je ravnica još i pustija, pa češ ipak po tom prostoru uvijek naći čobana, koji ovce pasu. Na zapadu Sijevice leži hladovita šumica Maršanska ograda sa stanom pastirskim. U ovoj je šumici vegetacija bujna, zrak svjež, i prava je to oaza u tom pustom, kamenitom kraju. Kada se je nebog pastir nagazio kamenja, napekao na suncu po tom

Nutrina grada Trsata.

strašnom krasu: vraća se utrudjen pod večer u svoj stan, te je sretan, blažen, kad stupi u šumicu, gdje se može i napojiti, jer mu je blizu »Radovanja voda«. Kako je tlo ovdje bujno, svjedoče mnoge biljke, koje nigdje oko Grobničkoga polja ne rastu.

— Pričekajte, prosim ovdje, doniet ću »marijanice«, reče mi prigodno moj vodič. Zamine u šumicu i nu to, donese mi cielu rukovet gjurgjica (*Convallaria majalis*), koje me dakako veoma iznenadiše.

Na Sijeveci leži i strašan ponor Pavlič, u kojem divlji golubovi gnezde, a dalje tamo Kamenita draga, koja je u imenu svoju negdanju zelen sačuvala. Još je pustija od Sijevice, jer kamenit put, kojim stupaš nije ništa bolji nego li i raznolike stiene i pećine, što te okružuju. Samo tu i tamo porasla je po koja biljčica, nu želiš li ju imati, moraš ju nožem iz kamena

izdubsti. Od Sijevice preko kamenite drage, išao sam jednom puna dva sata, a da mi noga nije zemlje dotaknula, jer je ne ima ni za pregršt, i skršeno došao do Vršine, gdje je također u šumici pastirski stan i šternica sa pitkom vodom.

Iza Jelenja ugodan je dolac Ljubišina, u kojem ima i vinogradića, ugodnih šumica i travnatih, šikarastih mjesta, a iznenadjuju te i smokve, koje su bujne, ali riedko plode. Kad si Ljubišinom prošao i na bližnji se kameniti vrh popeo, puca ti odavle vidik do daleka Hreljina. Trava je u ovom dolcu debela, vegetacija bujna, priroda mila.

Tlo Grobničkoga polja dokazuje, da je naplavljeno. Ono razsuto kamenje nije oštrobriđo, već tubasto i većinom zaobljeno. Te su naplavine veoma duboke, što se naročito uz Sušicu razabire, mjestimice i nekoliko metara moćne, a kolika je god njihova debljina, toliko bijaše duboka nekoč istočna polovina polja. Dan danas su vrhovi goli ili prama tjemenci zarasli, nu prije ih pokrivaše gusta gora. U tadanjih šumah bijaše i jelena, koji bi se na jednom mjestu, što je danas obzidano, napajali, pa odtuda i današnjemu Jelenju ime, a znamo, da se prije polje, »Jelensko polje« zvalo.

Što na vrhovih nije čovjek izsjekao, to je uništila bura i voda, raznesav i oprav plodnu zemlju, koja se u polju staložila. Kada se na planinah snieg topi ili kada dugo daždi, zaplave bujice i sušice istočnu polovicu Grobničkoga polja. Zahumščica dolazi od Huma; Golubovka se ruši sa vrha Kovačeva, Čičevka izbija na bezdan viš Kikavice velikom silom i propada istočno od nje. Kad ove vode polje zaplave, tad ih gutaju šupljine nedaleko »Jezeru«, što »Rupe« zovu.

Osim ovih ima na Grobničkom polju i drugih bujica. Kod Jelenja, a na podnožju Grohotovice provaljuje Lužac i teče tako brzo, da ne vidiš nego pjenu, valja teško kamenje i nakon kratka tieka u duboki bezdan uvire. Lužac provaljuje na jednom ravnom mjestu i ne bi iglom ubô, gdje voda ne izlazi, a kad pretiče, izliva se u Sušicu. Do Lužca je Gonjuša, izviruća pod Kilovcem, koja udara iz zemlje i osovce, dapače probija u selu Podkilovcu podove i diže žitelje iz kuća. Zala teče dubokim i dalekim jarkom, a malo niže u guštiku udara voda osovce i stvara jaki potok Sušicu, koja primiv Zalu, kod Lukežâ se u Rječinu izliva. Boroviščica dolazi iz Borovnice; sa sjeverne strane ruši se Kacaj, pred njime u polju prodiru Mišačka, dočim od sela Podhuma dolazi Rječinića. Ako je Kacaj i malen, valja ipak i teško kamenje, a izadje samo za velike kiše. Provale li sve te vode u isto doba, zaplave sjeveroistočni dio Grobničkoga polja tako, da bi lahko i brod plovio.

Dok bijahu krajevi oko polja šumom pokriveni imali su ti potoci i stalne svoje izvore. Tečajem mnogih viekova, voda je množinu kamenja dovalila i staložila, pa akoprem ima u polju šupljina na koje voda propadaše, to ju one ipak samo malo po malo gutahu, kao šlo to i sada biva. U tom pogledu nalikuje Grobničko polje Cirkničkomu jezeru u Kranjskoj, kojemu također nekoje sušice vodu privadjaju i jedan mu dio zaplavljuju, dočim je drugi plodan, kao zapadna polovica Grobničkoga polja. Današnje »Jezero« ima stalnu vodu, koja valjda iz dna osovnim pravcem pritječe, te je možda preostatak onoga kraškoga jezera, što se nekoč u ovom veličajnom kraju steralo.

Da je istočna polovica plodna, to bi Grobničko polje bilo pravi Banat, nu uza sve to mučila bi ga jedna nevolja, ljuta bura. Akoprem je ono tvrdimi vrhovi šticeño, to je ipak bura tako jaka, da su kuće žliebci pokrivene, a ovi tu i tamo i kamenjem potršani. Gdje bura nije prejaka odaje drvlje i gmlje, kojemu nisu grane svite i oklaštrene. Jača je bura gore kod Kamenjaka i na planinah, pa akoprem tu nizke stogove prave, to ih ipak bura kao perje raznese. Diže tu i zemlju, te ju nosi poput oblaka i kadkada istom u Istriji staloži. Kako je južna strana obručkoga sklopa pusta, otvorena i samom travom zarasla, to bura onu zemlju jako liže, te će sigurno nadoći vrijeme, gdje će taj div posve okršiti, a kad to bude, ne ćemo jamačno u domovini imati strašnjijega sklopa do obručkoga.

Grobničko polje, da je dobilo ime od grobova padših Tatara i hrvatskih junaka. O bitci na Grobničkom polju pripovijeda narod oko Bakra ovo: kad je već mnogo Hrvata poginulo, spremne se u pomoć i žene, obukav se na mužku. Približiv se Grobničkomu polju, spopade ih strava, s toga počеше vruće moliti Boga, da im u pomoć priteče. Došav na polje, počme silno dažditi i iz zraka ognjeno kamenje padati, koje neprijatelja potuče; od onda, da potiče ono kamenje, što razasuto poljem leži*.

Druga je ova: kamenje, što tamo leži, da su okamenjena neprijateljska tjelesa, a zemlja crljenica, da je poginulih Hrvata krv. U blizini Grobničkoga polja, kod Ponikavah, uzdiže se vrh Vojsko, gdje su prije više godina našli oružja, ali s neznanja sve propade.

Povjest nam bilježi tri brata; Kresa, Kupišu i Raka, koji kralju Beli život spasiše, pa je i danas kod Grobničkoga polja seoce Rak sa istoimenimi žitelji, a zna se tu i za mjesto Buzdovanj.

Oko Grobničkoga polja i na Grobniku ima mjesta, koja narod »grobišta« zove. Tu je izkopano žara, staklena posudja, spona, a našlo se i rimskog novca, baš i u samom polju, što svjedoči, da je ono odavna bilo napučeno, a zid kod Grobnika, vrh Stražu, na kojem da bijaše rimska straža, ostanke zida u Bukovu, već smo spomenuli kod povjesti grada Rieke.

Za reguliranja Rječine, g. 1879. nadjoše radnici u koritu istoga potoka jedno koplje i dvie strijeljice. Koplje je 5 $\frac{1}{2}$ palca dugo, a 1 $\frac{1}{2}$ palca široko, od strijeljica je jedna 3 $\frac{1}{2}$ palca duga, a kao i koplje široka, druga je dulja, nu uža. Držala, koja bijahu valjda drvena, propadoše.

Kada si Grobničkim poljem prošao, pak se možda i na Hum uzpeo, ponesi za spomen koj kamečak ili svetu grudicu zemlje, natopljenu svakako krvlju naših praotaca, kreni onda do Podrvanja, te podji na starodavni Grobnik-grad, koj već vjekove s ove visine zrije na podnožno si Grobničko polje.

Dobrim putem, a zelenom šumicom, uzlaziš lagano, te zahvativ najvišu tačku Oporo, evo te na tjemenci vrha Priseke na kojem se stere današnji Grobnik sa starim Frankapanskim gradom. Prije, što si u grad unišao, dolaziš »pod orih«, gdje narod za blagdana pleše. Na desno od puta vide se ostanci stare kule, zarašćene gustim bršljanom, gdje stajahu nekoć i željezna vrata. Na druga onizka vrata, u koja je uklesana neka glava, dolaziš u dvorište grada. U tom dvorištu stoji sada obća pučka škola, a do nje stolna crkva sv. Filipa i Jakova, sagrađena g. 1572. Desno krilo crkve bijaše prvobitno gradska kapelica, podignuta g. 1512., kako to glagolski napis nad vratima svjedoči. Crkvicu, koja je gradjena u stilu gotičkom, krasi i sada Frankapanski grb. Poslije tekar dogradjena je današnja crkva, kraj koje bijaše i sborni kaptol, utemeljen biskupom Smoljanovićem 21. veljače 1671. Glagolski napis od g. 1675. spominje kanonike: Stjepana Crnića, Ivana Maršanića, Ivana Markušića, Bartula Škarga-tića, Jurja Sabutića, Matiju Barca i Ivana Durbešića. U crkvi ima grobnica od g. 1663., 1666., 1675., 1709., 1714. i drugih iz novije dobe.

Pod starim gradom obstojaše crkvice sv. Ilije, kojoj se tragovi još vide, dočim se niže grada uzdiže crkvice sv. Trojice sa tri žrtvenika. Mali, kameniti i nizki zvonik ima tri zvonca: jedno od g. 1334.**, drugo od 1571., a srednje sv. Marije od 1663. godine. Zapadno od Grobnika uzdiže se na kamenitu vrhu crkvice sv. Križa, koju je dao sagrađiti i dogotoviti g. 1649. knez Ferenz Frankulin u ono doba na Grobniku porkulab Petra Zrinskoga, kako to tumači glagolski napis.

Grad Grobnik, od kojega je jedan dio porušen, podignut je (po Kukuljeviću) oko g. 1242/3 od Božjaka, buduć im je kralj Bela IV. sbog velikih zasluga ovu okolicu poklonio.

* Akoprem je ovo narodna predaja, to ipak narod Tatara ne spominje, kako to čine i pripovijedaju nekoji naobraženi Primorci.

** Ovo zvonice ima glagolski napis: Mikula, Matej, a nad njim glagolicom označenu godinu.

Kasnije dodje u vlasništvo Frankapana, onda Zrinskih, dok po smrti Petra spade i on pod kr. komoru. Onda ga držaše barun Rizoni, poslije Perlas de Villana, pa grof Bačani, od kojega ga kupi bavarska kneginja Turn-Taxica, sadanja vlastnica Grobnika, Majura, Broda na Kupi itd. Na onizka vrata ulazi se u dvorište, u kojem se na sučelnom zidu vidi kamenita ploča, u koju je uklesana g. 1442., a pod njom g. 1664. U prostranom dvorištu stoji i kameniti zdenac sa četiri grba, malo dalje tamnice, pak ostanci crkvice sv. Jelene.

Riedak je vidik, što ga čovjek uživa od crkvice sv. Križa. Kukuljević označuje ga u kratko ovim riečima: »Sve je ovdje, što oko gleda veličanstveno i sve čini, da gledaoc milinu u srcu ćuti, a nad silom i veličinom naravi i stvoritelju se divi«. Kod crkvice sv. Križa stojiš na rubu duboke, raztrgane i razklimane kotline, u kojoj se na desno medju bujnu zelen zaklonilo seoce Kačani, a do njega silan, gol, kamenit kuk. Odmaknuv se od ostalih pećina, nagnuo se koso, kao da će se sad u duboku kotlinu strovaliti i tu raztočiti. Duboko doli, sa desne obale šumeće Rječine, pribralo se kićeno Grohovo*, straga mu vinogradi i šumice. Pod pustim Streljanom razštrkalo se seoce Pašac, gdje ima starodavnih glangulića. Medju tim mjestima stere se najbujnija strana okolice grobničke Meja zvana, gdje rodi izvrstno vino. Iza vrhova iskri se riečki zaliev, modri ostrv sv. Marka, otoci Krk, Cres, Lošinj, Učka gora, dočim Rieke ne vidiš. Iztočno se bjelucka Hreljin sa pokrajnim mjestancima, gledaš Kostrene, Veliku Kapelu, Velebit, Nehaj-grad, više Senja i mnoga druga mjesta, što se u daleku obzoruju gube.

Vraćajuć se, vidiš cieli Grobnik, što se sa više od 90 kuća 454 m. visoku nad morem uzdignuo i prije, što si se drevnim mu zidinama oprostio, treba da se zaputiš prama gradu i s okružna kamenita shoda, paseš oko na ogromnom Grobničkom polju.

Cio lanac kamenih vrhova od izvora Rječine do Hreljina, pruža se pred gledaocem u raznih oblicih. Prama zapadu gledaš u bujnu dolinu Rječine i vidiš tu Ratulje, pod Jelenskim vrhom staro Jelenje, usred polja Dražice vele i male, Podkilovac, Podhum gornji i dolnji sa 150 po prilici kuća; pod nogama su ti Zastenice, iztočno Majur, pak Podčudnić, sve to protkano bujnom zeleni šumica. Najviše se iztiče sredina polja, jer je zelena. Tu se žari pšenica, bieli zob, žuti kukuruz, zeleni krumpir, modri lan, titra površje Grobničkoga jezera, prepliću bieli putići i stazice, motaju kolnici, giblju ljudi simo tamo, lete kola, planduju ovce, pasu krave, zaigrava junad, u jednu rieč: pod nogama ti cio svijet.

* Ovo seoce snadje početkom mjeseca prosinca g. 1885. velika nesreća. Usljed trajne kiše, što je zavladała bila, tlo se tako promoćilo, da se počelo pomicati. Nesgoda započela u utorak (1. prosinca), kad su se i kuće počele pomicati i od 21, nastradalo ih 19. Još u sriedu jutrom nije se zemlja smirila.

O V Č A R.

Život primorskoga ovčara u mnogom nalikuje onomu u Alpama. I tu se razvilo pravo planinsko gospodarstvo, naročito na planinama vinodolskim i u krajevima prama gorskomu kotaru. Kad se livade i košenice, gorski lazi, luke i plane zaodjenu travom, tad opažaš u primorskim selima osobito gibanje. Vedrice, solnice, kačice za sir, kotlovi, cjedila, sve je to čisto, blago spremljeno i vrijeme došlo, da se na planine krene. Ovce se sabile, krave skupile i cijelo ih selo izprati, želeć pastinom sretan put. Svirajući u vidulice i sopolice, krene cijela povorka i domari ju dugo okom prate.

Vinodolci imaju najljepše pašnjake poviše Drivenika, koji se podno bregova na poldrug sat daleko protegnuše. Cijeli kraj nalikuje velikomu, valovitomu koritu, obrubljenu s obih strana šumovitim ili kamenitim vrhovima. Stada se uzpinju preko Ravne veoma porednim putem. Strašna je to strmina, a na njoj kamen do kamena, hrusta do hruste, pećina do pećine. Nekoje se stiene tako izbočiše i nagnuše, kao da će se odvaliti i sad ná smrviti ovce i krave, ovčare i kravarice. Kud pogledaš, svigdje golet, samo tu i tamo po koj kržljavi grmić šestilja, grabrića, makolnice, jasena, šmrike ili divlje ruže, koja svojim grimiznim laticama, krasi bliede stiene. Nu još će te uz put iznenaditi jedan grm, koji je mene usupnuo, a to je glušac (*Sabina officinalis*), vrst alpinske borovice, koju u nas i na grobovima sade. Osobita je i tišina, samo se kad i kad oglasi jarebica, koja poplašena prhne i opet medju stiene padne, a poleti i stienjak ili škrapar (*Turdus saxatilis*). Paklenski je ovo put; kad u ljetu vrućina medju ovim stienama zakuha, gotov si izgorjeti. Vrućina te i ubija, pa ipak moraju ovuda i ljudi i blago, moraju ovuda uboge žene, koje iz planina sieno ili prirod kući prte.

Kad si se Ravni uzpeo na tjemenu, zagledaš pred sobom kameno more, golet, pustoš, mrtvilo, kras, da se čovjek sgraža. Kamenje strši iz zemlje, kao da ga tko sadio, razne je veličine, ali malone istoga oblika, a svaki skoro kamen stoji osebice. Medju takovim vapnenim stienama leži planinsko mjesto Kamenjak, za koje sgodnijega imena nisu mogli odabrati. Ima tu do 50 planinskih kućica u kojih ovce i ljudi prenoćuju. Te su kućice 3—4 m. duge, 2 m. široke i od neklesana kamenja složene. Pokrivene su šindrom ili poklobučene slamom, a potršane radi bure kamenjem.

Iza Kamenjaka počimlju planinski pašnjaci, bujne, svježe, aromatičke gorske pašne. Iztiče se tu brieg Zebra, pod kojim ima i gorsko vrelo, dočim se tamo s lieve strane mrgodi crnogorica nad koju je iztaknuo plješivu glavu svoju raztrgani Medvedjak. Čim ovce pašnjake opaze, oživu, počmu blejati, pa kad potrči ovan, potrče i one za njime. Krave se zaigravaju i muču, da od planine odjekuje. Zveče klepke i zvona oko vrata, a čobani pucketajuć »švigom« (bičem) poskakuju, dočim djevojčice na svoju zapjevaju. Krave se razidju po livadama, ovce po brežuljcima i briegovima. Nekoji čobani ostanu kod blaga, dočim drugi krenu do Kamenjaka, da razgledaju kućice. Štogod je bura pokvarila, sve se to sada popravi.

Krave pasu mirno, dočim ovce poganja ovčar od jednoga pašinca do drugoga, dok se do sita napasu. Oko podne polegnu krave, dočim se ovce sabiru u hrpe i počivaju, protegnuv se, kako kojoj na toplom suncu bolje prija. Na koje poviše mjesto posjedaju psi, pazeć na svoja

stada. Dok je blago plandovalo, već je koji pristariji čobanin naložio vatru i pripravo ručak. Posjednuv na okolo, jedu palentu, jačmik, ovčji sir, skutu, pečen krumpir, a kadkad i koj komadić slanine. Na bližnjem grmu ureže koserom granu, načini ražnjić i peče slaninu, a mašću, što curi iz slanine, masti svoju palentu, a jer u ovih visinah krumpir dobro uspieva, to jedan kus zemlje njime zasade, poslije ga po malo izkapaju i troše.

Kad je večernja suton prikrla kraj, ptice na počinak popadale i sunce za Učku utonulo, kreću ovčari put Kamenjaka. Tu se pred kućicama muze, pa koje veselje, kad su muzlice do vrha pune; tu se i sir pravi.

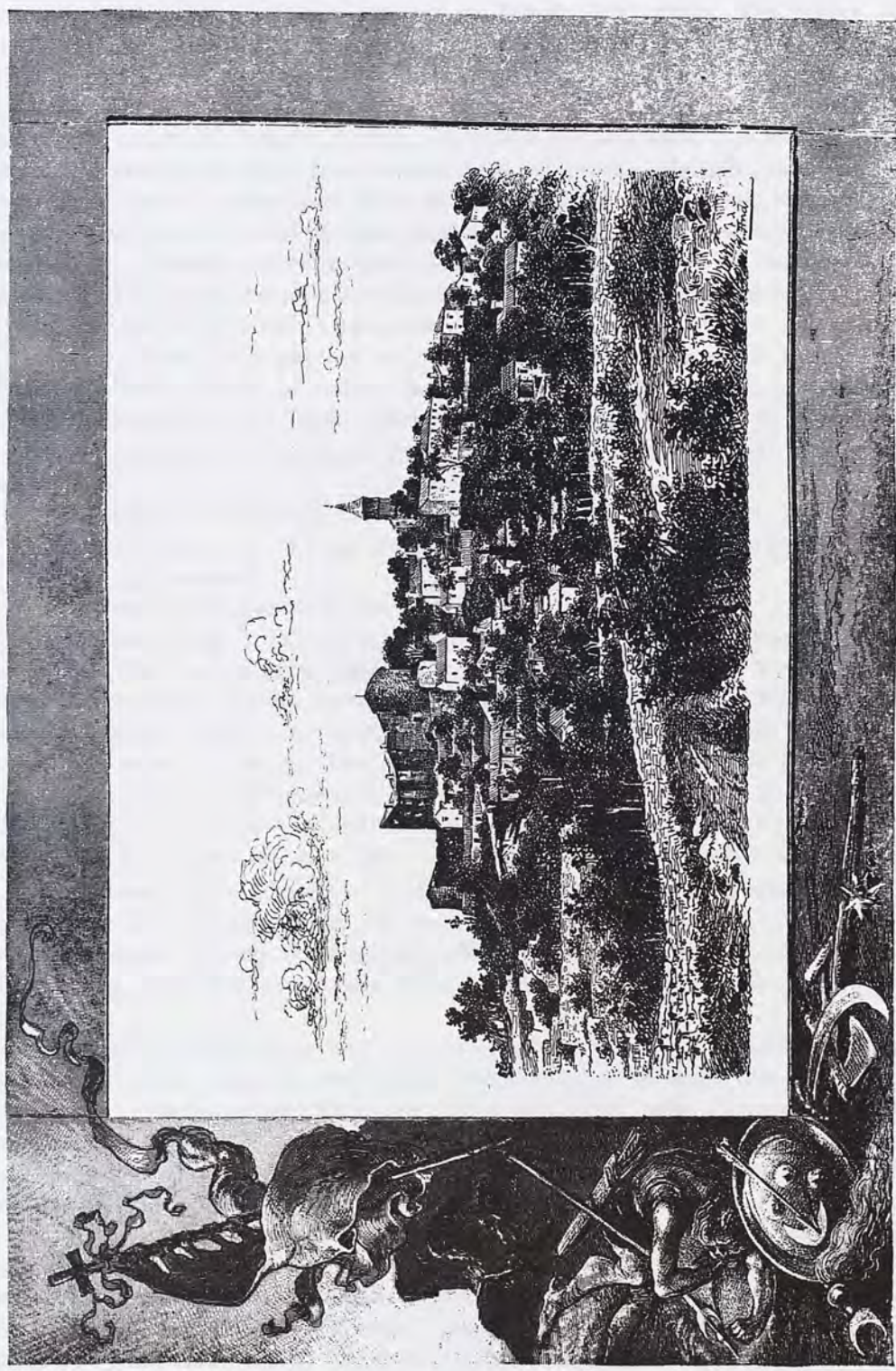
Ovčar vodi život samotan, udaljen je od svake seoske halabuke, nu taj mu je život mio i drag, jer mu se od djetinstva priučio. U svježju zraku kriepak je i jak, bodra i vesela srdca. Posjednuv na grič pod grmić bukve ili jasena, zrije s te visine na sinje more, ploveće brodove i puše u svoje sopelice. Zrije i zrije, kao da po pučini morskoj koga traži, toliko ga krasota kraja obuzela. S povoljnoga mjesta, a do takova dolazi on svaki dan, razgledava svoj zavičaj, bajni Vinodol i misli pri tom na svoje. Uza nj posjede i vjerni mu pas i pazi na plandujuće stado, koje u redu drži i čim bi se koja ovca udaljila, odmah ju k stadu porene. Bistro mu oko odaje njegovu jakost i smjelost. Ako se tko tudji k stadu približi, psi ga odmah napadnu, te bi ga i raztrgali, da ovčar na to ne pripazi. Po noći su oni u Kamenjaku osobito vjerni čuvari. Kao što ovčar, tako mu se i pas hrani palentom, sirom i mliekom.

Po koritima treće stupnjevine ne vidiš druge životinje do ovce, koje ostaju i tu do kasne jeseni. Ovčari ih poganjaju iz jednoga korita u drugo, sa vrha na vrh, od brežuljka do brežuljka i kreću kad i kad s njima u susjedno Lepeničko polje. I u ovim krajevima imadu mjesta, gdje muzu; to je »dvor«, duga i nizka kuća, a ima ih kod Oštovice u Brestovoj dragi, u Lozicah iznad Koritnjaka i druguda. Cielo stado ovaca zovu »stan«, a ovce, koje ne muzu, pasu posebice; to su »jalovke«. Ovuda pasu ovce odrasli ljudi, pa akoprem stanovi broje po koju stotinu glava, ipak ovčar ne samo svaku ovcu pozna, već svaku i imenice dozivlje.

Ovčaru uz more upravo je tako, kao i ličkomu kozaru. Po kamenim vrhovima, kuda ovce pasu, malo je paše, pa se zato vratolomnim mjestima uzpinju, gdje je pećinama svaki put zakrčen. Tu blude ovce od pećine do pećine, iz jedne škrape u drugu, dok nanjuše po koj grmić ili travu. Ovčar stupa za njima, od žarka sunca sav obžgan i umoren. Dogodi se često, da mu se ovca izgubi, da zabludi, a ovčar ju ne vidi, već joj samo tužno blejanje razabire. Sada ne ima druge, već da ju traži, a desna mu je ruka pri tom njegov pas. Treba se verati, penjati, preko pećina spuštati, nu veseo je, kao ovcu nadje, na ledja ju oprti i k stadu donese. Uz more pasu ovce i preko zime, a samo za žestoke bure pridrže ih u stajama i krme sienom, a kad ne ima siena, tad ih hrane bršljanom, što ovce rado jedu. Po buri, kadkad i po kiši, vere se ovčar po stienama i pećinama, sabiruć bršljan za svoje dobroćudne ovce.

Razgledajmo sada ovčara Grobništine, t. j. iz selâ Grobničkoga polja. Odmah s proljeća pasu ovce po zapadnoj poli Grobničkoga polja, a ima u jednom stana 6—700 glava. U prijašnje doba, dok bijaše više paše, imala je ciela Grobniština 9 stanova, a u svakom 1200 do 1300 ovaca, dočim sada sva sela ne imaju više od od 5000 glava, koje u raznim krajevima pasu. Do mjeseca svibnja pasu ovce razštrkane po Grobničkom polju, pasu tu travu i jedu rado lišće od Globularie cordifolie, koja je mjestimice veoma obična, a koncem svibnja ili početkom lipnja kreću na planine.

Ima oko Grobničkoga polja više mjesta, gdje se ovčari sabiru, po dva tri sela imaju takova plandišta. Jedno je poviš polja, na Sijevici i zovu ga Moga r, gdje se skupi po 1000 ovaca, krećuć odavle prama Obruću. Dok su po Sijevici pasli, imadoše i napitka, jer je ovdje Radovanja voda, na kojoj se i ovce napajahu, nu gore u planinama sve im je to teže za vodu. Ovce pasuć, ližu rosu, a ovčari piju ono malo preostalo kišnice, što se u izšupljenu kamenu ili panju pribrala, ako ne imaju vrela.

G r o b n i k .

Pred ovcama stupa »starešina«, kojeg si izaberu sela i naznačuje čobanom, gdje imadu pasti, a pasu svaki dan u drugom kraju. Pazku nad jednim stanom vodi »stanar«, koji je uz starešinu i plaćen, ali ne novcem, već sa 56 kg. sira od kojeg nešto spravi, a drugo unovči.

Grobničkoga ovčara učio sam poznavati na Petrovo i Pavlovo g. 1885., uzpev se na vrh Grleš (1325 m.). U oči toga dana došao sam sa lugarom u 9 sati na večer u Sgorničku do šumarske kolibe. Prva nam bijaše, da si iz vrela »Živice« priskrbimo pitke vode; lugar izadje, da zovne jednoga ovčara, nu ovaj je tekar na prasak puške došao i oči razkolačio, opaziv u kasnu večer gospodina u visokoj planini. Uze lodricu i donese vode, a ja mu zato podah jednu smotku. Da vam bijaše vidjeti toga čovjeka, kako mu se oko zakriesilo; probliedio je od radosti, opaziv smotku u mojoj ruci. Teško bi mi bilo opisati onaj trenutak, kad sam mu pružio komad pečene govedine i zarezak lijepa, biela kruha. Nisam nikada čovjeka vidio tako jesti, kao što je on jeo, i kost je očistio do gola. Sladko je jeo, a kako i ne bi, kad su mu palenta, mlieko, sir skuta, jedina hrana, a kako ne bi i jezikom cmoknuo bio, kad ne zna već dana koj je vino pio; žur mu je, i voda i vino, kada je daleko od vrela.

Čobanin Frane bio u gori već pet nedjelja, a od kuće nikoga vidio. Uzdahnio je onim, što mu je k srcu priraslo, za svojom dragom »frajericom« (ljubovcom). Spomenuo, kako se danas u Ratuljama na tancu (plesu) zabavljahu, a on se po gori tukao i na zemlji kosti kršio.

Pitao sam ga tko je s njime, a on mi reče, da stari mu nono (djed), koji već kod tora spava.

— A imate li kolibu, gdje spavate? upitam Frana.

Nasmija se bolno, jer sam ga tim pitanjem jamačno iznenadio i odgovori, da ne imaju.

— Pa gdje spavate?

— A na ravnici, gospodine; tamo, gdje dodje

Vidio sam ličkoga kozara koliko trpi, prebijajuć se gorostasnim Velebitom, nu nisam do pomenutoga dana znao, da i primorski ovčar svoje kosti na tvrdoj zemlji lomi i krši. Bilo liepo, bilo ružno, on je pod prostim nebom, gdje kadkada sav promoći, te mu kiša i onaj oganj, što ga naložio, pogasi. Zateče li ga nevieme na planinskim košenicama, ostavi stado, pa zakloniv se pod koju stienu ili grm, tuj čeka, dok ovremeni. Neda se pojmiti, kako je tužan, kad se je do stana povratio i tu našao nekoliko mrtvih ovaca, koje mu grom ubio. Koli grozna mu mora opet biti noć u planini, kad se nebo zavije u crno, a mjesto mjeseca, bljeskavica i grom ju razsvjetljaju, koli strašnu mu mora biti u duši, kad je na domaku munji i ognjenoj strieli!

Drugi dan u jutro, odmaknuv se od kolibe, razaberem neko čudnovato i muklo udaranje. Lugar, opaziv da prisluškujem, reče mi, da se ovni u toru »krškaju« (tucaju, čekaju). Za malo dodjosmo, do tora u kojem bijaše do 300 ovaca. Uz tor uzdizao se slab dim dogarajućih drva, a izpod grma virila sieda glava starca Tome, dočim se je Frane potrbuške pružio i zaspane oči otirao.

U ovom toru bijahu samo stari ovnovi i ovce jalovke, dočim ćemo veliki tor i stan poslije razgledati. Vidio sam, kako se ovni miešaju i tuku, jedan se od drugoga razmakne, pa spustiv glavu, zaleti se lagano, a onda hitrije te čelom o čelo udari, našto »toskaju« naglo natražke, da se iznovice pobiju. Bilo je tu više pari, koji se krškahu, a gledao sam, gdje su na jednoga ovna po dva navalila, jedan ga udario u čelo, drugi u rebra. Ciela ta borba trajaše jedno četvrt sata, dok se obje stranke smiriše. Povrativ se sa tjemenice Grleša do naše kolibe, krenusmo poslije kratka odmora bukovom šumom prama podnožju Suhoga vrha. Za pol sata izadjosmo na proplanak i tu nadjosmo veli ovčarski stan. Nisam nikada u životu na paši toliko ovaca vidio; bijaše ih 1150 glava, a od njih u bukviku kuda su pasle takav šum, kao da jak potok gorom nizbrdice hrli. Približiv se k stanu, zaskoče nas oni veliki, mrki ovčarski psi, koji su čobaninu kod tolika stana desnom rukom. Kad im starešina zaprietio, stisnuo svaki rep medju noge, udaljio se i posjednuv, nekako sdvojnim nas okom gledao. Ovi su psi kudrave dlake, veliki poput vuka i imaju oko vrata »trubu« ili »veruge«, t. j. kolut dugačkim čavlima, da ih vuk ne može zaklati.

Bijaše mi upravo drago, da sam se na stan namjerio: odavna me zanimalo, da vidim kako ti ljudi u gori žive i kako svoj slani sir prave. Vidio sam tu veliki mjedeni kotao, nekoliko muzlica (vedrica), dvie, tri brente, više mješina, nekoliko panjeva, što im služe za stolce, žlice skorupnjače itd. U kotao, koji je o jaku lancu nad ognjem visio, stane do 200 litara mlieka, koje su upravo kuhali i usirili. Sirar pravio je »skutu«, kojom se čobani hrane. Mlječna se gruševina grabi žlicom, žur (sirutka) se kroz platnenu krpju »sirnjaču« prociedi u brentu, dočim gruševina zaostane. Kad se je dobro izciedila, tad rubac zaveže, na prikladnu mjestu objesi, bez da sgruž osoli. Za dva, tri dana skuta je dobra i sada ju jedu.

Žura bijahu dvie brente, a pune njim mješine, kako je to i sada jedan čobanin radio. Taj žur onda piju, jer odkada je ostavio kuću, nije se možda vode napio. Od žura i skute živu cielo vrijeme, dok u gori borave, a upravo je nadošla doba, da se ga napiju. Sa bližnjega kolca skinuo jedan čobanin mješinu, dočim ju drugi žurom punio, a napuniv ju, zaveza kraj konopcem, posjede na jedan panj, metne mješinu na koljena i izmieša dobro žur. Spređa, gdje je na mješini sašivena jedna ovčja noga, žur odtače, izvadiv čep, kojim je noga zatakuta.

Najprije ponudi jednu zdjelicu meni, a poslije se obredahu čobani, kojih bijaše u svem 16; 8 ih je došlo od kuće, da ostalu osmoricu zamjene od kojih gdjejoj i po više tjedana kod kuće ne bijaše, jer čim ima koji čobanin više ovaca, tim dulje mora boraviti u gori.

Preostali se žur spravlja i malo se pomalo ukiseli, a kao takav nesamo hrani, već i hladi. Čim je žur stariji, tim je kiselij, boja mu se mienja. dok napokon kao trava pozeleni. Jednu butilju takova žura ponudio mi lugar Ive u kōlibi. Nadignuv čep, ode mu u zrak, a polovica butilje po zemlji. Bez žura čobani ne bi mogli živjeti, jer kad krenu na daljnje vrhove, ne nadju vode ni za liek. Pa akoprem se skutom, sirom i palentom hrane, žurom napajaju, pod prostim nebom borave, ipak su krepki i snažni, dišući onaj čisti, svježiji gorski zrak. Milina je gledati, kako se gdjejojemu jabučice lica crvene.

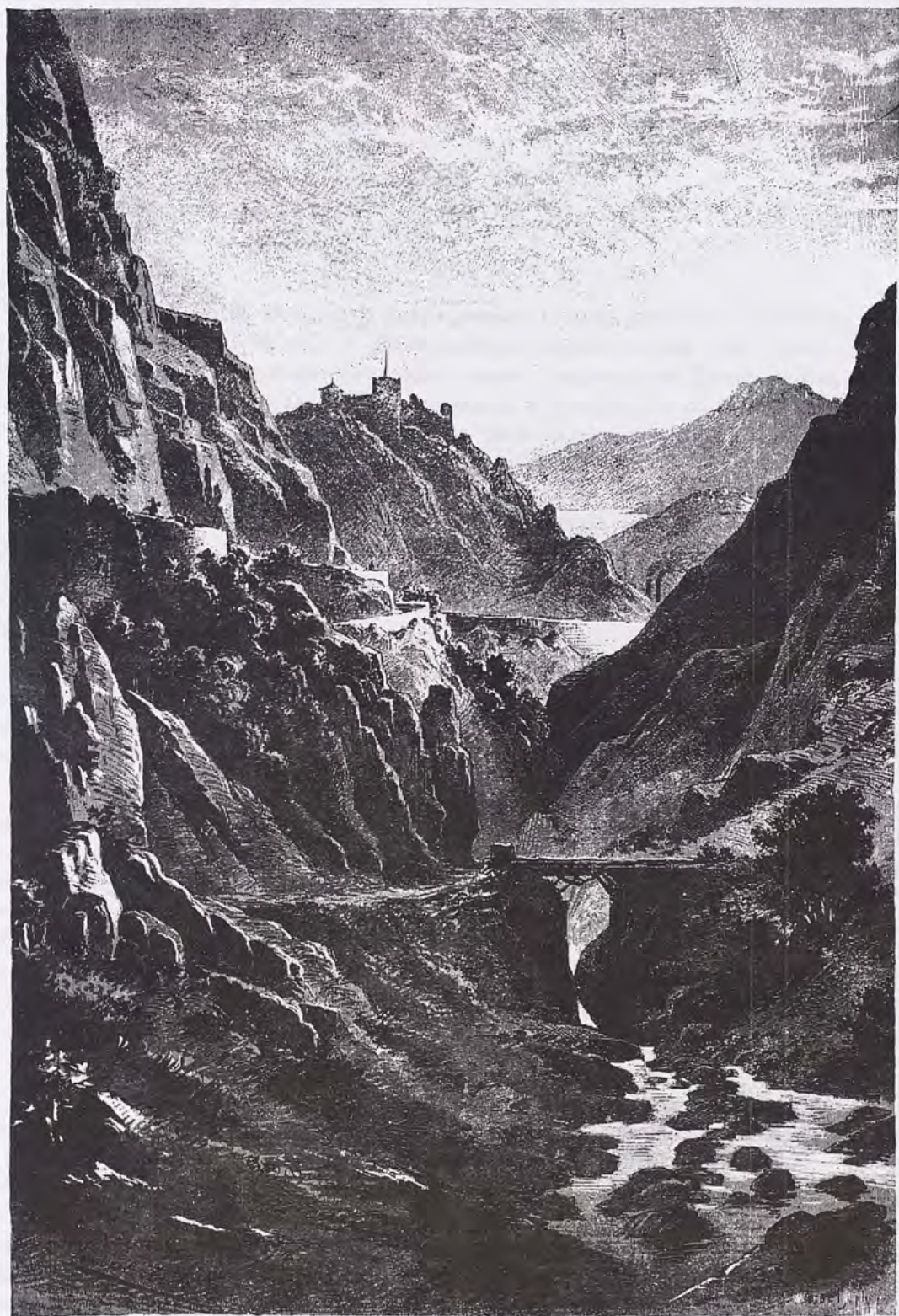
Osim skute, prave sir, koji je u celom Primorju poznat kao slani ili Grobnički sir. Prave ga u hljebovih, kao primjerice švicarski sir, a grade hljebove i od 20 kgr. težine, što dakako nije shodno, jer se takovi teško prodaju. U prijašnje doba, dok bijaše obilnije paše, gradili su hljebove i od 40 kgr. težine. Shodnije bi bilo, da prave manje hljebove, jer bi ih laglje prodali. Bila bi mu zadužbina, koji bi sirarstvo u Grobništini dignuo i usavršio, jer bi se tada Grobnički sir mogao izvažati, nu ovako ostaje samo u Primorju. Više puta je taj sir tako slan, da se neda jesti, često opet presuh ili zaudara lojem. Sir, što se u gori načini, ponašaju kući gospodari ovaca.

Na planini se ovce po dva puta na dan muzu, a rade to čobani, nu poslije dodje još svaka ovca pod ruke stanara, da vidi, je li je dobro pomuzena. Stanar sjedi pred vratima velika tora i tu svaku ovcu pregleda. U njega je i rovaš, na kojem su ubilježene ovce, koliko ih tko ima i zabilježen sir, što se načinio.

Čim je toplije, tim dalje ovcama u goru zalaze, te su u prijašnja vremena i u čabarskom kotaru po Risnjaku i Snježniku pasli. Sada im je to zabranjeno, pak pasu po drugim stranama gorskoga kotara, a pod jesen, kad je opet mlada trava porasla, vraćaju se pomalo u Grobničko polje, gdje i preko zime pasu.

Gorski predjel, kojim je jedan stan prošao, odaje se svojim biljem, jer ne ima skoro biline, koju ovce ne bi ogrizle, a tisuće i tisuće u zemlju odtisnutih papaka svjedoči takodjer, da su ovce ovuda prošle.

Dolina Rječine.

D O L I N A R J E Č I N E.

Znam, da ste čuli ili čitali, što je Arabia petraea, nu onda morali ste se i nehotice sjetiti hrvatskoga krasa, kojemu ona toliko u fiziognomijskom pogledu nalikuje. I na krasu leže kamenite gromade razasute na okolo; gole pećine izprane i razpucane od zračnih olujina, uzdižu se kao griže, drugdje se opet kao hruste, silne škrape, a kostrilje, kao da je iz zemlje poraslo. Kras nalikuje bliedu kosturu, kojega strahote hoće, da slabo zelenilo pokrije. Još u lipnju vriedno je po njem putovati, kad tisuće i tisuće cvjetaka kuša (*Salvia officinalis*) i smilja procvate, natapajuć zrak preblagim miomirisom, nu mjeseca srpnja zavlada na krasu nesnosna žega; on je obumro. Sunce žari ovo strašno i golo kamenje, uništujuc svaki nježniji život. Iz pećina izsievaju vrućina kao iz usijanih pećih; lišće vene i pada kao mjeseca listopada. Ima dana, gdje ni gušterica ne skače, ni zmija ne plazi, ni ptica ne pjeva, jedini stvorak komu ta vrućina godi, »cvrčak« (*Cicada plebeja*), vrst strigavca, koji u Primorju zamjenjuje žabe, jer mjesto njihova reketanja, slažu svoja zukala cio dan hiljade i hiljade cvrčaka.

Uz takove okolnosti radostno se pozdravlja svaki dolac, dolčina, jezerina, korito ili ponikva, koje hrvatski kras u veliko karakterišu. Kada ostaviš sivo i zvonko kamenje, gdje ne ima vode ni za suzu i zagledaš zeleni dolac poput oaze, jedva ti se oko napase, jedva duša razblaži; ako si žedan ovdje se možeš napojiti, ako si trudan, tuj ćeš se u hladu šumice odmoriti.

Ponajljepši nakit hrvatske Arabie petraee njezine su doline. U njih se sije, žanje, kosi, vinogradi rede i obraduju, drva sjeku, blago pase; u kratko, one su primorčev Eldorado. Da tih dolina ne ima, hrvatsko bi Primorje bilo pusto i mrtvo. Medju svimi najbujnija i najkitnija jest dolina Rječine. Dočim su u Dragi i Vinodolu, bakarskoj kotlini i bakaračkom dolu, dolovi zeleni, a vrhovi skoro goli i raztrgani, to u pomenutoj dolini zelen nju svu obuhvaća, naročito pako njezinu desnu stranu, a još je ona i ugodnija zato, što ju protiče najveća primorčica, Rječina ili Fiumera. Čim si zaokružio kameniti Jelenski vrh, dolaziš u dolinu. Štropot mlina i pilana, veliki šum Rječine i liepa zelen, to ti zasvjedočavaju. Cesta se spušta nizdolicu i vodi preko čvrsta mosta u Ratulje, nu prije što si amo došao, zaustavlja te velika pilana, na kojoj se godimice do 200.000 dasaka izpili.

Od Ratuljah do izvora Rječine protegla se je ta dolina na dva sata daleko, dočim joj ciela duljina do Orehovice 7 kilometara iznaša. Prama kraju ona se sve to više suzuje, nije baš ni preširoka, a s obih strana obrubljena vrhovima i manjim brežuljcima. Lievi su vrhovi na podnožju pjeskarom pokriveni, a samo prama tjemenci goli i raztrgani, što se iznad one bujne zeleni ugodno oka dojmlje. Desne vrhove (iduć prama izvoru), koji su pravilnija oblika, sastavlja malom iznimkom sam pjeskar, a iztaknuo se je tu i samo ogromnim slojevima, koji nalikuju zamašnim knjižurinom, u kojih su pojedini listovi od centimetra do nekoliko decimetara debeli. Uz oplaz svih vrhova, protegnuše se šume zelenice, a pod njimi livade i košenice upravo debele trave. Ima i nešto vinogradića, gdje trs na brajdice goje, nu vino ne uspieva u ovom dielu doline ponajbolje i zato se sadi krumpir i sije po malo ječam. Šume su ovdje značajne, jer ih sastavljaju pahuljasti hrastovi i cerovi (*Q. pubescens* i *Q. Cerris*).

Od Ratuljah, pak do livade Predzvirje, protegnula se je dolina pravcem jugo-zapadnim, a onda smjerom sjevernim, zakrećuć u područje istarsko, gdje i Rječina izvire. Cielom dolinom putuješ hladovinom, putem oširokim i liepim kao u kakovu gaju. Iduć dobar sat, dolaziš do drvena mosta, i evo te u hrvatskoj Istri, u selu Trnovici, gdje mlinovi štropoću. Kuće su zidane, žliebci pokrivene i liepo obieljene.

Minuv Kukuljane, sve se to više vegetacija mienja; hrastovi su riedji, bukva i grabar sve to gustiji, nu ponajveć kao sitnogorica, jer šume izsjekoše. Pomenuta dva florina zastupnika dokazuju ujedno, da je u ovom dielu doline klima oštija, kao što i zrnovac ili vriština (*Erica vulgaris*), razširiv se bujno.

Čim se više primičeš k izvoru, postaju desni vrhovi sve to pustiji i pred tobom se otvara cieli labirint raznoličnih stiena. Strašna golet, pa tu i tamo bujna zelen, čine ovaj kraj zanimivim. Silan šum naviešta nam, da smo blizo izvora najveće primorčice. Pošav stazom, dolaziš na veliku poljanu Predzvirje, koja se skoro do izvora proteže. Na okolo se osoviše visoki kameni vrhovi, od kojih se osobito iztiče sjeverni na 100—120 m. visoki vrh. Stiene su mu jako izbočene, a obrasle onizkom bukvom, grabrom i hrušinom (*Prunus Mahaleb*). Sto svakoga florista i ljubitelja botanike iznenaditi mora, jest tisa (*Taxus baccata*) i crnika (*Quercus Ilex*), koje zajedno rastu, kad znade, da pomenuta vrst hrasta sa zimzelenim i lovorolikim lišćem na mediteransku floru spada. Zanimivo je još, da u šumah oko izvora inače gojena mušmula (*Mespilus germanica*) samoničice raste.

Do sjevernoga je vrha, vrh Podjavorje, pod kojim je Rječina do g. 1870. probijala, nu usljed potresa kod istarskog mjesta Klane jedan se dio vrha odvalio, vrelo zasuo, na što je voda probila pod sjevernim vrhom, koji neki Strmcem, a drugi Brgudcem zovu. Rječina provaljuje tu u visini od 323 m. pod lievim bokom veoma naglo i tako jakim šumom, da razgovarajući moraju vikati. Izlaz si je probila na špilju 6 m. široku, 4 m. visoku i 12—16 m. dugu. Ovo nije pravi izvor Rječine, akoprem ga narod »Zvirom« zove, već su to samo sabrane vode s jednoga diela jugo-zapadne visočine, valjda sa sklopa obručkoga, a možda i s planina risnjačkih. Mjeseca srpnja, a za velike suše i kolovoza ne provaljuje voda i korito mjestimice presuši.

Put, što ga voda do Zvira provali, zatvaraju pećine i zato su oku nutarnje razpukline i šupljine nevidive. Dr. Lorenz misli, da podzemno mora biti više kotlina, koje se stupnjavasto redaju i kad se jedna kotlina napuni, da se tada prelije voda u drugu, treću, dok napuni naj-dolnju, koja tada pretiče. Do toga mnienja vod¹ ga čistoća vode na Zviru. Za jakih proljetnih i jesenskih kiša, ili kada se snieg topi, ipak je voda posve bistra. Samo za višednevnog juga, voda se od sitnih čestica vapna i ila iza dulje vremena, ili kad je kiša prestala, slabo zamuti. Jer voda iz svog sabirališta, kao i za podzemnog toka, veću ili manju množinu zemlje, pieska i drugih tvari odlučuje, morale bi one na Zviru izaći, kad se uz put ne bi zaustavljale. Nu mi znamo, da nije tako, i zato se voda uz put prociedila ili se u kotlinah pročistila, odnosno mu-tež joj se na dno staložio. Prvo je nemoguće, jer u nutrini kraške formacije ne ima pješćanca i gruha, dakle se može voda jedino talogom očistiti, što podkriepljuje i ta okolnost, što Rječina iza jakih kiša drugi ili treći dan nabuji, a to zato, jer su se spomenute kotline prije morale napuniti, da se jedna u drugu prelije.

U začetku široka je Rječina 8—10 m., te se valja preko velikog kamenja. Prije bijaše izvor i zanimiviji, jer pred špiljom ležahu veliki balvani, koje je voda na sve moguće načine izšupljila i preko tih šupljina skakala, nu vlastnici mlinova dadoše te balvane odstraniti, jer silu vode slabiše. Kad kamenito korito presuši, vide se i mala ždriela na koja voda ponire. Rječina je bistre vode, samo je za većih dažda ilovasto-žuta, što se u moru osobito iztiče, jer ga na daleko zamuti. Voda je na izvoru tako ledena, da se u njoj ruka držati ne može; jednu čašu nije čovjek kadar izpiti, pa ako bi dulje vremena bos u vodi stajao, koža bi mu se sa tabana lupila. Mjerio sam temperaturu 21. lipnja 1879. godine, te je iznašala + 5⁰ R.

Grobničko polje.

Rječina se digne i do vrh špilje, probijajući na najmanje pukotine i zaplavljujuć doline, gdje su joj obale onizke, kao n. pr. kod Milaša. Iznad izvora ima velikih šuma crnogorice, a u njih medvjeda, vukova, srna, koje kadkada i na Predzvirje zalutaju. Od ove velike livade vodi put u Kastav, na Klanu, Studenu i ostala bližnja istarska hrvatska mjesta.

U svom toku svine se Rječina po nekoliko puta, nu najveći joj je zavoj kod Ratulja, gdje običe Lopaču. To je brežuljasta i vlažna šuma, u kojoj je mladi grabar tako gusto porasao, da ni oko podne na nekih mjestih sunce ne prodire. Kad si pošao preko mosta, a kraj spomenika sv. Ivana Nepomuka, unišao si u Lopaču, gdje te velika tama iznenadjuje. U ovoj šumi uspieva zanoviet alpinska (*Cytisus alpinus*), borovnica (*Vaccinium Myrtillus*), kozlac pjegavi (*Arum maculatum*), *Allium ursinum* i drugo bilje, koje inače na vis-poljani visočine raste. Od dvoživaca prebiva tu *Bombinator igneus*, *Rana temporaria*, *Bufo vulgaris*, a nabasat ćeš lahko i na koju bjeloušku (*Tropidonotus natrix*) ili sušca (*T. tessellatus*), a dalje u dolini i na talijanskoga guža (*Coronella girondica*). Od mekušaca plazi tu *Clausilia fimbriata* i u Primorju veoma riedki puž *Tachea nemoralis*. Nedaleko šume leži i mjestance Lopača, koje je u botaničkom pogledu dosta znamenito, a njegove riedkosti iznese prva na vidik vrlo žena, Ana Marija Smith, živuća sada u Bristolu, a prije na Rieci. Kod Lopače vide se i podrtine mlinova, crkve i ovelike sgrade, a puk povieda, da su ovdje jezuiti stanovali, nu ja mislim, da to bijahu Božjaci, kojim je Bela IV. Grobnik poklonio bio.

Kod spomenutoga spomenika Rječina je tako duboka, da u njoj voda niti u ljetu ne presahne, te se ovdje pastrve poput nestašne djece naganjaju. Duboko ovo mjesto zove narod »Lucinski vir«, te ima i tragičnu povjest svoju. Puk povieda: poslije smrti Petra Zrinskoga i Krsta Frankapana dobi grad Majur jedan njemački grof. U to doba življaše na Jelenju Luca, djevojče od 18 godina, cviet ciele Grobništine. Ovu je djevojku isti grof obljubio, i htio, da i ona njega zavoli i liepim ju načinom u svoj grad mamio. Nu sve zahman; Luce ne privoli. Nekoga ju dana grof opet sastane, te ju u grad mamio, nu ona se odvrnu od njega i podje dalje. Srdce mu uzkipi gnjevom, zaželi osvetu. Drugi dan imali su sluge poći na Jelenje, da Lucu u kući uhite, konopi svežu i u Majur dovedu. Kad je Luca razabrala, koja joj pogibelj prieti, kad je napokon sjedeć kod prozora i vidjela, da se grofovi plaćenici njezinoj kući primiču, skoči biedna i poleti do visokih pećina Rječine, te se s grozne vrleti baci u duboku rieku, svršiv tako u hladnoj vodi mladjahni život svoj na žalost i tugu ciele Grobništine. Od onda zove narod to mjesto »Lucijin ili Lucinski vir«.

Čim se Rječina više k Lopači primiče, tim joj se obale više uzdižu, jer zalazi u područje prve stupnjevine jugo-zapadne visočine. Osim spomenutih mjesta ima do ovdje u dolini još i drugih. Kad se od izvora vraćaš lievom obalom, a preko bujnih livada i mladih šumica, dolaziš za pol sata do vrha Slavena, pod kojim se nasadilo seoce Klič. Od ovdje, pak sve do blizo Predzvirja protegnuo se je Slaven, dielec dolinu na dvie pole, od kojih desnom Rječina teče dok kod Trnovice medjaša ne staje. U Kliču ima slamom poklubenih kuća, što svjedoči, da ovdje bura nije jaka, a s druge strane iznenadjuje to putnika, jer su u Primorju slamnati krovovi biele vrane. Prije, no što si došao u Ratulje, proći ti je preko Martinovca, sela, koje je znamenito zato, što su u njem malone svi žitelji stolari. Pokućstvo, što se tu pravi, raznaša se i razvaža ne samo celim Primorjem, već ga ima i u Ogulinu, Karlovcu, Zagrebu, gdje se krivo pod »fijumanskom robom« prodaje. U Primorju, naročito po selima, ne ima kuće, u kojoj ne bi bar jednu stvar iz Martinovca našao, a nedjelom vidjet ćeš uvijek žena, kako težko oprćene pokućstvo raznašaju.

Želiš li potanje razgledati onaj dio doline od Ratuljah do blizo Pašca, to ti je zato najugodnija točka starodavna crkvice sv. Križa iza Grobnika, kamo smo čitatelja, opisujuć Grobnik, povelili bili. Ovdje je najbujniji i najvinorodniji dio okolice grobničke, poznat pod

imenom Meje. Vina su crna ili žuta, ona sladka ili pjenušava poput bakarske vodice, a prodavaju litru na Rieci po 80 novč. Žutica osobito je vino, iztiče se koli bojom, toli mirisom, a mejska je kapljica na daleko znana. Vino, što dobivaju od loze, koju na visokih brajda (ružah) goje, crvenkaste je boje, kiselasto, jer lozu sunce tako ne ogrieva, a zovu ga »ruževina«.

Ovaj se dio doline u toliko izmienio, što ga obrubljuju vrhovi od siva vapnenca, s toga i nisu zeleni kao u gornjem toku Rječine. Pjeskar i tu se razvio, k njemu se pridružuje i lapor, koj je ovdje dosta moćan, a tu i tamo se s pjeskarom izmješao. Na njih razvila se bujna zelen; tu su šumice, livade i vinogradi, i prava je slast proći ovuda, naročito mjeseca svibnja ili lipnja, kad se priroda nebrojenimi miljenci okitila.

Ostaviv Rječina ovaj krasan kraj, zalazi prama Žaklju (231 m.), gdje je priroda svu strahotu svoju razvila. Iza ovoga mjesta s lieve obale, podigao se manji mlin, gdje se ruši Rječina jakim slapom, valja se i buči strahovito, te skaćuć preko velikih pećina, praši se tako, da se voda visoko u zrak diže i ljeskajuć se o suncu, opet u korito pada. Čim se više k mlinu primičeš, tim ju pećinu više sapinju i napokon ju tako stisnu, da mučena 1½ metar širokim koritom jedva prodire. Na tom najužem mjestu uzdigla se velika, osovna stiena i korito pregradila, ostaviv samo s dola otvor, kojim se voda u duboki bezdan baca. Da se ne zaustavlja, dao je vlasnik mlina tu na 2 metra debelu stienu probiti, pustiv ipak jedan komad prama dnu poput kamenite brvi. Obale su tu oko Rječine kamenite, veoma visoke, a naokolični lievi vrhovi ostrmljuju se u korito. Tlo se je nagnulo i samo težkom mukom i nemalim strahom približi se čovjek na toliko, da vidi pomenutu stienu i slap. Odmah iza njega podigle su se tako strašne stiene, da u korito ne možeš zaviriti. Voda šumi i buči strahovito, romantika je tako divlja, da čovjek samo stoji, usupnut gleda i sluša. Nekako mi bijaše čudno, kad sam uz tu strahotu prvi put stajao, pa kako i ne bi, kad je tlo svigdje tako nakoso, da nogu sigurno položiti ne možeš, ne pouzdaš se niti u štap, nit u noge, ne vjeruješ kamenu, jer se bojiš, da se ne odvali i u toj te grozoti ne pokopa; čim se više hrabriš, tim malodušniji postaješ, a djeluje na to i tlo, koje se pod nogama trese. Pa ipak je čovjek to mjesto premostio, nu sigurno je to najvećom pogibelju života učinio. Samo jedan stvor sprovadja ugodne dane na tim strašnim pećinama, u toj silnoj buki i štropotu, a to su golubovi, koji ovdje po škuljama i gnjezde. Zamašne pećine načičkane su javorovima (*Acer Pseudoplatanus*), lieškama, jalšama, hrastićima, grabrovima, oskorušnicama (*Sorbus germanica*) i drugim biljem.

Kad se je Rječina ovim pećinama probila, zalazi opet u plodnu i zelenu kotlinu, obrubljenu visokim kamenim vrhovima, na kojima je porasao samo po koj jasenić, a inače krasi tu golet smilje, bresina i kuš, ta sladka paša marnih pčelica. K njim se pridružuju i dobroćudne ovce, penjući se od kamena na kamen i ogrizkujuć slabu travu.

Tko je samo jedan put sa Lujzijane promatrao ovaj pitomi i mili kraj, taj utiska ne će nikada zaboraviti. Brežuljasta dolina okitila se prebujno šumicama, njivama, vinogradima i naselila ljudima. Uz šumeću Rječinu podigao se velik mlin s drugimi sgradami, prama kojim se spušta kolni put sa Lujzijane. To ti je Žakalj, gdje mlin radi na tri turbine od 300 konjskih sila, a izmelje na godinu 300.000 vagana žita, koje simo dolazi iz Hrvatske, Slavonije, Banata i Rusije. Brašno se izvaža na Iztok, u Englezku, Afriku, južnu Ameriku, dapače i iztočnu Indiju.

Iznad Rječine, uz Lujzijanu poredala se biela Orehovica, gdje se je prije pušio visoki dimnjak tamošnje ciglane. Iza mjesta uklopila se medju vapnene pećine uzka, zelena dolina pripajajuć se na cerničke dolce i hrastike. U Orehovici ima gostionica, u kojih se obično dobro vino toči i kamo Riečani rado izšeću.

U cijeloj dolini ne ima za botanika tako zanimiva kraja, kao što je upravo ovaj oko Žaklja i Orehovice. Ima ovdje priredkih i prekrasnih biljaka obilno, a ima i takovih, koje u celom Primorju samo ovdje uspievaju. Na pećinah te iznenadjuje *Silene italica*, *Cytisus*

argenteus, *Dianthus litoralis*, *Leucanthemum platylepis*, nedaleko žakaljskoga mosta likovac alpski (*Daphne alpina*), koji je ovdje tako bujan kao na Suhom vrhu ili Medvedjaku. Tu, i samo tu u cijeloj monarkiji uspieva *Hieracium fluminense*. Ovaj je kraj botanička Meka, i koji botanik nije ovuda biljario, taj ne ima pojma o bogatstvu i raznolikosti bogate i prezanimive primorske cvjetane.

Uz prvu gostionicu u Orehovici mala je šumica, ali tako gusta, da je hladovina preugodna i zato ima i tu biljaka, koje te iznenadjuju. *Aposeris foetida* raste tako bujno uz *Pulmonaria officinalis* kao i u zagrebačkom Tuškancu, a prebujan je *Heraclium Spondylium*, kojemu vlaga i hlad prijaju. Kada čovjek ostavi prašnu i vruću Lujzijanu, pa stupi u ovu šumicu, sav je blažen, a kad je izašao i k mostu se približio, neka se okrene na lievo, pak će opaziti osobitu razpuklinu. Uzpev se malo, zagleda pod sobom dubok, taman bezdan, koji se medju stienama dignuo sve do Lujzijane.

Da se povratimo k Rječini! Kad se je pomenutim stienama probila, ruši se 6 metara visokim slapom preko pećina, nedaleko opet umjetnim slapom, a pod žakaljskim joj se mostom i treći put strmoglaviti. Upravo pod njim nadigoše se dva kamenita kuka, medju kojima se Rječina na jedan metar stisnula. Onako mučena, ruši se malim, ali jakim slapom u duboki bezdan, pjeni se i praši silovito. Liepo je gledati, gdje voda opet s druge strane kroz veliku školju prodire, koju je u pećini izlizala. Sada Rječina bujnu zelen ostavlja, te se iznovice probija medju visokim stienama i prije, što no je stigla do papirnice, suzi se na 3 metra i ruši još jednim ne visokim nu jakim slapom.

Iza papirnice, a s desne obale, prima Rječina izvor vodu, koja nikada ne presuši. Ovo je Zvir; voda je u njem tamno-zelena, na površini posve mirna, pa odtuda zaključujemo na veliku dubljinu njezinu.

Oskudica vode na krasu dobro je poznata. Sladka voda na nekih se mjestih teško probija ili i podzemno gubi, jer si može naći oduška, gdje pak slabo teče, tu bi valjalo pokušati, ne bi li se dobilo jače vrelo, kakvim se danas diči i tvornica papira Smitha i Meyniera na Rječini. Godine 1859. nadje Frémont, ravnatelj tvornice, dalje Zvira mjesto, na kojem se voda teško probijala. Uzev željeznu motku, poče tlo bušiti i jedva što ga prošupljio i motku izvukao: pojavi se jaki mlaz vode. Zjalo razširiše, vrelo urediše, cievi preko Rječine do tvornice položise i trajno vrelo dobiše. Voda je posve čista, mlaz jak i bez svakoga uštrba za Zvir.

Kod tvornice papira, dieli se Rječina u pet trakova; tuj se podiglo i pet mlinova, a u sredini na otočiću velika trospratna sgrada. Ovaj je otočić brižnom rukom pretvoren u liepi povrteljnjak, u kojem ima svake ruke povrća. U obće su vlasnici tvornica Smith i Meyner ovaj kraj pretvorili u oazu usred ove kamenite pustoši. Papirnica osnovana je g. 1828., a podignuta na hrvatskom zemljištu. U tvornici posluju sa parostrojem od 500 konjskih sila i pet velikih sprava, a zabavljaju do 800 radnica i radnika iz okolice. Godimice se potroši 20.000 centih finijih, domaćih krpa i 12.000 centi prostijih iz drugih krajeva. Iz englezkoga ugljevja proizvajdu plin za vlastitu porabu, a papir izvažaju u Grčku, Englezku, Tursku, Indiju i južnu Ameriku.

Malo po malo probija se Rječina medju pećinama i primiče k Sušaku, gdje se desni vrhovi sve više odmiču, korito se širi, a minuv ugodno riečko šetaliste »Scoglietto«, brzim tokom izmedju pomenutoga mjesta i Rieke utječe u more.

U pol vieka Rječina je svoj tek veoma promienila. Sad se odmiče od desnih vrhova i primiče k lievim, kako to svjedoče žitelji sela Milaši, koji se inače i Branki zovu. U prijašnje doba naplavila je Rječina kod vodostaje (brečine) mnogo mulja i tu je sada pomenuto šetaliste i najljepši riečki povrteljnjaci. Povrće ovdje uz vodu prekrasno uspieva, te sa svoje vrline po celom Primorju slovi. Ovdje se goje i obljubljeni »melanzani« (*Solanum esculentum*), zelina Afrike i južne Amerike. Jedna je odlika gladka (*S. melongena*), druga bodljasta

(*S. insanum*), prvu goje ovdje, pak osobito oko Rima, Napulja i u Vlaškoj. Melanzani porastu povisoko kao krumpir, plod im je poput krastavca, gladak, ljubičast ili crvenkast i soćan.

Pritoci Rječine ili su trajni ili povremeni; trajna su nekoja vrela i potocići u području pieščanca, povremeni bujice ili sušice. Od Zvira do Grobnika razvio se u dolini pješćanac i zato tu žubore potocići, sabirajući se na visinah od Klane do Studene u Istri, doćim su s lieve obale redji. Tu prima Rječina samo jedan znameniti prtok i to Sušicu, koju spomenusmo kod Grobničkoga polja. Korito je Sušice puno gruha i dovaljana kamenja, a od Jelenja do Lukeža, gdje utiče u Rječinu, posve je kamenito. Ovaj dovremeni prtok glavnim je uzrokom, da Rječina naglo i iznenada nabuji, noseć sobom kamenje i mulj do samog utoka u more, od česa ono daleko od žala na nekoliko dana zamuti. Velika poplava bijaše 11. listopada g. 1852., kad je sve brvi, prielaze i kanal kod tvornice papira razorila, most na Sušaku i sve ogradne zidove oborila. Takove poplave ne bijaše odkako ljudi Rječinu pamte. Drugu veliku poplavu Rječine prouzročila je Sušica 8 studena 1883., kad je voda iznenada nahrupila prije četvrte ure po podne i tako se naglo digla, da je za čas preticala visoko obzidanu obalu kod sušačkoga mosta i jakim šumom provalila u Rieku. Još oko 2 sata u noći bijaše voda na mostu do pasa visoka. Ovom prilikom poplavila je Rječina cielu iztočnu stranu grada i segnula do »Corsa«.

S U H I V R H I P A K L E N O .

Kad si se razgledao Grobničkim poljem, divio se gorostasnomu sklopu obručkomu i nehotice te srđce vuče, da ga i s bliza vidiš, da mu ono silno stienje razgledaš, ponikve mu obadješ i dalekim se vidikom nasladjuješ. Tko želi vidjeti nešto osobita, taj neka posjeti Veliki Obruč ili Sui vrh.

Na prvi sam se brieg uzpeo prvi put 4. srpnja 1883., a mjeseca se kolovoza spremih, da se domognem tjemence Suhoga vrha, dočim sam V. Obruč i 14. lipnja godine 1884. posjetio.

16. kolovoza uputio sam se u Čavle, odkuda krenuh sa lugarom u Sobole, seoce uz Lujzijanu, tik Grobničkoga polja. Ovdje sam posjetio seljaka Martina Zakariju, o kojem sam čuo, da nekoje ptice osobito vješto oponaša. Prizvasmo Martina, koji posjednuv na travu, odpoče svoju majstoriju. Oponašao je riečima piev ladvice, pinice, orebice, stenjaka, vrabca i slavuljka i to tako zanimivo, da sam se tomu čudio. Oprtiv lugar potrebite stvari, krenusmo preko iztočne polivice Grobničkoga polja.

U ovo doba godine ima Grobničko polje osobito tužno lice. U ljetu, kada poraste onizka travica rudinac (*Festuca sulcata*), polje se zeleni; nu sada je rudinac odcvao, te je ono od njega smedjasto — žuto izgledalo. Samo tu i tamo uzdiže se na decimetar visoko koji od bure zakrčljali hrastić, nu i drugo je bilje omaleno, sve sami patuljci.

Sunce je uprlo žarke trake svoje; bijaše u 5 sati 32° R, a mi koracasma u toj vrućini lagano. Za 3/4 sata dokrajčismo polje i dodjosmo u kraj Podčaplju, gdje je pukla duboka gudura, kojom se za kišovitih dana Mišačka valja. Sada nam se valjalo uzpeti na kamenitu glavicu Čaplju (696 m.) preko koje vodi put, pun narušena kamenja, iz kojega je vrućina upravo izsievala. Dohvativ najvišu točku, krenusmo u Mačju dragu, gdje je ipak toliko zeleni, da smo u hlad mogli sjesti i malo se odmoriti. Kad se uzpesmo na drugi kameniti vrh Živenj, oćutismo po zraku, da smo već prilično visoko. — Ovdje se je i vegetacija promienila; tu već nadjosmo *Levisticum Segueri*, značajnu biljku za naše visine, *Libanotis montana*, *Cirsium eriophorum*, *Dianthus monspessulanus*, na stienama *Daphne alpina*. S lieve se je izticao svojim golim stienama Sui vrh i Fratrovac, pod njim Mudna dol, valovite i travom obrasle Kozice, a na desno vrh Plačine. Mudna je dol daleka i duboka dumača, u kojoj se strašne stiene veleбно iztiču, a nagnuše se krovasto i tako gladko, kao da ih tko oklesao. Idući dalje, ugodan nas je hlad sve to više razblaživao, a napokon prispio i čas, da se ono žarko sunce s nama oprosti. Otišao sam malo uzbrdice, posjeo na jedan grič i promatrao sunčani zapad.

More pružilo se daleko, posve mirno i gladko, te odsievalo srebrnastim sjajem. Učka gora bijaše jasno izcrtana, a simo bliže od nje protegnuo se dugačak, trokutasti oblak, zastirući sunce. Vrh mu bijaše obrubljen nježnim pavulnjacima, kroz koje je prodiralo ono božansko rumenilo, kada sunce tone, a sunčani, prikraćeni traci razrediše se poput omašne hladilnice. Boja se oblaka sve više mienjala, sunce sve dublje tonulo, i napokon zapalo. Sada zavlada ona osobita tišina, koju sam toliko puta na našim planinama oćutio i koja čovječje srđce razblažuje.

Podjismo po hladu dalje, još uvijek uzbrdice, a valjalo nam doći do Sgorničke (1155 m.), gdje smo imali u šumarskoj kolibi prenoćiti. Bijaše oko osam sati, kad je skoro puni mjesec izašao i novim nas prizorima iznenadio. Desno i lievo stiena do stiene, pećina do pećine, koje se u mjesečini osobito iztichu.

Put, kojim smo išli, dovoljno nas utrudio, a bijasmo već tako visoko, da se i smričina (planinska borovica, *Juniperus nana*) pojavila, koja je ove bijele, razsvjetljene stiene poput kakovih utvara pokrivala. Umukosmo, jer već željesmo biti u kolibi, a odlahnulo mi, kad smo ostavili tvrdi kamen i pošli mekom livadom. Na kraju opazih joj spodobu kuće i već sam se poveselio, da je kolibica, nu kad tamo — bijaše to velika dovaljena stiena. Još sam se jedanput prevario, a napokon si prizvao u pamet onu poznatu: strpljen, spašen! i dalje koracao. Dodjismo u šumu i sad reče lugar, da smo za pet časaka kod kolibe, pa ako bijaše i malo više, ipak dodjismo. U kolibici bijaše svega, što nam rabilo, dapače i vode u lodrici (brimenici), koja je od nedaleka vrela »Živice« donešena. To je jedino vrelo, gdje živa voda izvire, inače ne bijaše uz put vode ni za suzu. U kuhinji smo posjeli na odugačke klupe, upalili svjetiljku, izvadili naše pečene pržolice, položili barilce sa vinom, pa onako trudni i izmučeni počeli blagovati. U jutro ustadosmo u pet sati. Nebo se bijaše na zapadu naoblačilo, usljed čega je moj vodić proricao kišu. Iz kolibice dodjismo na kolni put, od ovuda krenusmo na lievo, pak šumom uzbrdice. Za jedan sat počela se šuma gubiti, izadjosmo na omašne planinske travnike i pred nama se iztaknu Suhi vrh, pozlaćen tracima jutarnjega sunca. Uzpev se malo, pade mi u oči prvi borić (*Pinus montana* var. *Mughus*), koji me je tim većma iznenadio, što ga na Obruču nisam vidio, dočim je na Velikom Risnjaku i Snježniku običan. Zahvativ još jedan brežuljak, paslo se oko, iztražujući okolicu. Pred nama uzdigla se pusta, razpucana stiena i na daleko se izbočila. Sa Grobničkoga polja gledana, ona je neznatna, nu ovdje se iztiche kao kamenit vrh, koji se osovio poput glavine. Iza ove stiene uzdiže se Suhi vrh, pod njim Soline, na lievo zanimivi i travom obrasli Vidaj, a pred nama daleko more.

Ja sam otišao sam do stiena, gdje se je sa sjeverne strane još više borića pribralo, dočim bijaše smričina riedja. Među razpuklinama, gdje ne ima ni za naprstnjak zemlje, nastanila se riedka *Apuilegia viscosa*, vrst pakujca, koji raste i na tjemenci Obruča, a uspieva još u Lici na Velibitu, Mrzinu, Badnju i Plešivici. Na ovim me je stienama iznenadila prva *Campanula rotundifolia*, liepa tamno-modra zvončika, pak *Kerneria saxatilis*.

Dok sam stiene razgledavao, ode lugar u šumu, onda uzbrdice, a ja poslije za njim. Kad sam izašao, prikaza mi se Suhi vrh u svoj strahoti svojoj; ovdje kao da je priroda zamrla. Cio obronak do same tjemence stiere se pred gledaoцем poput kamena mora. Ne ima tu visokih stiena, niti bridova ili kukova, već kamenje razne veličine i oblika leži razasuto bez svakoga reda, kako ga već zračne olučine odieleše. Stado ovuda ne prolazi, ptica ovdje ne gnjezdi; ni glasak, ni dašak ne dopire do ušiju, a riedko, da se i čovjek simo usmjeli; nu kad je ovdje i ovu mrtvu materiju nadvladao, vidi, da je gospodarom prirode.

Badava gledasmo, kamo da krenemo, nigdje staze, ni puteljka, a sa sjeverne je strane prihod nemogućan. Valjalo nam dakle probijati put i poći onuda, kuda prije nas valjda čovječja noga nije stupala. Podjismo na lievo, stupajući od kamena na kamen i gledajući pažljivo preda se, a neriedko valjalo je kamen prije izpitati i onda tek stupiti. Išli smo nekoliko časaka, kad se je lugar zaustavio, pogledao me i upitao, kamo da krenemo. Zaustaviše nas velike stiene, koje od obronka nismo opazili, a dok je lugar tražio izlaz, podjoh malo uzbrdice, da razgledam floru. Našao sam tu *Calamintha thymifolia*, *Stachys subcrenata* var. *angustifolia*, *Solidago alpestris*, *Hypericum montanum* i *quadrangulum*, *Ruta divaricata*, koja je ovdje onizka, *Cotoneaster integerrima* var. *parvifolia*, *Peltaria alliacea*, *Adenostyles albifrons*, a od cryptogama *Polystichum rigidum* i *Asplenium fissum*.

Stiene, što bijahu pred nama, valjalo je obaći ili se na gdjejoju i popeti, a tko je samo jedan put vidio, kako je vapnenac na krasu razpucan i pun oštrica poput noževa, taj znađe, da je to i mučan i težak posao. Kad iz toga nedohoda izadjosmo, zievnu pred nama duboka

ponikva, puna narušena kamenja i kržljivih jela, dočim joj obronak na gusto sa borićem obrasao. Ovu je ponikvu valjalo obači, a mnogo nam je muke zadavao borić, koji je cielu desnu stranu na gusto pokrio. Preko borića ide se veoma teško, debele grane pružaju se daleko po zemlji te su međusobno izprepletene poput zmija ili ugora, a pokrivajuć pećine i kamenje, pritaje mnogu šupljinu, na kojoj bi mogao nastradati. Mučno se probismo, a tad nam je preko narušena kamenja valjalo uzbrdica poći. Tu me iznenadi u najbujnijem cvietu *Gentiana lutea*, koju ovdje »košutje uho« zovu. Kamenje uzmicalo je pod nogama i kotrljalo se štropotajuć niz obronak, a kad izadjosmo, opazismo na desno mnogo veću ponikvu i u dnu joj bukovu šumu. I ovu je ponikvu valjalo obači. Uzbrdica ne mogosmo, jer nas opet pećine zaustaviše, moradosmo upravo u dno, hvatajuć se od stiene do stiene, stupajuć od kamena na kamen. Ovdje je alpinski grozdić (*Ribes alpinum*) i gorska ruža (*Rhododendron hirsutum*) običan grmić, a već su prvomu i jagode dozrele bile. Na ovom sam mjestu našao i kameniku vazdazelenu (*Saxifraga aizoon*), pa upravo sa stiene, na kojoj ju ubrah, opazim, da je u dnu ponikve puknuo ponor. Lugar, koji je s protivne strane posjeo bio, svaki me čas opominjao, neka pazim, kuda stupam, jer da je ovdje nesreća blizu. Pobrav bilje, podjoh do bližnjih stiena, na koje mi se valjalo ponajprije uzpeti i onda s druge strane spustiti. Kad smo polovicu ponikve obašli, upozori me lugar na nekoje panjeve i reče mi: »Evo vidite gospodine one panje; vidite ovu dubljinu, pa ipak su stabla ovdje posječena i na ramenu odnešena«. Koli teško se do ovdje probije, toli mučno je tarišumi ponieti stablo do Grobničkoga polja, pa ipak tako rade. Napokon izadjosmo iz te ponikve i opazismo pred sobom opet veliki dio Suhoga vrha, zarašćena sa borićem. Išli smo tom strminom mučno, najviše nam smetao borić, nu za četvrt sata stajosmo na tjemenci pred ostanci humke (piramide), a 1350 m. visoko. Do ovdje i ono me malo mojih miljenaca ostavilo i sam se vodić čudio, kad je na tjemenci tako malo bilja opazio. Jedini borić (*Krummholz*), uz smričinu i po koju zakržljalu jelu ili vrbu, tu je porasao. Jedini živahni busić bijaše *Satureja illyrica* i miomirisna skrižalina (*Cyclamen europaeum*), koja ovdje tako bujno raste kao i u šumicama bakarskim. Kod jedne i druge vrsti opazio sam, da je cviet mnogo intenzivniji, nego kod pojedinaca, koji rastu uz more, a i miris bijaše u skrižaline mnogo jači. Nu ima i drugog života! I tamo, gdje bi mislio da ga ne ima, ipak ga nalaziš, jer i sam na oko goli kamen nije gol; porasli su po njem raznolični lišaji modraste i sive boje, kao da si ih nahukao. I ono kamenje pod borićem pokriveno je na gusto plućnikom, (*Cetraria islandica*), a probija ga brusnica (*Vaccinium Vitis Idaea*) svojim vazdazelenim, kožnatim lišćem i crvenim bobicama.

Našao sam tu i tamo na kojoj stieni *Saxifraga petraea*, koju sam i po drugim alpinskim vrhovima Hrvatske sabrao. Nekoliko praznih kućica zasvjedoči mi, da od molusca *Campylaea umbilicaris* var. *Croatica* i na tjemenci Suhoga vrha prebiva. To je sada najviša poznata mi tačka u domovini, gdje sam ovu liepu odliku našao. Inače ne opazih ni kukčića, niti sam vidio leptirića, samo daleko od sebe jednoga sokola, koji je puste stiene obletavao.

Od humke još smo se dalje preko kamenja uputili bili, a tad rekoh lugaru, da nam potraži travnato mjesto, gdje bi sjeli i odpočinuli. Ne nadje ga, jer ne ima trave, što bi rukom pokrio i zato se spustismo malo niz obronak, gdje posjedasmo na kamenje, da štogod založimo, jer nismo još ni zarezak hljeba okusili bili. Gledajuć preda se, tužno se izitalo ono sivo i golo kamenje, na kojem se nijedan borić nije zelenio; suh je kamen, suha stiena, s toga ga pravo »Suhim vrhom« ozvalo. Pa ovaj kraj, da su po priči, vile za svoj stan odabrale, jer da se vrata svaki dan o podne otvaraju, na koja vile planinkinje izlaze. Tekar dalje s desne strane porasao je borić, a gdje on prestaje, tu počimlje slaba bukova šuma, u kojoj je porasao i javor.

Ako je čovjek i okružen onim silnim kamenjem, to se oko ipak nasladjuje, kad ga upraviš na krasne prediele mile ti domovine. Upravo pred nama uzdizao se poput sladorova klobuka Fratrovac; na desno Obruč, koji je s ove strane i šumom zarasao, dočim pod njim i Suhim vrhom leži onaj grozni kraj, što ga Pakleno ozvaše. Svrneš li okom preko Suhoga vrha, gledaš mrku Veliku Kapelu, sivi Velebit i sveto naše more, koje se stere medju žalom i otocima poput

zamašna jezera. Učka gora, koju sam već toliko puta gledao, osobito se liepo iztiče, pa kad joj slediš bilo, zapne ti oko na jednom na kranjskim planinama, u kojih se osovio Nanos i Snježnik, kojega naši »Kastavski Snježnik« zovu. Od njega simo, eto ti našega Snježnika (1506 m.), Velikoga Risnjaka (1527 m.) i mnogo drugih bregova hrvatske Švice, dočim se tamo daleko, daleko gubi u magli visoka i šumovita Bjelolasica. Što se sa Suhoga vrha osobito krasno razabire, to je naše slavljeno Grobničko polje, kojega se svaki Hrvat s ponosom sjeća:

I dok bude grobničkih kamena,
Cvast će dika našega plemena!

(„Trnule“.)

Kad smo odpočinuli, spremismo se na put, nu kuda da krenemo, to ipak nijedan nije znao, valjalo je dakle put projektirati. Išao sam taj dan krajem, kakova u domovini još nisam vidio, te sam zato rado i na trud i muku zaboravio. Iduć obronkom, valjalo nam se opet probijati kroz borić. Lugar je htio da ide dalje, kad zapazim strašnu ponikvu medju Fratrovcem i Suhim vrhom, te mu doviknem, neka se drži desne ruke. Dodjosmo u šumu i za malo opazih, da je pred nama opet ponikva, koju moradosmo obaći. Mučan bijaše to put! Od kamena na kamen, od stiene do stiene morao sam stupati, dok mi napokon dovikne lugar, da ću na put doći. I dodjoh, ali kakav bijaše to put?! Hrpa izprebacana kamenja, na kojem se ipak odavahu čovječje noge, a još k tomu i nasječena stabla. Ovuda su ovčari sa Grobničkog polja svoja stada do Suhoga vrha poganjali, a da se ne izgube, morali su nasjeći mnogu bukvu, javor ili smreku. I to smo prekamicali. Sad smo išli neko vrijeme šumom, kako smo najbolje znali i kad sam mislio, da ćemo naskoro do staze, dodjosmo u treću manju ponikvu. Izmučeni, posjedosmo na jednu mahovinom obraslu stienu i tu me upozori lugar, da je još takovih ponikava, i da ćemo sada doći u jednu, u kojoj ima vječna sniega. Akoprem sam što takova vidio još god. 1874. na Velikoj Kapeli, poslije na Risnjaku, posjetio i špilju ledenicu kod Mrkoplja itd., opet me zanimala i ta snježnica, kako naime zovu ponikvu sniegom napunjenu.

Nismo dugo išli, kad se spustismo malo u nizzolicu i evo nas kod snježnice. Čovjek ju odmah ne opazi, jer se u dno velike ponikve uvalila.

Sa sjevero-iztočne strane uzdižu se ogromne osovne vapnene stiene, kakovih sam samo na Velebitu vidio, mjestimice gole, a mjestimice obrasle grmljem, pak baš i smrekama (omorikama). Ima smreka, koje su tu na pećinu kao posjele, kraj debla razpuzio se po kamenu kao da je od tiesta, dočim se korenje teško probija, lamajući tvrdu kam. Podnožje je stiena izšupljeno, kao da je podprano, s toga se je i mnoga stiena nagnula, pa će se prije ili poslije u snježnicu strovaliti. Na okolo ove ogromne ponikve uzdižu se dosta kržljave omorike i bukve, a najbujnije su u toj ugodnoj hladovini porasle razne tajnocvjetke, dočim je tu i tamo pećine okitila po koja *Campanula rotundifolia* sa nježnom *Moehringia muscosa*. Nožem sam na jednoj stieni izkopao *Carex tenuis* (*C. compressa*), vrst šaša, koja je u nas do sada nadjena samo na Visočici i Plešivici u Lici. Od tajnocvjetaka bijaše ovdje ciela sbirka; našao sam *Aspidium aculeatum*, *Asplenium Robertianum*, *Cystopteris fragilis* var. *augustata*, *C. alpina*, *Aspidium Lonchitis*, *Polystichum rigidum*, *Asplenium viride* i *Scolopendrium officinarum*.

Od stiena, na kojima sam ove liepe cryptogame sabirao, pada dno ponikve na koso, a kad sam malo popošao, zaustave me opet pećine, a popev se na jednu, zagledam tu groznu snježnicu. Popade me strava i na jedan sam kamen morao sjesti. Smiriv se, svrnem okom u dubljinu ponikve, u kojoj bijaše na vozove sniega. Ova snježnica veoma je duboka, grozne stiene padaju sa svih strana osovno, a skoro u sredini uzdigla se čunjasta hrid, okićena raznolikim grmljem. Dugo sam gledao tu strahotu, nastojao ju obaći, ali se to bez pogibelji života nikako ne bi dalo. Pa ako i je ta snježnica toli grozna, to se ipak u nju spuštaju ugljari i drvvari, kad im uzmanjka vode. S desne strane nagnulo se dno nešto na koso, stiene nisu tako strašne i s ove strane spuštaju se po oklaštrenoj smreki u dubljinu, nagrabe snieg, tope ga i piju. Koliko

Veliki Risnjak

muke stoji takav napitak, koliko vrijedi jedna kapljica vode, kad te ljude u planini žedja mori i muči?! —

Moje ga lugara nije snježnica zanimala, on je liepo na trulu kladu posjeo i iz svoje lule guste dimove odbijao. Složiv u svežanj sabrano bilje, podjosmo lagano uz pomenute stiene, popesmo se uzbrdice, izadjosmo na otvor kao kamenita vrata i dodjosmo — kamo? opet u ponikvu, okruženu takodjer visokim stienama, što se i sa suprotne strane kao vrata otvaraju. Nu i na desno razpukoše se stiene, pa kad sam se do njih uzpeo, evo pred menom opet duboke i šumom zarasle ponikve. U prvoj ponikvi u veliko se razbujalo ruža alpinska (*Rosa alpina* f. *atrichophylla*), a uz nju porasla borovnica (*Vaccinium Myrtillus*).

Već kod snježnice upozori me lugar, da od nekuda ljudi dolaze, a ovdje sastasmo dva garava ugljara, koji nas upitahu, koliko je sati, nu kad su opazili, da je lugar oprćen sa dva barilca, umoliše me, da im dadem malo piti. Okrepivši se, krenu dalje, a mi uzbrdice. Išli smo, ali ne dugo i opet dodjosmo u ponikvu, a kad izadjosmo, obazrem se, okruže me silne stiene i opet bijasmo u ponikvi na desno koje je puknuo ogroman ponor, natrpan vječnim sniegom.

Pa da ovaj kraj nije strašan, pa da ga narod nije dobro okrstio, ozvav ga »Pakleno?« Duše mi, pravi pakao, koji nismo dokrajčili, jer je toga još puno za obaći; ima u Paklenu do stotinu tako groznih ponikava, ima još i silnijih stiena, koje se na daleko protegnuše, a kriju možda i koju čudnoliku špilju ledenicu ili sigastim prilikama ukrašenu. Kad bi čovjek htio obaći i izpitati cijelo Pakleno, trebao bi k tomu više dana i bolja sredstva, nego li bijahu žalibože moja.

Više sam još toga želio vidjeti, ali noge, siromašne noge, jedva jedvice da su me nosile. Išao sam za lugarom podugo, neprogovoriv ni rieči, pazio on, pazio ja kuda idemo, gdje da sigurnije stanemo, kako da stienu obadjamo, na nju se uzpnemo i opet s nje spustimo.

Nu i na tom me putu priroda odštetila, jer sam našao ždralinjak debelokorjeni (*Geranium macrorrhizum*), *Polygonatum multiflorum*, za kojega mi lugar reče, da ga »koščak« zovu i za liek rabe. Od trava namjerio sam se na prekrasnu vrst zečjaka *Aira altissima*, koja je u Flora Croatiača opisana, ali bez označena staništa. Nalična predjela, kao što je Pakleno, teško da ima u domovini; možda da ga krije gorostasni Velebit. Još je jedno, što ovu čamovinu označuje, a to je ona grobna tišina. Badava sam prisluškiavao, niti glaska jedne ptice, nit traga drugoj kojoj životinji. Pa što da i tu radi, u takovu kraju, gdje se je priroda svom strahotom svojom iztaknula. Odlahnulo mi, kad sam opazio, da smo ponikve prošli; oko 11 sati izadjosmo na gorski kraj sa iztočne strane Obruča, što ga »Pod planine« zovu. Tu smo sada sjeli, da se odmorimo nakon puta, kojim smo se četiri sata ponikvama probijali. Prije počinka obašao sam nekoje bližnje stiene, da vidim je li od uzlaza na Obruč koja nova biljka procvala. Našao sam u najbujnijem cvietu otrovni modri jadić (*Aconitum Napellus* var. *angustisectum*) *Prunella grandiflora*, *Dianthus silvestris* var. *virgineus*, vrst karanfilja sa grimizno crvenim cvietovi, *Calamintha thymifolia*, *Silene petraea*, *Campanula liniifolia*; od trava *Phleum triginum*, koji je nov za floru hrvatsku.

Poslije odmora upita me lugar, kuda da krenemo. Mene je osobito zanimalo kraj oko Čunine glave. Ovaj je vrh veoma zanimiv, te se sa Grobničkoga polja liepo iztiče, jer je tako pravilno čunjast, kao da ga tokar na svojoj klupi izradio. Pravilnijega briega ili vrha ovoga oblika nisam u domovini vidio. Strana prama moru posve je pusta i travom obrasla, a ona na sjeveru samo je prama tjemenci plješiva, onda travnata i napokon tako na gusto borićem obrasla, da se preko njega ne bi dva sata probio. Na Čuninoj glavi prvi sam put vidio šumu borića, kojeg dalmatinski Hrvati »klekovina« zovu.

Kad smo obašli podnožje vrha na jednom se zaustavi lugar, a pred njime skoči naš mali pas.

— Zmija! gospodine, zmija! Pohitim i vidim gadnu pepeljušu (*Vipera Ammodytes*), kako se smotala bila, glavu iztaknula i psića čekala. Zaglavio bi siromah bio, da nisam u horu lugaru doviknuo, neka ga brzo odmakne. Zmija ležala je nepomično i onda, kad sam za štapom

segnuo, uzdajući se u svoje strašno oružje, u otrovne zube svoje. Napokon se spusti niz obronak, gdje pod udarci kamenja dokrajči.

Iduć dalje, upozori me lugar, da ćemo doći do žive vode »Hahlič« zване; nu ja sam se osvjedočio, da to nije živa voda, već samo kišnica, a da nije slastna, svjedoči bilje, koje se u njoj razbujalo. *Chara foetida* i *Potamogeton crispus* nisu ovdje riedki, a komu je poznat neugodan vonj parožnjača, taj znade, da i voda od njih zaudara. Dakako da ovu vodu prema drugim kalom oko Grobničkoga polja osobito iztiču, te su ona dva, tri kala i kamenjem obzidali. Kad je košnja, vrvi ovdje ljudima. Sada smo se spuštali niz travnati obronak brzo i tu mi je na lievo pao u oči krasan predjel što »Za podi« zovu. To je dugo travnato korito, kojemu se s obih strana uzdižu zeleni briegovi, razpucani od mnogobrojnih žljebova. Ovo je jedan od ponajljepših krajeva oko Grobničkoga polja.

Iduć, sabrao sam nekoje biljke, kao *Alsine liniflora*, *Inula ensifolia*, *Molinia caerulea*, vrst trave, kojoj je vlat samo u pridanku koljenasta. Napokon ostavimo i travnike i dodjosmo do pećinasta kraja »Za črna stien«, za koji mi lugar reče, da se tako zove, što je malo dalje jedan veli crni školj (pećina). Koliko sam mogao razabrati, mora da je ovdje dosta liepa bilja. Pokupio sam *Scabiosa graminifolia*, *Aster Amellus*, u plodu *Cytisus holopetalus*, vidio i jedan odcvali iztrošeni *Iris*, koji se nije dao označiti.

Staza, što uz stiene vodi, veoma je uzka, mjestimice i pogibeljna, pak me je lugar upozorio na jedno mjesto, gdje se je jedan seljak sa dva centa siena strmoglavio, ali živ ostao.

Još smo imali proći kamenitim strmcem, a zatim dodjosmo na ravnicu upravo nad dumaču Borovnicu od kuda krenusmo preko liepa borika, a bijaše to prvi na dosadanjem mnogogodišnjem putovanju. Vrst bora, koja tu od naravi uspjeva, označio sam po češeriki kao *Pinus Laricio* var. *nigricans*. Stabla su povisoka, razgranjena i ciela se šuma čovjeka veoma ugodno dojmlje, nu opazio sam, da tu i tamo seljaci bezobzirce harače, jer za jedan slog siena cio bor posieku, ne obziruć se na štetu, koju tim nanašaju.

Za pol sata dodjosmo u jarak Bukovo, kojim sam i 4. srpnja prošao i upravo tu zahvati nas gusta kiša, te se moradosmo u guštik zakloniti. Na Grobničkom polju kod Podkilovca razstao sam se sa svojim dobrim vodičem: on krene put Grobnika, a ja preko polja do Čavala, kamo sam kao miš mokat prispio, jer me kiša baš usred polja ulovila bila.

KUKULJANSKO JEZERO.

Za Primorje i gorski kotar veoma su značajne ponikve, t. j. duboke uvale, koje postadoše usljed potresa ili ih stvorila voda. Ovako misli danas većina geologa, a liepo je to obrazložio i dokazao bečki geolog Tietze. Voda kemičkim uplivom svojim vapneno kamenje lahko raztvora i razstavlja, usljed čega nastanu u zemaljskoj utrobi veće ili manje šupljine prerazna oblika i veličine, koje zovemo špiljama. Kada se svod špilje tako stanjio, da vanjskoga tereta ne podnaša, tad ponikne i stvori ponikvu. Našemu je narodu postanak ponikava svakako poznat; on je prigodno i gledao kako postaju, pa ih po »ponicanju« (propadanju) tla tako ozvao. Ima i sada špilja sa čitavim brežuljcima narušena kamenja. U našoj se domovini to liepo iztiče u Samogradu kod Perušića, a u gorskom kotaru u Muževoj kući kod Skrada.

Sve si ponikve u tom nalikuju, što su lievka oblika, veličine i dubljine su razne, jer mogu biti samo koji metar, ali i nekoliko stotina metara duboke. Ako je dno ponikve naplavljeno, tad je ono i obradjeno, plodovito, nu ta plodovitost ne potječe od crnice, već od formacije tla, jer da je tlo nepropusno, napunila bi se ponikva vodom i pretvorila u močvaru ili jezero, nu kako je tlo izšupljeno, to voda propada i tako plodovitost pospješava.

U našem Primorju ima više ponikava, nu najznamenitija je ona kod sela Kukuljanova u okolici bakarskoj; jer se poput Cirkničkoga jezera pretvara u periodičke jezero.

Ogromnu i do 300 m. duboku kukuljansku ponikvu obrubilo je jedanaest kamenih vrhova. Sa iztočne se je strane osovio čunjasti vrh Njigovo (455 m.) mjestimice obrasao šmrikom (*Juniperus*) i zimzelenim bršljanom, a mjestimice gol, golcat, sam žestok vapnjenak, na kojem ni mirisavi kuš (*Salvia officinalis*), ni trnovita diraka ne mogu uspjevati. Od ovoga vrha protegnula se kamenita Ravničina, do nje Goliš, a pod njim seoce Plosna. Dalje tamo evo ti Glavinova, pak visoke Tominove glavice, pod kojom se nasadilo Malo Vošće, a pod njim nanizalo seoce Ponikve sa 26 kuća i 170 duša. Dalje se uzdiže Seljački vrh, do njega tri puste grobničke glavice, razne u istinu veličine, nu mrtve, biele, s kojih tamna sjena na daleko pada.

Duboka sutjeska obrasla šmrikom, jasenom i pahuljastim hrastovima, razstavlja ovaj vrh od Gradine (293 m.). Puk priča, da je u staro doba ovdje stajao grčki grad, a nedaleko crkvice i druge sgrade. Sljedeći otegnuti vrh zove se Vojsko (386 m.), gubeć se polagano u Bovanu i Učivcu (333 m.). Izmedju Njigova i Učivca svija se pruga željeznička i jedva što je vlak ostavio Zalu dragu, projuri kratkim prorovom i naleti nad ponikvu.

Kad bi pomenutimi vrhovi utro stazu, trebao bi putujući sigurno poldrugi sat, dok bi Kukuljansko jezero zaokružio. Dno jezera zaprema jednu trećinu milje, a dieli se na Veli i Mali lug.

Veli se je lug zaokružio i prava je oaza medju ovim pustim kamenitim vrhovima. Kada čovjek od Kukuljanova pričcem krene prama jezeru, proći mu je krajem, gdje je kras svu svoju moć razvio. Koliko ti oko siže, ništa već stiena do stiene, griža do griže, koje strše iz zemlje ne baš previsoko, dočim je na okolo sve puno raztrešena, zvonka i oštrobida kamenja. Nije tu na uru daleko porasao ovisok grm ili sjenato stabalce, pod kojim bi se odmorio, sve je nizko, sve kržljivo i žalostno, jer prisluškiavao koliko te volja, ne razabireš glaska; ista gušterica tu je

riedka! Nu ne da se opisati čuvstvo, koje čovjeka obuzme, kad je taj mrtvi kras ostavio, došao na rub Kukuljanskoga jezera i zagledao bujni Veli lug. Tu se u redovima pružaju njivice, po kojima se sije kukuruz, pšenica, ječam ili sadi krumpir, zelje i grah — trkljaš; ima u samom dnu i na obroncima nekih vrhova vinogradića, a ne manjka ni šuma; jedna je na podnožju Učivca, druga u Malom lugu, a treća pod vrhom Vojsko. Nekoč bijaše dakako cijela ponikva šumom zarasla, koja nam svoju spomen sa nekoliko stabala samo u imenu Veloga i Maloga luga sačuvala.

Veli je lug naplavina, zemlja je na 1—3 m. debela i tako sipka, da noge u nju propadaju. Ne treba je gnojiti, a plodi bogato i svaki prirod u ovoj dubljini brzo dozrieva. Sva ova zemlja bijaše po vrhovima, nu kad šume izsjekoše, voda ju po malo izprala i ovdje staložila. Dovaljena kamenja ima samo uz kraj, a sreća je, što Veli lug ne protiče ni jedan potok, koji bi ga onda pretvarao u neplodno zemljište, kao što se to događa u jednom dielu Ličkoga i Grobničkoga polja.

Mali je lug pust i leži nešto niže od Veloga luga. Nekoliko vinogradića uzdiže se samo s desne strane, a inače mu je dno zarašćeno na gusto sa grmljem, naročito svibovinom (*Cornus sanguinea*). Na jednom je mjestu mala šumica bodljivim i trnovitim grmljem tako zarasla, da se u nju ne može. Sama je zemlja žutkasta, ilovasta, neplodna, s toga i pusta. — Ova neplodnost potiče od silne vode, koja Mali lug zaplavljuje i često sav prirod uništuje. Voda nahrupi na dva otvora. Prvi je u samom dnu, u guštiku Šipačini, te je neznatna jama do 3 m. široka i toliko duboka. Promatraš li ju, ne bi nikada mislio, da ona toliku vodu izbacuje, nu obazreš li se Malim lugom, o protivnom ćeš se uvjeriti, jer je na okolo od vode sve zamuljeno, a gdje god ima »suplava«, kako Ponikvarci zovu doplavljeno vlačje, sitnije granje, mulj, do tamo je prije voda sizala. Od Šipačine izrovala si je voda korito, kojim odtječe do na kraj Malog luga, gdje uvire.

Drugi otvor, i to ždrielo Dvorinu, izjela je voda u sutjesku Seljačkoga vrha. Kada je malo vode, tad zaplavljuje samo Mali lug i dospije do vršića, što ga dieli od Velikog luga; nu kad se je Mali lug izpunio, diže se ona nad pećine i ruši jakim slapom i šumom i u V. lug. Sada se cijela ponikva pretvara u krasno jezero, kojemu u našoj domovini po položaju ne ima premca. Voda se digne na 6—8 m., dapače je jednoč zalila i seoce Ponikve. Bijaše to na Andrijinje prije 65 godina, te je do Božića tako narasla, da je žitelje digla iz kuća i da su bačve konopima morali vezati. Od onda ne bijaše takove poplave, nu Mali lug leži dvie trećine godine pod vodom. Kada voda Veli lug zaplavi, leži ona ovdje dugo, jer nisam nigdje našao ždriela, kojim bi odtjecala, nu svakako je tlo pod crnicom izšupljeno, kojim šupljinama ona silna voda odlazi.

Krasno je s proljeća ili pod jesen gledati na jezero s kojega vrha! Na okolo kameniti vrhovi, zelene šumice, sočne livadice, a duboko pod tobom zelena voda, u kojoj se obale zrcale, oblaci plivaju, a u noći se mjesec sa zvjezdicama kupa, ugodno se dojmilje čovječje duše. Sve to uzveličava i osobiti šum vode iz tolike dubljine, kad se on čas jakim, čas tihanim romonom odaje, čas opet pritaji, kao da ne teče. I u kasnoj je jeseni vriedno ovamo doći, kad se mjesto vodenoga, magleno jezero ponikvom razlije. Vele, da je ponikva s jutra cielu godinu maglom zastrta. —

Kad su karlovačko-riečku prugu gradili, mišljahu mjernici, da bi možda moguće bilo vodovod urediti i bakarsku postaju vodom providiti; nu svaki se je pokušaj izjalovio. I Ponikvarci, koji oskudievaju na zdravoj pitkoj vodi, kopahu dosta duboko, ne bi li se na živu vodu namjerili, ali uzalud su se trudili.

Pita se, odkuda dolazi tolika voda, gdje propada ili provaljuje?

Kada bi voda dolazila sa naokoličnih vrhova, rušec se niz njihove obronke, tad bi to bila obična poplava, nu tomu nije tako. Voda, što ovaj kraj u jezero pretvara, dolazi najvećma s dola, a pomanje sa vrhova, koji vodu propuštaju. Na isti onaj otvor u Šipačini, na koji voda provaljuje, opet i propada, kao i na pomenuta ždriela. Pa i ona voda, koja se ruši iz Dvorine, nije sa obronaka. Da ovaj zanimivi pojav protumačimo, treba nam malo segnuti do Grobničkoga polja.

Spomenuli smo sprieda, da se na sjevero-istočnom kraju toga polja uzdignuo sklop obručki, otkud se povlači ciela povorka drugih visokih vrhova. Na podnožju obručkoga sklopa stere se prostrana i pusta kamenita ravnica Sijevica, sižuć od Podkilovca do istarske medje. Kada se snieg po vrhovima topi ili kad zaredaju trajni jesenski daždi: tad se na podnožju Sijevice, istočnoga diela sklopa i ostalih vrhova, pojavljuju jake bujice, koje smo kod opisa Grobničkoga polja spomenuli. Sve te bujice propadaju u ponore ili zaplavljavaju istočni dio polja. Sva voda kao kroz rešeto na Sijevici i u okolišu propada, te poslije provaljuje. Nutrina dakle Sijevice i okoliša mora da je sva izšupljena, pa kad se šupljine vodom napune, onda ju izbacuju.

Kako Kukuljansko jezero duboko pod Grobničkim poljem leži, to ona silna voda ovdje djelomice provaljuje, izašli sami potoci ili ne izašli. Spomenusmo, da voda na dva ždriela provaljuje, a sada nam je malo razmotriti, kako to biva.

Pod Grobničkim poljem ima šupljina, jer da ih ne ima, ne bi ni pomenuti potoci mogli ponirati, nu te šupljine ne će biti jedne, već razne veličine, a međusobno sigurno osovima stienama odijeljene, koje ih i ogradjuju. Iz ovih šupljina provaljuje voda na Dvorinu, nu pod Malim lugom mora biti i drugih šupljina, u kojih se skuplja ona voda, koja probija u Šipačini.

I ove će šupljine biti osovnim stienama opasane, pa kada se napune, tad usljed osnovna tlaka vodu izbacuju. Kolik je pako tlak vode prama površini, svjedoči u Šipačini oveće razasuto kamenje, koja je voda izbacila.* I po tom bi imali prividno dva jezera: jedno na površini, a drugo u utrobi zemaljskoj.

Pod Velim lugom ne će biti takovih šupljina, jer tu voda nigdje ne provaljuje, a nagađati bismo mogli, da onaj humak, koji Veli lug od Maloga dieli, siže daleko u nutrinju zemaljsku, razstavljajući jednu šupljinu od druge, ili je Veli lug tako izšupljen, da se vodom ne može izpuniti.

Nu gdje izlazi voda, koja u Kukuljanskom jezeru ponire?

Ona provaljuje djelomice kod mora u Bakru, i to izpod kuća, što leže na podnožju vrha, na kojem se nanizao grad. Tuj izlazi na šupljine i napunjava bakarsku vodnicu »Jaz«, te je tako jaka, da okreće pet kolesa bakarskih mlinova. I dalje uz more provaljuje voda izpod jedne kuće, gdje je nekoč stajalo vrelo »Stienica«, koje zasipaše, a vodu cievju u more odvedoše.

Godine 1878., kad je ono počelo daždati mjeseca rujna i izmjenice daždilo sve do svibnja, bijaše voda u jezeru izvanredno visoka, i Mali lug zaplavljen još u lipnju. U Jazu bijaše voda tako velika, da je i onda preticala, kada splav otvoriše, akoprem inače redovito na dva kanala izlazi. Godinu dana kasnije izostaše jesenski daždi, Kukuljansko jezero bijaše bez vode, nu i Jaz bakarski i cieli žal morskog od Bakra do Bakarca, gdje inače voda na nekim mjestima i šumom provaljuje. Još u svibnju bijaše voda u Jazu samo 3 dm. visoka, što prouzroči veliku nevolju i mlinarovu žepu i naokoličnim selima, jer je sviet žito na Rieku morao nositi.

Godine 1882. izadjoše potoci na Grobničkom polju, Mali i Veli lug bijaše već u rujnu pun vode, ali i Jaz u Bakru, gdje je voda u studenu preticala.

Ima i znak, kada će voda provaliti u jezero; na Dvorinu se tada puši i dimi, a malo zatim provali voda.

Kada sve to razmotrimo, uvidit ćemo, da je Kukuljansko jezero, naše Cirkničko jezero, samo što je ovo dugačka ravnica, nad kojom se nižu brda i vrhovi. Voda provaljuje osovce i podnožjem briegova osobito Javornika. Uztvrditi mogu, da je naše jezero i zanimivije, jer dočim Cirkničkomu pritiče voda Golubinkom, Žirovnicom, Martinskim potokom i Lipsenjščicom, ima-

* Takovih primjera osnovnoga tlaka vode ima i druguda u domovini. Kada Dobra jako nabuji, ždrielo ju kod Ogulina ne može progutati, već se voda usljed osnovnoga tlaka povraća, preko kamenita korita razlije i kadkad jedan dio Ogulina zaplavi. Ovo sam vidlo god. 1874., kad je suvišna voda u špilju Bađanj i Medvjedicu propadala. — Isto se očituje kod Ličanke-Fužinarke, a još ljepše kod Kupeškoga jezera, iz kojega izlazi Kupa. Tuj voda s proljeća tako zakuha, da veliko kamenje iz silne dubljine izbacuje. — I na Cirkničkom jezeru vidio sam kod bljuvalnika Suha dolca veliko kamenje, što je voda izbacila.

demo mi na Grobničkom polju deset znatno zanimivijih ponornica, dočim na Cirkničkom jezeru samo Golubinka ponire.

Ako se čovjek po Cirkničkom jezeru može čamcem voziti, to bi se to i kod nas dalo; ako ima tamo lova, ima ga i kod nas. Pod jesen, kad se patke sele ili kad se s proljeća vraćaju, padaju na jezero; izadji s puškom, pa evo ti zanimiva lova.

Na lov u ove krajeve rado se zalazilo od starine, te se narod i danas sjeća dičnoga lovca Petra bana Zrinskoga. Moj sudrug Mate Sorić, učitelj kukuljanski, zabilježio je i ustupio mi liepu jednu lovačku sgodu o banu Petru.

Narod pripovieda: »Naš knez Petar Zrinski rado bi išao po lovu. Lov loveć, dodje jednoga dana nad same Ponikve, u kojima u ono vrijeme nije bila nego jedna jedina kuća porodice Vidačićeve. Kneza su pratile dvie sluge, a uza sebe vodio je i dva lovačka psa. Došla doba i knez je oćutio, da je umoran i gladan, pa odluči ići u Ponikve do kolibe Vidačićeve. Došav do kolibe, opazi na kućnome pragu babu Vidaljku. Nazvav joj dobar dan, upita ju:

»Imaš, babo, što za založiti?«

Baba odvrati: »Imam nešto, al me sram pred tebe donieti.«

Knez zapita: »Je li kruh?«

Ona odgovori: »Da, jest.«

Knez zapita dalje: »Je li za njega motika kopala i je li za njega plug orao?«

Baba odgovori: »Da, jest.«

Knez nastavi: »Daj, babo, kruh!«

Baba ode u kolibicu i donese knezu veliku sirčenu pogaču, a za nekoliko časaka donese i punu »dižu« vina. Prvi uzme u ruku pogaču knez Petar i počme sladko jesti kmetski krušac, zatim ju izruči jednome slugi i ovaj počme jesti. Drugi sluga nije htio toga kruha okusiti. Knez baci tada komad pogače jednomu psu, nu dobaciv drugi komad drugomu, taj ga je samo ponjušio i na zemlji ostavio. Videć to knez Petar, razljuti se i reče slugi:

»Evo tebi tvoje plaće, ja te više ne trebam; zar si ti bolji od tvog gospodara, komu je kmetski kruh dobar?« Psu pako, koji nije htio jesti sirčane pogače, uzme život, ubivši ga na istom mjestu iz puške. Prije nego je knez krenuo prama svomu kaštelu, upita babu Vidaljku: »Sto pitaš, babo, od mene za ovaj ručak? Pitaj slobodno, ja sam pripravan dati, ako hoćeš, sve ovo zemljište« — pokazav prstom na Veli i Mali lug. Baba ga zamoli za nješto zemlje medju »Lugi«, a knez joj to dragovoljno dao, rekav joj: »Nek ti bude, što si me pitala.«

Zemlja medju »Lugi« zove se još i dan danas: »Zemlja Vidaljkina«. — Želiš li sve potanko razgledati, spusti se i do Veloga luga, nu koji je onom stazom prošao, taj toga puta tako na skoro ne će zaboraviti. Ne ima tu utrte ili poravnane staze, već se put medju kamenjem i pećinama probija i velikom strminom spušta. Čovjek mora na svaki korak paziti i dobro razgledati, kamo će nogu položiti. Kako sviet samo ovom stazom prolazi, to se je kamenje mjestimice posve izgladilo i na takovu gladku mjestu lahko bi nastradao. Mučno, teško se silazi, jer je na okolo stiena do stiene, po kojoj se zeleni zimzelena šmrika, mirisava bresina, ljekoviti kuš, miloduho smilje, bodljava diraka uz koj zakržljavi grmić jasena. Dok dodješ do nekoga zaravanjka, mnogo si puta znoj otro, nu zato ti godi, kad te za malo primi hladovita šuma, gdje možeš odmoriti i odahnuti.

U ovoj šumici, u kojoj je poraslo do stotinu stabala, odmaraju i seljaci kad zemljišta obraduju, jer na daleko ne ima nigdje hlada. Ovdje sam uvijek rado počivao, kad sam ove zanimive krajeve obilazio. Ova mi je šumica i zato osobito mila, što je na njezinim livadama porasla mnoga riedka bilina. Dodješ li simo u mjeseca travnja, iznenadjuje te miloduha »ponikvarica« (*Narcissus radiiflorus*), kako seljaci ovu preriedku biljku zovu, a porasla je i ljubica pustena (*Viola hirta*), kačja preslica (*Muscari*) i mnoga druga riedka biljka.

Preko Veloga i Maloga luga vodi okrajkom kamenita staza medju dosta gustom šikarom i dovede te opet u jednu šumu u Malom lugu. Drveće nije na gusto poraslo, ali je hlad ipak ugodan, te se i tu čovjek rado odmara, pa i treba da počine, jer mu se za malo valja uzpinjati,

kamenim kolnikom. Mnogo puta staneš, mnogo puta dahneš, dok si se dokopao kukuljanske ceste. Dokrajčiv kolni put, staneš i rado se okreneš, da vidiš ponikvu, kojom si prošao, da vidiš visinu, na koju si se popeo. Uzpinjać se, zaustavlja ti se oko i nehotice na lievom kamenitom i raztrganom vrhu, kamo ga rog govedarov navraća. Po tom strašnom kamenju pasu krave, pasu ovce kukuljanske, medju kojima stoji na hridi i čobanin sa govedarom, na kakovu stienu sjeo im i vjerni pas, strižuć očima na sve strane. Kamenje je na površini golo kao dlan i badava traži oko bilo kakovu bujniju zelen, osim kržljava, bodljava grma; nu medju razpuklinama, medju stienama ima ipak toliko paše, da se blago nekako prehrani. Kolike li razlike medju primorskom i gornjo-hrvatskom kravom! Ova se lagano pomiče, paseć po dalekoj ledini ili tratini, dočim se ona trudi i muči medju ovim stienama, te se pasuć potuče i često rani. Gornjo-hrvatskoj su kravi papci prosti, jer nije straha, da će ih razkinuti, nu primorska je krava podkovaná i mora radi paše biti podkovaná. Pa takovu pašu ima ona jedan dan, drugi dan; od rana proljeća do konca jeseni.

Izašav iz te zaparne dubljine, zagledaš Učku goru, a tamo prama sjevero-zapadu impozantni obručki sklop i cio lanac kamenitih vrhova, što se pred tobom protegnuše i kasno još s proljeća bieli se kapa visokoga Risnjaka. Nigdje u Primorju ne iztiču se primorski vrhovi tako slikovito, kao s ovoga mjesta, kad si se iz one dubljine uzpeo. Ravno pred tobom zakrilio se je medju bujnu zelen Cernik, dalje tamo Čavle, pa Grobnik.

Dugačkim putem ulaziš u otegnuto Kukuljanovo, liepo, veliko i čisto mjesto, koje iz daleka nalikuje više gradiću, nego li selu. Izpod kukuljanskih kuća pružaju se vinogradi ogradjeni radi bure takodjer dugačkim gromačama, u kojima se šire hladovite smokve, bademi, trešnje i druge voćke, dočim se na lehama sije pšenica, ječam, sadi krumpir. Žitelji se bave ponešto trgovinom, nu većim su dielom pomorci, koji plove po svih morih širokoga svieta.

Kako je vapneno tlo u Primorju puno šupljina, nije čudo, da imade malo vrela i da narod i ovdje na pitkoj vodi oskudieva, jer često provaljuje na nepristupnim mjestima, a često u takovim krajevima, koji nisu napučeni. Prava je blagodat za one krajeve, gdje ima pjeskara, škrljevca ili u obće nepropustna tla, jer ovi onda pitkom vodom obiluju; tu ima dosta vrela, tu žubore potočići sa svih strana. Ciela kukuljanska župa ne ima jednoga vrela, tu su samo dvie tri kapnice, po primorsku »šterne«, dočim narod vodu iz kala pije, njom se umiva, njom kuha i pere. Jedna je lokva pod, a druga nad selom, pa da ne vidiš, kako žene onu žutu, gustu vodu, po kojoj žabe, zmiје, vodenjaci i drugi gamad pliva, u lodrice pune, ne bi vjerovao, da to ljudi piju i da mogu piti. Uz sve to mjesto je sretno, koje ima i takovu lokvu, jer kad im ona presiše, tada selo malo da ne proplače, jer mora po vodu k moru, što je za ljetne omare velika muka. Imućniji dadu si vodu nositi i plaćaju za lodricu 16—18 novčića.

Takovi su hidrografski odnošaji ne samo na Kukuljanovu, već i na Krasici, Praputnjaku, Hreljinu i po drugim primorskim mjestima, gdje mjestimice zemlja kroz cielu godinu vode ni za suzu ne iztisne. Neda se opisati ona bol, kad Primorac gleda, gdje mu potrebita voda bezkorisno u zemlju propada, a ne bi se dalo opisati ono zadovoljstvo, kad bi Kukuljanovo imalo stoti dio one vode, koja u jezeru ponire.

D R À G A.

Iza Bakra uzdiže se kameniti vrh Kalvarija preko kojega se svija cesta sagrađena u petnaestom vieku. Ovu cestu sagrađiše gospodari staroga grada Bakra, knezovi Zrinski. Cesta ima više nastupa i kamenjem je na kamenu potaracana, te bijaše u ono doba jedina, koja spajaše Trsat, odnosno Rieku, sa gradom Bakrom. U začetku uzpinješ se medju vinogradima, nu tad zavineš prama Bukovu, šumici šetilja, glangulića i jasena.

Hladovita ova šumica za dnevne je pripeke južnoga sunca ugodno pristanište seljaka i seljakinja, koji ovuda silaze i uzlaze. Žene, ovezav plašćenicom teško breme, prte se uzbrdice lagano, jer je cesta puna raztrešena kamenja, medju kojim je samo toliko prostora, da možeš koracati. U Bukovu skidaju breme, tu si u hladu otaru debeli znoj, tu počivajuć čavrljaju, a tad kreću cestom ili priečcem dalje. Kad uz put sastaneš ženu, koja se pod bremenom skoro do zemlje sagnulu, pa te prolazeć sa »Bog!« pozdravlja, pričinja ti se, da imaš pred sobom ne zemaljsko biće, već blaženu nebesnicu, kako to veli nadvojvoda Ljudevit Salvator u svom djelu o gradu Bakru.

Malo ima šumica oko Bakra tako ugodnih, kao što je Bukovo, u kojem strše i povisoke stiene, medju kojima ima i travnatih mjesta. Ovdje možeš sjesti i izmedju granja viriti na azurno more bakarskoga zalieva. Dva puta se s proljeća iztiče Bukovo. Kad je procvao šetilj (vrst javora) tad od sumporastih cvietova ciela šumica požuti, a malo kasnije, kad procvate jasen, sva opet zabieli. Nu kad se je u travnju sa daleka puta povratio milopojac slavulj, tad mi bijaše Bukovo milo, kao nijedna šumica oko Bakra. S jutra, pod večer do kasno u noć, sav si očaran, jer ti uho u jedan mah prisluškuje pet, šest slavulja, koji se svojim biglisanjem reć bi natječu kao da znadu, da ih tvoje uho prisluškuje. I u zimi Bukovo je zanimivo, jer što je u ljeti na ovom kamu u istinu bujna zelen prikrivala, to se sada odaje. Obrubio je tu i tamo pećine zimzelene veprinac (*Ruscus aculeatus*), koji i usried zime cvate, bršljan mnogolični, po koja šmrika i bodljava vrst šparoge (*Asparagus acutifolius*), plazeć po grmlju ili se penjuć na stablo i dva, tri metra visoko.

Ostaviv Bukovo, ostavlja te jednim mahom i ona bujna zelen, jer se opet s jedne i s druge strane stere kamen, raztrešen i razkliman, na kojem nije poraslo ni stabalce, koje bi te nadmašilo svojom visinom. Zemlje ima tek toliko, da diraka, crni trn i ostružice samo kržljave, dočim drugomu bilju ovo mršavo tlo prija. Tri su biljke za vrh Kalvariju veoma značajne. Mjeseca lipnja procvate kuš ili žalfija ljekovita (*Salvia officinalis*) u mnogo tisuća pojedinaca tako, da se ono sivo kamenje premetne u jednu nebesku modrinu. To je miomiris, to zuj pčela i zuj drugih zareznika, kao u malo kojem kraju primorskome. Tamo u srpnju zamieni kuš žuto-cvjeta i pusteno smilje, cvatuć pojedince do mjeseca prosinca, dočim u jeseni sva Kalvarija zamiriši od raznobojne bresine, na kojoj marne pčele takodjer rado pasu.

Na lievo od ceste, kojom još uvijek uzlaziš, uklopio se medju pećine dubok dolac, pun vinograda, nad kojima se kočje raztrgane i malone biele stiene, kojim po obliku oko Bakra ne ima premca. Gdje one prestaju, tamo počimlje jedna primorska riedkost, — zimzelena šuma morske borovice ili šmrike, koju u zimi obletavaju šmrekuljari (*Turdus pilaris*), hraneć

se šmrikuljami, crvenim plodom ove borovice. Tkogod ovuda prolazi, toga ova šumica zaustavlja, jer ta borovica nije grmolika, već poraste poput visokih stabala, te je najljepši zimski nakit okolice bakarske. Ima stabala do 5 m. visokih; deblo je preko 2 m. visoko, ima u dnu po 90, a u sredini po 86 cm. u objamu, a pojedine svrži 50—55 cm.

Minuv crkvicu, sagradjenu po knezu Karini, Bakraninu, god. 1707., i tri propela, koja s Trsata se vraćajući hodočastnici obilaze, približio si se k seocu Sv. Kuzme (206 m.), koje se

U l a z u b a k a r s k i z a l i e v .

tu na tjemenci Kalvarije pribralo. Okreneš li se sada i zatočiš li okom odavle, srdce ti se od milinja raztapa, gledajuć okolicu bakarsku.

Golo i raztrgano kamenje po nekojim vrhovima, zelene šumice po obroncima i podnožju njihovu, zelene kotline, bujne livadice, umiljati vinogradi, hladovitim smokvama, sivim maslinama i vrbama, mlične ceste s obih strana, more, što se pružilo poput jezera puno zatona i zatonića,

biele brodice i ploveće barke, daleko tamo gorostasni Velebit sa Senjskim bîlom, na okolo bjeleća se sela, pod tobom grad Bakar, a nad tobom nebo one južne modrine: sve su to krasote, koje jednim mahom pregledavaš.

Tuj na cesti, ili kojoj stieni, stojiš kao prikovan, oko se nasladjuje, duša razblažuje, a usta ti šapuću kao na molitvu: »Hvala ti, dobri Bože, što si nam otačbinu tako divnim krajem ukrasio!«

Seoce Sv. Kuzme liepo je i čisto, svaka kuća obieljena i po kojim stablom okićena, a u ugodnoj zeleni omašnih šestilja stoji tu i crkva sv. Kuzme, i samo što si kraj nje prošao, dolaziš na zaravanjak, odkuda gledaš s ljepote daleko znanu Dràgu.

Protegla se ova bujna dolina na sat daleko, i to od Sv. Kuzme do Orehovice, gdje ju kameniti vrhovi odijeljuju od doline Rječine. Dràga je obrubljena kamenitim vrhovima krednoga vapnenca, koji su prama tjemenicam goli, a po obroncih sitnogoricom i šumama obrasli, u kojih se zelene pahuljasti hrastovi, klenovi, briestovi, jasei, judovi, dočim tu i tamo ne vidiš ino do onizke šmrike, koja i na golim pećinama uspieva. Samo dno doline pokriveno je livadama i vinogradima, u kojih rodi poznato dražko vino. Livade su obrasle dosta bujnom travom i prava je slast njima lutati s proljeća, tamo u mjesecu travnju, kada se priroda najljepšimi miljenci okitila. Tako lutajuć dolaziš i do predjela »Grmlje« zvanog, gdje te iznenadjuje i vrelašće bistre vode i veoma ugodan hlad, u kojem se žuti i krasna alpinka *Senecio alpestris* var. *ovirensis*, koja je ovdje znatno bujnija, nego na Velikom Risnjaku. Zaista zanimivo, riedko kađ uz more nabasaš na to čedo alpinske flore!

Desnom stranom doline pruža se gvozdeni put, tu i tamo preko povisokih nasipa. Prije što vlak u dolinu naleti, sieče kod Sv. Ane dugačku i visoku stieniu, zalazi na veliki nasip, uzpinje se k podnožju vrhova, probija tu mnogu stieniu, dok se opet ne uzpne na veliki nasip kod sela Ketine, od kuda se, prosjekav drugu dugačku stieniu, prama Zaloj dràgi svijja. Kad je vlak ostavio prosjek kod Sv. Ane, svatko, putujući rado, iztakne glavu, da si pase oko na dolini dražkoj.

Nu kad si došao na pomenuti zaravanjak, ne zagledaš samo bujnu dolinu, već ti se odmah zabieli i selo Dràga gornja (255 m.), pribrav se uz samu cestu, a dalje tamo crkva sv. Jakova. Na desno ti se iztiče velebni sklop obručki, otegnuto selo Kukuljanovo i druge primorske glavice. Ravno pred tobom puca ti vidik na jedan dio Istrije, gdje se u maglušastoj kopreni iztiče starodavni grad Kastav, svinuv se čunjasto oko kamenita vrha. Popneš li se na vrh Sopalj, zagledat ćeš sjeverno gorostasni Risnjak, Sniežnik i strašno raztrgani Kamenjak.

Spustiv se nizdolicu, dolaziš u selo, koje zarubilo samu cestu, dočim se okolo kuća steru sami vinogradi, a medju ovima kratke i uzke lehe, po kojima se sije pšenica, sadi krumpir, repa, kupus i drugi prirod. Kuće su ponajveć jednospratne, a u prvi se sprat uzlazi spreda ili sa strane kamenitim stubama. Svaka je kuća okićena bilo vinovom lozom, koja se visoko povija, bilo visokim i debelim dudovima, bilo širokolistim smokvama, pod kojima se ljudi za vrućine odmaraju. Ima kuća, gdje stube vode na kamenitu i sjenatu stepenicu obrubljenu klupama, na kojima stanari sjedaju i tu se razblažuju. Od kuće do kuće stere se gromača ili zid zarubljen na vrhu obično krasnim ružama, koje se i k cesti svijaju i nigdje se u Primorju ne njeguju tako »šipak«, kako ružu zovu, kao u dolini dražkoj. Tu ima bojom cvieta i oblikom lista i pred seljačkom kućom tako krasnih ruža, da bi pristale svakomu perivoju. Neopisiva je slast ovuda prolaziti od proljeća do kasne jeseni, kađ raznobojne ruže čovječje oko razveseljuju, dapače još u prosincu ima cvatućih ruža i na novo uzbujalih pupova.

Ima kuća, a to su ponajveć one pomorskih kapetana, koje su jedan ružičnjak, ima ih pred kojima je duđ na nizko gojen i po brajdama razpeljan, a rade tako i sa bielom topolom, kojoj se sdola bielo-pusteno lišće osobito iztiče. Odmah u začetku sela, uzdiže se na lievo kuća nekoga pomorca. Na željezna vrata obložena crvenim mramorom, dolaziš u maleno pridvorje, od kuda te stube vode u nutrinu kuće. Pridvorje, ako i maleno, ima bilja, koje ukrasuje samo bogate perivoje. Tu se iztiče sa žuto-pjegavim lišćem *Aucuba japonica*, uz nju ugledna Ma-

gnolia, dalje tamo pistacija, *Camelia japonica*, oleander sa bielim cvietom (*Nerium indicum*), nu ne manjkaju ni u Primorju obljubljeni »fijolini«, a ima tu i četrun pun žuta ploda.

Uz seljačke kuće raste mnogo krasno bilje, pa te ne smije iznenaditi, ako tu i uglednu *Pawlovnu imperialis* zagledaš. Nasladjujuć se tako, dolaziš opet do jedne kuće, iza koje se pruža oveći cvietnjak, a u njem sjenica, povita miloduhim jasminom, s kojim si u Dràgi i djeca svoje šesire kite. Ostaviv selo, evo te na otvorenu mjestu. Cesta vodi sada ravnicom, na desno koje pružila se mala, ali ugodna šumica sa zamašnim pahuljastim hrastovima, briestovima i jase-nima. Pred jednim se hrastom i nehotice zaustavljaš, jer te mami nešto čudna i riedka. Taj je hrast, kako se vidi, imao dva debla, jedno, i to desno, odpiliše. Usljed kiše drvo se raztrošilo i slučajno u šupljinu jasenovo sjeme palo, uhitilo se i iz njega porasao odebeli i visoki jasen, i tako se pričinja, da iz jednoga korjena dva raznovrstna stabla rastu.

Dolaziš do zloglasnoga mjesta kod crkve sv. Jakova. Kada ovdje zaurla bura, tad nije druge, već da se uhitiš za koje stablo ili pritisneš ka gromači, jer će bura, koja tu obara i kola, s tobom o zemlju bubnuti. Pod crkvom pada ti na lievo u oči četverouglasto zemljište, ogradjeno bielim zidom, na kojem se zeleni više piramidalnih čimpresa i visoki grmovi ružma-rina. To je dražko groblje, gdje pokojnici u naručaju prirode vječni sanak snivaju. Ljepšega i prikladnijega mjesta ne ima za »cimiter«, kako i Dražani groblje zovu, do ovoga.

Akoprem čovjek uživa prirodu i do Sv. Jakova, to se zanimivi vidici tek otvaraju, kad je minuo crkvu, jer mu se jednim mahom izmedju kamenita vrha Sulina i Vežice nešto u troku-tastom liku zacakli. Zacakli mu se more i prikaže daleko tamo dražestna Opatija. Dvie, tri li kuće zatvore ti vidik na more, nu minuv ih, prikaže ti se ono u još većem obsegu i iztakne na svojoj površini po kojim parobrodom i jedrenjakom, prikaže ti se sada Učka gora, a na njoj Veprinac sa razštrkanim kućama, kao velikim sniežnim pavuljicama. Opet ti dvie kuće za-tvore vidik, nu prošav ih, zagledaš cielu Učku goru, mjesto Lovran, Mošćenice, Berseč i veliki dio Kvarnera. Putuješ li dražkom dolinom s proljeća, bieli se još tjemencia Učke gore, dočim oko tebe cvatu ljubice, vesnjače, čestoslavice i druge proljetnice.

Sad se cesta spušta nizbrdice i dovodi do hrama prosvjete, do pučke škole, pred kojom se takodjer uzdižu zimzeleni čimpresi. Sučelice od škole nasadio se vrh Sulin, na kojem da su podrtine nekoga staroga grada — vele grčkoga.

Vrh Sulin ogromna je vapnena gromada, načičkana riedkom zeleni jasena i drugoga grmlja, koje iz žive pećine probija, jer se nigdje na cielom vrhu ni grudica zemlje ne vidi. Tu i tamo su obronci Sulina kao nabrani, a potiču ti nabori od putića, koji se probijaju medju kamenjem. Podnožje osovljuje mu se u visoke stiene, pod kojima za kišovita vremena Martinščica štropota. Dok ima vode, razabireš i glas pralja, koje dodjoše »peralnicama«, da si u koritu potoka rubeninu operu, jer im inače valja krenuti i do mora. Pod Sulinom svija se potok prama mjestu Martinščici, gdje okreće kolesa tamošnjih mlinova, nu kad presuši i opet veliki mlin melje, jer mu od Vežice pritiče stalna izvor-voda, utičuć nakon kratka toka u more.

Tjemencia Vežice okrunila se crkvicom sv. Križa, gradjenom god. 1656., a podnožje oki-tila otegnutim pašincima i malim šumicama, po kojima odjekuje obljubljena pastirska pjesmica:

Oj! javore,
Zelen bore
Usred gore, ô, ôj!

Minuv i župnu crkvu sv. Antuna, dolaziš opet na ravnicu, a medju vinograde i zagledaš kuću, pred kojom se osovljuje stup, s kojega se prigodno vije hrvatska trobojnica; tu je dražka čitaonica.

Iduć dalje, cesta kao da dokrajčuje, nu ona medju čimpresima i lovorikama, gdje se u kući dreče papige, zavine uzbrdice prama seocu Sv. Ane. Prije no što si simo došao, prolaziš kraj ugodne šumice, gdje se putujući rado odmaraju, jer od Rieke do Sv. Ane ne ima nigdje hla-dovita mjesta. Ovdje ćeš uvijek naći žena, oprćenih vrećama, u kojima nose ponajveć »fermen-

tun« (kukuruzno brašno), ovdje teško breme skidaju i u ugodnoj se šumi odmaraju, ovuda se i djeca rado naganjaju, pa je ovaj kraj oko Sv. Ane u istinu ugodan, jer se na desno zelene najveće livade u Dràgi zvane »Fratarsko«, preko kojih dugačkim nasipom juri željeznica. U Primorju ima livadica, nu Fratarsko je ipak najveća livada, a kako je vlažna, to je vegetacija ovdje veoma bujna.

Prije no što si se popeo do Sv. Ane, valja ti se okrenuti prama iztoku, jer gledaš veći dio doline, a naročito se iziđu Orlići, selo, što se je pribralo uz samu crkvu sv. Antuna.

Kod Sv. Ane možeš se u krčmici odmarati, možeš se dobrom dražkom kapljicom okriepiti. Za blagdana ima tu svieta kao na sajmu, a naročito zalaze simo rado Riečani. U prostranom pridvorju ima popodjen i zahladjen prostor, gdje se drže »tanci«, na koje dolaze Dražkinje, da se uz sopelo ili harmoniku okrenu. U ovoj krčmici naći ćeš i pomorskih kapetana i mornara, s kojima možeš razpresti ugodan razgovor. Mornar opisuje ti svoj put živim bojama, pripovieda ti o Nova Jorku, Bona Zajri, o Jamajki i drugim krajevima, koje je obašao. Sve ti on priča lagano, ali živo, pa mu je osobito milo, kada vidi, da ga rado slušaš, da propitkuješ sad za ovo, sad za ono. Ovakav prosti mornar, koji govori tri, četiri jezika, živa ti je geografija, a divan uzor uztrajnosti, postojanosti i vjernosti. Porazgovoriv se s njime mnogu si čuo, mnogu naučio i boravak si zasladio.

Samo što si se maknuo od krčme, otvori ti se vidik na veliki dio Kvarnera, a popošav malo dalje, dolaziš do jednoga hrasta, gdje postaju oni, koji se sa Rieke vraćaju, kao i oni, koji na istu putuju. Oni se okreću prama zapadu, klecnu koljenima, pa se križaju, jer pozdravljaju Majku božju trsatsku, ovi se okrenu prama iztoku, jer se klanjaju crkvi sv. Križa u Dràgi.

Malo dalje oddvaja se jedan put prama Trsatu, drugi prama Kostreni sv. Lucije, a pošav još kratko, zagledaš grad Rieku i cielu istočnu Istriju. Prolaziš li Dràgom za blagdana, vidiš ujedno, kako ga žitelji poslije podne sprovadjaju. Odrasli momci saberu se na cesti i igraju na »boč«; djeca se zabavljaju čunjevi, koje si sami od drva izrežu, a prikračuju si s njimi vrieme i odrasle djevojke, ako već nisu posjele u vežu ili na privrat, da igraju na tombolu. Starci i starice čuče pred kućom i gledaju mladež, kako se zabavlja. Svrneš li se u gostionicu, kojih ima u Dràgi prilično, naći ćeš druge, gdje kartaju, a obljubljene su i tu talijanske igre »briškule« i »tresete«, nu ne igraju za novce, već za jednu ili dvie mjerice vina.

Nijedno primorsko selo nije tako živahno kao Dràga, kuda prolaze mnoga naokolična sela, Bakrani, pa cio Vinodol i kraj od Novoga, dalje Senja. Nu i sami žitelji oživljuju dolinu svakim danom. Kad se vraćaju iz tvornica, jer jedni rade u »kartjeri« (tvornici papira), drugi na »fundariji«, treći u tvornici duhana itd., oživi Dràga jednim mahom, jer se kući vraća njih nekoliko stotina. Ugodno je tada prolaziti dolinom, jer se po hrpa izmienjuje pjesma sa šalom, a koracajuć brzim korakom, hrpe se po malo umanjuju i dok si došao do Sv. Kuzme, svak' se je k svojoj kući svratio.

Najugodnije je prolaziti dolinom s proljeća s jutra ili pod večer, a naročito za mjesečna sjaja ili prije sunčana izlaza, dok je još sva u duboku hladu. Kada s proljeća dolina od cvatućih voćaka zabieli, tad se na njoj oko pari, a ugodan onaj dah, što ga oćutih rano s jutra ili pod večer, kad je trs procvao, ne da se opisati. Putuješ li za mjesećine, to se sav kraj premetne u čarobnu dolinu, po kojoj se prosulo srebrnasto svjetlo, razsvjetljavajuć onu bledu kami tamne šumice. Kako sviet dosta rano liega, može ti se dogoditi, da u dolini ne susretaš ni žive duše, nitko te ne prati do mjeseca, blistajućih zviezda i poja slavuljevog.

Tko je ovom dolinom prošao, taj će zaista potvrditi rieći jedne pjevajuće Dražkinje, koja mi jednom, kad sam ju pjevanja radi pohvalio, reče: »Ovdje se, gospodine, rado pjeva, jer je Dràga dràga!«

Spilje i pećine nisu na krasu riedke, pa sam takovu i u Dràgi kod Sv. Ane našao. Ulaz joj se otvara poput vrata, visok je 5, širok 3.50 m., te se širi odmah u pećinu, koja je 12 m. i 64 cm. duga, na kraju 2 m. i 70 cm. široka, posve vidna, zračna, suha i za stanovanje prikladna. Na kraju našao sam humak izprebacana kamenja, pomiešan zemljom crnicom. Sluteć,

da bi on mogao kriti koju znamenitost iz pradobe čovjeka — špiljara, počeo sam lopaticom prekapati i kamenje prevraćati. Nadjem jedan zub, poslije jednu opečenu ljušturu školjke i opet jedan zub. Našao sam u svem sljedeće predmete: nekoliko klapunica ili kokoška (*Mytilus edulis*), sićaka (*Cardium edule*) i grka. Zubi pripadaju prasetu i teletu, a kosti valjda takodjer ovim životinjama, od kojih sam našao komad gornjega gnjata. Dva komadića, reć bi na suncu sušene zemljane posude, takodjer sam pobrao.

Godine 1880. prigodom gradnje željezničke odkriše kod Sv. Ane jednu pećinu, na koju bijaše ogromna kamena ploča navaljena. Unutra nadjoše mnogo predmeta iz kamenite dobe, dakle one dobe, kad se žitelji draške doline kamenim oružjem služahu, što potvrđuje krasna sjekira od jaspisa, darovana kasnije ljubljanskomu (!) muzeju.

Nije li opisana pećina možda ona predhistorička, kad znamo, da su spomenute školjke i u drugim špiljama i pećinama nadjene?

Još ima kod Sv. Ane jedna prirodna satvorina. Nedaleko pećine, 10—12 m. duboka, je osovna kamenita ciev ili ždrielo, u koje za kiše jedan potočić uvire. S druge je strane nasipa željezničkoga osovna razpuklina, u koju bi se samo konopom unići dalo. Puk pripovieda, da se podzemno u špilju širi.

BAKARSKI ZALIEV.

U prilici kladiva prošlo se more između Kraljevice i rta Skarice među kamenite vrhove i stvorilo divni bakarski zaljev. Na lijevo mu se pruža veće dugoljasto krilo na kraju kojega izmijenio Rimljanin Grka, jer se tu po priči uzdizao drevni Patراسi, poslije Velcera, dok zafirmim zalievom ne zaplovi Hrvat, te čarno, sred golemih hridih ne naniza današnji grad Bakar. Njemu na suprot posadio se na podnožju zelena dolina Bakarac, na daleko znan sa obilna tunolova. Oko zalieva savio se cijeli vienac sivih, kamenitih, vapnenih vrhova, koji ostrmo u samo more padaju. Ti su vrhovi nakičeni slatkom lozom, tamno-zelenim lovorikama i smokvama, sivim maslinama i vrbama, a pretkani raznim grmljem i zelenim šumicama.

Kad si se željeznicom uzpeo na nasip Gradinu (667 m.) iznad Hreljina, otvara ti se vidik na cijelu okolicu bakarsku. Tamo se je razlio Kvarner, a u njem niknuli otoci Krk, Cres i Lošinj sa svojim rtovima, šilima i grebenima. Iznad samoga Bakra bjelucka se seoce Sv. Kuzme, dalje tamo Kukuljanovo, odkuda se redaju Krasica, Viševica sa Gladkovićevim bezdnom, Praputnjak, Meja, a pod tobom razštrkani Hreljin sa podrtinama istoimena grada. Zaokruži okom, eto ti bijele Kraljevice, pred kojom se uzdiže na četiri kule sagradjen prekrasni Frankapansko-Zrinski grad. Do Kraljevice iztiče svoje bliedo i izprelomljeno stienje ostrv Sv. Marka, od kojega se rado odvraća oko, da se napase na bujnoj zeleni duge doli, pred kojom se bjelasa Bakarac, dalje Turinovo selo i Dol. Tamo na kraju zalieva nanizao se među vrhovima Čistom, Sopljem i Turčinom u zelenoj kotlini poput Betlehema grad Bakar, pruživ se polokružnim Primorjem (ulicom uz more) od rta Mandrača s jedne do niže Pod boka s druge strane. Od Soplja preko Čiste uzdigao se vrh Ravno, do njega Srebrač sa Babnom, padajuć lagano prama Kvarneru i stvarajuć poluotok kostrenski, na kojem se bijele Soići, Marunići, Mihletići i Kostrena sv. Barbare.

Ovo je sa Gradine riedak, neobičan pogled, a kad sunce tone za Učku goru, tad cio kraj plane divnim rumenilom, te ti se pričinja, da ono, što gledaš nije istina, već puka utvara. Koli je opet divno na bakarskom zalievu probaviti jednu proljetnu ili ljetnu noć! Lagano udaraju vesla, lagano se otiskuje i barka, a gradsko se svjetlo iztiče sve više. Odmaknuv, prikažu ti se na jednoć dva grada: jedan s kraja, drugi u moru. A kad mjesec po tom divnom zalievu i okolišu prospe bliedo svjetlo svoje, tad ti je sva duša uzbunjena sa riedka, da svečana prizora. Vesla režu more, voda, što s njih pada, titra poput suha srebra, a trak iza barke pružio se poput repatice, te se sve više širi i drhće, čim dalje odmiče od barke. Kad je u gradu ugaslo i zadnje svjetlo, posrebreni mjesec stare mu zidine; sve tamo spava, nu tu na moru sve oživljava. Dišeš onaj blagi zrak, začinjjen miomirisom smilja i drugih miljenaca, prisluskuješ biglisaje slavuljeve, koje iz zelena Artaca prenaša titraj zraka; gledaš, kako zvjezdice drhću u moru, kako se sa mjesecem kupaju u modrušastoj mu dubljini; misliš, čutiš, uzdahneš, šaptneš: »Ovo je pravi raj!«

Zaliev bakarski pružio se od sjevero-zapada prama jugo-iztoku u duljinu od blizo 6 kilometara, dočim mu najveća širina iznaša 0.6 kilometra. Najdublji je u začetku, naime 40 m., dočim drugdje ne prekoračuje dublinu od 36 m. Kod samoga grada, gdje je zaliev obzidan i

gdje parobrodi pristaju, dubljina mu je znatno manja. Mjestimice je more tako plitko, da čovjek može saći po volji, naročito u zatonu Mandraču, Percinovu i oko rta Kakaljeva. Ova strana rabi i za kupanje, pa ćeš u ljetu svaki dan vidjeti lakih i bielo nadkritih barka, kako plove u koj od pomenutih zatonića.

1.
*Vela
draga Sišćica.*

2.
*Mala
draga Sišćica.*

Bakarskom zalievu ne škodi ni jedan vjetar do bure. Bura se surva bakaračkim dolom, te je svojom žestinom i mornarom nesusna, nu koliko ljudi pamte, nije se u zalievu još nikada brod razbio. Brodovi, koji plove u zaliev, pričekuju za bure kod Kraljevice u kanalu Mal Tempo ili u južnijem zatonu Dubno, gdje se sigurno usidriti mogu. Kad brodovi za bure izlaze ili ulaze, tad zastrančuju prama Bakarcu.

Obronke zapadne strane zalieva bakarskoga stvara samo jedno pogorje, što se pruža od Sv. Kuzme do samoga ušća. Skrajna točka zalieva zove se punta Škarica, te je gol kamen.

Samo medju razpuklinama ima toliko crvenkaste zemlje, da se tu mogla razrasti šmrika (*Juniperus Oxycedrus*), miloduho smilje, mirisavi kuš i po koja travica. Dalje otišao je u more rt Srščica sa podrptom utvrdom od god. 1702., koju početkom ovoga vieka razoriše Englezi. Od ovdje vodio je dobar put kraj Vrtinah u Kostrenu sv. Barbare do crkvice sv. Križa, za koju narod priča, da ju sagradiše Grci.

Puk pripovieda, da je nedaleko od Srščice, a tik žala morskoga »Suhimir« stajao grčki grad, i da još danas dolaze starci iz daleka Hellasa, da traže polag starih pisama zakopano blago.

Najbolje je od Srščice (utvrde) sačuvana kula sa školjama za topove, a nedaleko od nje i druga je zapuštena sgrada, ogradjena nekoć dugačkim zidom, a branila je ulaz u zaliev bakarski, koji se u staro doba lancem zatvarao.

Dalje Srščice otišlo je more u kraj i stvorilo liep zatonić Srščicu malu, obljubljeno pristanište tunolovaca, koji ovdje oslastnu tunu hvataju, što ti svjedoče visoke straže. Nad Srščicom uklopilo se medju zubato stienje nešto malo plodne zemlje, od kuda ti se podsmješkuje usred ove pustoši vinova loza. Kako je ovaj kraj od bure obrijan, raznesla bi onu šaku plodne zemlje, da ju marni Primorac nije ogradio zidom od složena kamenja, u Primorju poznatom »gromačom«.

Malo dalje stoji »Bateria«, trokutna utvrda, na kojoj bijaše s jedne strane namješteno pet a s druge prama zalievu devet topova. Rt Zrin dieli malu Srščicu od vele drage Srščice. Osamljeni ostanci visokih ljestava, napuštena ribarska kućica, stoje tu sad samotno bez života, dočim su prije ovuda ribari veselo čavrljali. I ovdje jedan dio krasa bojadišu vinogradići, dočim je oko njih i pod njima sve pusto, sve golo, tek da je porasla po koja *Centaurea* ili bodljivi *Carduus*, jedini to svjedoci života. Drugčije ne ima ni leptirića, ni gušterice, ni kukčića; pa što da i rade tuj kako da živu po tom golom, razpucanom i razdrobljenom kamenju?

Nad Srščicu veliku osovljuje se vrh Babno, pod kojim prestaje uzki prodor bakarskoga zalieva. Prama tjemenici ima nešto vinogradića, nu obronak i podnožje, koje pada u samo more, nisu ino već gol kamen, gol, kao što je dlan gol. Tu ne ima ni grmića, niti busića, badava ga traži utrudjeno od kamena oko. Nu popneš li se na tjemenicu vrha, staneš tu iznenadjen. Pred tobom se bieli na podnožju Medomišlja Kraljevica, uzidav se u tvrdi kam; zriješ daleke primorske planine, otok Krk, Cres, ostrv sv. Marka, zafrno more s brodovima, pušćim parobrodima, dalekim barkama, koje križaju na sve strane.

Prejasni nadvojvoda Ljudevit Salvator u svojem skupocjenom djelu: »Der Golf von Buccari-Portorè« opisuje boravak na tjemenici Babna ovim riečima: »Čitave bi sate na ovoj visini boravio i u velike daljine zurio, kako to rade mladi čobani i mile djevojčice, koje tiho i niemo na pećini sjede i ukočeno u daleki sviet gledaju, a tako mirno, da bi ih u istinu za kipove smatrao, kad ne bi od časa do časa razabrao jasni, zvonki glas, kojim sazivlju u okolišu skaćuće i veselo meketajuće koze.«

Obronci Babna padaju prama Srščici veloj lagano, al se na jednom spuštaju strmo, stvarajuć rt Babno. Od ovdje se vrh istom visinom dalje povlači, pun zubata i velika stienja, izmedju kojega te tu i tamo prvi put pozdravlja po koj od bure zakržljali hrastić, obavit zimzelenim bršljanom. Tu te iznenadjuju i prvi grmići mirisave »bresine« (*Satureja variegata*), i crnoga trna ili trnule, nu sve je to omaleno, sve patuljasto, jer ledena bura ne da, da se grmići pridignu.

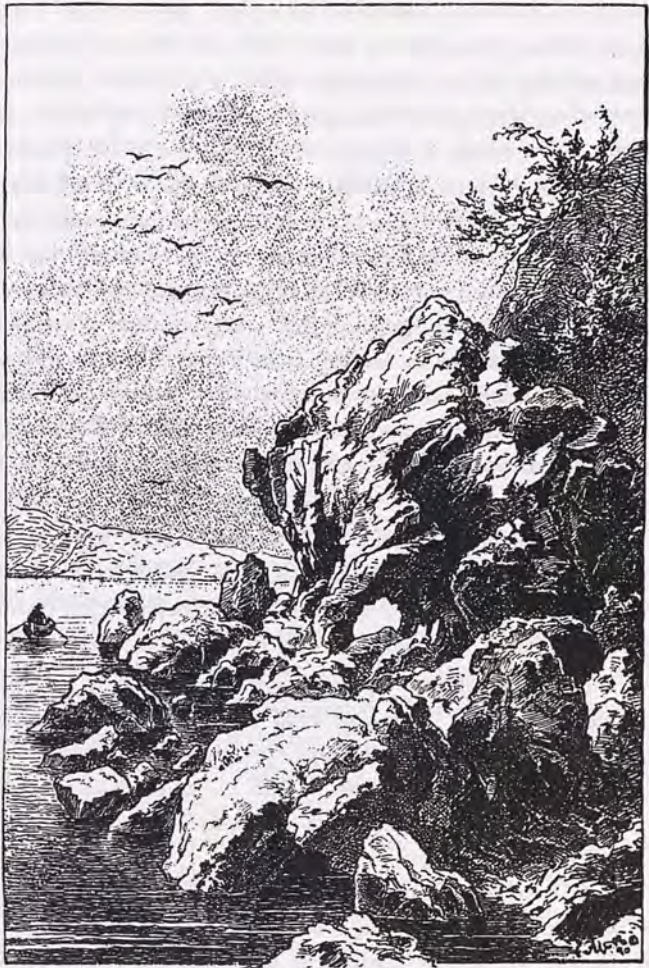
Tik uz more teče strma obala dalje, samo na jednom se je mjestu izduljila i otišla u rt Čuk; do njega je dražica Babno, pa onda velike stiene, od kojih jednu ribari »Djed«, a drugu »Baba« zovu. Sada je žal jednoličan, dok te ne zaustavljaju ogromne pećine »Plandišće« zvane, niknuvši iz samoga mora. Jedna je dapače duboko pod morem, stvarajuć tako »plitvac«, koji se samo za plime vidi, pa je s toga pogibeljan barkama, kada kreću za kupanja u bližnji zaton Dražicu, gdje se obronci Babna sve to više sploštaju, prelazeć u vrh Srebrać, na

kojem se uzdižu raztrgane pećine Medenjaci, obrasle gustim bršljanom. Tu prestaje sada onaj pusti kam, tu se oko prvi put razveseljuje na zelenoj i gromačama ogradjenoj šumici Artacu. Tu ima onizkih, ali debelih hrastića, šestilja (*Acer monspessulanum*) od bure svitim granama, gloga, janjažića, jasena, brestova, marijinih postolčića (*Evonymus europaea*), lipića (*Tilia ulmifolia*), grabrića (*Carpinus*), hrušina (*Prunus Mahaleb*), klena. Od grmlja uspieva tu šmrika, šibika zelena, pucalina, mukovnica (*Sorbus Aria*), svib (*Cornus sanguinea*), ostružica (*Rubus*), kozja krv, a ne manjkauruj i jako mirisava rutvica (*Ruta divaricata*) uz mnogo drugo bilje, što se u ovoj ugodnoj šumici razraslo.

»U ovom divnom kraju, — piše nadvojvoda Ljudevit Salvator, — sabrale su se najveće prirodne protimbe tako, da se za malo prenašaš u posve drugi sviet. Tu je izgorjelo i pusto kamenje, tamo svježa podsmješkajuća se zelen i blaga sjena, te misliš, da si prije na Alpiskom jezeru, nego li uz žal morski. Kad se naročito s večera bajni, ružičasti vrhovi zrcale u čistoj, gladkoj, uvijek modroj površini morskoj, a pastir malo si stado ovaca ili po koju kравicu goni sa paše, tad je obmama još i veća, da te oštri, malone omamljujući miris morskih alga i sivi galebóvi ne opominju, da si uz more.«

U ni jednoj šumici oko Bakra nije tako ugodno kao u Artacu; ni jedna nije tako bujna, ni jedna tako svježa. Kad si prošao uz more livadama i uzpeo se stazicom u šumicu, oćutiš odmah onaj čisti, svježí zrak. U početku nadješ se na jednom na sočnoj livadi okruženoj gromačama, gdje ti se zelene drvolike šmrike, od kojih se jedna — jer od bure obrijana — poput suncobrana razastrla. Drugo se grmlje oko tebe reda, kao da ga je tko sadio; pošav dalje, zagledaš dovaljeno i izprebacano kamenje, izmedju kojega su porasle visoke i odebele lipe i dosta zamašni hrastóvi. Tuj je tako vlažno, da je veprina (*Ruscus aculeatus*) na metar visoko šiknula; tu je tako sjenato, da je uz *Lactuca muralis* i *Salvia glutinosa* porasla, doćim se pećinama razpliće bršljan, »poponac« (*Linaria Cymbalaria*) i druge biljke, koje ljube debelu sjenu i vlažno tlo. Dodješ li opet do šmrika, liep ti se vidik otvara na Bakar, na zelenu mu kotlinu, Sv. Kuzam, vrh Čistu, Turćinu i Klanćinu.

Najugodnije je u Artacu s proljeća, tamo u mjesecu svibnju, kad se je okitio soćnim i mladim zelenilom. Ljubićice, velikimi cvietóvi, uzdižu se izpod grmlja, mirisave zlatožute vesnaće porastoše medju visokom travom, oštrolisti žuti gavez privija svoje zvonćice k plodnoj zemlji, doćim se »jurjevke« (*Orchis Morio*) u hrpe sabraše. Skreneš li iztoćno, evo te na nešto zraćnijoj livadići, okruženoj opet povisokim stablima. Upravo pred tobom uzdižu se tri od bure svita

Pećine Plandišće.

hrasta na kamenitu obronku, a između grana otvara ti se vidik na vinorodni Rebar, kojemu se na vrhu zeleni šumica usred sivih vapnenih stienah. Pred njom nasadila se biela kućica nekoga seljaka, koji s ove visine zrije na bakarski zaljev i daleki Kvarner. Pod nogama ti leži more tiho, mirno kao ulje, a samo kadkad razabereš šum talasića, koji se oko pećina reć bi igraju. Inače vlada u Artacu osobita tišina, riedko da se oglasi koja ptičica ili po šušnju skakući žutokljuni kos, nastaniv se u ovom tihom kraju iznad mora.

Vrh se Srebrač gubi u Ravni, preko koje vodi cesta na Kostrenu sv. Lucije, a podnožjem mu u sried hrastovih šumica druga na Sv. Kuzam, pa odavle na Rieku. Prama tjemenici i taj je vrh gol, pust, nu obronkom zelen, mjestimice bujan. Ima i tu s jedne i s druge strane uz cestu šumskih livada, gdje čovjek rado sjedne i odpočine, gledajući između grmlja na zaljev bakarski i grad Bakar. Izadješ li iz šumice, evo te opet na livadi ili kraj visokih stiena ili među vinogradima, koji s ove strane počimlju, razsativ se ravnicom i po nešto po obroncima. Obuhvaćajući grad Bakar, prelaze s druge strane na Klančinu, Grbin, Rebar i ostale vrhove. Koliko je od Bakra do Bakarca, stere se skalinstvo vinograd do vinograda, u kojih rodi vrstno bakarsko vino. Samo tu i tamo ima među vinogradima i po koja šumica.

Pod vrhom Ravnom steru se oko Bakra najveće livade »Libertinovo« zване, po kojima se zelene drvolike šmrike. Kad si preko livada prošao, zaustavljaju te ostanci neke kuće, koju pokriva gusti drač, a malo dalje začuješ tihani romon vode; to ti je Jarčina, jedini potčić kod Bakra, koji samo s proljeća i u jeseni romoni, razprašujući se tu i tamo u malene slapiće.

Od svih vrhova, što se s ove strane uzdižu, najpustiji je vrh Čista, koji je u istinu to ime zaslužio, jer je i grmečak crna trna na njem riedak. Nu taj se utisak za malo zamieni drugim, jer dolaziš do Soplja, kojemu je obronak hrastovom šumom zarasao. Sada si na seocu Sv. Kuzme, s kojim te upoznah, vodeći te preko Kalvarije u Dragu. Koliko god sam puta ovamo došao, postadoh koji časak, da se nasladjujem onim vidikom, s kojega bijaše uznešen i nadvojvoda Ljudevit Salvator.

Ovo je ono mjesto, gdje se je god. 1881. sa mnom zaustavio i dr. Steindachner, ravnatelj bečkoga dvorskoga muzeja. Ovaj glasoviti muž, koji je prošao polovicu svieta, izpravi se u kočiji, pa shativ okom cio kraj, reče mi, obuzet s divote: »To je, gospodine, veličanstveno!«

Druga strana pogorja, što se razmaknula od Sv. Kuzme, u mnogom se razlikuje od prije opisane strane. Vrh, što se je tu nasadio poput velika prevrnutu kotla, zove se Turčina, te je pun razklimana, izprebacana i oštrobida kamenja. Tjemenica vrha i jedan mu obronak upravo je ružna; to je opet pravi kras, po kojem čovjek ne ima što da traži. Po koj grmić crna trna, bodljive dirake i kržljavih ostružica jedini su mu nakit, nu među razpuklinama zeleni se preriedka paprad *Asplenium Petrarcae*.

Sa zapadne strane Turčine zeleni se hrastova šumica, tu nisu niti pećine gole. Iz žive hridi probija lovorika, grmolika šmrika i zelenika (*Phillyrea latifolia*). — Ovdje liepo uspieva i »jud« (*Pistacia Terebinthus*), kojemu je lišće s proljeća grimizno i »kozji jabučić« (*Rhamnus rupestris*) sa crvenim bobicama. Samo podnožje Turčine obrubljuju vinogradi, pružajući se do bakarske ceste Voja.

Preko tih vrhova vode i kamenite stazice, kojima silaze i uzlaze seljaci, vraćajući se kući u selo Zavrh, a na Klančini zeleni se i mala livadića, do koje se je vriedno potruditi. Od ovdje gledaš pod sobom cio grad Bakar, vidiš mu svaku kuću, svaku ulicu, a naročito se liepo iztiče ulica uz more, bakarski zaljev, Bakarac, Kraljevica i otok Krk, dočim se tamo daleko u magli gubi visoki Velebit sa raznolikim vrhovima.

I pod Klančinom mala je hrastova šumica, pa ako i nisu hrastovi mnogobrojni, to su ipak snažni i zamašiti, probijajući se među stienjem i kamenjem, koje slabo zelenilo pokriva. Pod šumicom opet sami su vinogradi sižući do grada; tu je i jedini maslinjak bakarski, u kojem uspieva i po koj badem ili mendula uz sladku smokvu i oblubljenu praskvu. Ima tu još nešto, što te iznenadjuje, a to su veliki grmovi ružmarina, koji u zavjetrini oko Bakra i u zimi cvatu.

Sliedeći vrh najznačajniji je ne samo kod Bakra, nego u cijelom Primorju i najvjernija je slika Primorčeva mara i uztrajnosti. Taj vrh, što ga zovu Rebar, silna je vapnena gromada, koja se s jedne strane spušta položito prama moru, dočim se s druge razploštuje prama selu Krasici. Uzdignuo se je 199 m. visoko i najvinorodniji je vrh okolice bakarske. Vinogradi mu sižu od ceste bakaračke do same tjemence, nizajući se skalinasto jedan do drugoga. U začetku Rebra protegnulo se je kraj Budin, pun takodjer vinograda, u kojih se trs bez gromače goji. Malo dalje ugodna je šumica, oko nje opet vinogradi, pa onda hrastova šuma, takodjer okružena vinogradi. Dalje se reda gromača do gromače, vinograd do vinograda, na koje je najljepše gledati sa ceste Lujzijanske, što preko Rebra vodi, a naročito od kuće Lopižar, što sama uz cestu stoji.

Medju vinogradima motaju se stazice na sve strane, a ima i kamenitih stuba, kojimi se Primorac uzpinje, obilazeći svoj obljubljeni trs. Ima na tom silnom Rebru vinograda i na ogromnim stienama, ima ih svagdje, gdje je plodne zemlje. Ako je medju stienama samo nekoliko pregrštih zemlje, evo ti Primorca, gdje sadi bilo smokvu, bilo vinovu lozu. Ima na tom Rebru i ugodnih mjestanca, gdje se čovjek rado pridržī, a godi mu ona tišina, godi onaj na okolo vladajući svečani mir.

Dalje Rebra uzdiže se Crni vrh (299 m.), kojemu je hrbat obrasao kušem, nizkom šmrikom, jasenici i po kojom hrušinom, dočim mu obronke ukrasuje opet vinova loza, sižuć do samoga mora. Samo tu i tamo ima posve pustih krasa izprebacana kamenja, po kojih se uz more zeleni *Drypis spinosa*, *Inula viscosa* i *Rumex scutatus*, jedini to svjedoci života.

Vrh Križ leži na suprot prodoru bakarskoga zalieva, te gledaš s njega ostrv na otok Sv. Marka, na otok Krk, gdje ti se sada iztiče nad morem na visokoj liti stari Vrbnik, gledaš veliki dio raztrganoga Cresa, dragu Srščicu, Kraljevicu, Kvarner, zaliev bakarski sa Bakrom i nekim naokoličnim mjestima i prvi put prikaže ti se tu Učka gora sa Velom Učkom, kojoj se s proljeća kadkad tjemencia bieli.

Dalnji vrh zove se Braničevo i malo se od prijašnjega razlikuje. Tjemencia mu je gola, pusta, obronci tu i tamo vinovom lozom zasadjeni, dočim je samo podnožje mrtvi opet kras. Ipak ima i tu toliko paše, da se ovce mogu prehraniti. Stupaju za čobaninom visoko, kadkad ih čovjek niti ne vidi; tražiš okom na okolo, ali ih tek onda opaziš, kad se kojoj izpod noge odronio kamen, kotrljajući se niz veliku strminu. Više puta se na Braničevu ovce tako visoko dignu, kao da u zraku lebde, a ima uz sunovratne stiene tu i tamo i vinova loza, za koju ti se pričinja, da na onoj strmini nije porasla, već da ju Primorac o pećinu svezao.

Sa Hreljinskim vrhom (443 m.) svršava lievo pogorje zalieva bakarskoga. Sučelice ovomu vrhu uzdiže se malone čunjasti Medomišalj, od kojega se oddvajaju dva druga: Gubac i Gomilica.

Medju Braničevom i Hreljinskim vrhom, medju Medomišljem, Gubcem i Gomilicom leži bujni bakarački dol, uzdignuv se od Bakarca do Križišća na 300 m. visoko.

Zaton bakarački zarubljuje s lieve strane vrh Gradac i Gavranić. Nije Gavranić visok, al je pust kao malo koji vrh zalieva bakarskoga. Ogromne klisure reć bi da se veličinom natjeću, jedna se osovljuje nad drugu, jedna ruši vrh druge, nalikujuć više podrtinam, nego li pećinam. Kako je Gavranić strm, to se kamenje odvaljuje i jakim štropotom u podnožno more kotrlja. Prama Bakarcu je gol, jer mjestimice ne ima ni travice, nu nekoć ga je gusta šuma pokrivala. Ima i danas na Bakarcu živućih ribara i staraca, koji ti pripoviedaju, kako su se, kupajući se, sa drveća u more bacali. Vapnenac, što ovaj vrh sastavlja, liepo je ružičast, a tu i tamo pun utrešenih kristala calcita, koji su mjestimice i na decimetar visoki. S druge strane prama Kraljevici ima ponešto zeleni, tu je i more stvorilo dragu Takala, uz koju je upravo bujno porasla konopljika (*Vitex Agnus castus*), krasan i veoma značajan grm za floru primorsku. A da bude ovo mjestance iznad zalieva i posvećeno, uzdiže se na pećinama crkvica Majke Božje, od kuda gledaš Kraljevicu, luku i rt Oštro, na kojem se osovljuje kraljevički svjetionik.

J U T R O N A M O R U.

U zoru je proljetnoga svibanjskoga dana. Barke leže u moru nadstrte bielim platnom, spremne za pomorsku vožnju. More se stere pred nama tiho i mirno, te leži sa naokoličnim vrhovima u dubokoj sjeni. U gradu Bakru još je tiho, samo razabireš stupaje u jednoj od obližnjih kamenitih ulica, kad li izadju dvie djevice sa kablina na glavi i peralnicama u rukama, da na vrelu »Stjenice« operu rubeninu. Sa suprotne strane dopire ti do ušiju jak šum vode bakarskih maljenica, koja se iz Jaza pjeneć ruši u more.

Lagodno povjetarce lahuri, igrajuć se listići crnih jagnjeda i stvarajuć na moru prenježne talasiće. Nad morem zaokružio i sivi galeb, dotičuć se od časa do časa površine morske, da se u onim biser-talasićima okupa. Iz naokoličnih šuma dopiru do nas biglisaji slavuljevi i onaj blagi, svjež, proljetni miris mlada zelenila, okvašen bisernom, jutarnjom rosom. Spremna nas čeka barka uz složena vesla i dva momka obžgana lica i vatrena pogleda, da nas povezu bakarskim divnim zalievom.

— Do kud' ćemo, gospodine? upita stariji.

— Do Crnoga; ili volja vas i do Bakarca.

Unidjosmo i posjedosmo.

Stojiš li uz more, oćutiš onaj osobiti morski dah, koji potiče od »morskoga maha«, kako Primorci zovu alge, nu kad si na moru, osvježi ti se od onog osobitog mirisa cio organizam. Naši vozači odmaknuše od žala lagano vozeć, jer mi tako želimo, da se nagledamo mora, da zirnemo u njegovu tajinstvenu dubljinu, — u jednu rieć, da ga uživamo.

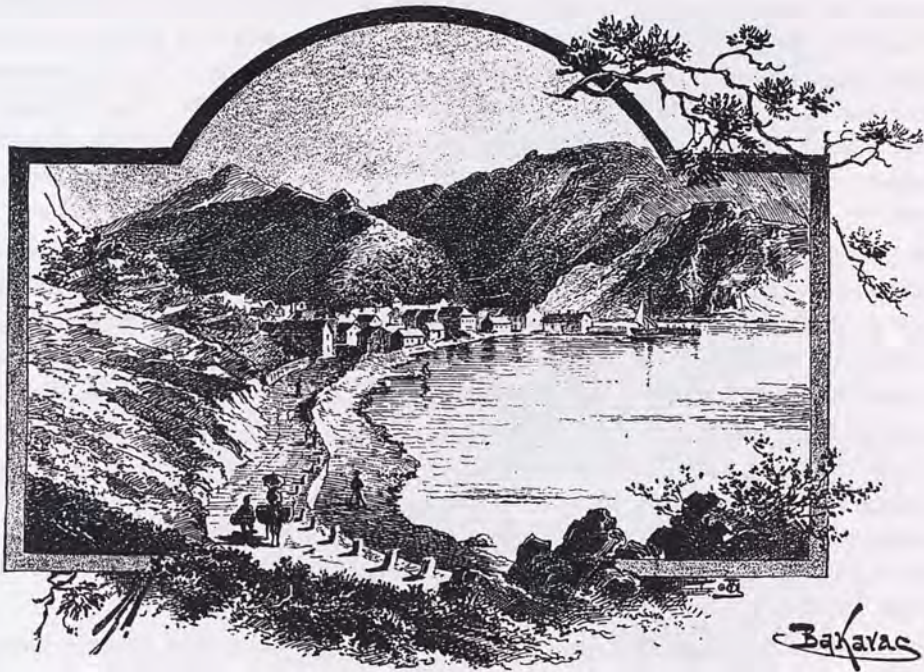
Odmah s kraja, jedva što si odmaknuo, iznenadjuje te njegovu dubljinu. Tu je cieti cjietnjak raznolikih alga; ima ih, koje se drže žala, nu ponajljepše su one u dubljini morskoj. Tu se stere zelena Enteromorpha poput tanahnih vrpca; tamo se opet pružaju druge poput zelenih niti, a ima i takovih, koje nalikuju velikim zelenim listovima. Na kamenju porasle su opet grimizno-crvene, smeđe i žutkaste vrsti, a njihovim se vřćcima talasajuće more poigrava, oko njih titra ili medju njima pliva koja ribica, jer je tu uz obalu obilne paše. Za osjeke su alge bez vode, od sunca poblede i tužno se prillegnu na kamen, nu čim je nastupila plima i more ih pokrilo, iznovice oživu.

Ovako razmatrajuć, dodjosmo do mjesta, gdje je more dublje; ima i tu alga, ali ne u tolikoj množini. Kamenje, što se je odvalilo od susjednog vrha, dok još možda ni Bakra ne bijaše, leži u moru izprebacano, malo ne golo; nu nagneš li glavu, opazit ćeš po njem crne, poput jabuke velike bodljave predmete i prepoznati u njih morske ježeve, kojih ima ovdje koja stotina. Čini ti se, da tu nepomično sjede, nu motriš li ih koji časak, opazit ćeš, kako se svojim bodljama pomiću. Jedan ti od vozača prišaptne, da su dobri i za jesti, kad im je »stajon« (vrieme), a to je onda, kad su puni jaja.

U školjama po kamenju ili medju smeđjim algama (Ficusi) sjede hrpimice obljubljene klanpunice ili kokoške. Na dnu ovoga ili onoga kamena nešto se opet pomiće i potrbuške plazi; to su glavoći (Cotus), slatne ribice gola, sluzava, crna ili šarena tiela.

Razgledavajuć se površinom, iznenadi te na jednom šum, pričinja ti se kao da romoni potočić i za malo evo te kod sladka vrela u slanom moru. Ovo te u veliko iznenadjuje i ne znaš u prvi mah od kuda dolazi sladka voda na morski žal. Razmišljavajuć o tom, opaziš, da je more na tom mjestu mutno, kao da se ulje vodom mieša, a mieša se sladka voda morem, stvarajuć tako lužnatu vodu, oko koje se nekoje ribe rado drže. Stiene, kraj kojih se vozimo, niknuše iz samoga mora, u njem se zrcale i malo da nisu gole i razdrobljene površine. Pa ako ti oko ne razabire ni naprstnjaka zemlje, ima ipak zelenih i mesnatih listova »tušća« (Crithmum maritimum), koji se od mora ne dieli, kao da mu je teško živjeti bez morske vlage i morskoga daha. More oko pećina i sada talasiće, dobaciv im po koju algu, koja na tom suhom kamu nikada više ne nikne.

Vozeć se dalje opažamo, da ima uz žal i više mjesta, gdje sladka voda prodire, a na jednom se pružiše u more dvie izpucane, šiljaste i obžgane stiene, izmedju kojih voda jakim i

B a k a r a c.

naglim tokom prodire i iz dubljine kao malim vodometom u vis skače. Sa strane spuštaju se prama ovomu vrelu šurovo izklesane stube, a kako su jako izlizane, svjedoče, da putujući seljaci ovuda često silaze, da si za dnevne pripeke ugasnu ljutu žedju, jer od Bakra do Bakarca ne ima na kopnu ni jednoga vrela, na kojem bi se čovjek okriepio.

Ne daleko vrela pružila se osovna stiena, pred kojom vozaći stanu, nu ne znaš u prvi mah zašto, dok te ne upozore na »morski križ«, kako i ribari morskú zviezdu zovu. Prihvatila se sa svojih pet traka kamena, pa lagano puza. Gledaš li morskú zviezdu u sbirci, čudno ti se čini, da je to životinja, a još se više čudiš, kada ti tko rekne, da se ona onim trakovima giblje. Pa je u istinu tako; čas složi po dva traka skupa, čas ih razkrene, čas se sgduri i nadigne, čas opet pruži i tako lagano napried pomiče. Morska će zviezda i preko kamena, ona će se i okrenuti, ako si ju prevrnuo, a zaglavi samo onda, kada ribari mrežu potežu, na kraj ju bace, a suho ju tlo i vruće sunce ubiju. Nu ne događja se to samo zviezdám, već i drugim

morskim životinjama, za koje si ne taru ribari glavu. To nam evo svjedoči bližnje splošteno mjesto, gdje su mrežu potezali. Ima tu mrtvih zviezda, ježinaca razbitim kućicama, po koja spužva uz izpaljenu trpu ili holuthuriu; ima ovdje i mrtvih školjaka, puža, a sve je to izpremiešano raznim algama, pieskom i sitnim morskim kamenjem.

Za malo zaćujemo neko neobićno udaranje, pa kad zavismo draćicom, opazismo u moru nekoliko žena i djevojaka, koje tu rubeninu peru. Kako u Primorju ne rabe korita, razabire se takovo pranje na daleko, jer peralnicama po rubenini jako udaraju. Žene i djevojke uraniše, jer im je dalek put; dodjoše iz Praputnjaka ili drugoga kojega sela, a vraćaju se kući, kad im se rubenina na stienama i pećinama posušila. Silazilo se lahko, nu zato se preko strma, kamenita vrha veoma tećko uzlazi i mnogo puta uzdahne. S proljeća ugodno je u moru prati, ali neugodno za ljetne omare, kad se žarki, sunćani traci o pećine upiru i silno ih ugriju. Nesnosno je to i radi napitka, jer voda, što s proljeća ovuda ųbori, u ljetu presuši, pa tako pralje i ųedju trpe i u onoj se vrućini do zla boga izmuće.

Minuv jedan zatonić, umuknu udaranje peralnica i opet nas prima ona svećatna tišina, prekidana samo ųamorom talasića. Nu zrak se prosvjetljava, nebo se nad hreljijskom gradinom ųari, i nuto digne se sunce i pozdravi prirodu bajnu. Zasvjetli tjemencia vrha Babna, i ono se svjetlo ųiri prama moru, gdje sjena kao odbjegava. Biva to tako brzo, da je za kratko polovica bakarskoga zalieva razsvjetljena, doćim je druga polovica još u debelu hladu. Razsvjetljena se polovica iztiće srebrnastim svojim sjajem. Jutarnje svjetlo odsjeva sa onih njeųnih talasića u svih bojah duųice; na jednoj je poli sve oųivljelo, dok ona druga reć bi tvrdi još sanak sniva. Nu prije, nego što dodjosmo do Crnoga, razsvjetlilo je ųarko sunceieli zaliev i okolicu.

More, koje bijaše sivo, sada pomodri, u toj se modrini ųal sa raznolićnim stienama kupa, ovom modrinom i naša barka plovi. Oko barke premetnula se je ta modrina u ultramarin modru boju, koja je orošena bielom pjenom udarajućih vesala, doćim je uz klisure more malone modro-zeleno. Blago onomu, koji se za proljetna jutra povaųa morem, kad je ono u najdubljem azuru, a ipak tako bistro, da u srednjoj dubljini vidiš svaku ribu, svaku algu, puųa ili školjku.

Boja se mora mienja prama dobi godine i prama mjestu, a upliva na to u veliko vrieme. U zimi i za burnih dana znade biti vedro i posve jasno, nu uzburkano je more tamno-zeleno. More je sada gladko kao zrcalo, nu za bure zakuha tako silno, kao da se pretvorilo u kipuće jezero, zeleni i 1.5 m. visoki valovi orose se gustom bielom pjenom. Bura bruji i cijuće kao ljuta guja u prociepu, a more praši, da od Bakarca i Hreljina ne vidiš jedne kuće. Brzina je bure velika, pa tako i brzina valova, koji se jakim ųumom razbijaju o morski ųal.

Za kišovutih dana, kada nastupi onaj dosadni jugo uz česte kiše, boja je mora nećisto siva, a more duboko uzburkano i mutno. Valovi, što dolaze manjom brzinom, znatno su ųiri i dulji, pa kako se od njih uzmuti cielo more, izbacuju i morske organizme. Za kišnih dana, kad je nebo tmurno more je u blizini Bakra sivo, a dalje tamo crno-sivo. Uųasna je okolica bakarskoga zalieva, kad se primjerice nad Bakarcem i Kraljevicom dignu teųki, tmasti oblaci, koji liųu obronke Medomiųlja, Branićeva, Kriųa, te se vuku prama gorskomu kotaru. Kod Bakarca je more crno kao tinta, a kod Bakra tamno-sivo. Dogodi li se to u kasnu većer, kad još koji sunćani trak kroz prodor zalieva bakarskoga pada, tad si ruųnije slike na moru ne moųe nitko pomisliti. Čovjek prati divni taj pojav nekim strahom, a za teųke mu se oblake prićinja, da će svaki čas pasti u more.

Ako je nebo na polak naoblaćeno, onda je more osobito bistro, ocalne boje, doćim se u daljini cakli poput ųiva srebra. Boųanstveno je ono onda, kad se kupa u većernjem rumenilu zapadajućega sunca i kad ona rumen odsjeva sa morskih litica i pećina, sa cvieća i drugoga bilja. Ovaj prizor za proljetnih i ljetnih dana potresao je često mojom dušom; stajao sam na kojoj stieni poviš Bakra nepomićno, stajao i mnogi drugi. Pri tom sam se često sjetio svoga otca, koji me je jedan dan malena vodio preko Zdveraca u Zagrebu i prstom uprv prama Pljeųivici upozorio na većernje rumenilo, dodav, da tamo prama zapadu leųi Rieka, a uz nju more.

Jedva sam se maljušan nagledao one večernje zažare, niti nesluteć, da ću ju danas sutra divniju gledati u Primorju.

Sunce sve to više grije, a nama godi povjetarce na moru, Cesta, što tik mora vodi na Bakarac, osovljuje se, pećine uz more sve to više iztiču, a kako lagano plovimo, niti ne slutimo, da jedan rt prikriva veliku riedkost bakarskoga zalieva. Vozači zakrenu i mi smo u zatonu Crno, što leži na podnožju Crnoga vrha, Grohotine i Kovačeva. To su dvie ogromne stiene, ali ne od slojevita kamena složene, već se je tu nagomilalo ono kamenje, što se od vrha odronilo. Ovo su najveći konglomerati u okolici bakarskoj, sastavljeni od tisuće i tisuće krupnijih i sitnijih komada, koje spaja crvenkasta, željezovita zemlja. Dok začudjeni te nad cestu nagnute gromade gledasmo, niti ne opazismo, da je barka stala, da se stariji vozač izpravio i prstom prama zatonu upro.

— Sto je u moru, što gledate i kažete? upitasmu ga zvjedljivo.

L o k v i c a .

Reče nam, da gledamo vir.

— Vir u moru!?! uzklikosmo i pogledasmo pred nas na površinu morsku. Stanemo začudjeni, kad opazismo, kako voda u istinu kruži; gledasmo pred sobom jedan veli i tri mala vira. Veći je vir 8—10 m. širok, a veličina mu se ravna prama množini vode. Nu odkuda taj vir i kako je postao?

Poznato je, da je utroba hrvatskoga krasa u veliko izšupljena, zato i ima potoka, koji nikada na površini ne teku, već podzemno postaju i podzemno se u moru gube, nu ima opet voda, koje na jednom mjestu propadaju, a na drugom provaljuju. Ovo je i kod virova u Crnom. Ovaj je zaton 27 m. dubok, a bog zna kolika je opet dubljina pod njegovim dnom. Ovdje imamo ponikvu (uvalu) u moru, gdje osnovnim pravcem voda provaljuje, pa kad ju ne bi more pokrivalo, ona bi se sigurno vodom napunila i u jezerce pretvorila, kao što je to kod drugih ponikava. Voda, što ovdje provaljuje, u gornjih stranah, gdje narod na pitkoj vodi oskudieva,

propada. Čim je više kiše, tim je vir u Crnom jači, a najjači s proljeća i u jeseni, kad zaredaju trajnije kiše.

Uz cijeli žal od Bakra do Bakarca izvire sladka voda, tu u većoj, tamo u manjoj množini, a kod Crnoga provaljuje na jednom mjestu poput jaka potoka, a često i cijelim rubom zatona. Gdje se morska voda sa slatkom mieša, tu je i obilan ribolov. I sada vidimo jednoga ribara, kako lagano vozi i stojeć u barki oštro u more gleda i osti pripravnne drži, da veću ribu tuče.

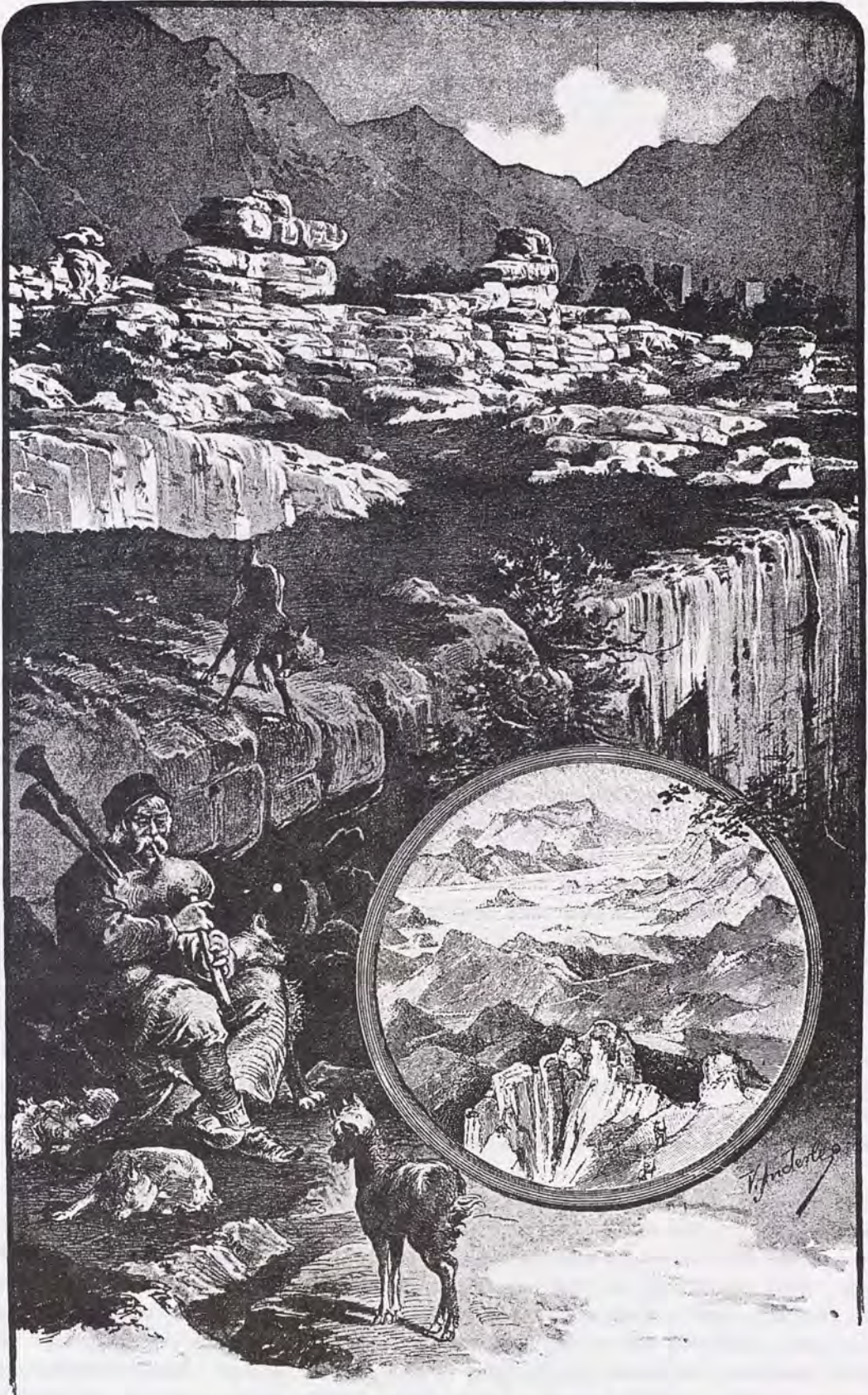
Kraj od Crnoga do Bakarca dosta je jednoličan. Odrušeno kamenje ukrajuje smilje, koje je u Primorju zimzelno i suhe od lani preostale Carline. Blizu Bakarca stvorilo je more zaton Žmincu, gdje sladka voda poput jaka potoka provaljuje. Ovdje su u moru zabita četiri stupa, za koje trabakule vežu, kad iz susjednih spremišta uglievlje krcaju. More je duboko, jer mu dna ne vidimo, nu pred Bakarcem tako plitko, da je tu voga (*Zostera marina*; Seegrass) na gusto porasla. Takav vogom zarašten kraj nalikuje podmorskoj bujnoj i zelenoj livadi.

Kad si u Bakarcu odpočinuo, a tvoji se vozači čašom domaćega vina okriepili, onda kreni u Bakar drugom stranom zalieva. Minuv bakaračke tunjice i zaokruživ pustim Gavranićem, dolaziš do prodora zalieva bakarskoga. More je tu tako duboko, da mu dna ne vidiš, nu zato jednim mahom gledaš cijelo pogorje od Bakra do Bakarca. Vraćajući se nismo sami, jer susretamo po koju barku, što na moru mirno stoji. Ribar nagnuo se k moru i spustio svoj povraz, ne bi li za objed ulovio koju ribu, a hora je u ovo doba lokardam, koje se sada u jatima sele.

Jedino što te na povratku iznenadjuje, jesu galebovi, kojih ima sada i poviše. Nekoji kruže zrakom, drugi se spuštaju na površinu morskú, kad se opet tako visoko dignu, da bi ga prije držao za koju pticu grabilicu, nu dignuo se nizko ili visoko, ne ostavlja nikada mora. Ali još nešto moglo bi te iznenaditi, ako voziš prama kraju, a to su klobučnjaci. Ima u bakarskom zalievu nekoliko prekrasnih vrsti, a naročito se iztiče jedna biela sa tanahnim i nježnim lovkama, ploveć lagano u moru. Pokušaj li ju izvaditi, ostane ti u ruci hrpica hladetini nalične tvari, pa ti je onda žao, što si tako krasan organizam uništio.

Za pol drugi sat stigismo u Bakar, okriepljeni i očarani proljetnom jutarnjom vožnjom po bakarskom zalievu.

Slika hrvatskoga krasa.

B A K A R A C.

Gledaš li Bakarac od Bakra, pričinja ti se, da je niknuo iz same dubljine morske, pa te srce vuče, da ga malo obadješ i okolicu mu točnije razgledaš, jer ako je dražestan okoliš grada Bakra, umiljata je i okolica bakaračka. Priroda kao da je htjela, da jedan i drugi kraj bakarskoga zalieva okruni vanrednim ljepotama.

Bakarac se bieli uz samo more, dočim mu se s obih strana uzdižu kameniti vrhovi, medju kojima se pruža već napomenuta dolina, položita od začetka do Križišća, a krovasto nagnuta prama Medomišlju. Iza Bakarca zaklanja se medju bujnu zelen Turinovo selo, dalje na zavravanjku Dol sa župnom crkvom sv. Trojice, a na kraju doline Križišće, gdje se ceste križaju. Da bude dolina još milovidnija, osovljuju se na kamenitu vrhu podrtine nekoć velikoga Hreljin-grada.

Bakarac je selo od 40 po prilici kuća, a žitelji u njem sami ribari i mornari. Čim si mu se primaknuo, odmah opazaš, da si na pragu ribarskoga sela. To ti svjedoče raztegnute mreže, što se suše uz cestu, a na moru ribarske barčice, izduljene ladve još duljimi vesli, a na obali prevrnut svitnjak, dugačke osti, po koja vrša obžgana drva, ugljevjue ili druga koja ribarska sprema.

Kuće se redaju uz cestu, ponajveć su jednospratnice, liepo obieljene i radi bure žliebci pokrivenene; ne ima tu nijedne ne čiste kuće, jer takovu nitko ne trpi. Pred svakom je skoro drvena ili kamenita klupa, na kojoj ribari sjedeć poživaju i pušeć iz svojih kratkih zemljanih lulica, zriju na more i grad Bakar. Svakoga će na Bakarcu iznenaditi velika tišina; kola su tu riedka, a ribari inače po svojoj naravi ljudi mućaljivi. Sjede tako i čuće okolo kuća i na privratu, dok se je mrak spustio. Sad je hora, sada mjesto oživljava! Ribar, koji je reć bi nemoćan i loman sjedio, poskoći, pa bio i star, jer ga more zove, treba preko noći ribariti. U večer oživi cielo selo; jedni spremaju barke, ladve i nose mreže, drugi namještaju svitnjak, prte potrebita drva, dok se napokon odtisnu morem. Otidju u večer, a vraćaju se zorom ili kad je već sunce naokolične vrhove pozlatilo. Često su barke pune riba, često i prazne. Veselo je cielo selo, kad je lov obilan. Sada dolaze žene od žukve pletenim velikim košarama i nose ribu kući, a poslije u Bakar, Kraljevicu i obližnja sela. Preko dana opet se selo pritiša. Mnogo brojne košare suše se pred kućama, naokolo vise raztegnute mreže, čitavi kupovi na novo naciepanih drva, koja će prigodno opet kod ribolova rabiti.

Zanimivo je biti na Bakarcu onda, kada dolaze sardele. Koji pred kućom sjedeći ribar opaziv, da riba »slapi« ili »srši«, t. j. da površina mora poput srebra titra i da se srebrnasti trak prama luci pomiče, skoći i zavapi: »Sardel gre!« U čas je na nogama cielo selo; spremne potrebiti broj baraka sa mrežama sardelarama, pa hite na more, da ribu zapašu. Žene i djeca čekaju tik mora sa pripravljenim košarama. Zapasav ribu, potežu mrežu s kraja (s kopna), a da budu sigurniji, zagaze i u more. Čim je mreža bliže obali, tim se riba više baca, a kad ju iztegnu, namjeste košare i pune ih šaćićem, koji od mnogobrojnih ljusaka sav posrebreni. Manja riba izlazi na oka, veća se baca, skače iz mreže, skače iz košara i šaćića, a djeca ju na brzo beru, grabe rukama, trpaju u njedra, žepove, šešire, kape, kamo koji može. Ako je struja velika,

pun je žal ribe, da ribari u prvi mah ne znaju, kamo da ju strpaju. Sada ne ima kuće, koja ne bi ribica kupila, na svih ognjištih oganj plamsa, ribe na ulju cvrće, od kojega cijelo selo i sav zrak oko njega zamiriši. Što se ne potroši ili ne proda, to kod kuće onda osole. Često »prosiju« cijelu luku i ne uhiti ništa. I kod ribarenja treba dakle sreće.

Sada nam je razgledati okoliš tihoga Bakarca. Okreneš li se licem prama Bakru, to imaš na lijevu ruku vrh Gradac, malo dalje Gavranić, a na desnu vrh Križ i Braničevo. Iza Gradca pruža se prama Kraljevici Medomišalj, od kojega se odvojio zanimivi Gubac-vrh.

Gradac je pust i kamenit vrh, na kojem se zeleni šmrika, po koji grmić glangulića, crna trna, mirisava kuša i bresine, a s proljeća žuti šibika, okitiv mu izprano i obžgano stienje mnogobrojnim žutim cvietovima. Na Gradcu našao sam i tragova drevne gradine. Bila je gradjena pravokutno, duga do 30 m., široka do 3,5 m. i utvrđena s istočne strane kulom, kojoj se temelj još i sada razpoznava. Stoje još dva zida, jedan sa zapadne, a drugi sa sjevero-zapadne strane. Prije više godina izkopalo se nešto novca, i kako puk priča, našao se jedan zlati štapić. Drugo se ništa o gradini ne zna, nu reći će ti, da je gradu daleki viek i da su ga sagradili Grci.

Od pusta Gradca i Gavranića oko se rado odvraća, a čovjek ni ne sluti, kakav kraj krije njihovo zaledje. Ne bi se nadao, da ćeš za čas biti u šumi i na bujnim livadama.

U Primorju se često događa, da se čovjek putujući izmuči po kršnome kraju, gdje ni kapi vode ne ima. Kad mu taj naporni put i dosadi, jer se okupao u znoju lica svoga, u velike ga razveseli, kad stupi pred bujni i zeleni dolac, u kojem je i hlada i vode. Takova je pritajena oaza i na Bakarcu. Zavij oko Gradca, evo te u liepoj dolini, koju Klančina zovu. Ljeva joj je strana dosta kršna i šmrikom obrasla, nu s desna se steru zelene livade i šuma debelih briestova. U Klančini ima uvijek čobana, koji ovuda sa ovcama planduju i sopolicom si vrieme prikraćuju. Kad si ovdje, kao da nisi kraj mora, jer niti ga vidiš, niti čuješ, akoprem si od njega samo koji časak daleko.

Ima ovdje u Klančini i jedna špiljica, zovu ju Lokvica, a s lieve je strane od ceste, što vodi u Kraljevicu. Omalena je, strma dna, nu za kraj velika blagodat, jer ima u njoj bistre i hladne pitke vode.

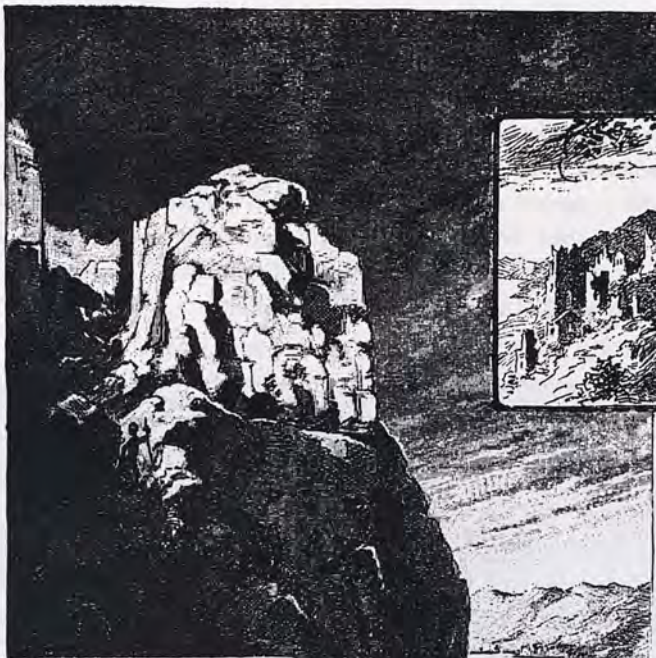
Livadave se i šumice u ovom kraju izmjenjuju, pa ima tu i velikih, ali oku ugodnih protimba. Pred tobom se stere oširoka livada, a u zaledju joj mlada šuma, gdje se i slavuljak nastanio. Ta je šumica gusta, ali samo nekoliko koraka široka, izadji i iz nje, evo te pred pustim stienama i hrustama. Tu je kamenje izprebacano, kao da ga tko razsuo, a tek toliko zemlje, da se zeleni po koja Euphorbia, Cyclamen, Corydalis ili busić Satureje, nu i to samo na podnožju, jer ih oko malo dalje badava traži.

Izašav iz šume, opet si na livadi, a onda na kamenitu putu, koji te vodi uzbrdice i u drugu šumu, što se ovdje stisnula medju Medomišljem i Gubcem. Put je strm, nu šumica hladovita, a kad si izašao, opet si na velikoj livadi, okruženoj povisokim stablima; došao si u kraj, što Hrašće zovu. Od ovuda se otvara zanimiv vidik na susjedne kamenite vrhove, na mjesto Hreljin, a naročito na podrtine Hreljin-grad.

Sada kreni preko livada malo uzbrdice, pa si na liepoj cesti, koja je tu i tamo usječena u visoke pećine. Uz cestu pusto je i mrtvo; u ljetu izsjeva i ovdje vrućina kao iz usijanih pećih, zato čovjek i pobrza, da se dokopa Križišća. Stupiv u selo, ne propusti se uzpeti malo uzbrdice, od kuda vidiš veliki dio bajnoga Vinodola i Drivenik sa starim si gradom.

Iz sela vodi jedna cesta u Vinodol, druga na Plasu, treća na Hreljin, dočim se četvta spušta nizbrdice prama Bakarcu.

Zelene i bujne livade, sivo kamenje i gole pećine, hrastove i briestove šumice, vinogradi i njivice, medjusobno se izmjenjuju. Tlo se polagano spušta i stvori zaravanjak, na kojem stoji obnovljena crkva sv. Trojice. Priča se, da je ovdje prvobitno stajalo crkvice Majke božje, koju je puk sagradio one godine, kad se je Mongola oslobodio. Pripovieda se, da su Mongoli sa ženama veoma ružno postupali, a ove, oslobodiv se mongolskoga jarma, da su nosile teško

Podrtine Hreljina.

kamenje na glavi i pomenutu crkvicu na slavu božju sagradile. Poslije je pregradjena i promicana, nu od stare se crkvice vide i sada zidovi.

Od župnog dvora vodi put izpod hreljinske gradine do Karolinske ceste, kojom se je vredno uzpeti. Ako nisi voljan ovim pravcem, a ti kreni prijećem do nove ceste, koju usjekoše u tvrdu pećinu pod samom gradinom. Od ovdje ti se otvara krasan vidik na more, koji se za časak zatvori, jer te cesta

vodi podzemno: došao si u prorov, iz kojega za malo izlaziš. Sada kreni na desno, pak uzbrdice, i evo te na podrtinama staroga Hreljin-grada.

Gradina hreljinska vrlo je omašna, jer ima uz bivši Frankapanski grad do 50 porušenih kuća, koje povija bršljan ili se oko njih zeleni šmrika, hrušina (*Prunus Mahaleb*) i glog. Razvaljene kuće potiču od prvobitnoga Hreljina, kojeg žitelji početkom ovoga vieka napustiše. Kad je Primorje podpalo vladi Napoleonovoj, pripade joj i Hreljin. Pod mjestom ležala je franczeka vojska, kako pripoviedaju, jedna pukovnija (*piquet*). Po odlazku Francaza počеше se Hreljani sa vrha seliti, a nekoji učiniše to, dok još vojska ovdje ležaše. Novo mjesto okrštiše *Piket*, kako ga i danas zovu. Kojim je to ne poznato, misle, da je Hreljin drugo, a *Piket* opet drugo mjesto, te pišu sad jedno, sad drugo ime.

Na ruševinam hreljinskim najvećma se osovljuje gromom oštećen zvonik prijašnje crkve. Do nje stoji mala

Crkvica bl. dj. Marije
zvonik prijašnje župne crkve.

Gavranić.

crkvice bl. dj. Marije jednim zvoncem, a na pragu komad žute odlomljene ploče, u koju je uklesana god. 1699., kad je valjda crkvice sagradjena. U nutra su dvie rake, desna nosi napis: »Ovo je raka kneza Antona Jurine i eredi njegove 1712.« Crkvicu ogradjuje s trijuh strana zid kao ostanak prvobitne Frankapanske kapelice; na lievom zidu stoji starodavan drven križ. Od stare crkve čuva sadašnji hreljinski župnik, velečastni gosp. Ivan Urpani, prekrasan okvir, koji je resio svetotajstvo. Gornji dio je nježno urešen, s desne i lieve strane dva su moleća angjela, s dola grb Frankapanski, a s gora slika sv. Jurja ovim napisom: »Hic est Corpus Domini Nostri Jesu Christi« i uklesana god. 1491. U ovoj su crkvi imali Frankapani i svoju raku, u kojoj je pokopan i hreljinski župnik i kanonik Juraj Žuvičić, preminuv 13. veljače 1780.

Crkva sv. Trojice.

Pod crkvom leži velika cisterna, inače ne ima tu ništa znamenita. I Hreljin, da su po predaji sagradili Grci, i sada još da je zakopano silno blago, koje mjestimice po krasah traže. Da su oko Hreljina obstojale rimske naselbine, to je ne dvojbeno.

Na livadi Pavlinovici izkopali su seljaci nekoliko žara, nu s pukoga sujevjerja — jer vele, da je pepeo zaklet novac — sve razbili. Rimski su novci izkopani kod Plase, u kraju Planina. Svi ti novci, devet ih na broju, su od srebra, i to: 1 komad od Domitiana Augusta, 2 komada od Hadriana, 3 komada od Antonina Pia Augusta od god. 142., 1 komad od cara Marca Aurelia.

GRADNJA I PORINUĆE BRODA.

Za hrvatsko su Primorje osobito značajne dilje ili škveri, na kojima se grade ili popravljaju brodovi. Dilje moraju biti tik morskoga žala, tlo samo nakoso, a more u početku prilično duboko, da se brod ne ošteti, kad ga rinu u more. Da se razne brodogradjevne sprave laglje čuvaju, dilje su zidom ogradjene, a često i povisokim stablima ukrašene, gdje se u hladu marni radnici odmaraju.

Najživahnije je na diljama na gradjevnom prostoru, gdje se nalaže, razredjuje, pili i tešes, kojega dovažaju iz šuma gorskoga kotara. Jedni tu tešu, drugi spajaju, treći velikim svrdlima vrtaju; ovi nabijaju, oni priredjuju gradju, koja se ima obraditi, i tako obavlja svaki svoj posao. Djeca sa košarama sabiru trešće i iverje, pa ga kući ponašaju. Uz dilje je i parište, gdje pare popela ili bočnice broda, tu je i kuhinja, u kojoj se kuha paklina, kovačnica, u kojoj se kuje od jutra do mraka, risaonica, u kojoj brodograditelj riše, kroji i prikraja razne oblike za rebrenje broda.

Trovrstni su radnici na diljama: Tesari izradjuju drvo, vrtači ga pričvršćuju, dočim šuperari (kalafati) grebu korito broda. Prema načinu zanimanja imaju i orudje. Tesari: sjekiru, teslu, mlat, dlieto, blanju, pilu, oštro i tupo dlieto, dubku, izbijač, čekić; vrtači: razne svrdle, utornjak; šuperari: sgrebasto dlieto tupo i oštro, dlieto sa dva ili tri zarez, krivo dlieto, strkac itd.

Prvi komad, što ga tesari prirede i otešu, je kobilica, t. j. jaka greda od hrastovine, koja odmjeri duljinu broda, i u koju se poslije učvršćuju rebra. Obično se pravi kobilica, na kojoj počiva cijeli brod, od jednoga komada, nu ako je to ne moguće, tad se sglavi od više komada. Na kobilicu se nasadi nos; to je prednji dio broda, koj^{se} sastoji od jednoga ili više uglavljenih komada. Na drugom kraju kobilice, gdje će biti krma broda, nasadi se osovina, te uz kobilicu i nos odkroji brodu prostor po dužini. Sad je brodu stavljen temelj, valja ga urebiti. Rebra se stave poprieko kobilice, sastavljena su od više komada i odkroje brodu oblik po širini. Rebro može biti n. pr. 4 dcm. debelo, 3 dcm. široko, 9 m. dugo, a jedno je od drugoga razmaknuto u tom slučaju 12 dcm.; ako je brod n. pr. 38 m. dug, ima u svem 79 rebara.

Sada se počme brod iz vana popeliti (objijati)*, a najdeblja se popela među ondje, gdje treba, da je najjače sile, a to na ribini (dnu), na srhu i oknu (Setzgang). Da se popela laglje priklapaju na bočnim zavojima, pare se u vrućoj vodi na parištu. Kada brod tako popopele, onda ga pokriju, t. j. načine mu krov i ostave šupljine za grla jarbolâ, za luknje itd. Krovne su štrice (Deckplanke) od mehka drva, a opet najdeblje ondje, gdje treba najjače snage. Kad se brod ovako spremi, opravi se kobilica još i drugom kobilicom »podljem«, da se prava kobilica ne ošteti, ako se brod nasuče.

Kad se brod urebrio, popopelio, nadkrio, treba ga do kraja spremi i to nekoliko dana prije, nego li se u more rine. Sad je na diljama osobito živahno. Tesari tešu finije, drugi za njima strugom blanjaju; ove sliede opet treći, koji kudeljom režke brtve, četvrti katrane, dočim peti bakrenim pločama brod objijaju. Jedni ga liče, bilo bielo, žuto, crno ili smedje, drugi po-

* Tehnički nazivi po Boži Babiću. (Mladi mornar ili put brodom iz Senja u Trst.)

težu ogromna i teška sidra, najprije s jedne, onda s druge strane, nu glavno je, da pripreme saone, onu naime spremu, po kojoj će se brod rinuti u more. Saone leže na gradilištu, gdje su i jarboli i ostalo gradivo. Od ovdje ih vuku u more, a iz mora pritežu pod brod, a duge su to i na 4 dcm. visoke i široke grede. Da se brod laglje skliže, omažu saone raztopljenim lojem, koji se u parilištu topi i u kotličih do broda nosi. Radnici imaju na metar dugačak štap, na kraju omotan kudeljom, koju u loj umaču i saone mažu. Dok se sve to radi, tešu drugi jake klinove, kojimi će brod podbijati, tako nadignuti, u gibanje ga staviti, na što će strielimice poleti u more. Kad je sav prostor okolo broda takovim klinovima izpunjen, onda valja sagrađiti vlak u, koja počimlje tamo, gdje sane prestaju.

Vlaka se gradi od jakih greda, koje priečnicama obiju, i onaj joj dio, što je pod vodom, grade na moru. Vlaka se takodjer dobro lojem namaže, a ujedno se pazi, da na njoj nigdje koje drvo ne ostane, pošto bi to brodu moglo naškoditi. Prevrne li se brod, tad je tri sto jada, dok ga iz novice dignu, a stoji to koju stotinu forinta. Grede su na vlaki čvrstim lancima spete, kojih su karike na 4 cm. debele. Kad se sve tako pripravi i brod opravi, prispije i onaj dan, kad će ga u more rinuti. Svečani taj dan opisao mi je prigodice prijatelj Damin. Evo njegova opisa:

»Dne 16. siečnja 1879. svanu krasno jutro, kakovih je malo u srcu zime: lagodno zimsko sunce prosu svoje zlatne zrake po vedrom ko ribje oko nebu, odašiljavajuć ih do orumljenog sad Soplja; more je tiho ko ulje, samo gdje gdje probijavahu ga srsi, kadno zalahori britki vjetrić s kraja. Jest, krasan bijaše to dan, kô da ga dobri Bog odposlao sa zlatna priestolja svoga.

I već osma na gradskoj sgradi drevnoga Bakra odbi. Mlada Bakarčad pretrkuje »Primorjem«; vitke crnooke Bakarke odšetavaju preko »Meščice«, a Bakrani i pomorci i pozemci žurkaju onamo — kamo? Djeca prikričuju: »na dilje!« porinut će na more »Bakrana«. Prodje već i častni starac župnik S. i direktur St.; onaj da poškropi svetom vodom »Bakrana«, ovaj da pripazi mirnim okom u svoj onoj vrevi na »Bakrana«, tu krvavu muku »hrvatskoga brodarskoga društva.« Pobrzam i ja. Na bakarskih diljah poredala se neskladna svjetina: svaki radi, da pokroči na brvno, gredu, kamen ili mostić; svaki gleda, da bolje vidi ponosnog »Bakrana« hrlit na to hvaljeno more. Liepa broda! Šest sto četerdeset bačava nosi, sto i trideset zahvata noga; oličili ga bielom mašču, a nakitili raznobojnimi stjegovi, nu jednoga — hrvatskoga brajne podigli više, uprav brodu na čelo. I proto M., dobar vele Hrvat, nu još i bolji meštar, ne zaboravi na svoga: on ga usadio diljem na vrh. Sve je pripravljeno, da jošte jučer do sutona bje sve gotovo, danas ga samo okitiše, pa umah uzeše raditi, da ga porinu. Podloga je broda sasvim dograđjena, a klinovi već ponamješteni med sklizaljkom i sanicom, što počivaju na brvnu lojem namazanu. Liepo ti je gledati taj uspjeli rad garavoga, nu snažnog i duhovitog hrvatskog kalafata, kako no počiva posljednji počinak u spreda i straga nadignutoj zibci, poduprtoj jošte palci pod bokovi, da svježimi reć bi silami odpočme koristonosan posao širom oceana.

Na glas protov, poče sad momčad posljednji posao.

»Udri!« krikne proto, a 20 muževa zalupi težkimi gvozdenimi batovi po stotini klinova uz poznatu ô—ô—ôj pjesmu po starijeg kalafata.

»Složno! da pojedinoga ne čujem«, doda opet proto; a 20 udaraca traknu u tren, ope-
tjuć zamašne mahce.

»Umetni klinova! — Udri jače! — Pjevaj do krme!« — I opet uz popjevku kalafatovu slušaš strašnu lupu.

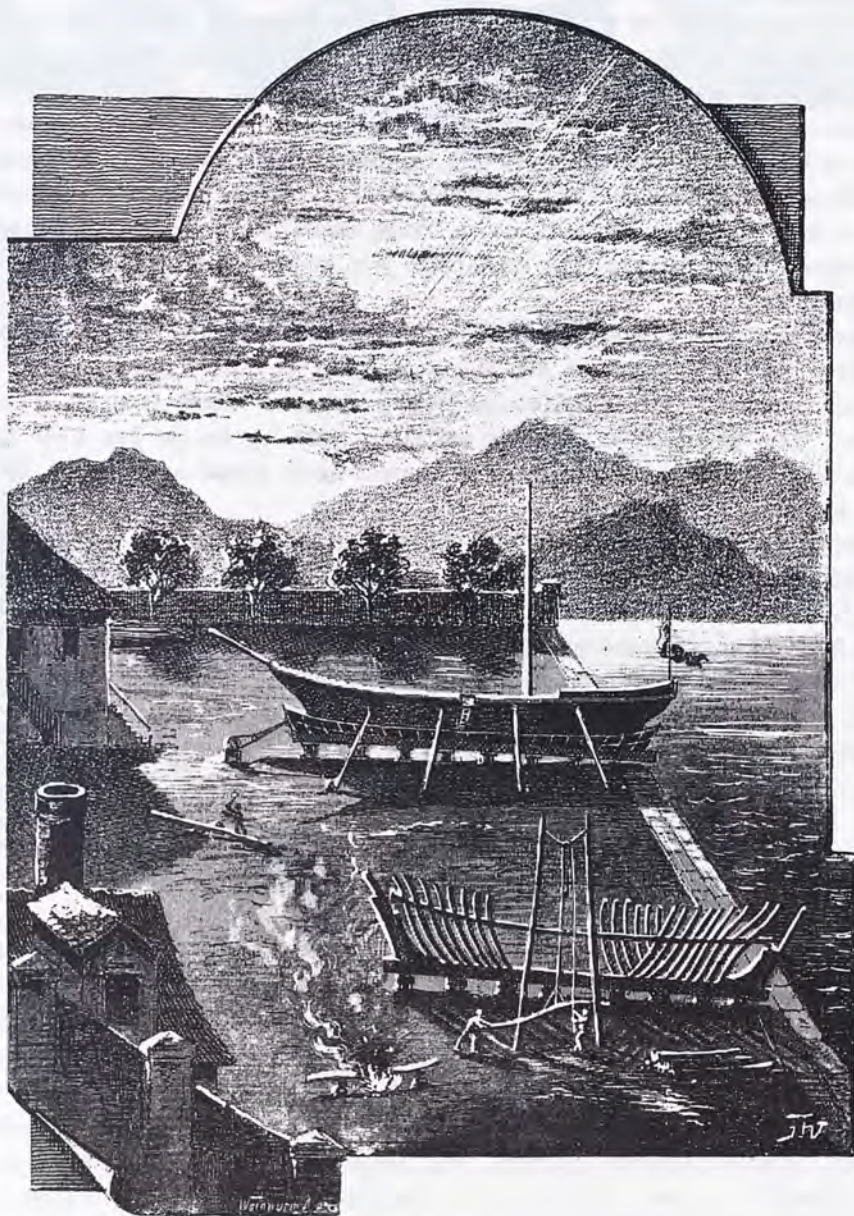
»Sve li dotjeraste?«

»Sve.«

»Napried dakle, pod provu!« I opet nastalupa, dok ne zakrišti proto: »Napried, pod nos brodu — još! da nam ne pane prova. Ô—ô—ôj poče opet, a lupa se nastavi.

»Polovica vas na onu stranu! — Svi ovamo!« Na ovu zapovjed pohrli polovica kalafata pod drugi bok broda, a malo zatim i druga polovica. Niz kalafatovo čelo padaju već debele kapi; sve je mirno, samo kad na kad čuješ protov glas: »Mali, pripazi; podaj klinova — Giblju li se pod kobilicom klinovi? — Polovica na krmu! — Svi! . . .

I mine kalafate posljednji trudni posao: klinovi su utjerani, a brod se digao; nije se u istinu digao, već su saonice do popelâ nabijene tako, da već možeš i palce odbiti podpiruće s jedne i druge strane brod, a da se prevaliti neće, Jedini jošte kusi pod kobilicom podvržavaju ogromno tielo, s toga će proto: »Očisti ozdol! — Razsiecî; sabi pod nosom kuse! Odbi pod osovinom! — Popusti popriečnicu!«

D i l j e.

Svaku u tren oka obaviše, a počivajući brod na sklizkih saonicah odkliznuo bi usljed svoje težine na kosini, da ga ne drži još jedno uže spreda. Sve je niemo, zavlada neki užasni mir, a proto će najzad:

»Presiecî!« — Tjelesnina se ne giblje mnogo lice probliedi Podbij sprieda!« I sbilja: po malo, brže, naglo, — pak preneglo u more prasne!

U jedan tren mnogo se sbi: brod se stao neopazice gibati, a iz stotine grla odzvanjaše: ide — ne ide — ide, ide! I sbilja brod odkliznu, pa dojuriv do polag svoga ležaja, zadimi bielo-mrkim oblakom, a plamen pod njim plane, grozeć progutati toga diva. Nu odmače! More se zamuti i uzpjeni srebrolikom pjenom, pljuskujuć do pod vrh ruba. »Bakran« odjuri, praćen iz stotine s diljâ veselih grla sa živio! sretno! a po stotine opet mašući škrljaci na palubu pohrlivših onamo, da u veselju, pomućenu strahom, uzveliče taj prekrasni prizor, odjuri do na sred uvale, pa gubeć po malo silu, pristane uz bakarski nasip »Pod Bokom«.

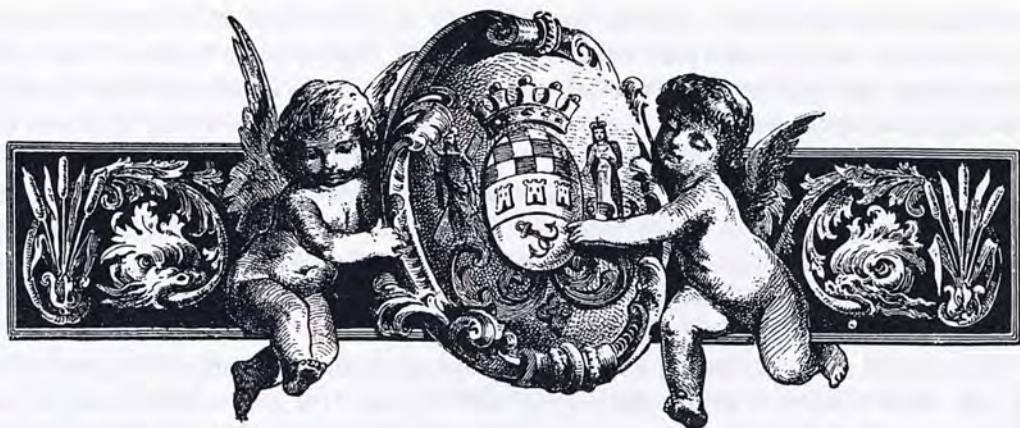
Trudni kalafati uz svoga prota poduprti na sjekire ili batove gledaju zadovoljno za »Bakranom« svjestni bo, da im njihov rad vodi do radostna uspjeha, a prolazi ih plemenita samouć, šaptajuća im, da i oni nešto vriede i koriste svietu.

Svjetina se razilazi: netko dovikuje posljednji sretno, a nekoliko čestitaju protu; jedni opet razgovaraju o liepom ustroju broda, o vještini hrvatskih kalafata, o valjanoj hrvatskoj hrastovini, o prikladnih za brodogradju mjestih uz hrvatsku obalu i o blagom podneblju na taj obali, idućem u prilog i u sred zime onoj obrtnosti; a oni drugi razpravljaju o hrvatskoj mornarici, moleć, ne bi li Gospod dao te Hrvatskoj osvanuli preko ove trudom i nastojanjem Hrvata, dnevi sretniji, slobodniji.«

Porinuće broda jedan je od najsvečanijih dana u Primorju; onda blagdanuje cio grad, ciela okolica. Tako bijaše u Primorju, ali nije više sada, jer je na našim diljama zavladao užasan muk tuge i žalosti, danas se više brodovi-jedrenjaci ne grade, a na nekoć živahnim diljama uzbujaao drač i korov. Tu i tamo ima još po koja greda, što trune i gnije, pa kad i nje ne stane, zamest će se trag po malo i diljama, te će se potomci samo sjećati onoga mjesta, kud se je orila kalafatova pjesma.

Para otimlje mah i odtiskuje sa mora jedrenjake, koji po malo na našoj obali izčezavaju. Doći će doba, kad će se Primorac tužno samo spominjati blagonosna vremena (g. 1852.—1862.), kad su na diljama riečkima, bakarskima i kraljevičkima sagradili 227 brodova u vrijednosti od 9,116.082 for. i za tu gradnju i popravak potrošili 487.724 kubičkih stopa drva!

B A K A R.

rasote bakarske daleke okolice iztakosmo, uzpev se na nasip Gradinu više sela Hreljina; dočim smo okolišem Bakra upoznali štioća, gledajuć ga sa seoca Sv. Kuzme. Nu osobit se opet pogled otvara na sam grad, kad si minuo bakarski prodor, te izmedju vrha Gavranića i Babna zâplovio bakarskim zalievom. Jednim se mahom prikaže kamenitim vrhovi okružen grad, a u njem svaka kuća, svaki prozor, jer se nanizao amfiteatralno na sjeverozapadnom kraju zalieva, a na podnožju vrha Kalvarije predočujuć nam lik trokuta sa polukružnom podnicom, i ujedno najljepšom ulicom Primorje zvanom.

Neobičan je pogled na grad, ako si unišao morem u jutro, jer tada gledaš dva grada: jedan na kopnu, a drugi u moru. Ovaj ti je pojav očarava još i više oko pod večer, kad u gradu zatitra svjetlo za svjetlom, i on poput božjega groba razsvjetljen, plane u dubini morskoj. Sam grad, u kojem se kuće nižu u sedam redova, ugodno se dojmilje oka, jer mu se s traga pruža bujan, zelen dol, u kojem se iztiču vinogradi sočnim livadama, dočim okrajke dola zarubljuju šumice. Medju dva vrha utisnula se Kalvarija sa seocem Sv. Kuzme, dočim se na vrhu, na najvišem mjestu Bakra, uzdignuo Frankapanski grad i drevna crkva sv. Andrije, zaštitnika gradskoga.

Kucavica grada jest Primorje, gdje se stiče sav život bakarski. Tu je dućan do dućana, tu i pojedini uredi: lučki, porezni i brzajavni ured, carinara, viećnica i kotarski sud, dočim se u hladu visokih i debelih jagnjeda (*Populus nigra*), divljih kestena i japanskih dudova (*Broussonetia papyrifera*) redaju daščarice »kazoti«, u kojih se prodava voće i razan živež.

Želiš li upoznati toaletu Bakranka, to ti nedjeljom ili blagdanom valja saći na Primorje. Sve, što kod mise bijaše, spusti se gradom, da ovuda prošeće. Velika naprema i ureha mora iznenaditi svakoga stranca. Bakarske djevojke idu ponajveć gologlave, ljube osobito živahne boje, dočim udate žene izlaze u svilnicama, teškim zlatim lancima oko vrata. Popodne oživi Primorje poslije večernice, ali samo na kratko vrijeme, jer se sviet odmah razidje. Jedni krenu Lujzijanom, drugi cestom prama Bakarcu ili Sv. Kuzmi. Ima ljudi na putu, ima po livadama, u šumicama, kraj morskoga žala, pa kad ih i ne bi vidio, čuješ ih, jer u nijednom gradu domovine djevojke to-

liko ne pjevaju, kao u Bakru, a pjevaju hrvatski. Kad se je mrak uhvatio i oglasilo zvono sa starog zvonika sv. Andrije, tad grad i Primorje opet oživi. Djevojke idu hrpimice i sad jedna, sad druga hrpa, pjevajući prolazi. Traje ta veselost do osme ure, kad Primorje opet opusti, jer je sve krenulo k večeri, kako je to običaj od starine, nu poslije svršene večere opet ulica malo po malo oživi.

Za ljetne omare Primorje je mrtvo, često mora čovjek da traži čovjeka, jer izlazi samo onaj, kojega posao na to goni. Nu u večer, kad je ona silna vrućina popustila, izlazi po malo sviet, da se uz more na blagom povjetarcu razblaži. Jedni šeću cestom, drugi posjednu na kamenite klupe ili oko sladkovodnoga vrela, a gdjejoj se odtisne i barkom na more, gdje je dakako najljepše, najugodnije.

Na Primorju ima više vrela. Izpod kuće, u kojoj je štedionica, probija iz vapnene pećine voda, koju »Pod Lovrićem« zovu i utiče izpod ceste u more. Ovo vrelo snabdjeva svojom biser-vodom cio grad, i obližnja bi sela stradala u ljetu, da ne ima toga vrela.

Kad po selima presuše kapnice i kali, tad ne ima druge, već da krenu u Bakar do pomenutog vrela. Tu se redaju kola do kola, nakrcana bačvama i lodricama, koje brižno pune i kući voze, gdje ih ukućani željno čekaju. Kadkad pune sudje preko ciele noći. Oko vrela uvijek je živahno, a naročito onda, kada dodju djevice (služavke) sa peralnicama, da rubeninu peru. Kako ne rabe korita, pokleknu na kamen, umaću rubeninu i tuku poslije po njoj sa peralnicom.*

Nedaleko ovoga vrela bijaše i drugo jako i uredjeno vrelo, zvano »Stenica«, gdje je voda skakala na usta ukusno izklesanih glava. Kad je tadanje poglavarstvo dopustilo tu graditi dvie kuće, šteta, da se nije pobrinulo i za tu biser-vodu, koja danas kamenitom cievju bezkoristno u more pada. Još su na Primorju dva vrela. Na jednom, što ga zovu »Jaz«, voda je toli jaka, da okreće kolesa dvajuh mlinova. Iztaknuli smo na drugom mjestu (gl. Kukuljansko jezero), da je to voda, koja u gornjim krajevima propada i djelomice ovdje provaljuje. Spomenuta vrela imadu temperaturu od 7—8° R., pa im za najsparnijih dana nije viša od 7·2° R.; divna je to voda, s toga se Bakrani punim pravom s njom ponose i putnika na nju upozoruju.

Mjesto pod Lovrićem oživi naročito onda, kad se vinodolski puk sa Trsata svojim kućama vraća. Došav u grad, obkole vrelo poput karavane, da se napoje i okriepe, jer takove vode ne ima u cijelom Vinodolu. Poslije posjednu u hlad platana, razprostru svoje biele prostirače, povade iz bisaga ječmeni ili bieli kruh i sir, te blaguju i počivaju. Prije što kući krenu, napune barilca sa vodom, jer će im uz put rabiti.

U susjedstvu trećega vrela malena je lučica, gdje pristaju barke i manje brodice, što dodju ovamo nakrcane drvima, vinom ili uljem, nu ponajviše se trguje drvima sa kvarnerskih otoka. Tko želi na malo i jeftinije kupiti drva, taj se mora ovamo potruditi. Drva su onakova, kao što ih opisasmo kod Rieke, dakle »mačići« i »boduške«, jer su cjepanice u Bakru koliko riedke, toliko i skupe.

Tik lučice uzdižu se stabla, pod kojima je kad i kad jako živahno. Tu prodavaju tuninu, lokarde, golčice, plavice, lovrate, bakarske sardelice, grume, zubatce, osliće, mulje, glavoće, ranje, bukovce, ušatice, oblice, šila, kanje, kamenice, švolje, morske igle, ćuke, lastavice, lenice, hobotnice, mrkače, lignje, sipe, sipice.

Na trgu Marije Terezije, na kojem sada stojimo, dok te razne ribe i druge morske životinje razgledavamo, uzdiže se kr. nautička učiona, sagradjena god. 1884. troškom vlade i grada, u kojoj se mladići pripravljaју za pomorski život. Do nje je crkva sv. Margarete, sagradjena god. 1668. U njoj ima klasičnih slika, jedna na glavnom žrtveniku sv. Margarete, druga na po-bočnom oltaru iz Madonna della lettere, gdje se sieda glava jednoga svetca veoma iztiče.

Kreni od ove crkve na desno, evo te kod škvera Mešćice, gdje su do najnovije doba gradili brodove, ne samo za domaće, već i strane brodovlastnike (principale), jer su ih poradi vrstnoće i liepa oblika rado u Bakru naručivali. Najživahnije bijaše na škverima od god. 1853. do

* Peralnica je oširoka drvena lopatica.

1857., kad su u jedan mah gradili 4—7 brodova. Nu onda, a već i prije bijaše u Bakru trgovina živahna, česa se Bakrani samo tužno spominju. Tako je primjerice već god. 1775. u bakarsku luku unišilo 285 brodova, a odplovilo 248. Osobitom trgovinom promicao se grad g. 1780. i 1784., jer se uvezlo robe u vrijednosti od 947.17 for., a izvezlo za 539.927 for. Dovažao se u Bakar duhan i žito, prnje i repica iz Ugarske, a izvažala sol u Sisak i Slavoniju u veliko. Kad sagradiše željeznica od Siska na Zidani most, trgovina jednim mahom pade, a karlovačkoriečka pruga zada joj smrtni udarac, jer grad od te željeznice ne ima nikakove koristi, a željezničku mu postaju, koja nosi ime grada, smjestilo uru daleko, u pustom selu Zaloj dragi.

Gdje se je za vrieme blagostanja u bakarskoj luci redao brod do broda, tu se danas usidri po koj trabakul, da izkrca žljebce i opeku, a ukrca drveni ugalj, što ga Lujzijanom i Karolinom iz gorskoga kotara dovažaju. Ona liepa i sigurna luka, koju je priroda sama kao igrajućke stvorila, leži pred nama pusta, leži tiho i mirno, kano da sjetna očekuje bolja vremena. Ako Bakar i ne ovija velika i znamenita historička koprena, to se ipak mora žaliti, da nam taj drevni hrvatski grad tako propada.

Iza bakarskih škvera, a tik mora jest gromača, pa ako na nju staneš i prama sjeveroiztoku vikneš, odjekuje stavak od tri rieči po dva puta posve jasno.

Razgledav tako Primorje i zaviriv malo u život bakarski, hajde ljubezni čitatelju sa mnom, da razgledamo nutrinu grada Bakra, a naći ćemo tuj mnogo liepa, mnogo zanimiva. Grad se dieli na Zagradu gornju i dolnju, a jedan dio zovu i »Brieg«. Od Primorja vode sve ulice dakako uzbrdice, preko kamenitih stuba, a najstrmija je ona, kojom se dolazi na trg Star.

Kad si prošao kraj viećnice, vodi te mozaičko-složenim valuticama potaracana ulica uzbrdice do velike kuće pok. odvjetnika Battagliarina, nad vratima koje čitaš napis: Studio et labore. Kuća leži medju hladovitim smokvenicama, lovorikama i raznolikim grmljem, pa zakrenuv od nje sjeverno ulicom Kogoli, dolaziš na Star, malen trg, na kojem se zeleni nekoliko dudova i uzdiže ponajveća kuća u Bakru. Na tomu je trgu prije stajao stup, s kojega se po nedjeljah i za blagdana ili kad je u luku ulazio koji strani brod, vijala narodna trobojnica, dočim se sada vije na trgu pred viećnicom, tik kipa sv. Ivana Nepomuka.

Ime trga potiče od mjere »stara«, na koje se je mjerilo žito i grah, nu od prastarih vremena, pa do najnovijeg doba bijahu ovdje dva velika kamena, na kojih se je posudjivao i izbrajao novac. Na jednom se je kamenu posudjivao novac do 20, a na drugom preko 20 dukata. U ono doba nije bilo pismenih obveznica, već kad bi se reklo: »Izbrojil sam ti novci na kamiku«, bijaše dosta, i nije se tajilo.

Na Staru se i sudilo; sud bi počeo poslije službe božje, pri čem su veliku ulogu igrali kanonici bakarski i dvie otmenije bakarske gospodje.

U staro doba, dok Bakar jakim zidom opasan bijaše, vodila su na Star iz grada vrata, kraj gradske kule, valjda stražarnice, koja i danas stoji, zato narod i sada to mjesto imenuje »Vrata«. Na ovom trgu obdržava se Sesevski i sv. Andrijski sajam, nu malen je grad, malen trg, pa s toga i malen sajam. Prodavaju kudelju, vunu, grah, krumpir, dodje i koji trgovčić sa sitnom robom, a najviše ih ima, koji prodavaju podplate i slani grobnički sir.

Na Staru se ljudi osobito blagdanom sabiru, da se ovdje odmore, da se malo porazgovore i tako pozabave. Djeca se tu naganjaju oko dudova ili se igraju na čunjeve, dočim si žene pletivom vrieme prikraćuju; nu starci i starice dolaze ovamo, da se odmaraju, zrijuć s te visine na krasni bakarski zaliev i njegovu okolicu. Liepo je ovdje probaviti pod večer i u noći, kada more po malo oživljava, jer sad jedna, sad druga svećarica zatitra, te se od Bakarca poput ognjenih očiju napried pomiče. Zanimivo je na Staru boraviti i za burna dana, jer jednim mahom pregledavaš cio zaliev, kako je uzkipio, vidiš svaki val, što ga bura kod Bakarca stvara, strielimice prama Bakru goni i tu razbije.

Podjemo li od Stara prama sjevero-zapadu i zavijemo li za ugal jedne kuće, evo nas na trgu Sv. Andrije, na kojem se zeleni nekoliko jagnjeda, dočim su ga na okolo obrubile raznolične kuće, pred kojima se uzdižu smokvenice, lovorike, japanska kurika (*Evonymus japonicus*), krasne

ruže, oleandri, busovi ružmarina, ili se uz zid privila sladka vinova loza. Riedka je kuća, kojoj se ne bi uzlazilo kamenitim skalama do shoda, na kojem se goji razno cvieće. Po danu je pred kućama dosta mrtvo, nu zato oživu pod večer, kad se na »privratu« igraju djeca, dočim po stubama i na ulici posjedaju odrasli, i tu se za ljetnih dana večernjim zrakom razblažuju. Ima ovdje pjesme, zabave, šale, sve do kasno u noć, nu ima po danu i radinih ruku, jer na privratu sjede »šilice« (švelje) i pjevajuć šivaju.

Znamenitija je »biskupija«, kuća na trgu, u kojoj stanovahu nekoč biskupi senjski i modruški, te se nad vratima vidi i sada u kamen uklesan biskupski grb. Tik »biskupije« uzdiže se opet stara kuća sa grbom, nad kojim je uklesano ime: Antonio Karina. Stara je to porodica bakarska, koja je u ovoj kući izumrla. Antonio bijaše knez, a živio još za biskupa Martina Brajkovića, koji ga god. 1699. imenovao uz kanonika Matu Mažića i Matu Rožmanića, skrbiteljem crkvenim.

Najveća je sgrada u blizini biskupije stolna crkva sv. Andrije, koja bijaše dugo zapuštena, ali je brigom i nastojanjem tadanjega župnika bakarskoga, a kasnjega biskupa dra Vjenceslava Soića, imetkom crkvenim i prinesci Bakrana god. 1853, popravljena i poljepšana.

Po bakarskom kronisti, kanoniku Barčiću, ova je crkva jedna od najstarijih u domovini, jer je sagrađena već u XI. vieku. Prvobitno da bijaše gradjena u rotundu, kao crkv sv. Vida na Rieci i mramorom bogato urešena. Od stara joj uresa preostadoše neki basreliefi, koji današnje žrtvenike ukrašuju. Pred pročeljem stoji osamljen zvonik na tri sprata i tri zvona, dočim u crkvu vode troja vrata. Crkva je prostrana i vidna, duga 35 m., široka 24 m., ima tri ladje, s tri visoka stupa. Svetište urešeno je god. 1882. slikarijama na liepu po slovenskom slikaru Janesu Šubiću, dočim je glavni žrtvenik ukrašen slikom sv. Andrije, koju je u Rimu izradio g. 1854. Pauer. U pobočnim su ladjama s lieva tri, a s desna četiri žrtvenika, medju kojima se iztiče žrtvenik posvećen sv. Nikoli, zaštitniku mornara, koji se kao takav osobito štuje, pa su i sam mramorni oltar mornari god. 1861. podigli.

Tjednom je crkva prilično prazna, nu nedjeljom i blagdani grne u nju mnogobrojno sviet bakarski. Mužkarci se poredaju s lieve, a ženske s desne strane, dočim djevojke uz stupove ili s kraja stoje. Dubkom je crkva puna u korizmeno doba, kada sviet na propovjed hrli, jer je starodavan običaj u Bakru, da u ovo doba domaći svećenici ne propoviedaju, već dolazi simo svake godine drugi redovnik, obično koji Dominikanac iz kršne Dalmacije.

Umre li tko u gradu ili u obće u župi bakarskoj, to opet u crkvi sv. Andrije zavlada tuga, jer je ne samo tu, već i druguda u biskupiji senjsko-modruškoj, običaj, da pokojnika najprije ponesu u crkvu, gdje se za njega zadušnice odčitaju, a istom ga poslije toga sahrane.

Krenemo li od crkve sv. Andrije zapadno, evo nas u Zagradi gornjoj. Cio je tu vrtlog uzkih i nepravilnih uličica, koje se motaju na sve strane. Ovaj je dio grada, kao i Zagrada dolnja, pridržao svoj prvobitni oblik. Kuće su ponajviše jednospratne, uzke, kao i ulice, od kojih teku nekoje vodoravno, dočim se drugo uzpinju, a uzidane su u živ kamen, žestok vapnenac, kao i cio grad Bakar. Doista bijaše to i mučan i težak posao! Još i sada strše ovuda i druguda po gradu pećine, a mnogu je uličicu priroda potaracala sama. I tu vode skoro k svakoj kući kamenite stube, a pred gdje kojom stoji i kamenita klupa. Ovdje vlada osobita tišina, mislio bi, da ne ima žive duše, a ipak pred svakom skoro kućom sjedi po koj ribar ili mornar, razgovarajuć o preživljelih sгодah i nesгодah, odbijajuć dimove iz kratke si lulice. — U ovom dielu grada ima mnogo starica, a ponajviše udovica, koje takodjer na pragu ili privratu pletuć ili preduć sjede i razgovaraju. Malo je u Zagradi žena, kojim bi sa nabrana lica mogao čitati drugo, do tuge, biede i nevolje. Što podaje ovomu dielu grada veseliji oblik, to su smokvenice, koje plemenitim plodom sižu i do prozora, iza kojega se često iztiče bliedo, umiljato djevojačko lice. Pred gdje kojom kućom vije se po brajdama i vinova loza, puna težkih grozdova, zeleni i liepa lovorika, pa bi toga radi možda uzkliknuo: »To je slast, to je život!« ali ne nagli, žitelji su siromašni, vezani na more, živu slabo, biedno, nevoljno, bore se valovjem, bore životom svojim.

Nu ima u Zagradi gornjoj i po koja uglednija kuća, tako jednu resi nad mramornim vratima izklesan patricijski grb, dočim hodnik druge ukrašuju masivni mramorni stupovi. Pred onom uzvio se povisoko trs; vlada u njoj osobita tišina, a vladaše i nekoč, jer su tu stanovale kolu-drice, došav ovamo sa jednim redovnikom za francezke revolucije. Primio ih u ovu svoju kuću bakarski kanonik Mažić, te su tu djevojčice podučavale. U staro doba stajaše nedaleko crkva sv. Katarine, pa je i sada blizo crkvice sv. Križa čudotvornoga.

Iz Zagrade gornje dolazimo u Zagradu donju, gdje je zračnije, življe, veselije; tu nam se otvara vidik na more, tu su i ulice urednije. Ima medju kućama vinograda, ima umiljatih vrtića, gdje buje smokvenice, morganji (mogranji), cibore i druge voćke. U cijeloj okolici bakarskoj ne ima možda mjesta ni mirnijega, ni ugodnijega, do ovih vrtića. Dočim bura vani silno bjesni, bruji i zuji, to ovdje kao u svetoj dubravi, vjekovito vlada proljeće. Ima u Zagradah i po koja kuća zarašla gustim bršljanom. Staneš li pred nju, sama ti govori, kakova i koja ju je kob snašla. Travom zarašćen privrat, razklimane stube, razbijena i nečista stakla, paučina, što se uхватила zida, liep, što je odpao sa stiena, mir, tišina, jer ne-

Ulica u Zagradi gornjoj.

koji tumače, da je kraljevski kapetan Dezara dao graditi grad u isto doba, kad bijaše kapetanom bakarskim i vinodolskim Jakov De pani. Prije bijaše grad ogradjen trokutnim, do 4 m. visokim i metar debelim zidom, a sa sjevero-istočne strane providjen mostom lančevnikom. U nutri ne ima ništa znamenita; velike sobe, četiri prostrane kuhinje, zdenac, dvie tamnice, ostanci bivše kapelice sv. Mihovila, sve su ti znamenitosti. Višeput je grad rabio i za vojara, dočim

ima daha, a često i porušen krov govore ti, da tu ne ima duše, da tu ne ima stvora božjega. Pitaš li, čija je to kuća, reći će ti, da kojega mornara, koji je na moru nastradao, i koljeno mu se zatrlo. Bura, što preko hladnih zidina bruji, pjeva mu tužno opielo!

Čim si izašao iz Zagrade gornje, uočiš stari Frankapanski grad, koji na vrh Bakra stoji. Sagradjen je u slici trokuta na dva sprata, a utvrđen sa tri kule. Na srednjoj je kuli shod, obrašćen gustim bršljanom, odkuda se uživa liep vidik na vinograde, što se izpod grada steru na bližnje kamenite vrhove, staru cestu i Sv. Kuzam. Prvom kulom, koja se prislanja na »Vela vrata«, ulazi se stubama u grad. Tu te nad ulazom zaustavlja glagolski napis od g. 1530.,

sada prazan stoji i žalibože propada. Po onim starim kulama širi se bršljan, mirisava bresina, bodljavi rubusi, zimzeleni *Asplenium* i sočni *Sedum*.

U bakarskom gradu čamio je zaslužnjen paša Čengijić, kojega je pod Jurjevom stienom 16. kolovoza 1663. zarobio Petar Zrinski. Razbiv tu brata mu, pašu bosanskoga, osvoji municiju, mnogo zarobljenika, osam zastava i potuče tisuću Turaka. (Smičiklas, »Povjest Hrv.«)

Ostaviv grad, dolaziš u ulicu Voj, u začetku koje se uzdiže priyatna prizemnica, zahladjena dudovi, dočim joj pročelje povija mirisavi jasmín i *Ampelopsis*, kod nas obljudljena povijuša. U dvorištu se uzdižu čimprese, pod kojima uzbujaše na metar visoki busovi modrocvjeta ružmarina, dočim kuću okružuju vinogradi sa smokvenicama, maslinama, mogranjima, bademima, trešnjama i drugim vočkama. Kada tamo mjeseca lipnja procvatu mogranji, tad se na njima svačije oko rado zaustavlja, jer se veliki, zvonasti, crveni i mesnati cvietovi, niknuv u pazušicah svjetla lišća, osobito iztiču, dočim se u jeseni okite okruglim, naranči nalikujućim plodom, koji u Bakru dozrieva i tu se jede.

Voj, pripajajuć se na ulicu Lokaj, vodi nizbrdice medju samim smokvama i vinogradima, koje ogradjuju gromače zarasle bršljanom ili kupinama. Prošav nizbrdice, eto nas kod četvrtke crkve u Bakru, kod crkve sv. Marije, koja na oliepoj tratini stoji, gdje medonosne lipe razsipavaju preugodan miris. Ova je crkva najljepša u gradu, dosta je bogato mramorom urešena, a podignuta je g. 1666.* Prvobitno stajaše tu crkvica Maria dell' porto, oko koje bijaše centralno groblje ciele župe bakarske, obstojavše još god. 1699. za biskupovanja Smoljanovićeve. Sadašnje groblje leži ne daleko crkve, okruženo sa svih strana bujnimi vinogradi, a po pećinah raznim grmljem i drvećem. Na groblju uzdižu se u nakrst uzrasle čimprese, davni to svjedoci tuge i žalosti, dočim se uz vrata podignuo orijaški glangulic, najveći i najdeblji u Primorju, razmaknuv na daleko svoje debele svrži. Udarimo li od crkve opet nizbrdice, evo nas na Primorju, čim smo obašli i zaokružili cielim gradom.

Vrtova ima oko Bakra veoma malo, s toga donasaju povrće iz Rieke, a rade to žene, koje zorom otidju i za dobe se u grad vraćaju. Nu tko bi u Bakru tražio trg sa povrćem i drugim zelenjem, taj bi se ljuto prevario, jer svega toga ne imamo, buduć je zemlja bakarska za povrćarstvo dosta neprikladna. Kad i toga ne bi bilo, manjkala bi potrebita voda za zalievanje. Žena, koja se povrati sa Rieke, donese u vreći malo povrća, razgrne ga pred svojim »kazotom«, tu ceno prodava, ali i brzo prodava.

Grad Bakar sa okolišem jedan je vinograd, jedan voćnjak, s toga i neprikladan za mliekarstvo, peradarstvo itd. Čitavi grad ne ima ni desetak krava, nu uza sve to dobiva se vrstno mlieko iz okolice. Mliekarice dolaze sa Praputnjaka, Hreljina, Krasice i drugih bližnjih sela i nose mlieko u limenkah. Drva ima takodjsr malo, hvatna su drva, kao što spomenusmo i riedka i skupa, pa je prava sreća, kada doplovi po koja »brazzera« sa otoka Krka ili Cresa. Za svagdanju porabu donasaju seljakinje drva iz naokoličnih sela, naročito iz Hreljina. Već rano iza jutra dolaze, pa pristav kraj vratâ, viču: »Hodte drva pogoditi!« ili »Pogodite drva!« Drva se kupuju na bremena, jer krcan voz riedko u grad dolazi, a u bremenu ima toliko oblika i tanjih cjepanica, koliko može jedna žena plašćenicom omotati i oprtiti. Pristaju obično na Primorju, tu drva odlože, a koja je vješta, razloži breme, izpremeće i izkriža drva tako, da na jednom od jednoga bremena postanu dva, ili se od maloga stvori veliko. Za jedno veće breme traže 30 do 40 novčića, te su kod pogadjanja veome tvrde. Ponudiš li joj za breme 30 novč., a ona je tražila 32, to će se s tobom za novčić natezati, kad bi htio i pol ure. Pogodiš li breme za 30 novčića, pa joj ga nositi na vrh grada, onda će, odprtiv ga, zaprositi novčić više, ili ako ne to, izprositi bar komadić kruha. Na vrh grada, jer se mučno uzlazi, dodju riedko, ali i više traže. Akoprem se je utrudila i u znoju okupala, a ja joj za breme ponudio 25 novčića, dočim je na Primorju imala novčić više, ona onim težkim bremenom često radi novčića opet na more kreće.

* Gradjena je crkva za bana Petra grofa Zrinskoga, gospodara grada Bakra, gradskoga kapetana Jurja Ivana Affeltera, župnika Ivana Kovačića, te bakarskih kanonika Aleksandra Karine, Mate Stiglića i Ivana Vranića, kako nam to u kamenitu ploču uklesan napis u oblačnici tumači.

Mučno i teško je za vrućih dana prtiti drva, nu siromašne žene ne samo da to rade, već im u ruci i pletivo, pa pletu. Malo kada vidio sam ženu, da je praznoruka u grad unišla.

Podnebje je u Bakru veoma blago, a iztiču to zastupnici mediterranske ili sredozemne flore. Među vazda-zelene zastupnike spada maslina, od koje ima i liep maslinjak, lovorika, šmrika ili morska borovica, zelenika ili komora (*Phyllirea latifolia*), šparoga (*Asparagus acutifolius*), breberina (*Ruscus amleatus*) i bršljan, kojega ima ovdje, kao sigurno nigdje u domovini, pokriva grmače i pećine, povija drveće, plazi po zemlji ili zastire mirine, te se u zimi uz ostalo vazda-zeleno drveće i grmlje osobito iztiče.

Proljeće se najavlja mjeseca veljače, ljeto u drugoj polovici svibnja, jesen koncem listopada, a zima koncem studena. Ljeto traje po tom skoro pol godine, dočim je zima kratkotrajna. Već početkom veljače procvate visibaba, a malo zatim podliesak (*Crocus lineatus* var. *Weldenii*), čestoslavice, podbjel, zlatica (*Ficaria verna*). Od grmlja procvao je drienak, lieska; od drveća briest; zablšte zumbuli, tulipani i drugi miljenice božice Flore. Najugodnije je proljeće, naročito mjesec travanj, kad je vegetacija najbujnija, a njezini zastupnici najraznoličnije. Kako je nebo blago, svjedoče one biljke, koje kroz cijelu godinu cvatu ili prezimuju, a ima opet i takovih, koje se u plodu zelene. Snieg malo kada padne, te uz more i naskoro odkopni. Kada u zimi bura ne duva, pretežno je zimsko odielo, a prozori mogu cijeli dan biti otvoreni, dapače ljudi u vinogradima i rade, pa si radeć znoj taru. Podnebje je tako blago, da u sred zime ruže cvatu, i da ti ljubičice oko Božića tvoj stol ukrasuju. Na jednom mjestu ima po pećinama toliko kaktusa (*Opuntia vulgaris*), da i nehotice moraš po njih gaziti. Aloe prezimuju i cvatu pod prostim nebom.

Okolica bakarska sa svoje je romantike na daleko znana. Tko je god grad posjetio, taj se ljepoti kraja nije mogao načuditi, i u istinu, daleko mora čovjek putovati, da nadje kraj i samo naličan okolišu bakarskomu. Nu toliko izmjena na malu prostoru, toliko naslade za oko i dušu, teško da će se gdje u domovini naći. Nije dakle čudo, ako onaj, koji je Bakar posjetio i opet želi da ga čim prije vidi. Prejasni nadvojvoda Ljudevit Salvator probavio je u Bakru puna dva mjeseca god. 1870. i njegove krasote iznio u skupocjenu djelu, posvetiv ga kraljici Jelisavi.*

Sa školja sv. Marka kod Kraljevice smetnuo je pod oko cijelo Primorje.

»Dan se je po malo gubio, sunce je tonulo poput ognjene kruglje za Učku goru, bregovi titrahu u ocalnom modrilu. Opraštajući sunčani trakovi, ljeskahu se na dalekoj površini zalieva, a mnogi, poput galebova nad kristalnom dubljinom lebdeći jedrenjaci, kao da su u onom veličanstvenom trenutku na moru sustali. Vapnena obala Hrvatske kupala se u večernjem rumenilu, a samo na jedno, zatonu nalikujuće i školjem odijeljeno mjesto, nedopirahu više sunčani traci. Nešto osobita okružavalo je ovaj kraj. Bijaše to zaliev bakarski, koji se pred menom pružio. Dugo mi kružilo oko nad morem, zaustavilo se na susjednom kaštelu i dalekim dalmatinskim bregovima, ali se neprestance svraćalo u tami gubećem se bakarskom zalievu. To mi se pričinjalo kao mig, i ja odlučih svoja putovanja u Bakru nastaviti.«

»Već drugi dan pohitih u Bakar, da nakon više godina pozdravim opet prvi put ono milo gorje, što se u podpunom sjaju, suncem pozlaćeno i ogrijano klasičkim crtama diže iz morskog valovja. Od toga časa sprovedoh dva puna ljetna mjeseca na žalu toga krasnoga zatona, te pošto sam to vrieme stopu za stopom obašao svaki vrh i dol, svaku drāgu i drāžicu, to valjda smijem pokušati, da sve te dražesti opišem.«

Tako prejasni nadvojvoda, koji nam je živim bojama opisao okolicu bakarsku i najugodnija čuvstva o gradu, a naročito divnom mu zatonu, u srcu kući ponio. A koliko ga obljudio, svjedoči i konac u predgovoru njegova djela:

»Ja ću ovim stranicama polučiti svrhu i najljepšu nagradu onda, ako oni obljudljenu mi zatonu pripomognu, da ga polag zasluga uzveličavaju i da se uzvine do nove sreće i blagostanja.«

* Der Golf von Buccari-Portoré. Bilder und Skizzen. Prag 1871. Ovo prekrasno djelo izašlo je u četvrtini na 118 stranica, te je ukrašeno sa 22 drvoreza, 30 tablica, sa planovi Frankapanskoga grada u Bakru, Kraljevici, na Hreljinu, a osim toga priložen je i nacrt grada Bakra i karta bakarskoga zalieva.

Divna priroda, zdrav zrak i izvrstna pitka voda, zasladjuju boravak u gradu Bakru, te se preporuča i svakomu, koji želi morskimi kupelji i morskim zrakom dostati se zdravlja i snage.

»Uzmeš li na um kameno i koso tlo, izvrstnu gorsku vodu, te ugodnost, što grad ništa ne trpi od prašine, to Bakar već a priori mora biti veoma zdrav. Iskustvo to i posvjedočava sjajno. Uz sve veliko siromaštvo, s kojega dobre dvije trećine grada stradaju, pomor je ipak tečajem mnogo godina vrlo neznatan: svake godine samo po 18 od tisuće stanovnika. Time se ne može ni jedan grad u Austro-Ugarskoj podičiti. Dočim se ove redci redaju, ne ima ovdje nijednoga Bakranina tuberkulozna. Time se mnogo veli u prilog zdravstvenu glasu primorskoga grada, u kom stanuje do 2000 duša. Za svakoga, koji je posljednjih godina od tuberkuloze umro, može se dokazati, da ga je vani ta bolest zatekla. Tim se nije htjelo reći, da je Bakar posve nepristupan toj bolesti. U Bakru se malo kada dese akutne teške bolesti. Morske kupelji, koje se god. 1885. u prekrasnu kraju podignute, mogu se rabiti od konca svibnja do konca listopada. U to je doba najniža temperatura iznad 14, a najviša kad i kad 20—21° R.

Bakru bi se moglo prigovoriti, što imade u zimi, proljećem i jeseni mnogo vjetrovitih dana, nu kako je već rečeno, vjetar s mora nije škodljiv. Napokon svim primorskim gradom i svim primorskim zaseokom osviću vjetroviti dani. Goldschmidt, praktični liečnik u Funchalu na Madeiri, kamo liečnici šalju tuberkulozne bogataše, piše: »Svakojako moramo bolestniku napose pripomenuti, da je za zimnih mjesecih, dakle od studenoga do travnja malo nevjetrovitih dana, da obično jača struja zraka mah otimlje i da se ta struja za tačnonoćja dovine kadšto grdne silovitosti.« Koji žele uživati lih morski zrak, neka dodju u Bakar probaviti proljeće ili jesen. I zimi imade mnogo liepih i toplih dana, nu za ružnih dana morali bi slabiji sami u sobi ostanti, a to je vrlo neugodno. I u sjajno uredjenih kupeljih, gdje su boravku za grda vremena pri svratištih i ljetnikah upriličine što kakve prostorije za razgovore, za čitanje, glasbovanje i za igru, bolestni i zdravi gosti ne mogu li samo jedan dan nikud ni kamo iz kuće, već su nezadovoljni i psuju, kao da u kupeljih mora da bude uvijek liepo vrieme. Kupanje u bakarskom zalievu preporučuje se slabijim i djeci u srpnju i kolovozu, a jačim od konca svibnja do polovice srpnja i od polovice kolovoza do listopada.«

Ovim riečima preporuča dr. vitez Trnski u svom djelcu: »O morskome zraku i morskim kupeljih«, i zdravim i bolestnim grad Bakar i bakarski zaliev, pa dao Bog svanuli mu bolji dani!

Bakar ne može gostu pružiti one lagode. onih zažava, koje mu pruža koji poveći grad domovine, ali mu razgaljuje svoju grud, divnu prirodu, u kojoj će naći sve ono, što mu dušu kriepi, što oko razblažuje. Nu ima opet takovih prilika, koje će objeručke prihvatiti i sladko uživati. Spominjemo vožnju po moru u lahkoj barci na vesla ili kad je vjetar poputan, i bielim jadróm. Križajuć bakarskim zalievom, uživa onaj morski zrak, uživa divotan kraj i njegove krasote, koje smo izakli, opisajuć bakarsku okolicu. Vožnju ranim jutrom, kad se sunce radja ili u večer, kad se ono grimiznim rumenilom sa vrhovima i drevnim zidinama grada oprašta, ne će nikada zaboraviti. Sad je bio na moru, nu časak i eto ga u bujnoj šumici tik žala, gdje mu se duša, pa bila i bolna, uz mili poj slavulja, oporavlja. Koraknuv malo više, evo ga na hridi, s koje mu se oko pari daleko, daleko prama jugu, gdje se more sa nebom cjeliva, gdje se puste glavice gvozdena Velebita u magli gube.

Želi li se na moru pozabaviti, neka svojom barkom pristane na povoljnu mjestu, pa neka povrazom ribu vabi. U okolici bakarskoj ima mnogo tačaka, koje može posjetiti i dalekim i riedkim se vidikom nasladjivati. Cesta, što vodi tik mora na Bakarac, dovest će ga do Križišća, od kuda gleda na bujni Vinodol, a za dobre pol ure već je na podrtinah Hreljin-grada, s kojih se divi kršnomu hrvatsku Primorju. Sa Sv. Kuzme gleda Bakar i more, daleki Velebit, pitomu Drāgu i iztočnu Istriju. Želi li se prošetati i uživati kraj izvanredne ljepote, neka se potruđi iz Bakra cestom preko hladovitih šumicah do Kostrene sv. Barbare, preko Kostrene sv. Lucije u Martinšćicu, odavle na Rieku, pa bakarskim parobrodom ili krajem preko Drāge, ili željeznicom do željezničke postaje. Iz Rieke može do vazdazelene Opatije i tu razgledati divotne istarske krajeve.

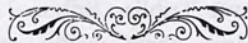

B a k a r .

I ljubitelji dalnjih izleta ne će nikada biti u neprilici, kamo da okrenu, kuda da se upute. Evo im Velikoga Tuhobića (1106 m.) kod Zlobina, od kuda s jedne strane vide cio gorski kotar, velebne mu vrhove, a s druge Primorje, naročito Kvarner i različito mu otočje do daleke Dalmacije. U jutro je pošao željeznicom do Plase, a pod večer se opet vraća. Tko pak ljubi dalnje izlete, taj će se popeti na Veliki Obruč (1377 m.), Suhi Vrh (1350 m.) ili koju bližnju glavicu. Dapače tko želi biti među maslinama, lovorikama, mogranjima, cimpresama, ali u jednom danu i u crnogorici, taj se neka uputi u gorski kotar; a vuče li ga srce, da za nekoliko ura stupi u pojas klekovine (Krummholz), da mu se oko pase na alpskim asterima, vladisavkama, bijelo-cvatućim žabnjacima, da mu ruka posiže za opjevanom gorskom ružom (Alpenröschen, Rhododendron) ili pustenim i riedkim bjelolistom (Edelweiss), pa da stupa i po vječnom sniegu, taj neka putuje do Lokava i posjeti Veliki Risnjak (1528 m.), od kuda će se zadovoljan povratiti u Bakar, da se nasladjuje sa milimi čedi alpske flore.

Tko bi se pak rado pozabavio među Primorcima, taj neka prošeće na bližnju Krasicu, ponajljepše selo u Primorju, gdje će uz milu čakavštinu, veselu primorsku ćud, dobro vino i jelo, naći dovoljno zabave.

Evo, to pruža Bakar, to podaje njegova okolica!

PROŠLOST BAKRA.

O prvom postanku grada Bakro ne da se ništa izvjestna reći, nu nagadjati bi se dalo, da je Bakar iza Senja najstariji grad u našoj domovini. Da je obstojao u davnoj davnini, to tvrdi i zaslužni bakarski povjestničar i kanonik Bartolomeo Barčić. On nam priča, da bijaše Bakar poznat starim Grkom pod imenom Patrasi. Nekoji žitelji nose i danas uz svoje ime i prišvarak Patrasi ili Patrasovi, a poznato je na Moreji mjesto istoga imena. Kad su Grci po drugi put, — tako pripovjeda Barčić — u ove strane došli, nadjoše Patrasi dosta zapušten. Jedno s toga, a drugo što im se položaj nije milio, da su sagradili nov grad, nazvav ga Lokaj, kako se i danas zove ulica, koja od crkve sv. Marije prema Voju vodi.

Poslje Grka dodjoše u ove strane Rimljani. Glasoviti matematik, astronom i geograf Claudij Ptolomej Aleksandrijski (oko god. 160. po Is.) spominjajuć Seniu (današnji Senj) stavlja Velceru ili Volceru (Bakar) medju Seniu i Tarsaticu. Da su Rimljani bili prasadiodci hrv. Primorja, o tom ne ima dvojbe, to svjedoči izkopane starine na Rieci, Trsatu, Grobniku, u Dràgi, Kostrenah, oko Bakra, na Hreljinu, oko Sv. Jakova, Triblja, Bribira i druguda.

Godine 1825., a prigodom gradnje obale medju vrelom Stjenicom i Primorjem (ulicom) nadjen je novac rimske carice Faustine, žene cara Marca Aurelija, koji je nasliedio Antonina g. 161. po Is. Na jednom je licu toga novca slika carice napisom: »Diva Faustina«, iz česa se razabire, da bijaše prekrasna žena. S druge je strane božica, držeć jednom rukom koprenu, a drugom štap uz napis: »Aeternitas«. Tom se je prilikom izkopalo i više drugog novca, koji su djeca sabirala, pa nemogav ga od zemlje očistiti, u more pobacala. Kad su opet pregradjivali jednu kuću, izkopan bje i sarkofag, kojeg je čuvao vlastnik Antun Maria de Raffaelis, tadanji činovnik bakarski. Kud je dospio, ne zna se.* Kad su gradili onu kuću, gdje danas stoji bakarska ljekarna, naidjoše i na prve žare, nu i to žalibože propade. Izpod vrha Turčine zovu vinograde Sarazinovo, i tu se izkopalo žara, a bakarski starci i starice pričaju po predaji, da je opet pod vrhom Klančinom stajao grad, koji se zvao Petrov grad.

Nu sve to bijahu samo predteče kasnijega sretnoga i zanimivoga našašća i otkrića tik pomenute ljekarne. 17. kolovoza 1880. stajahu na trgu Manganu, koji leži iztočno od Bakra, kola sa upregnutim konjima. Pod kopitom jednoga konja propade tlo i tu opaziše jednu žaru sa uljenicom. Drugi dan slože se bakarski kotarski sudac Vladoje Vodvačka, dr. Fran Pilepić, odvjetnik, dr. Ivan Benzan, gradski fizik, i Fran Mikuličić, gradski kapelan, te dadoše kopati. Naišli su najprije na grobnicu opekrom obzidanu, na žare, jednu okostnicu i druge predmete. Taj sretni slučaj dojavio našemu starinaru i povjestničaru prof. Š. Ljubiću, koji odmah pohiti u Bakar, da izvanrednom dotacijom vlade i sabora izkapanja nastavi. Odpočeo je svoj rād mjeseca lipnja god. 1881., te je u svem prekopao do 240 četv. metara, malone celo rimsko groblje, nad kojim je poslije niknulo današnje malo, ali ukusno šetaliste. — Predaleko bi nas odvelo, da imenice i pojedince izbrojimo sve predmete, koje je g. Ljubić u sedam

* Svakako Rafajelić, jer nam jedna valovnica pučka od 1. lipnja 1726. spominje vojvodu Janka Rafajelića za biskupovauja Nikole Pohmajevića, Bribiranina. Isti bude imenovan po biskupu Benzoniu za arhidjakona bakarskoga 18. veljače 1730. (Sladović, str. 320.)

škrinja u Zagreb odpremio, nu tko se želi time поблиže upoznati, toga upućujemo na br. 1, 2 i 3 »Arheološkičkoga viestnika« od god. 1882., gdje je groblje sa nekojim grobnicama i brojnim izkopinama naslikano.

Od dragocjenostih izkopaše jedan prsten od jantara, dva od suha zlata pakrugla oblika, zlatan prsten od plosnate debele žice, dvie nauške od zlatne žice, dvie druge zlatne stvarce, zlatnu titraljku (broš) sa tri privjeska, a osim toga našlo se predmeta od bakra bronca, srebra, kao: posuda, ogledala, pribadača, dva srebrna prstena od žice, dva odlomka prstena od željeza, jedna srebrna amalija i velika igla. Od bakra nadjoše: klještica, zapinjaču, udicu, poklopac, dva ključa, mirisar, njetilo, žličicu (veliku i malu), razne spone i veružice, čavle, klinčiće, žice i tri olovne pločice.

Od kosti i drva izkopaše drvenu ruku, mirisar, žlicu od kosti, bodaču sa glavicom na četiri kvrge, igala razne veličine. Od stakla i zemlje našlo se je zdjela, pladanja, šalica, čaša, staklenka sa ručicama i bez ručica, igala, vrčeva, čupova, lonaca, žara, poklopaca, svietljaka. Izkopalo se u svem preko 380 komada. Nadjeni novci potiču od Nerona, Trajana, Adriana, Antonina i Faustine starije, od god. 54. do god. 161. po Isusu.

Početkom VII. vieka bijaše kraj, u kojem je grad Bakar, dio novo ustrojene kraljevine

Na trgu sv. Andrije.

Poslije ribolova.

Hrvatske, kako to tvrdi stari dalmatinski povjestničar Ivan Lucić. Kad je u XII. i XIII. vieku (g. 1193., 1209. i 1223.) darovnicama kralja Bele III. i Andrije II. najprije županija modruška, a zatim županija vinodolska pala pod vlast knezova krčkih, postane i grad Bakar vlastništvo silnih ovih gospodara. Iza slavne pobjede Hrvata nad Mongoli (g. 1242.), kad su si knezovi krčki, modruški i vinodolski neumrle zasluge stekli, poveća kralj Bela IV. (g. 1260.) znatno povlastice rečenih kne-

zova. Od god. 1193.—1670. bijaše grad Bakar vlasništvo Frankapana i Zrinskih. Poslije smrti Martina Frankapana, u svoje vrijeme najbogatijega boljara hrvatskoga, nasliedi Bakar uz ostala primorska imanja (Trsat, Kotor u Vinodolu, Bribir, Novi, Grižane, Belgrad, Starigrad itd.) njegov brat Stjepan.

Kralj Matija Korvin (god. 1463.—1490.), želeći, da se grad Bakar i njegovi stanovnici bogatstvom podignu, izdao je 28. prosinca 1480. u Beli posebnu naredbu. Ovom oslobadja grad od poreza i svih izvanrednih pristojba na dvie godine, jer je mnogo pretrpio i ujedno ju oglasi svim poreznim uredom. Istu ovu uredbu zatražio je grad Bakar nekom sgodom, te mu bje i uručena 24. listopada 1644. za banovanja Ivana Draškovića, grofa Trakošćanskoga. Kralj Matijaš proglasio je trgovište Bakar gradom, ali ne znamo, koje to godine bijaše. Nu pošto u pomenutoj odredbi Bakar po više putah »naš grad Bakar« zove, bilo je to možda izmedju god. 1476.—1478.

Godine 1527. snadje grad Bakar velika nesreća. Turci provaliv iz Bosne preko Vratnika, poplieniše svu okolicu bakarsku, trsatsku, riečku i kastavsku, smjestiše na Trsatu 1000 zarobljenika. U ovo je doba ležala turska vojska na mjestu, koje i danas kod Bakra »Turčinska ravnica« zovu; od onda potiče i ime vrha »Turčine«. Iz one dobe sačuvala se u Bakru ova priča: »Nekoliko Turaka, bivši za onda oko Krasice i Praputnjaka, dodje jedne noći u Bakar, da tu pliene. Provale u crkvu sv. Marije i skinu Majci božjoj sa tjemena srebrnu krunu, koja ju i sada ukrajuje. Zorom se vraćahu kući, dodju do šikare, kojom je put vodio, hoće napried, ali ne mogu s mjesta. Kad je paša saznao, da nekoliko Turaka manjka, pošalje ih tražiti i nadje na onome mjestu. Pozva ih da podju, nu oni ni makac. Paši se to čudno pričini, pa ih upita, ne imaju li kod sebe koju svetinju, na što rekoše, da imaju krunu Majke božje. U taj im mah zapovjedi, da ju objese na bližnji trn. Sad im se put otvori i oni podjoše napried.« Puk i danas ono mjesto, gdje se to čudo dogodilo, zove »Trnovica.«

Pomenuta navala bijaše valjda uzrokom, da su Frankapani Bakar dali utvrditi, podignuv, kao što spomenusmo, god. 1530. bakarski kaštel, dočim bijaše sam grad opasan visokim i debelim zidom, kojemu se još i sada sa sjeverne strane ostanci vide, obrašćeni starim debelim bršljanom, dočim su od ostaloga zida poizgradili jednu stranu kuća, koje i danas stoje. Gradski je zid tekao dalje prama zapadu iza bivše kuće Jakova Perusca do gradskoga tornja, gdje bijahu gradska vrata, od kojih još danas uz kaštel obstoje druga vrata, prisanlanjuc se na današnju pučku školu. Da li bijahu još i treća vrata, to nam nije poznato, nu toliko znamo, da je utvrdjeni Bakar bio providjen teškim željeznim topovima, koje poslije na Primorju uz obalu ukopahu i brodove za nje vezahu. Izvan gradskih zidinah bijaše sve pusto, tek se uz more podigla po koja ribarska kolibica.

Po smrti Bernardina Frankapana, najbogatijega i najuglednijega boljara hrvatskoga, baštini veći dio imanja Stjepan Frankapan Ozaljski, poslije kojega postadoše Zrinski gospodari Bakra i većim dielom primorskih imanja, jer je Nikola Zrinski oženio Katarinu Frankapanu. Oni su često dolazivali u Bakar, a zna se, da je kasnije ban Nikola god. 1585. grad posjetio, nu bio je u gradu i god. 1612., kako nam to svjedoči jedna darovnica, izdana u Bakru 24. srpnja pomenute godine župniku Ivanu Starčiću i njegovim sinovcem Jurju i Ivanu (Sladović: Povjest biskupijah senjske i modruške itd., str. 88—89.). Inače su tu imali svoje kapetane s podčinjenim si činovničtvom. Koliko nam nadjeni podatci svjedoče, bijahu u Bakru sliedeći kapetani: Agapić Rudoflić (1492.), Pero Denti (1554.—?), Vicko Batistić (1608.), pl. Budački (1611. do 1644.), brun Čikulini (1644.—1660.) i poslije od 1660.—1666., i Alfelter od 1666. do 1678.*

Kad su se god. 1613. senjski Uskoci na jednoj mletačkoj galiji, koja pod Pagom usidrena bijaše, osvetili, poboja se nadvojvoda Ferdinand, da bi Mletčići mogli udariti na Primorje, s toga odredi, da se svi primorski gradovi na obranu spreme. Mletački admiral, Filip Paskvaligo,

* Za Bernardina Frankapana (1492.) bijaše u Bakru podknezom Grgur Slavković.

doplovi sa 20 galija, zatvori morski kanal između Rieke i Senja; nu Senjani dovažahu hranu iz Rieke preko Bakra

Neprestano međusobno neprijateljstvo porodi među austrijskom i mletačkom vladom rat (1615.—1617.), koji je poznat pod imenom uskočkoga rata. Mjeseca kolovoza god. 1616. dopru Mletčici i do Bakra. Udarili su s mora i s kraja; s mora s dva velika broda i 20 galija, a s kraja sa 4000 momaka. Obsjedali su grad od pol noći do druge večeri i izbacili iz topova 1000 krugalja, ne nahudiv gradu ništa. Bakar je branio kapetan Budački vjerno i hrabro, a poslije mu u pomoć priskoči 300 Riečana pod vodstvom kapetana Burgundera, Martina Sadrića i vojvode Jurja Steinbergera. Ovi se utvrde na Kalvariji, od kuda su suglasno sa Budačkim strašnu vatru na Mletčiče sipali. Budački je s kaštela tako dobro nišao, da je tanelom shvatio zapovjednika mletačke vojske, koji kod južine sjedjaše, te ga ubio i ladju mu potopio. Uplašeni tim Mletčiči pobjegoše glavom bez obzira, ostavivši mnogo mrtvih, koje poslije naši u magazinama pokopaše.

Ovu nam je borbu na molbu župnika bakarskoga, Mate Rožmanića, god. 1631., a 16. lipnja opisao franjevac Dioniz Janković, vlastoručno potpisao i priklopio glagolskomu breviaru, na pergameni pisanu po Bartolu Kipu vulgo Šupincu, Hrvat u iz Krbave g. 1441. i poklonio ga za vječnu spomen župnoj crkvi sv. Andrije, gdje ga žalibože sada više ne ima. Bakrani se sjećaju te slavne pobjede još i danas ovom pjesmom:

Subota večer je device Marije,
Pod Bakar dojadre dve bele galije,
Va njih dojadri general Korso mlad,
Komu se zahoće prebeli Bakar grad;
Ime mu je sluge po imenu Petar,
Ki je na boj pripravan ko hladan vetar.
Prva lumbarda ka je s galije udrila,
Slavnomu Bakru gradu niš nij' učinila —
A prva lumbarda ka je z grada udrila,
Debeli galiji kus bande (bočnice) odbila,
A druga lumbarda ka je z galije udrila.
Gradu v Kaštel balotu (tane) je pustila —
A druga lumbarda ka je z grada udrila
Debeli je galiji timun (krmilo) odbila.
Začel je skupsti svoju sedu brađu,
Pak je šal na Artac, nazobal se plavca,
V stražovitih ubil Žirićeva vranca.
Šal je nazad gradu, Bakranom govorit :
„Bakrani, junaci, podajte ključ i van,
Za vavik blazi vam!“
Na to razsrdi se jedan pošten starac,
Pak je ubil Korsu na taj prvi harac. —
Ne bijaše ljudi ki bi ga nosili,
Leh su ga Bakrani na kolac nabili.
Bakrani junaci, kako jedne bore!

Po smrti Krsta Frankapana i Petra Zrinskoga (god. 1671.) izgubi Bakar svoje vrle gospodare. Njihova dobra posjede kr. fiškuš, koji ih obično u zakup davaše, tako bje Bakar g. 1692. založen nutarnjoj austrijskoj dvorskoj komori za 50.000 for. God. 1750. pripade ministarskoj deputaciji u Ljubljani, a četiri godine kasnije spadne pod neposrednu upravu tršćanskog nadzorničtva. Iste je godine carica Marija Terezije, uvaživ promak trgovine, ustrojila u Beču posebnu oblast, c. kr. dvorsko trgovačko vijeće, te mu podvrgla cijelo Primorje pod nazivom »Austrijsko primorje.« Otac Marije Terezije, car Karlo IV., proveo je kroz gorski kotar i daljne krajeve prvu cestu k moru (god. 1726.) i tako spojio Primorje sa nutarnjom Hrvatskom; to je Karolinska cesta. Trgovinu na ovoj cesti osobito je promicalo temišvarsko trgovačko društvo, utemeljeno

god. 1763. Ovo je društvo zavelo u Bakru tkaonicu platna, koja bijaše tamo, gdje je danas pučka škola, dočim je na Trsatu podiglo tvornicu duhana. (Rad. Lopašić: »Grad Karlovac« str. 59.).

Dne 9. kolovoza 1776. izdala je Marija Terezija odluku, kojom su Rieka i bakarska dobra pripala Ugarskoj, dočim je Bakar, Bakarac i Kraljevicu ostavila za vojničku Krajinu, a upravi grada Karlovca. God. 1776. utjelovi kraljica Marija Terezija grad Rieku materi zemlji, a kad je povjerenstvo tamo svoj posao obavilo, uputi se ono u Bakar, a na čelu mu gubernator Josip Majlath. Barun Rici, povjerenik česko-austrijske kancelarije u prisutnosti činovnika bakarskih dobara i trgovačkoga kotara predao ista s desne strane Karoline 29. i 30. listopada povjerenikom Nikoli Škrlecu i Josipu Majlathu. Činovnici budu tom sgodom pozvani, da jednako kao i prvoj oblasti, budu pokorni građanskoj i komorskoj oblasti slavne kraljevine Hrvatske i sv. krune kraljevine Ugarske. Bakar, Bakarac i Kraljevica imali su pripasti Krajini, nu kraljica Marija Terezija svojim odpisom od 5. rujna 1777. odredi, da se imadu neposredno utjeloviti kraljevini Hrvatskoj.

Hrvatski se sabor po dva puta obratio na kraljicu, da hrv. Primorje ne bi spalo pod riečkoga gubernatora, već da se sve neka tako uredi, da ne bude na šteta pravom i vlastim kraljevine. Nu kraljica Marija Terezija ne uvaži molbe, i tako veliki župan Majlath 1. studenoga 1777. primi iz vojničkih ruka Bakar, Bakarac, Kraljevicu i predjel na lievoj strani Karoline.

Znamenita je za grad Bakar godina 1778., jer ga kraljica Marija Terezija 13. svibnja proglašuje slobodnom primorskom lukom, pridieliv mu kraj od Trsata do Kraljevice, i tim ga uzporedila sa Riekom, da se upravlja sam u smišlu gradskoga statuta. Od to doba imao je grad Bakar s kotarom pravo izvršavati u svojem krugu gospodstva i kraljevska prava i upravljati svojim

imetkom. U tu je svrhu imao: 1.) Gradsko poglavarstvo kao I. molbu u političkih, sudbenih i gospodarskih poslovih; 2.) kapetansko vieće sastojće iz samih patricija pod predsjedničtvom civilnoga kapetana, koji bijaše gubernator cieloga Primorja sa sjedištem na Rici, kao II. molbu u političko-gospodarskih poslovih; 3.) kapetanski sudbeni stol, sastojćeci od patricijalnih savjetnika, kao II. molbu u civilnih i pravnih, a kao I. molbu u kaznenih poslovih.

Za promak trgovine ustroji kraljica Marija Terezija trgovačku upravu na Rici i doznači u ime dota-

Kuća iz Zagrade gornje. (str. 133.)

cije 30.000 for. na godinu iz komorske ugarske zaklade, određiv, da se i u Bakru posve jednaka trgovačka uprava uvede.

Patriciji bakarski sačinjavahu plemstvo grada, a stekoše ga nasljedstvom, pa se zato nije mogao nitko iz gradjanstva k patricijem pribrojiti, osim ako se broj od 50 gradskih viećnika nije popunio iz staleža patricija. Od ovih 50 viećnika sastojalo je gradsko vieće tako, da je njih 25 činilo manje ili nutarnje, a svi skupa sačinjavahu veliko vieće. Gradskomu vieću stajahu na čelu dva sudca-ravnatelja, koji se s v a k e godine mienjahu. Prvoga je imenovao kapetan, pak se zato zvao »judex rector capitaniialis«, dočim je drugoga birala sama občina (judex comunitatis.)

Dne 23. travnja 1779. proglasi kraljica Marija Terezija Rieku i Bakar slobodnim kraljevskim gradovima, a iste godine otvori i gradsku školu u Bakru, ustrojiv joj i posebnu zakladu od 30.000 for. u srebru.

Velika kraljica Marija Terezija umre 29. studena 1780., a nasledi ju njezin sin Josip II. Za njegove vladavine prispije i Bakru lošije doba. God. 1786. ukine Josip II. mjenbeno-trgovački sud u Bakru, koji je tada podpao pod isti sud na Rieci. Nu i više! Za Bakar i sav Vinodol uveden je magistrat na Rieci, od kojega se pozivalo na gubernij u parnicama trgovačkim, a dalje nije priziv bio dopušten. U ovaj magistrat pretvorilo se bivše gradsko vieće od patricija, predsjedao je tu sada podkapetan, a spadali su nanj svi politički, ekonomički i sudbeni poslovi grada Bakra i Rieke. Taj magistrat bijaše za cijelo Primorje, nu za manje pritužbe bio je u Bakru, na Rieci i u Novom jedan sudbeni predsjednik. Bakarski se je zvao gubernatorski povjerenik, jer je pazio i na javnu sigurnost. Patriciji izgubili su sva prava; na godinu sastajali su se samo jedan put, a morali su biti zadovoljni, da im je u magistratu sjedio jedan zamjenik. Iste godine stvorio je Josip II. od razvrgnute severinske županije, riečkoga, bakarskoga i vinodolskoga kotara »Ugarsko primorje«, a izmijenila su se se za njegova vladanja tri gubernatora, medju kojima bijaše najznamenitiji Josip Majlath, čijim je nastojanjem Bakar, Bakarac, Kraljevica i ostali kraj utjelovljen Hrvatskoj. Njegova je zasluga, da je Marija Terezija u pomenutim mjestima slobodne luke proglasila, od njega potiču i drugi predlozi i molbe, koje smjerahu na boljak hrvatskoga Primorja.

Po smrti Josipovoj (20. veljače 1790.) zakraljeva Leopoldo drugi, kojemu je iste godine posebni odbor podnio molbu, u kojoj se govori o Bakru, Rieci i hrv. Primorju, da su utjelove kraljevini Hrvatskoj, što se i dogodi.

Dne 12. prosinca 1807. dozvoli kralj Franjo I., da Bakar svoje poslanike u sabor pošiljati može, te odredi, da im se kod staleškoga stola shodno mjesto doznači. God. 1809. spade grad Bakar sa hrv. Primorjem uslied uglavljena mira medju Franjom i Napoleonom I. pod franczku upravu, za koje pošlo Rieci za rukom, da razmakne gradske medje preko Rječine, pri-

Kuća mornara u Bakru.

druživ si jedan dio kotara bakarskoga (Sušak, Trsat, Dragu), a osim toga izgubi Bakar ured kapetanski i zdravstveno povjerenstvo. Kad je kralj Franjo I. bečkim mirom utanačene odcjepljene česti utjelovio, nije grad Bakar mogao doći u posjed otetih mjesta, akoprem je to kralj odredio, jer se Riečani tomu opirahu. Istom god. 1833. dobi grad svoje pravo i autonomiju. God. 1848. pošiljao je grad Bakar tri zastupnika na hrvatski sabor.

Do ove godine bijaše u Bakru talijanski jezik, uredovnim jezikom. Na dan 26. travnja sastaje se bakarski rodoljubi, da u kotarskoj skupštini prvi put progovore milim si materinim jezikom, te pozovu sav narod u Primorju i u Dalmaciji, da ih u tom sliedi i podpomogne. Bakrani sjajno nadvladaše, akoprem je Gerlezy, vice regens i kapetan bakarski skupštinu razpustio. Ali radost ne potraja za dugo. Na kormilo uprave dodjoše opet slabici, te talijanština iznovice prestolje zasjede, dok ju opetovano ne svrgoše.

God. 1852. dodje u Bakar ban Josip grof Jelačić, gdje se je tada na diljama gradio brod, koji se imao okrstiti imenom banice Sofije, a upravo ovo je ponukalo bana, da je u grad došao i brod razgledao. Banica Sofija poklonila je prekrasan svilen barjak, kojeg je sama izvezla. S tim barjakom rinuše brod »Banica Sofija« u more, a sada ga čuva bakarski gradjanin i pomorski kapetan Tomo Tadejević, bivši u ono doba dioničar istoga broda.

God. 1855. izgubi Bakar iznovice svoje oblasti, osim magistrata s ograničenom vlašću. Izgubio je gospodska i kraljevska prava, izgubio i slobodnu nutarnju upravu, nu god. 1860. zado bi opet izgubljeno. Grad je u ono doba imao načelnike, koji su upravo nerazumno upravljali i veliki dohodak upropašćivali. Pravica je sve više jenjala, čega se narod još i danas sjeća poslovičom: »Ide ti urica, kao bakarska pravica«. Bakarski učitelji primjerice nisu po pol godine dobivali plaće, a kad i kad i gradski činovnici. Mnoga je zaklada propala, a medju ovima i crkveni kapitali. Veliki nered i nepravda bijašu uzrokom, da su proti tomu nekoje sdružene občine odavna ustale bile, a naročito god. 1861., kad su putem sabora molile, da se pridruže k županiji, nu kralj previšnjim odpisom od 11. srpnja 1866. nije ni na opetovanu molbu mogao pristati. Občine su neprestance diobu spoticale, a zastupnici bakarski, od kojih nekoji uvidjahu zlu upravu, zahtievahu, da se preustroji i da se občine ne diele. Nu zaman! God. 1873. izreče sabor diobu, koju je g. Vardian kao povjerenik zemaljske vlade i proveo. Sadanja občina sastoji od grada Bakra i sela Sv. Kuzme, Škriljeva donjega i Vitoševa.

Od znamenitijih godina spominjemo za grad Bakar god. 1748., kad se je potres pojavio bio, nu više straha, nego štete prouzročio. Isto se dogodi i god. 1838. Od bolesti bjesnila je u veliko kolera, i to god. 1836., 1849. i 1855. Već god. 1790. pobrinuo se je Bakar za naobrazbu pomoraca, jer se je tada na budimski sabor poduljom molbom obratio i k istomu kao zastupnika Ivana Tianića ml. odaslao, da želje gradjanstva zagovara. Iste se godine molilo za ustrojstvo nautičke učione i gimnazije. Potrebu nautike zagovarahu i primjerom, navadjajuć, da je u boj proti Turkom za bitke biogradske iz same bakarske okolice krenulo 600 mornara, a samo 200 ih se kući povratilo. Grad Bakar ne dobi ni nautike, ni gimnazije. God. 1848. otvori se na opetovanu molbu nautika, nu za kratko opet propade, dok ju god. 1861. iznovice neuskrisiše.

Po kulturni ravitak grada Bakra znamenita je doba od god. 1875. do 1879., kada uskrisi »Parobrodarsko društvo«, »Bakarska štedionica«, pjevačku društvo »Sklad«, »Bakarsko uzajemno osjeguravajuće društvo«, glasbeni zavod, tiskara, gradska glasba, radnička ili obrtnička zadruga i dobrovoljno kazalištno društvo.

Bakar spada pod modrušku biskupiju, te je u XV. veku imao svoj sborni kaptol, a biskupski dvor obstojaše već oko 1494. godine. Spomenusmo na drugom mjestu, da su u Bakru stanovali biskupi, a stalno znamo za Ivana Smoljanovića, Hiacinta Dimitria, Antuna Piskardija i Andriju Frankovića.

Ivan Smoljanović, rodom Kostrenjanin, bio je Isusovac i učio mudro- i bogoslovne nauke u Gradcu. Knez Nikola Zrinski uze ga za dvorskog kapelana i učini kasnije kanonikom

bakarskim. Na preporuku Zrinskih imenova ga kralj Leopold 9. rujna 1655. biskupom senjskim i poslije mu s osobitih zasluga podieli kraljevsko tajništvo. God. 1678. umre na Rieci. Snimak uljene slike Smoljanovića ukrajuje u stolnoj crkvi kanoničku oblačnicu. Predočuje nam krupna muža, bijele puti, duge guste, crne brade i brkova. Izvorna slika čuva se u Senju u biskupskoj pisarni.

Franjo Hiacinto Dimitri rodio se u Kotoru u Vinodolu i postao biskupom 13. siečnja 1681. Svoju biskupiju obilazio je kao Dominikanac jašeć. Umrvši god. 1689., pokopaše ga po naročitoj želji u grižanskoj crkvi.

Antun Pikardi rodio se u Trstu, postao biskupom god. 1783. i umre tu šest godina kasnije u 80. godini života.

Andrija Franković redom Pavlinac, rodio se u Bakru i bio je dvie godine zamjenik biskupa Agapića. On se prvi potpisao: »Episcopus ecclesiarum segnen. et modruss. canonice unitarum.« Franković sjedjaše skoro uvijek u Bakru u roditeljskoj si kući, odkud je biskupiju pohodjao. God. 1650. bude imenovan biskupom sriemskim, pošto je kralj Ferdinand III. senjsku biskupiju svojemu ljubimcu Marianu podieliti htio, nu Franković ne podje iste godine na novo si mjesto, jer ga je kralj radi važnih posala na dvoru trebao.

U spomenutoj oblačnici visi Smoljanoviću ob desnu sliku biskupa Ivana Kr. Kabalina, Novljanina (1773.—1783.) Tu se čuvaju i slike kanonika sbornoga kaptola modruškoga i to: Ivana Vranića, koji je živio za dobe bana Petra grofa Zrinskoga; do njega je slika kanonika Akačića. Na lievo od Smoljanovića evo Gašpara pl. Marokonia, koji je oporučno sa 5000 for. utemeljio jedno kanoničko mjesto, s toga je njegova rodbina mogla takova birati. Isti napisao je god. 1796. vlastoručno jedan oficij, te ga ukraasio raznim sličicama.

Nad ulaznim vratima visi slika Nikodema Mudrovčića († 1866.), ob desno mu kanonik Šepić, a lievo August Soić. I od potonjega je ovdje u rukopisu knjiga potrebnih molitava i pjesama za večernice, koju je god. 1819. kao 87-godišnji starac prepisao.

U oblačnici čuva se i bogata knjižnica, koju je poklonio oko god. 1808. kanonik Mikulić de Roseneg, Senjanin. Ima tu raznih knjiga iz sedamnaestoga i osamnaestoga vieka, ponajviše teologičkih.

Još se tu čuva velika srebrna zdjela za pranje ruku od Smoljanovića, koji je više srebrnine i crkvi trsatskoj ostavio.

U srebrnom poprsju su moći sv. Uršule (ciela lubanja), a u valjkastoj posudi ciela ruka sv. Margarete.

Kao što spomenusmo obstojaše crkva sv. Andrije po ljetopiscu Barčiću već god. 1087., nu u drugom slogu. Kanonik Barčić spominje za istu crkvu jednu kamenitu ploču, u koju je uklesana ne godina 167., jer ima s gora potez, već 1167., kad je valjda crkva pregradjena i obnovljena. Kamo je ta ploča dospjela, ne zna se. Osim spomenutih u opisu crkava, obstojaše blizu Primorja i crkva sv. Stjepana, kojoj se ostanci i danas vide.

Još god. 1699. obstojaahu i ove kapele: sv. Katarine na Budinu, sv. Petra (?) i sv. Ambroza na Škriljevu i sv. Nikole blizu Dolca i Sarazinovu kod Bakra.

Od crkvenih stvari spominje Sladović jednu svietiljku ovim napisom: »Ven. col. lib. 1050.«, s druge strane: »P. M. F. H. I. O. A. N. can. buccar. F. F. anno 1664.« Na obratnoj strani: »Dono dedit pro memoria ecclesia s. Andreae.« *

Završiv povjestni nacrt grada Bakra, želimo mu od srca, da iz nova procvate, pa da i s te strane bude biserom hrvatskoga Primorja.

* Povjest Bakra napisao sam po svojoj knjižici: „Spomenica na svečanu proslavu stogodišnjice grada Bakra itd. 1879.“, str. 14—33, i koliko ju moguće popunio novim bilješkama.

PUT PO MORU.

»More, more!«, putnik iz gornje Hrvatske, on tako kliče, kad ga srce vuče, da to divno more vidi. More, more!, kliče on, kad zagleda slikanu mu površinu sa talasajućim se valovima i u misli se prenaša u one čarne krajeve. Želeć ih vidjeti, opet mu usta šapću: »Oj ti divno, dično more!« A kad ga zagleda, usupnut stoji, gleda ga, zrije ga, ali se ga nagledati ne može. Proteglo se na daleko i široko, iztaklo iz modrušaste dubljine otoke, školje i školjiće, obrubilo se tvrdim, cvatućim žalovima, uz koje su se nanizala kristalna mjesta marne primorske ruke.

Kad si putujući željeznicom preko gorskoga kotara, došao na Plasu i stupio na primorski prag, prenio si se jednim mahom u drugi svijet. Drugi kraj, drugi ljudi i običaji, druga fauna, druga flora. Tako ti je kršno naše Primorje divan i predivan kraj. Isto sunce ovdje jače sja, ista srca ovdje jače biju, nu sunce ih i drugčije kriepi, drugčije oživljuje. Jasnije tu mjesec svieti, sjajnije su zvjezdice. Oj, to Primorje je kraj, ono je raj, gdje cvjetici uvijek cvatu!

Kad je priroda izlila nad njim sav čar svoj, gleda i Primorac, da krasotu svoga zavičaja užije. Netko se sprema ovamo, drugi opet onamo, nu većina ipak misli na to, kako da se u prirodi razdraga i razveseli.

Bijaše na duhovski ponedjeljak god. 1880. Sviet vrvi bakarskim ulicama, pa se spušta prama moru. Tu su crnooke i vitke Bakranke, tamo opet Bakrani pozemci i pomorci, a hrle — kamo? Na parobrod, koji izlieće danas na otok Krk, u hrvatski Omišalj grad. Sve se sgrnulo oko parobroda nakićena trobojnicama, svatko gleda i nastoji, da se prikladnije smjesti, a da putnike sunce ne pali, izvjesiše i pripeše biela platna s gora i na okolo parobroda.

Ljubav prama narodu ponuka i mene, da se ukrcam i da upoznam bar ponekle onoga brata Hrvata, koji i danas nad sudbinom svoga zavičaja žali. Da vidim, kako živu u Omišlju, kako su mi, kakav duh medju njima vlada: poskoćih veselo u bakarski parobrod. Zvižduo je po drugi put, svieta se sve više pribire, a mornari čudnim okom gledaju, kamo će se sve to smjestiti. Parobrod zviždu i po treći put, parostroj zaštropota i mi se počesmo micati. Jedan posjeo na sjedala tik bočnica broda, drugi si podmetnuo križnožni stolac, a većina ih stoji.

Gornja slika : grad Omišalj.

Dan je krasan, nebeski svod i more jedne su modrine, na parobrodu sve je živo i veselo, kao da idu u svatove. Za pol sata prispjesmo u Kraljevicu, gdje su se još nekoji imali ukrcati, nu kako bijaše prepuno, ne primi kapetan nikoga. Rado bi s nama, a ne mogu; što će dakle? Posjedaju u jednu brodicu, pa privezav ju o krmu parobroda jakim konopom, krenu s nama. Minusmo rt Oštro, na kojem se bijeli kraljevički svjetionik, prodjosmo kraj ostrva Sv. Marka, ali ne opazismo Omišlja. Riečki zaljev razkrililo se sav pred nama posut belim jedrenjacima. Malo po malo ukažu nam se prve kuće omišaljske, a minuv jedan razklamani rt, unidjosmo u liepu drăgu omišaljsku. S jedne i s druge strane otišlo u more daleko šilo izprana i izšupljena vapnenca, po kojem se modri *Salvia*, iztiče pusteno smilje, trnovita diraka i zimzelena šmrika s krpastim bršljanom.

Jedan se i drugi kraj po malo osovljuje i zelenju okičuje, dok se ne iztakne visokom i osovnom liticom, na kojoj se svio Omišalj grad, okitiv si grudi viencem bujne primorske flore i opasav se svjetlećim, srbrnim pasom sinjega mora. Još smo jedan rt minuli i u omišaljsku luku prispjeli. Tu se poredali Omišaljci osedlanim konjima, kojimi se možeš jašeć u grad uzpeti. Liepi su to konjići, u mnogom turskim nalični. Vitko je to stvorenje, za brdo i kamen udešeno. Mnogi je posjeo, nu većina kreće pješice hladovinom bujnih maslinjaka; tu je maslina do masline, njih na stotine, a medju njima lovorike i sladke smokve, na kojima se s pustoši utrudjeno oko ugodno pase. Izkrcalo se nas toliko, da smo samo lagano napried mogli, a hod nam poremetio i po koj brzajuć konjic. Po pećinama uzbujale su povisoke *Euphorbie*, strupnici, grimizni klinčići, a tu i tamo i crvene ljubičine. Medju maslinama bijaše zrele pšenice i mnogo boba, koji je u ovo doba takodjer već dozrio.

Sa tri odugačka zavoja uzpesmo se na vrh grada. Mužari gruvaju u našu slavu, sviet s gora rubcima i šeširima pozdravlja. Prošav vrevom, evo nas na trgu. U hlad smokve posjela dva Bodula (kako žitelje sa otoka zovu), pak ti pušu u sopelice, da kao kuhani raci pocrveniše. Pred njima sviet, a medju njim kićene Bodulke i Boduli, igrajući svoje kolo. Djevojke se baš razigrale, svaka gleda, kako da hitrije i vještije sitne noge premeće, kako da nas svojom vještinom i ljepotom očara. Obukoše se danas na blagdansku. Prsi im pokriva crna, suknasta župica, a ostalo tielo crne, kratke suknje, ukrašene crvenim vrpcama. Na noge navlače tamno-modre dokoljenke i nelaštene, modro obrubljene, otvorene postole. Na ušima padaju ti u oči velike, krugljaste nauške »ručini«. Bujnu i kao ugljen crnu kosu pletu u kitu, koju krasí kod djevojaka crveni, a kod žena crni opletak. Podvinutu kosu pribadaju na tjemenu. Mladići se odjevaju na gradsku, crna im je boja takodjer najmilija. Svakoga mora iznenaditi nizki stas žena i mužkaraca.

Nagledav se plesa, krenusmo kraj crkve dalje i odsjedosmo u jednoj pristalaj krčmi tik starodavne župne crkve omišaljske. Tu posjedosmo za stol, koji se napuni kojećim: bijaše pečene janjetine, teletine, butine, pogače, salame, hljeba finog i prostijeg. Svaki nudio svoje, a poslije se okriepio čašom crna vina, koje je ljubko i jeftino, jer litru dobra vina dobiješ i za 18 novčića. Kamo je čovjek uhom skrenuo, svigdje razabirao pjesmu — sve bijaše veselo.

Nekojim se prohtjelo, da otokom malo pojašu. Za forintu možeš dobiti konja za sat, dva. Ugodno je posjesti, pa se cestom spustiti nizdolicu kraj crkve sv. Duha do omišaljskoga jezera i natrag. Tu ćeš uz put sastati i one, koji obično jašu. Sad će proći kraj tebe koji seljak oprćenim konjem, jer je na sajmu koječega pokupovao, sad opet jašu dvie Bodulke sa košarama, koje su u Omišlju izpraznile, pa te iznenadjuje, kako sigurno i vješto jašu. Nu sastat ćeš i po kojega plovana (župnika) iz bližnjega mjesta, kojega lahki konjic na liepu sedlu gizdavo nosi ili kojega fratra iz daleke Dubašnice, koji, ostaviv danas samostanske zidine, takodjer je do Omišlja krenuo. U toj povorci hodajućih i jašućih, pojavi se poput biele vrane stara, težka otrcana kočija, brzajuć valjda put daleka Krka.

Kad si u Omišlju, valja da grad razgledaš. Sa više od 400 kuća i 1500 stanovnika mogao se je razširiti, nu on se je stisnuo. Ulice su mu ne samo uzke, već i kratke, gdjejoja samo koj metar dugačka, a kuće ponajveć jednospratnice, nu ima i liepih dvospratnica. Svakoj se skoro uzlazi kamenitim stubama, nad koje se nadvile hladovite smokve ili vinova loza. Cio

je grad u živu kamen uzidan, pa strše i sada ovuda pećine, na kojih se digla i mnoga kuća. S jedne se strane uzdiže zapušteni Frankapanski grad Omišalj, tužna uspomena negdašnje moći i slave Frankapana na otoku Krku. Udate žene, koje po kamenitim klupama s dječicom sjede, također se nošnjom iztiču; nose se u svem kao djevojke, samo ih označuje glava. Pošto su si kosu uplele i pribole, omotaju glavu rubom. Ovo je tkani na $2\frac{1}{2}$ m. dugi, manje od decimetra širok trak. S njim omataju glavu s desna na lijevo tako, da k desnomu uhu jedan komadić traka visi. Ti su rubovi obično bijeli, nu kad žena za pokojnikom žali, onda crni. Bjelina se na crnom odielu osobito iztiče, a još i više, kad si vrat bielim rubcem omotaju. Glavu pokrivaju crnim šeširovom sa širokim obodi, nalikujuć šeširu našega Turopoljca. Čudna nošnja, nu moda je moda!

Razgledajmo malko Omišaljca. Onizak je, plećat, crnomanjast, jer obžgan od južnoga sunca, živih, crnih, vatrenih očiju kao i ženske; bez brkova i brade. Glavu si pokriva crnim šeširovom ili modrom dugačkom kapom, koja mu se niz zatiljak spušta. Na rame ili ledja poglela se modra kita. Odjeven je i on sav u crno kao i svi žitelji otoka Krka, pa kad bi ga pitao, zašto nose crninu, odgovorio bi ti svaki sliednji, da žale za svojimi dobrimi gospodari Frankapani, koje i pjesmom spominju.

Nošnja je u mužkaraca osobita, preostatak bivše mletačke vladavine. Na nogama nose modre navlačke, koje »hojevi« zovu, a postoli su im takodjer ne lašteni i otvoreni. Haljinac, što nose, zovu »kamižot«, nu kad sam jednoga pitao, kako se hrvatski zove, reče mi, da ne zna, jer ono malo, što zna, da je naučio u talijanskoj školi. Danas se hrvaština liepo pazi i njeguje, čemu dakako doprinyaša i sadašnja hrvatska škola. Omišaljci se bave ponajveći mornarstvom i kao vrle mornare znadu ih na daleko, a osim toga promiču se i trgovinom, a prodavaju naročito vino, vunu, sir i drva, koja u svojih »drmunih« sieku. Mjeseca rujna dolaze svojim, groždjem nakrcanim brodicama, u Bakar i na Rieku, da ga ovdje prodaju, jer ono za trgovinu pripravno, kod kuće ne maste.

Od domaćega se blaga goje osobito ovce, a omišaljski sir poznat je kao vrstan po celom Primorju. On je krugljast, velik kao naranča, a tečan kao maslac. Sirac srednje veličine stoji 16 do 18 nv., bolji 20 do 26 nv. Da se ne pokvari, umaču ga u fino ulje i onda o gredi (tramu) visećih mreža čuvaju. Prije su imali samo jednu vrst sira, nu sada imadu dvie: od frižka i obrana mlieka. U to ih uputio bivši učitelj B. oko god. 1853. Došav ovamo, opazi, da narod ne umije praviti ni maslac, ni maslo, otidje u Senj, nakupova tu mlinica, ponese kući, pa ih u tom pouči.

Od brašna miese žene tečne tjestine »presnac« zване, koje sirom napune. Veće okrugle vience zovu kolače, a svega toga bilo je po ulicama i kraj svih stolova. Na trgu pred crkvom zabavljao se puk igrom. Na zemlji ležaše četverokutna daska puna klinaca. Za novčić dobio je igrač tri željezna kolutića, koje je iz opredieljene daljine na klince bacao. Ako je shvatio srednji klinac, dobio je 2 for. nagrade. Od ovdje zaputih se u staru crkvu omišaljsku. Uzidani lav nad vratima sjeća mletačkog gospodstva. Još je tu i glagolski napis, nu jer oštećen, ne mogoh ga snimiti. Razgledav ovako trkimice grad, svratih se do njegovih belvedera; to su tri nad pećine izbočena shoda.

Od ovdje zriješ na azurno-modro more, po kojem je vruće sunce svoje trake prosulo. Kad se obzorje bledim žutilom zarubi, tad je ono tamno kao oćao; nu kad bura naskoći, tad ovo i kao ulje mirno more zelenim valovjem uzkipi i gustom pjenom zabieli. To je u ljetno doba riedko, a prodje i po mjesec dana, da je nebo uvijek modro, a more u najtamnijem azuru dnevice okupano. Sa ovih se shodova iztiče i mjestimice bujna zelen otoka Krka, kameniti i pusti obronci raztrgana Cresa. Liepo se u nebeskom modrilu iztakla vilovita Učka gora sa bielimi mjestima i razštrkanim kućama, koje su po njoj pale poput velikih sniežnih pavuljica. Najbliže su Kostrene, a tamo dalje do njih Rieka. Dugo i dugo bi čovjek ovdje boravio, pa čas upravio oko na podnožno more, čas bilo na jedan ili drugi kraj, u kojem ima puno neobična za svakoga, koji je u Omišalj došao.

Oko sedam sati podjosmo k moru, jer je bakarski parobrod po drugi put imao prispjeti. Dobrahno smo čekali, kada netko iz sredine uzkliknu: »Evo dima, bit će »Bakar«! Sviet se pri-

tiskavao, te je u toj vreći jedan u more pao i tu se okupao, dočim je drugoga konj sbacio, pa se po prašini valjao i uz smieh se prisutnih morao čistiti. Malo tko, da kreće prazan u Bakar; nakupovalo se sira, priesnaca, kolača, za djecu raznih igračaka, a od narodnih kovilja, koje Omišaljci u male snopiće vežu i prodavaju. Kovilje (Stipa pennata, Reihergras, Federgras) je vrst trave, koja po pećinastim, prisojnim obroncima brojno uspjeva. Dugačko pšeno krasí na 30 do 40 cm. duga nježna, peru nalična os, i zato nalikuje cvatuće kovilje na pernatu metlicu. Omišaljci ga vežu u snopiće, pa kad se takav snopić baci u zrak, one se pernate, biele osi razšire i poslije uslied težine pšena prama zemlji osovno padaju. Mjestimice po pustim krasama ne vidi oko mjeseca lipnja druge biljke do kovilja, pa je naslada gledati, kako se nježno previja, kad povjetarce zalahori. U našem društvu bilo nas prilično, nu kako se sviet tiskao, ono se veoma smanjilo. Ja sam posjeo na sidro, koje na krmi broda ležaše.

Mrak se uhvatio. Danica je zablistala, a s njom se pomaljala zvjezdica za zvjezdicom, kupajući se u titrajućem moru. Nu još je trebalo jedno; mjesec je imao izaći, i to baš pun mjesec ili uštap. Samo nekoliko laganih oblacića tetilja na iztoku, iza kojih se tiharo počeo pomaljati mjesec. Posrebrenio vrh do vrha, kam do kama, ono tiho, mirno more, jarbole, priečke, parobrod i sva lica putnička. Nikad to nisam vidio; bijaše to prva svečana večer na hrvatskom moru. Sva mi se duša s milinja uzburkala bila, tiesno joj bilo.

E il cielo o il mar?

Divno je probaviti uz more noć, nu predívno ljetnu, mjesečnu noć! Lagano je plovio parobrod i svjetlo se omišaljskih kuća po malo gubilo. Trak, što se iza broda stvara, širi se poput repatice, more se prelieva i titra kao biserje, u početku toli jasno, tako svietlo, da oko utrudjuje, nu tamo dalje sve po malo izčezava, dok se ne izgubi u crnoj sjeni, što je sa bližnjega vrha u more pala. Čim dalje odmicasmó, sve mi se više pričinjalo, da nas kameni žalovi sliede, a mi da u ovom svečanom trenutku mirno stojimo — toli divno, tako obmamno! Duša je budna, pa bilo i cielu noć: noć, koja sniva kraljevski san.

Takova se noć svačije duše drugčije dojmlje, što svjedoči i vožnja našega broda. Tu se razgovara, tamo pjeva, smije, čašama kuca; ovaj gleda srebrnasto more, onaj bliedi mjesec, nu dvie nam duše najviše padaju u oči. Bliedi im mjesec titra po obličju, povjetarce se igra vlasima. Dvie su djevojke: jedna crnka, druga plavka. Crnka upravlja svoj pogled sučelice. Tu sjede dva mladića mornara. Ovo je dvoje sigurno zaljubljeno; ta već se glaska:

Oj srdašce, oj!
Primi pozdrav moj,
Ti si ljubezna
Srdca mojega!

i pri tom mornar crnki žarko ruku stisnu. Njezina drugarica takodjer pjeva, nu ne od srdca, nije oduševljena. Kakad upravi pogled prama bliedom mjesecu, kadkad u valove, koje parobrod stvara. Što joj je? Bog bi znao, da li nije nesretno ljubila, da li joj val nije ljubovnika pokopao ili joj plovi dalekim morem. Bit će ovo zadnje, jer iza kratke stanke započe pjevati ovu pjesmu:

O more duboko,
Sve moje žalosti,
Po tebi meni pliva
Cvet moje radosti.

Nemogu od mila
U more gledati,
Mornare ću pitati
Za moga dragoga.

O dragi mornari,
Kažite vi meni,
Za kamo je otišal
Moj dragi sujeni.

Otišal je k moru
Kupovati robu,
I skoro će se vratit
U svoju domovinu.

O dragi i mili,
U koj' si dubravi,
Piši mi jedan listak
Od naše ljubavi.

Golube pitomi,
Nemoj mi pevati,
Zač će doći vreme,
Da ćeš se kajati.

Cvetak je cvetu svoj,
A ti si dragić moj,
Za tobom ja pogibam
I gubim život svoj.

O rožice rumena,
Na srcu sajena,
Blazi onomu junaku,
Komu si sujena.

Meni si sujena
I mome srdašcu,
Kano i beli danak
Žarkomu sunašcu.

S druge strane sjedila su tri Talijana, koji pred koji dan u Bakar brodom dodjoše. Veseli su, pjevaju, nu koli raznolično, ne o ljubavi, već o krasoti i čaru »belle Italie«, uzveličavaju pjesmom mili si dom, zasvjedočavaju, koli žarko ga ljube. Nu i tamo dalje se pjeva, uhvatili se u kolo mladi Primorci, pak nas razblažuju pjesmama primorčicama, nu kad zapjevaše: »Popuhnul je tihi vetar« i »Vrbniče nad morem«, zapjeva sve, osim Talijana.

Uz pjesmu i šalu prolazilo vrieme munjimice, već smo i kod školja Sv. Marka, ali ne krećemo u Kraljevicu, već put Urinja, da izkrcamo marne Kostrenjane i Kostrenke. U 11 sati prispjesmo u Bakar, čim se moj prvi put na moru svršio.

SAJAM U PRIMORJU.

Bakar sa istočne strane.

Zanimanje ljudi i proizvodi onoga kraja, u kojem žive, označuju i sajam. U tom je pogledu osobit primorski sajam, a jedan od najvećih Margaretski ili Margaretinja u Bakru, koji se održava po tri dana,

t. j. 12., 13. i 14. srpnja.

Nekoliko dana prije sajma zalaze pojedine brodice u liepi bakarski zaljev, i to ponajveć one, koje plove s daleka, kao: iz Zadra, Splita, Šibenika, sa otoka Paga, Raba, Krka, Cresa. Kad se približe k luci, spusti družina na gospodarovu zapovjed jedra, te ih podmotu. Prispjev kraju, privežu konopom brodicu o jaki kameniti stup, te se usidre. Poslije toga ode gospodar u lučki ured, tu se

izkaže odkud je doplovio i čime mu je broдика nakrcana. Plativ propisanu pristojbu za mjesto u luci, vrati se opet k svojoj družini. Brodice, nakrcanje vinom, pristaju uz istočnu obalu bakarske luke, dočim se one, u kojima stovarena vuna, ulje, kapula, sir, usidre u maloj bakarskoj lučici pred viećnicom. Do 11. srpnja pribere se priličan broj brodica, nu preko noći on se podvostruči.

Gornja slika nam predočuje Bakar od iztoka sa Frankapanskim grbom, dočim je na str. 129. grb samoga grada Bakra.

Splitske brodice jedna su do druge, a na njima gromotni Splićani u modrim dimijama crvenim, a crno obrubljenim haljincem i crvenom čepicom na glavi. Oko bokova im pās s omanjim nožem i s dva, tri odugačka kamiša. Krševiti su, jedri i jaki, obžgana lica, vatrenih očiju. Brodice pune su im dalmatinskog, običnog crnog vina. Za njima su prispjeli Cresani i Krčani sa ženama i djevojkama, koje su lagane, okretne, žive i vatrene. Krčanke-Bodulke padaju u oči svojim velikim crnim šeširima i žutim ili bijelim rubovima.

Kad zamrači i zvonce na crkvi sv. Margarete oglasi Zdravu Mariju, skupi se družina na krovu brodice, gdje se, pomoliv se Bogu, sprema na večeru. Na krmi nalože vatru, o lanac objese kotlić i naliv vodu, kuhaju palentu. Pristarija žena čisti slanu ili svježu ribu, snaži sir, pripravlja šalatu, da družinu podvori, koja međjutim sjedi na okupu, te pušec pjeva ili čavrlja. I tako zatitra vatra čas na ovoj, čas na onoj brodici, dok se po malo razsvjeti more.

12. srpnja prije podne već je u gradu živahnije, jer je svaki svoju robu stovario. Na trgu Marije Terezije, u hladu jagnjeda, poredala se kola sa zemljanom robom, koju privezoše bivši Krajišnici od Otočca i Slovenci iz Kranjske. S druge strane ima čitavih humaka sita, rešeta, barišila, lodrica, kabala, zdjela, čaša i druge drvarije. Ovu privedoše iz Istrije, Kranjske ili iz okolice bakarske. Pod jagnjedima poredale se zažarene Primorke, namjestiv tu cielu bateriju omašnih bačava. Na svakoj je čaša do polovice napunjena, nu ne vinom, već octikom (octom). Do Primoraka evo ti vatrenih Talijana kod velikih kupova »kapule« (luka crljenca). Naheriv si modru kapu, odbija dimove iz bijelih zemljanih lulica, šiknuv crnim okom po koju prolazeću Primorku. Pristupi li k njemu, nudi joj kapulu tako sladkim riečima, kao da bi melem prodavao, koji bi srdcu njezinu možda rabio. Okretan je, svjež, živ, kao živo srebro, ne može da časak na miru stoji. Sad zapjeva, sad zafučka, sad prstima zapucketa, sad se opet primiri.

Na zidu Jaza skladište je »češnja« (češnjaka). Tuj su posjeli Kastavci i Kastavke, najkrupnije i ponajljepše žene na sajmu bakarskom. Prislone se uz zid ili posjednu, da prodavajuć i odmaraju, jer je dalek put, što ga provališe sa punom vrećom na ledjima od Kastva do Bakra. Uza zid Jaza i tvornica je limunade. Krezuba, debela starica, gnječi pod razastrtim okrpanim suncobranom limone, i sok kroz rešetce u hladnu vodu prekapljuje, poslije nekoliko boca napuni i u kabal hladne vode postavi. Dalje na ulici vidiš štacunare iz Rieke, koji su razmjestiv stolove, poredali tu zlatninu, srebrninu i kojekakovu sitnariju. Drugi su po zemlji razmjestili kose, srpove, vile, grablje, noževe, nožice, kosire, sjekire, bradve, svrdle i drugu željezariju.

Pred brodicama vina uzdigli se šatorovi, poredali platnom nadstrti dugački stolovi i klupe. Domaće vino stoji na kolima. Pred šatorom uz brentu vinom napunjenom stoji žena ili djevojka, vabeć i nudeć vino, dočim drugi prodavaju tustu janjetinu, koju su u kojoj ulici izpekli, grobnički sir, kolače, pogače, priesnace, hruštine, paškote, škrnatice, cizibama (cvebami) napunjen hljeb, kruške, naranče i drugo voće.

Čim je na gradskoj viećnici dvanaesta odbila, izpale top, i sad je prvi sajam započeo. Ovim časom snizi se ciena vinu za 4 novč. po litri. Na Primorju (glavnoj ulici) nastaje sada živahnije: svieta se sve više pribire i mnogi je kod stola već zapjevao. Po podne u pet sati oglasi se zvono na crkvi sv. Margarete, pozivajuć ljude blagoslovu božjemu. Stara se crkva dubkom napuni, sviet stoji i pred vratima. Mnogi tu hvale dragomu Bogu, što je preko daleka mora sretno u Bakar prispio i toplo se preporuča, da mu Bog i na povratku bude od pomoći.

Drugi se dan sakupi na tisuće duša; to je vika, krika, žamor, halabuka, kao na svakom sajmu. Niz vrh Rebar dolaze ljudi iz Krasice i bližnjih selaca. Lujzijanom spušta se sviet sa Praputnjaka, Meje, Hreljina, Plase i od fužinskih šumovitih krajeva. Iz Bakarca, Kraljevice i Vinodola vrve uz more; nekoji nose mreže na prodaju. Vinodolci dolaze u modrim prtenim hlačama, žene u crnim suknjama, bijelim rubcem na glavi. Preko vrha Ravne spuštaju se marni Kostrenjani i Kostrenke, ove sve skoro u crnim svilnicama, zlatnim lancem oko vrata. Niz kameniti vrh Kalvariju dolaze pjevajuć Dražani, Kukuljančani, Grobničani. Morem doplovi pod bijelim jadrima i mnoga barka, iz koje se izkrca po gdjejoja ljepušna Primorka. Po podne dojedri i parobrod s Rieke sa gradskom glasbom, koja izkrca se, prodje svirajuć gradom.

U gornjem gradu, pak u Zagradi, ne ima skoro ni žive duše, sav se život usredotočio na sajmištu. Staneš li na trg Star i gledaš s ove visine, vidiš silu božju ljudi, raznih nošnjom, kretanjem i zabavom. Najživahnije je oko brodica sa vinom. Tu se razgovara, igra, pije, pjeva i zabavlja. Bodulke plešu uz miešnice kao na igli, prašina se vitla, a drugi se okreću uz tororo i sopolice. Mnogi prodju preko brvi i sjedu na krov brodice, da ondje užiju dobru kapljicu. Vino piju iz zemljanih vrčića.

Kada sunce pripeče, nenasna je to vrućina, a u njoj dobro onima, koji dodjoše iz Rieke, da trguju limunadom. Trkaju među onom vrevom neprestance vapeć: »Fresca in giazzo, primo — vae — vae primo, chi bevi, uno bevi, due, — vae, vae!« Ovaj se »vae« razlieže, da ti u ušima zuji.

Cresanke, u modroj prtenini, za uho spužvasto svitim kosama, nudjaju poznato cresko ulje, viuč: »Ajde, ajde, dobra ulja, dok je doba!« Ulje nose u velikim limenkama od nekoliko litara, a prodavaju litru po 50—60 novč.

Pod večer, kad je zahladilo, zavrvu sviet bakarski iznovice Primorjem, jer je jedva dočekao, da malo prošeće. Šatore i brodice razsvjetljuje sada slabo svjetlo malenih titrajućih svietiljaka i do kasno u noć ori pjesma Primorjem.

Sviet za dobe sajma odlazi i dolazi. Mužkarci nose strojenu kožu, kose, srpove, grablje itd., a žene kable, lodrice, lonce, kozice i drugu sitnariju. I Bakarke obilno toga nakupuju, jer je običaj, da kupe na Margaretinju bar koji lonac, pa bila ih i puna kuhinja.

14. srpnja prije podne jagmi se sviet oko vina, jer je postalo još jeftinije. Ima litra dobra vina po 14—16 novč., a lošijeg po 12, dapače i 10 novč. Žene dolaze pred šator bocama, barylcima ili velikim, slamom opletenim staklenkama, što ih »bocun« zovu, kupuju vino i kući nose. To potraje do 12 sati, kad iznovično izpaljen mužar naviesti, da je Margaretinja prošla.

Već po podne spremaju se pojedine brodice na put. S njih odjekuje pjesma oprosnica ili štropoću lanci, jer iztežu sidra. Sve se pripremi, a u noći ili rano s jutra ostave brodice zaliev bakarski; on je za godinu dana opet opustio.

VELIKI TUHOBIĆ.

Ostrv Sv. Marka.

U hrvatskom Primorju vriedno je posjetiti svaki poviši vrh ili brieg, jer sa njegove tjemence gledaš dvie strane najveće protimbe. Kad si se uzpeo bilo rano s jutra ili pod večer, svraćaš najradje okom na sinje more, koje se u daljini prelieva,

kao da se u njem razlilo živo srebro, ili se za sunčana zapada kupa u božanstvenom rumenilu, kakovo u domovini gledaju samo Primorci. Svečan je to trenutak, kada sunce za visoku Učku goru tone, pak onim grimizom i primorske vrhove bojadiše, svečan je i onaj trenutak, kad se sunce radja i svu prirodu, koju kao u duboki san uljuljanu, po malo budi.

Sa tjemence primorskoga vrha gledaš i kostur hrvatski, onaj sada tužni kras, koji se pred tobom stere poput kamenita mora. Samo tu i tamo iztiču se medju onim sivim kamenjem i stienjem tamne pjege, — šumice nekoč bujne primorske vegetacije. Nu svrneš li okom prama gorskomu kotaru, srdce ti odmah poskoči, oko zakriesi, jer se pred tobom pružaju bujne šume crnogorice. Tamo mrtvilo, pustoš, smrt; ovdje bujnost, život, veselost.

Tko živi u Primorju, pa dodje u gorski šumoviti kraj, taj uživa onim mahom, kad je u šumu stupio i počeo srkati onaj svježi, gorski zrak. Spustiv se u debelu travu planinske košenice, pase oko na onoj bujnoj zeleni, osvježava, oživljava.

Krasota priedjela i nada, da će moj trud božica Flora obilno nagraditi, ponukaše me, da sam 11. lipnja 1878. prvi put do Velikog Tuhobića (1106 m.) krenuo. Obskrbljen svim potrebnim, oprostih se rano u jutro drevnim zidinama grada Bakra. Ako igdje čovjek čar ljetnoga dana uživa, to sigurno u našem kršnom Primorju. Opojen pjesmom mnogih slavulja i blagim, svježim zrakom, minuh na brzo omašne zavoje vrha Kalvarije te se uzpeh na seoce Sv. Kuzme. Sunce se je tekars radjalo, a bajni čar prikrio zaliev bakarski, nu na jednom počese se desni vrhovi žariti i sunce se porodi nad hreljinskim vrhom. Nasta brojni piev ptica, odpoče rad mrava, pčela i svakoga stvora božjega. Razblaživ se i odahnuv malo, krenem preko sela Ketine, Maloga i Veloga Škriljeva do Zale drage, gdje je smjestilo bakarsku željezničku postaju. Ovdje znade bura tako duvati, da ista stakla na svietilkama od postaje popucaju. Ona je uzrokom, da je tu tolika golet, ona je kriva, da se vegetacija ne može bujnije razvijati. Rekoše mi, da je malo dana u godini, da u Zaloj dragi ne bi ma koj vjetar puhao.

Na okolo mjesta razvio se kras tu i tamo užasno, jer mjestimice ne ima zemlje ni za pregršt, ne ima je bar toliko, da bi porasao kuš ili bresina; sve je bura izlizala i obrijala. Kuda okom svrneš, sam goli kamen, no gol poput dlana, ne ima na njem ni travke, koju bi ubrati mogao. Gdje ima gruhljem izmiešane zemlje, tu je seljak brižno ogradio gromačom, da mu ju

Frankapanski grad u Bakru.

žestoka bura ne raznese, i tu ti se podsmješkujе vinova loza sa sladkom smokvom, tu se na gredicama zeleni korun (krumpir) ili žari pšenica, od koje, kad ju požanje, bude tek nekoliko snopova. Nu ima oko Zale drage i zelenih dolaca, preko kojih vode utrti putići, ima u njih i po koja hrastova šumica u hladu koje se pastir ili putnik odmara. Takav je dolac često pritajen, jer vapnenim stienama okružen, nu tim više ti oko razveseljuje, kad mu bujnu zelen u onaj čas opaziš, gdje si joj se možda najmanje nadao. Shodno je učinio onaj putnik, koji te dulce hrvatskog krasa kalicem (cvietni lonac) prisposodblja.

Dok sam sve to razmatrao, zazvižda i zasopoče na jednom parovoz i tim je prispjelo vrijeme, da prisjedem i dalje krenem. Čim odmakosmo od postaje, projurismo tunelom i opazismo za kratko sada plodno i zeleno Kukuljansko jezero, iznad kojega se željeznica povlači, dočim se daleko tamo crnio stari Grobnik grad.

Odmičuć se od Kukuljanskoga jezera odnosno Ponikava, biva vegetacija sve bujnija, jer se je na pojedinim mjestima nešto više zemlje prikupilo. Putnika će iznenaditi i modrocvjete perunike uz mirisavu rutu i drugo bilje. Plodne zemlje ima i tu malo, koju je Primorac što motikom, što rukom sgrnuo, te ju kamenjem ogradio i obradio. Takova zaokružena mjesta crvenkaste zemlje zasadi krumpirom, koji je tu tek na decimetar visoko porasao, dočim je kod mora

već odavna procvao bio. Kako se od Zale drage željeznica sve to više uzpinje, tako se i vidik postepeno mienja. Valja sjediti s desne strane, jer s one druge ne gleda oko ino, već gol kamen, dočim s ove vidi i koj bujni dol, a naročito se iztiče Kneža i Ugorovo, gdje još ima i skalinih vinograda, nu dalje Meje vinova loza prestaje, jer se je željeznica na 444 m. visoko uzpela. Ostaviv postaju Meju, dolazi vlak na visoki nasip Gradinu iznad Hreljina, od kuda se putniku otvara vidik na Kvarner i cielu onu okolicu, kojom ga upoznasmo, opisujući zaliev barkarski. Kad je vlak projurio mnogom visokom prosjekom, u kojoj stiene i pećine priete, da te poput crva sataru, zatvori mu se vidik na more, a željeznica se svija u tri četvrtine kruga prama Plasi, od kuda se opet zasvjetluca more. Tu te iznenadi ciela šuma šestilja (*Acer monspessulanum*), koja je na golim pećinama uzbuđala. Ovdje nam valja ostaviti vlak, ako želimo posjetiti Tuhobić brieg, nu kad bi se uputio samo do susjedne postaje Lič, stupio bi onim mahom u gorski kotar. Već dalje Plase najavlja se bukva, nu na Malom i Velikom Štrbcu, kojemu se na lievo steru daleki lazi bukovim grmljem zarasli, prima te crnogorica. Minuv jednu prosjeku, zaustavlja ti se oko na kraju osobite gorske romantike. Upravo pod željezničkom prugom zievula je duboka ponikva, zarašćena omorikovom šumom, a tu i tamo ukrašena zelenim, travnatim dolcem. S traga uzdižu se raztrgani, kameniti vrhovi Medvjedjak, Kalačnica i Kurilovac. Na ovom mjestu svaki putnik rado iztakne glavu.

Nu povratimo se na svoj put. Od Plase dolaziš za kratko na Karolinsku cestu, koja se po malo uzdiže. Od ovdje pa do Zlobina ta je cesta, koju je Karlo VI. god. 1725. sagraditi dao, udivljenja vriedna. Uklopljena je medju vapnene pećine i litice, koje ukrasuje bresina, borovica (*Juniperus communis*) i žarko-crvena, a onizka ruža (*Rosa gentilis*). Visoke hridi, zvane Peći, prate te na jedno 130 m. daleko, dok te blizo Zlobina desni kukovi ostave. Zavij, pa ti se ukaže župa i mjesto Zlobin, kojemu se u zadku uzdižu tmasti vrhovi crnogorice, iz kojih proviruju gole i bijele pećine izprana vapnenca, dočim ima na okolo bujnih i svježih livada i gorskih laza. U samom mjestu iznenadjuje te sveto stablo starih Slavena — medonosna lipa. Pred crkvom i svakom skoro kućom razširila je svoje grane. Osim toga su Zlobinci veliki ljubitelji ptica, malone svaka kuća ima po nekoliko pjevica, a osobito im je mio kos i stienjak (*Petrocinella saxatilis*).

Okriepiv se i odpočinuv malo kod mjestnoga-župnika i prijatelja, Jurja Š., krenusmo po podne do Velikog Tuhobića. Vruće bijaše veoma, a čim se od crkvice Majke božje sedam žalostih počesmo uzpinjati, oblio nas debeli znoj. Minuv put, dodjosmo prijećem do livada, pa onda u šumu. Zlobin leži 772 m. visoko, s toga bijaše ovdje vegetacije baš prebujna, jer je tu lipanj, što kraj mora druga polovica travnja ili početak svibnja. Bijaše toliko raznočnih biljaka, da nisam znao, kamo bi segnuo, koju bi prije ubrao, a osobito se iztichahu liepe Orchideae (*Orchis variegata*, *maculata*, *sambucina*, *speciosa*, *Gymnadenia conopsea*).

Sabirući, zaredismo dalje, dok napokon i zabludismo. Tražeći simo i tamo, namjerismo se opet na jednu stazicu. Vruće bijaše tako, da su i ptice sigurno od vrućine zievale, dočim se pred mojim očima sila božja mouches volantes stvorila, koje me dugo pratijahu.

U jednom se dolcu namjerismo na biljku, pred kojom svaki, koji ju pozna, s počitanjem sustane, da si ju ogleda. Mnogomu je izvidala ranu, mnogomu izliečila upalu ili ublažila bud koju bol. To je tražena *Arnica montana* ili brdjanka, veprina, za kojom posiže rado ruka goranina, da ju ubere, kod kuće posuši i kao liek rabi, a osobito je onomu dobro došla, koji od gore živi i u gori boravi. Pade li, rani li si nogu, zasieće li se, sgnieći li koje udo, nariblje li nogu, oguli li kožu, svigdje mu tu pomaže *Arnica*, koju je u žepu u goru ponio. Pa je i sreća, da je u gorskom kotaru obična, jer ne ima travnata, pusta obronka, brežuljka, na kojem ona nije porasla, a naročito je obična na Tuhobiću, oko Fužine na Javorju i Debeloj kosi, oko Crnoga luga, a inače uspiewa u cieloj Evropi i sjevernoj Aziji, naročito u Sibiriji.

Posjede li se čovjek na mjesto, na kojem je mnogo *Arnice* poraslo, njezin ga jaki miris omamljuje i sili na kihanje, nu inače kriepi i oporavlja. *Arnica* je liepa i ugledna biljka. Iz položena podanka poraste na 2 do 3 dm. visoka, vitka, pustena stablika sa tamno-žutim poput

škude velikim cvietom. Jajoliko, jasno-zeleno i oveliko lišće pribralo se na zemlji. Tko želi imati pravu Arnicu, taj si ju mora sam sabirati, jer ju patvore drugim biljkama iz plemena sucvjetaka, kamo i ona spada. Malo je kuća u gorskom kotaru, gdje bi ona manjkala, gospodarica brižno ju spremila kao i cviet od bazga i kamilice, a u mnogom selu ne ima dana, da ju ne bi rabili. Seljaci ju izkapaju i još u ljekarnah prodavaju.

Uz grmlje, a u istom dolcu, pa na okolo u šumi razsipava svoj blagi miris obljubljena gjurgjica (*Convallaria majalis*), to čudnovato čedo hlada, jer na sunčanim i otvorenim mjestima nikada ne raste. Nadjemo li gjurgjicu na livadi, to znajmo, da prvobitno ovdje šuma ili sitnogorica stajaše. Raste gjurgjica i sada ovdje, ali više ne cvate, kao što ne će procvasti ni u debelu hladu. Ima u nas mjestah, gdje je ova krasnica obična, a ima krajeva, gdje bi ju i na milje daleko badava tražio. Uspjeva rado u šumi bukvoj, nu pravi joj je zavičaj u šumi hrastovoj, tu joj godi svjetlo, tu ugadja sjena. Okitiv se gjurgjicama, krenusmo napried, pa hodajuć do blizu dva sata, dodjosmo na oširoku stazu, gdje nas debelim hladom sitnogorica lieske, grabra, javora i bukve ogrnu. Tu smo išli kao u perivoju i nabasali na jednu ridjovku (*Pelias berus*), koja se pod grmljem pružena sunčala, ali i za dobe pobjegla, jer bi ju inače spravio bio u svoj tobolac. Šuma se sve to više gubila, svjetlo sve više prodiralo i za malo evo nas na oširokoj livadi, a na podnožju Velikog Tuhobića. Veselim okom zatočih na zeleno mu bšlo, na kojem se ponosno uzdiže jedna jela, kako mi to prijatelj župnik reče. Odmah u početku oplaza, ima više manjih kotlina, a u jednoj se razrasao bielocvjeti *Asphodelus ramosus*, krasna biljka iz plemena lierovnica, razastrv ljevkašto svoje dugo, travnato lišće i otvoriv svoje biele, ljubičasto crtane cvietove. Stari Grci hranili su se sa gomolji ove biljke, a danas priredjuju u Grčkoj od njih slador. Od grmova izticala se mukovnica (*Sorbus Aria*), s dolnje strane posve bielom, pustenim lišćem.

Veliki Tuhobić, a ne Tuhović, protegnuo se od sjevero-zapada prama jugo-iztoku, te je s morske strane nagnut poput krova, otvoren i pust, bez svake šume, a zarasao gustom travom. Ne uzlazi se na nj teško, kao na Klek, Risnjak, Snježnik, Medvjedjak i druge vrhove, već uzlaziš lagano, i ne treba ti se za granje i kamenje hvatati. Hodajuć reckavicom, da se odviše ne utrudimo, mienjala se po malo flora i na jednom mi se medju travom zamodri *Gentiana utricolosa*, vjerna to družica visokih vrhova i planinskih pašnjaka. Ta je liepa biljka toli modra, da utrudjuje oko, a cvietiče si u zelenoj travi poput zvjezdica razširila. Odkineš li koju vladisavku, — kako hrvatski *Gentianu* zovemo, — za kratko će ti se vrieme onaj tamno-modri vienčić zatvoriti.

Čim sam se k vrhu više primicao, tim se je pomenuta jela sve većma u piramidu pretvarala i dahnuv živo još nekoliko puta, bijasmo i pod njom. Krasan ti vidik puca s bšla tuhobičkoga; dva su tu obzora, ali raznolična svojom krasotom i bogatstvom. Pod nogama, a u strašnoj dubljini leži Brložko, najljepši jelvik u gorskom kotaru. Izmedju tankovitih jela proviruje i koja bleda, gola, koju je valjda grom usmratio. U početku ove guste šume nasadiše se uz Lujziju Lepenice, a malo dalje Jelenje gornje (882 m.), gdje se Lujzijana dieli u dva traka: jedan vodi preko Škrobotnjaka, Kamenjaka i Grobničkoga polja na Rieku, a drugi preko Oštrovica, malena seoca, vrha Koritnjaka i Meje, u Bakar. Pod Lepenicama zeleni se Lepeničko polje, preko kojega žubori Mala voda, tekući prama Fužini.

Liepo se iztiče Risnjak, Snježnik, pa Bitoraj, Višovica, Javorje i drugi bregovi fužinski, medju kojimi se stere eliptičko Ličko polje. Na početku mu nalukavaju se iz crnogorice nekoje kuće fužinske s bielom crkvom sv. Antuna, a da se vrh Vranjak odviše nije izbočio, opazili bi bili i stari Lič.

Drugi ti se vidik namiče oku, svrneš li jugo-zapadno. Tu je narav življa, milija, veselija. Cio Kvarner gledaš kao na dlanu pun brodova i jedrenjaka. Jedni kreću u luku riečku, drugi plove put Kraljevice, treći ostavljaju zaliev i prolaze Velimi, Malimi ili Senjskimi (Kanal Mal Tempo) vrati. Liepo se iztiče ostrv Sv. Marka i dvie trećine sploštena Krka, veliki mu zaton Soline, u kom marni Crkveničani rado ribare. Na Krku se bjelucka Omišalj, Dobrinj, Vrbnik

i druga mjesta, dočim se je Treskavac visoko osovio. Daleko tamo gubi se dalmatinski otok Rab i Pag, a ovamo bliže, protegnuo se raztrgani i pusti Cres.

Svrni zapadno, evo ti Učke gore, pa Grobničkog polja, kojemu se u sredini uzdiže vrh Hum, dočim se pred njime poput straže osoviše kukovi pustoga vrha Kamenjaka.

Gledaš li Grokničko polje odulje, srdce ti jače zakuca, grud ti se silnije nadimlje, a tvoja usta i nehotice šapću divne rieči velikoga Preradovića:

Kamen krije do kamena
toga polja vis —
živa mu je uspomena
živ kamenopis.

Ovdje divlje čete smrvi
rod naš čil i zdrav,
hrvatskom se ovdje krvi
spasi zapad sav.

U povjesti njegovoj mjesta
ni Grobniku ni,
kao da ga s' zemlje nesta
i ne bi što bi.

Pusto polje — ploda ne da,
ko da misli reć:
„za sve vieke u napreda
rodilo je već.“

A što nam je zapad dao
za zaslugu tu? —
Vječnu mržnju, primjer zao
i učenost zlu.

Nišť nemanje ipak zato
istina se zna,
vječna slava kao zlato
na Grobniku sja.

Nasladiš se vidikom obilato, počeh razmatrati floru na samom bŕlu. Uz pećine nastanila se kamenika vazdazelena (*Saxifraga aizoon*), kojoj okrajci lišća vapno izlučuju, a bijaše tu i mnoga druga liepa biljka, nu ipak nije na tjemenci cvjetana tako zanimiva, kao od Zlobina do podnožja, kojim se krajem župnik zlobinski punim pravom ponosi, nazivajuć ga svojim botaničkim vrtom. Svakoga turistu ili prirodoslovca moraju na Tuhobiću iznenaditi ševe ili ladvice, to je jedan poj, jedan mili i ugodni piev. Zakloniv se u visoku travu pribiru i slažu, ili prhnuv u božjem zraku veselo titraju i milo pjevaju. Tu i tamo letio je zrakom po koj tromi hrušť, dočim nam se nad glavom ljubakahu dva Admirala. Mjeseca srpnja tuhobićko cvieće obletava naš najljepši leptir, ugledni Apollo, kojega do sada poznamo samo sa ovoga briega.

Nakon dvosatnoga počivanja spremismo se na put, urezav si prije toga ime u piramidin stup.

Isto po podne dogodila mi se ta neprilika, da sam po dva puta bio na tjemenci Velikog Tuhobića. Kad smo već skoro sašli bili, opazih, da sam pod piramidom ostavio svoj botanički bodež. Ne bijaše druge, već iznovice uzlaziti, a išlo je to veoma teško, jer su i koljena klecala. Upiruć se o štap i odpočinuv na nekojim mjestima, zahvatih ipak vrh, pa pobrav stvari, krenem polagano natrag. Dok sam na podnožje stigao, zamrla je pjesma ševa, a nastao otegnuti cvrkut cvrčaka. Jasna lipanjska večer prikri svim dražestima dolinu, kojom nam se bilo vraćati. Sunce je zapalo, zemlja se orosila, zrak razhladio, što nam je vrućim i žednim jako prijalo. Veoma je neprilično za turista, što na putu od Zlobina do Tuhobića ne ima nigdje vode ni za liek. Blizo sela uhvati nas i mrak. Jedna vječna zvezdica zatitra za drugom, a po malo prosu svoje svjetlo i bledi mjesec, razsvjetljivajuć naokolična brda, šume, livade, pećine. Osam je sati odbilo, kad u Zlobin trudni prispjesmo, nu župnikova stara majka željno nas je čekala i pripravila sve, čim se izmučenu tielu dade ugoditi.

S M O K V E N I C A.

Maslinu i mrču (*Myrtus*) smatrahu Rimljani za dva ne razdruživa drveta. Theophrast piše, da se tako ljubljahu, da su svoje korenje izpremotale, vazda na blizo rasle, granama se ljubile, grlile i cjelivale. Ovo isto može Primorac utvrditi za vinovu lozu i smokvenicu, najznačajniju vočku našega Primorje, koja se tu razsadila u više vrsti i suvrsti. Gdje se povija trs, tu se uzdiže i hladovita, širokolista smokvenica. Primorje izgubilo bi puno od svoga čara i nakita, da ne ima toga korisnoga drveta, koje plodi slatkim i hranivim plodom, obljubljenim smokvama. Rado ju sade po vinogradima i pred kućama.

»Imati kuću pod smokvom ili vinovom lozom, a jesti smokve i napajati se lozovinom, to je bilo u staro doba nauživati se mira i pokoja.« (Kurelac.)

Domovina joj je Sirija i Palestina, odkud je prošla na otoke i u zemlju grčku. »Tamo ih jelo bogato i siromašno. Plato bio je veliki smokvar, a ljenčina i dangubica koja, zaveli se u hlad, ako je žega i pripek, na sunce, ako je hladno, te driemaj i planduj; kad se prenuo, zagrizi smokvu po smokvu: čeljade sito i mirno, kako i Arapin, kad natresao i počio pregršt ũrme. S mjesta u mjesto, s jedne krajine u drugu došla smokva i do Rima. »Za carev rimskih toliki smokav, veli Plinius, i to toliko nje vrstij, da ih nisi mogao ni razaznat. Čto je ikad najplemenitije smokve po Suriji bilo, vse se to preneslo i po Vlasih razsadilo. Med njimi jedne bilo, koja je dva put nosila. Rimljani ju zvali *Ficus bifera*. Nosila je ljeti i u podzimak, ovu prvu mi zovemo cvietak, onu drugu cvietčenica.

Na suhu i zelenu, vse je na smokvu zinulo, vse ju pohlepilo, i kako onda, tako i danas: smokva ostà zdravom hranom puka i vse zemlje, kako ju Vetranić zove, Vlahie, osobito krajev joj dolnjih. Osobita je cijena bila smokvam iz Smirne (*Carnicae, Cauneae*), kako i danas osušilo ih, sploštilo te u škrabicah u Rim poslalo.

Čim su i naše strane podpadale gospodstvu Rimskomu, a božje sunce i naše obale morske liepo podrjjava, to mi bez smokav ostati ne mogosmo, a jezik nam svjedoči, da su se posve udomaćile.« (Kurelac.)

Smokvenica (*Ficus Carica*) je ugledno stablo, koje se u Primorju u velike razsadilo, tim laglje, što treba s proljeća samo grančicu odkinuti i u zemlju zabosti. Obično je drvo, riedje grm, a izbija iz jednoga korjena sa više stabala. Kore je tanke, bjelkasto-sive, nu u zimi malone posve biele. Ogranci su runjavi, grane uzdignute, krhke kao i stablo pune biela, mliečna i ljepčiva soka ili smoka, od kojeg valjda ovomu drvetu ime. Lišće je veliko, s gora zagasito-zeleno, tusto (svjetlo), s dola jasnije, pod prstima hrapavo, srdcu podobno i razcjepkano. Smokva izlista kod nas početkom travnja, dočim pupovi koncem veljače popucaju. Još u studenu smokve se zelene, nu u drugoj polovici toga mjeseca popada zeleno lišće i na tlu, sahne i vene. Jer je smokva puna grana, a široka lista, s toga je i hladovita i rado se Primorci na privratu pod njom odmaraju. Ugodno je pod njom boraviti i zato, što na nju ne zalaze gusjenice i druga gamad.

Liepa cvjeta, koji bi ti svojom bojom u oči pao, na smokvenici ne traži, nu kad ona plodi, to dakako i cvate, nu sitni su joj cvietci sakriveni. Zato Pri norcu smokvenica ne cvate, već mu se smokve po grančicama »polegu«. Želiš li razgledati cviet, a ti odkini jednu smokvicu. Razrežeš li takav polegli plod uzduž, opazit ćeš u sredini šupljinu punu cvjetaka prašničkih, dočim su u drugima pestički cvietci, na koje razni zareznici cvjetni pelud prenašaju i smokvu tako zaplodjuju. Iz ovoga cvjeta razvije se poslije plod, koji je u mesu prepun sitnih zrnaca, pa odtuda i ona narodna: »Puna strina gnjida, svakomu je mila..« (Vrčević.)

Od smokava ima u nas više suvrsti i sve se u isto vrijeme ne polegu. U travnju se polegu cvetki (Bakar), cvitulje (Bribir) ili cvičanice (Vrbnik); u lipnju belice ili bilice, crnice i šarice, vuci i vučice. Zrelih cvjetaka ima već u lipnju, drugih smokava u kolovožu. Naročito su trajne crnice ili crnikve, kojih ima još u listopadu. Nezrele smokve, koje preko zime na stablu ostaju, umekšaju s proljeća i zovu ih »zelenike«.

Smokva niti je ista bojom, niti ukusom. Bielo meso imadu: bjelice i hrestavke; crnice su crne kožice, a crvena mesa, kao i manjukve, grlastice, čiljve, dočim su vuci i vučice smeđe kožice i najsladje smokve. Na otoku Krku, u Baški novoj, raste jedna vrst smokava, što »prilve« zovu. To su prave orijašice, a tegne jedna i po četvrt funte.

Primorac je veseo, kad vidi, da su mu se smokve obilno polegle, a smokva mu je onda plodna, kad se u kutu svakoga lista 3—5 smokava poleže. Obrode li obilno i obstanu li, dobiješ za cigli novčić 10—15 komada.

Liepo je pogledati smokvu, kad je puna sladka ploda, za kojim posiže rado svačija ruka, jer su hladne a svježije smokve i ukusno i hranivo voće. Kado smokve dozriju, oživi cielo Primorje, kao i za trgatbe ili berbe. Treba ih obirati, ali za liepa suha dana, jer ako je vrijeme kišovitu, onda se ne obiru, jer bi se kod kuće ukiselile. Ponesu u vinograd košare ili rešeta i dugački štap »kuku«, kojom će dosegnuti i pritegnuti udaljene grane. Veliko je to veselje po djecu, kad im roditelji reknu, da se smokve ohirati, jer se po smokvenicama penjajuć, obirajuć i usta si sladeć, dovolje pozabave.

Rukom obrane smokve nose kući, svaku palcem pritisnu, splošte i po daskama razmeću, gdje se na suncu suše. Pod večer ih nose u kuću, a samo u jutro iznašaju na sunce i po dva puta na dan prevraćaju. To rade tako dugo, dok su se podpuno osušile.

Drugi ih opet nižu na konac, metnu medju dvie i dvie komadić smokvina lista, objese vienac na prozor i tako posuše. Po otocima imaju na kućama »balature«, na kojima smokve po daskama suše, što je čistoće radi puno bolje.

Putuješ li Primorjem mjeseca rujna, vidjet ćeš smokve pred privratom, na prozorima, na krovima, po dvorištima, u obće svagdje; pune su ih ulice, puna sela i gradovi. U Crikvenici imaju oveci prostor tik mora, gdje malone cielo mjesto smokve suši; ima ih tu na hiljade.

Oko Bakra je smokvina osobito mnogobrojna, ima tu gospodara od 40—60 drveta. Stablo bude i debelo, nu takovi starci, kako ih spominje Julije Kempf za Novi u Primorju su riedki. Tu je neki seljak posjekao smokvenicu, od koje je dobio do 60 kolaca.

Kao što ima podivljalih maslina, tako podivlja i smokva. Divlja smokva je grmolika, ima manje, duboko razejepano lišće i plod joj riedko dozrieva. Poraste kadkad na takovu mjestu, da joj se moraš čuditi, n. pr. po ovapneničenim zidovima. — U Bakru iznenadjuje svakoga smokva, koja probija iz stiene na stolnoj crkvi sv. Andrije nekoliko metara visoko od zemlje.

U S A M O Ć I.

Pogledamo li na zemljovid naše domovine, opaziti ćemo u Kvarneru otoke Krk, Cres i Lošinj, a oko njih otoke i otočice, koji se tu pribraše, kao djeca oko svoje majke. Na sjevernoj strani Krka proteže se od sjevero-zapada prema jugo-iztoku ostrv Sv. Marka. Želiš li ga posjetiti, najshodnije je, da se uputiš do Kraljevice i tu posjedneš u barku, da te preveze. Za čas si ostavio lepu luku i došao na otvoreno more, te zakrenuo prema rtu Oštro, na kojem se osov-ljuje kraljevički svjetionik. More je mirno kao ulje, a ovdje tako bistro, da smo na dnu vidjeli svaku algu, a po kamenju morske ježe i klapunice; oko vara tako, da bi mislio, rukom ćeš ih segnuti. Lagano režu vesla, lagano se i vozimo, nu za pol ure evo nas kod ostrva. U prvi mah ne zna veslač, gdje bi pristao, gdje nas izkrcao, jer je more plitko, pa ima i plitvaca, na koje bi barka mogla nasjesti ili se i razbiti. Našao je prikladno mjesto, malu dražicu, u koju je unišao i lagano kraju vozio.

Sa sjeverne strane posve je obala pusta, od bure obrijana, te se po malo nadiže, dok se napokon osovi. S daleka gledana, nagnula se ova strana poput krova, padajući lagano u more, gdje ima oštrobridih pećina, izoljenih i od mora izpranih, a po njima alga, pužića, školjaka i drugih morskih organizama. Uza sam žal ima mrtvih ježa, od sunca izpečenih morskih zviezda, ophiura, trpa (holoturia) i po koja spužva. Sve je to za bure, juga, plime, izbacilo more ili ri-bari, potežuć na ovom prikladnom mjestu mrežu i hvatajuć ribu.

Na otoku ne ima ni staze, ni puteljka, već ti valja preko kamenja poći, koje se na okolo razsulo ili strši u vis, kao da si ga sadio. U početku je vapnenac liepo rumen, poslije sivkast i pun izumrlih nummulita. Tvrd je kamen kao kremen, a bačen odzvanja poput ocali. Stupajući od kamena na kamen, sve ti se više iztiče pustoš i mrtvilo ostrva, na kojem ne ima stalca, koje bi te visinom nadmašivalo; sve je malo, sve patuljasto, nu i ona riedka zelen ugodno se dojmilje oka, kad se ono okolo gledajuć na kamenu i griću utrudilo. Ostrv Sv. Marka živa je slika krasa, pravi kostur u tom divnom moru. Jasno nam se iztiče i sila bure, jer bijaše nekoć svakako bujan i zelen, dok je drveće i grmlje pridržavalo zemlju. Nu kad su vegetaciju uništili, opusti i ostrv, a ono malo zemlje, što tu bijaše, raznesla je bura ili izprala kiša i tako nam osta-doše gole stiene, pust i žestok kamen. Da taj otok nekoć ne bijaše bez života, svjedoči već u početku preostali zid neke sgrade, a na glavici mirine starodavna grada — vele grčkoga, nu ja mislim, da su to ostanci crkve, koja bijaše posvećena sv. Marku. Preostala i podivljala vinova loza »bieli par«, takodjer svjedoči, da je nekoć na tom otoku, u toj samoći, čovjek živio, a živio valjda spokojno i zadovoljno, nu tko bi znao, kada to bijaše.

Kad sam prvi put ostrv posjetio, iznenadiše me krave, koje po pećinama trudno i mučno pasu, a drugom prilikom našao sam i ovce. — Ima tu i malen dolac travom i dirakom zarašćen, a u njem kal kišnice, na kojem se blago napaja. Ti su me gosti prvi put u velike izne-nadili, te si nisam umio protumačiti, kako i od kuda krave i ovce ovamo dolaze. Tražio sam pastira, ali ga ne ima na ostrvu, tražio brodicu, koja bi blago prevezla, ali i nje nigdje ne

opazih. Postala mi ciela stvar zagonetkom, koja se imala tu i riešiti. Posjednuv na jednu stienу, uprem pogled na susjedni otok Krk, a bijaše to prije podne, pa razmišljah o toj stvari. Tako zureć čas u podnožno si more, čas na Krk, opazim, da se kamenitim putem spušta nekoliko krava. Dodju do žala, spuste se u vodu, preplivaju more i izadju na ostrv Sv. Marka. Sad bijaše zagonetka odgonetana, a ja zadovoljan, da sam i to vidio i doživio. Tako rade i ovce; pasu ovdje cio dan, a pod večer kreću kući, preplivav more po drugi put.

Ostrv Sv. Marka znamenit je u botaničkom svijetu, jer ima tu biljaka, koje bi u celom Primorju, dapače u cijeloj monarkiji badava tražio, zato se ovamo potrudio mnogi botaničar i iz dalekih krajeva carevine.

Vegetacija je na ostrvu južna, a za onu golet dosta bujna, jer sam do sada pobilježio preko sto vrsti biljaka, koje tu uspijevaju. Dodješ li mjeseca lipnja, iznenadjuje te zafirna modrina; iz tvrdoga kamena probija na sve strane mirisavi kuš ili kadulja (žalfija, *Salvia officinalis*.) Za pozemca nešto je osobita, kada kuš procvate, jer ga nije vičan u tolikoj množini gledati. U gornjoj Hrvatskoj našao je u vrtu koj^o skromno mjestance, gdje ga je marna domaćica posadila uz pelin, mažuranku, babju dušicu i despik (*Lavandula vera*), dočim je u Primorju uz smilje i bresinu najobičnija biljka, i ono bi mnogo izgubilo od svoga značaja, kad ne bi imalo kuša. Malo ima biljaka, koju bi Primorac tako volio, kao kuš, jer se »od kuša buša« (ljubi), pa se svakom sgodom njim rado kiti, zataknuv ga za uho ili okitiv njime svoj šešir. Veliki tamno-modri usnati cviet razvije se u listnih pazušicah, te ona modrina uz bielo-pusteno lišće onim stienama liepo pristaje. U zimi bi kras još užasniji bio, da ga ne ukrasuje kuš, komu je lišće pustenije, malo ne bielo postalo.

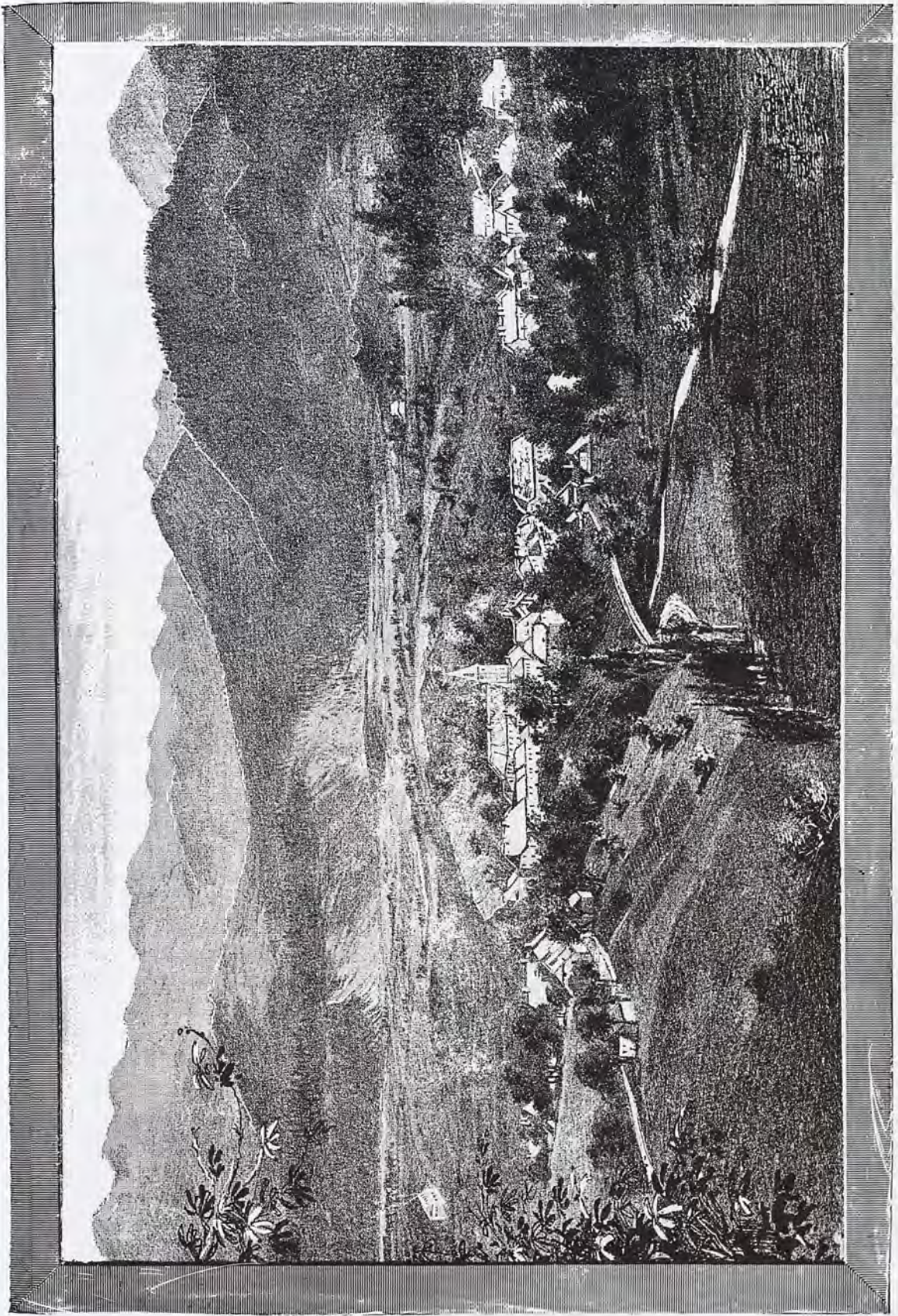
K ugodnoj modrini pridružuje se miloduhu smilje, pa gdje je kuš, tu je i ono ili obratno, to su dva nerazdijeliva druga. Uzano, bielo-pusteno lišće smilja, žute, sitne glavičice takodjer pristaju krasu, pa gdje druga biljka pogiba, tu je poraslo smilje i kuš, koji bratski i najžešćoj buri prkose.

Nu tko želi upoznati floru na ostrvu Sv. Marka, taj se mora ovamo potruditi mjeseca travnja ili svibnja, kad ga okite tolika riedka čeda božice Flore. Englezkinja Ana Marija Smith-Glenie, živuća sada u Bristolu, bijaše prva, koja je posjetila otok, da na njem botanizira, ali i prva, koja upozori na njegovu riedku i zanimivu floru vanjske prirodoslovce.

Ostrv posjetili su mnogi znameniti botanici, a medju njima god. 1871. Mutij vitez Tommasini iz Trsta sa Benediktincem Gabrielom Strobлом iz Admonta i vitezom Joschem iz Gradca, od kojih je potonji svoj put i opisao. Smithova bijaše tako sretna, da je na ostrvu još g. 1865. našla biljku, koja u cijeloj monarkiji samo ovdje uspjeva, te ju kao *Cerinth glabra* označila bila. Parlatore, čuveni botanik talijanski, označi tu vrst kao *Cerinth alpina* Vis. (akoprem je to sinonim prve), koje je mnijenje podržavao i pokojni Tommasini. Profesor A. Kerner u Beču upozna u toj biljci posve novu vrst, pa ju imenom zaslužne žene *Cerinth Smithiae* prozva.

Kada se čovjek s proljeća izkrca sa zapadne strane ostrva, te stupajuć od pećine na pećinu, zagleda ono krasno bilje žarkih boja, to ga ovo, pa i ne bio prirodoslovac, mora iznenaditi, jer mu se ovdje sigurno nije nadao. Ne na zemlji, nego medju razpuklinama porasao je ugledni tamno-modri sabljic (Iris illyrica), kojemu je splošten podanak daleko segnuo, te ga moraš nožem izrezati, želiš li ga imati. Još su tu tri prekrasne leptirnice: *Astragalus argenteus* sa srebrnastim, perastim lišćem, *Anthyllis rubra* sa rumenim glavicama i *Astragalus illyricus*, povaljenim stablikama i crvenim cvietom. Liepo se iztiče zvonastim tamno-grimiznim cvietom *Fritillaria neglecta*, nadalje *Hesperis laciniata* i *Arum italicum*, vrst kozlaca, i mnogo drugo krasno bilje, za kojim bi posegla svačija ruka rado.

Od grmlja uspieva tu jasen (*Fraxinus Ornus*), šmrika, bodljiva diraka, koja plodi koturastim okriljenim plodom, a puna je bodalja, pa jao si ga onomu, koji bi medju diraćinu zapao, jer cio i čitav ne bi izašao. Nadalje je tu crni trn, glog, trnata čičerica (*Rhamnus infectoria* var. *adriatica*), sitnim krugljastim, tamno-zelenim i svjetlim lišćem, a naći ćeš i po

F u z i n a .

koj busić od koristna ruja, mirisavu kozju krv (*Lonicera etrusca*), hrušinu (*Prunus Mahaleb*) i kržljavi grabrić (*Carpinus duinensis*), kojemu plodovi poput češerika vise.

Kad si došao do mirina, zagledaš silne nagomilane pećine i ogromne, skoro posve gole stiene. Ovo je najviša točka ostrva, osoviv se nad more, tu on svršava. Pa na tim pećinama oko mirina uzbujala je divlja ruža (*Rosa canina*), tu se razkrilila i zimzelena zelenika (*Phillyrea latifolia*), kojoj je bura kvrgaste grane svila i k zemlji prikućila. U zaledju te iznenadjuje jedna smokva kao preostatak negdašnje kulture, probijajuć iz žive pećine, jer je plodne zemlje već odavna nestalo.

S ove najviše točke, naročito s jedne omašne pećine, otvara ti se liep vidik na okolicu. Na desno ti je otok Krk, koji je jednim rtom daleko u more otišao. Na jednom se je mjestu okitio livadama, iznad kojih se biele tri kućice, a uz more uzdižu ribarice, kod kojih se tuna lovi. S druge strane rta stvorio se liepi zaton Voz, poznat u Primorju sa obilna tunolova. Dalje jugo-istočno bjelucka se Sv. Jelena i Crikvenica, a od njih se odmakla bujna zelena šumica sve do pustih i kamenitih vrhova vinodolskih. Imedju Krka i kopna pružaju se krivo ozloglašena Senjska vrata ili Canal Mal Tempo, jer je za nevremena more druguda u Kvarneru i žešće i silnije, nego li ovdje. I lanci velebitski iztiču se jasno, a ovamo bliže evo ti Sv. Jakova, kuda je u staro doba Rimljanin stupao.

Na hridi, s koje uživaš ovaj liepi vidik, sjedio bi čovjek dugo, dugo, te se nasladjivao kao i ja, kad sam se na ostrvu izkrcao. Mirno i tiho bijaše sve, vladaše dapače duboka tišina. Na nebeskom svodu ne bijaše oblačića, a ono divno more steralo se pred menom u svem veličju proljetnoga čara, čisto i modro kao i nebo. Nigdje duše, nigdje glaska, kad daleko tamo prama jugu opazih nešto crna poput točke, koja se sve više primicala, a napokon prepoznah krčku brodicu, koja je kretala valjda na Rieku. Tu, upravo pod ostrvom sretne se drugom brodicom. Doviknuv si »Bog!« odplovi svaka svojim krajem.

Čovjek sjedi tu na hridi kao prikovan, jer ga more svega obuzelo. Gleda i gleda, ali kuda okom svrne, svigdje nešto nova i neobična. Uz more zanima čovjeka svaka ona stiena, što se tu uzdigla i iztaknula, svaki onaj grmečak, što se uz žal u njem zrcali, a njegova veličina i tajinstven mu život u dubljini, uzbudjuju u njem razne misli i želje; more je tajna, velika tajna. Dok sam zamišljen zurio na daleku pućinu, prekinu se ona osobita tišina; liepi galebovi zakruže visoko nad mojom glavom. Sad se digoše, sad opet do mora spustiše, gdje se poput djece naganjahu, kupajuć se u moru, dok se i opet dignuše i poletiše.

Kad ovu stranu ostaviš, pak se na drugu uputiš, opet ti se nasladjuje oko. Gledaš Hreljin, Kraljevicu, Praputnjak, Kukuljanovo, Kostrenu Sv. Barbare, Rieku, Kastav, a na podnožju Učke gore: Volosko, Opatiju, Lovran, Ičiće, Iku, Mošćenice, Berseč i dobri dio Cresa jasno razabireš kako ostrmo u more pada.

Na ostrvu Sv. Marka probavih 25. svibnja 1879. punih šest sati, pa akoprem je kamenit, ne bijaše mi dosadno. Taj sam dan dvoje doživio. Prvi put stupila mi noga na morski otočić, i prvi put u životu bijah sam samcat, ali sretan i blažen u toj duši mi ugodnoj samoći. Jedno je samo, što svakomu posjetniku mora dosaditi, što ne ima na cielom ostrvu vrelašca, iz kojega bi se napio.

Kako je more na okolo dosta plitko, to se tu u veliko ribari, a osim toga dolaze ovamo, da uz žal sabiru priliepke, druge puže, a od školjaka klapunice, koje se hrpimice na kamenju nastaniše. Tako je i ovaj dan doplovila iz zatona Dubna ladva, a u njoj četiri ženske, jedna od njih starija, valjda majka. Izkrcau se, svukoše najprije čarape, podjoše bose uz more i morem, držec u jednoj ruci nož, a na drugoj od žukve spletenu košaru. Neprestano se prigiblju sabiruć i skidajuć puže i školjke, koje u košaru bacaju. Najviše im muke zadavaju priliepci, vrst puža, koji ima kućicu poput pokrovca. Priliepak prisjede tako čvrsto, da ga valja nožem odkinuti, nu često i nožica pukne, a priliepak ostane ili mu samo oštećenu kućicu digneš. Čudio sam se tim ženskama, kako po onom oštrom kamenju stupaju. Gdje sam ja obuven teško išao, tu su se one bosonoge verale, a sve to samo zato, da si podplat na čarapama očuvaju. Kako me je žedja mu-

čila bila, upitah vozača, koji je u ladvi sjedio, ima li vode? On mi odgovori: Ovo je signor bodulsko (krčko), ovamo dolaze Boduli ribarit. Upitam ga po drugi put za vodu, a on mi reče, da je ženske izkrcao. Napokon razabrah, da ja gluh.

8. svibnja 1881. otkrio sam slučajno na ostrvu i jednu špilju, jer da ne poleti nekoliko goluba dubljaša (*Columba livia*), ne bi je jamačno još opazio bio. Ovi golubovi gnjezde ovdje kao i po drugim špiljama i bezdnima u Primorju i po otoku Krku. Rano u jutro ostavljaju špilju i kreću na pašu, a pod večer se opet vraćaju.

Kao što je ostrv Sv. Marka znamenit u pogledu florističkom, tako nezaostaje ni u pogledu herpetologičkom. Kod prvoga svoga posjeta našao sam od zmija crnoga gada (*Zamenis viridiflavus* var. *carbonarius*) i tu se prvi put namjerio na riedku guštericu (*Lacerta oxycephala*), koju Dalmatinci ma ciklič zovu. Za faunu naše monarkije poznavasmo ju samo iz Dalmacije; živi i u Španiji, po Dumérilu na Corsici, a po Dehneu i u Abruzzah. Ovo je prvo mjesto u Hrvatskoj, za koje znademo, da tu ta krasna vrst prebiva, a meni godi, da sam tim zanimivim našašćem podkriepio mnjenje glasovitoga herpetologa dr. Egidija Schreiberera, koji veli, da će ta vrst jamačno dalje u južnoj Evropi biti zastupana, ali da ju često s naličnom *Lacerta muralis* zamienjuju.

Kad si ostavio ostrv, na kojem ti na polazku pripjeva ladvica, valja ti se opet ukrcati, pa ako se nisi odviše utrudio, reci vozaču, da te poveze na okolo. Na tom putu prolazi vrieme veoma brzo, jer te zabavlja more, koje je i ovdje bistro, pa zato i vidiš svaku ribu, koja pojedince ili hrpimice pliva. Minuv južni kraj, evo te za malo s druge strane, gdje uočuješ mali otočić, onaj ostatak, koji je nekoč spajao ostrv Sv. Marka sa otokom Krkom. Obrubiv ovako cio otočić, zaplovi opet prama Kraljevici, gdje ćeš naći sve ono, što si na ostrvu badava tražio. Osobito je ugodno ploviti onda, kad se digne poputan vjetar, kada barka poput galeba leti, a vozač ju junački upravlja. Akoprem si stupajuć po ostrvu jedan poplat lahko prošupljio, to se ipak ugodno sjećaš liepa i daleka vidika i krasna mu bilinskog nakita.

U Z M O R S K I Ž A L.

Na dvie strane pružio je zaliev, u sredini kojega se bjelasa Rieka, svoje cvatuće žalove, a nas neka sledi štioć onim žalom, što se protegnuo od Rieke pa do Novoga. Obruljen je, kamenit do kraja, miloduhim smiljem, ružama, vinovom lozom i sivim maslinama, koje ukurasuju zemlju crljenicu. Od Rieke do Kraljevice nagnuo se kraj krovasto, a modro ga more obtiče s trijuh strana; to je poluotok kostrenski, poznat sa svoje ljepote po celom Primorju.

Kad si se odtisnuo iz riečke luke i minuo svjetionik, evo te na otvorenu moru, od kuda ti se namiće oku ciela Rieka, tamo povisoko drevni Trsat i cio daleki okoliš sve do razštrkana Hreljina sa brojnim selima i priselcima. Dalje Rieke uzdigla se mnoga vila riečke gospode, okružena vinogradima i cvietnjacima, u kojima jasno razabireš krošnjate pinije, tamno-zelene lovorike i piramidalne čimprese.

Malo dalje otišlo more dosta daleko u kraj i stvorilo zaton, na kraju kojega se nasadila Martinščica svojim lazaretom. Ovo je od Rieke do Novoga jedan od najpitomijih krajeva, pa se sa parobroda, kada ovuda ploviš, ugodno dojmilje oka. Nad samim mjestom osovljuju se povisoki kameniti vrhovi, od kojih je jedan okrunjen sa starodavnom crkvicom sv. Križa, dočim se je na drugom u drevno doba uzdizao grad, kojemu se sada samo tragovi vide. Puk veli, da su ga sagradili Grci, za koje misli, da bijahu pražitelji hrv. Primorja; nu ti Grci bijahu valjda Rimljani, jer su u blizini našli i izkopali rimskog novca. Taj vrh, što zovu po gradu Sulin, i susjedna Podvežica, padaju dosta strmo prama Martinščici, zatvarajući kamenito i pusto polje, koje se iza mjesta pružilo.

Gornja slika predočuje nam mjestance Urinj.

Ne pređuboki zaton obrubljuje s desne strane ugodna šumica, preko koje se spušta novo-sagradjena cesta, dočim je lieva strana dosta pusta, nu i tu se medju jablanima uzdiže po koja kuća, ogrnuta vinovom lozom. Luka u Martinščici riedko je kada prazna, jer ovamo dolaze brodovi iz okuženih krajeva, da obave propisanu kvarantenu. Istom onda, kad su bez pogibelji, mogu ostaviti Martinščicu, te se uputiti, kuda ih je volja. Lazaret ima i bolnicu za mornare, i jedan je, kako govore, od najshodnije uredjenih u Evropi.

Iza kamenita polja duga je jaruga, kojom za kišovutih dana štropota potok Martinščica, izgubiv se na skoro u moru. Nu kako ima u selu i mlinova, to bi oni slabo mljeli po toj vodi, da na stienu ne probija drugi jaki potok, koji im privaža obilnu vodu.

Još se kod Martinščice iztiče otvorena utroba jednoga vrha, na kojem su lomili kamen za riečku luku i polovicu ga odvezli i zasipali njime dubljinu morsku. Dne 14. svibnja 1875. posjetio je Martinščicu i naš prevedri kralj Franjo Josip I., kojom su prilikom dignuli u zrak silan lagum. God. 1879. bio je ovdje i kraljević Rudolfo, kojom su sgodom takodjer lomili kamen. U blizini mjesta ima i plemenitiji kamen, za koji se do sada slabo marilo, krupno-zrni je to mramor, koji sastavlja cio vrh Martinščicu.

Mjesto samo dobilo je ime od crkvice sv. Martina, kojoj se sada valjda zameo svaki trag, jer ju badava tražismo. U oporuci Bakranina Tomaša Partinića od 21. siečnja 1445. čitamo ovo: . . . »Najpervo dajem Dominu Luki, sinu bijućega Maura Stričića iz Bribira, kije moje odhranjenje, crikvu sv. Martina u Martinščice i dajem mu s crikvum Maline u Martinščice, i stupe, i mirišća, i sve zemlje nasajene zbrajdami i da imaju prijimati od njih dohodak četertinu od početja, kada počnu rodit, i večnim zakonom, da imaju davat četertinu, i dajem mu sve ostale zemlje težane, i netežane u Martinščice.« . . . (Sladović str. 248.)

Dalje od ovoga mjesta bieli se Kostrena Sv. Lucije, pa Đujmići, Perovići, Rožmanići, Glavani, Doričići, Šodići i Žuknica. Liepo se je na oplazu uz cestu pribrala, maslinjacima, vinovom lozom i smokvenicama okitila. I ona je niknula iz žive hridi, a dično je gnjezdo pomorskih sokolova. U tamnim brodovima kreću oni u daleke strane, ne vraćaju se kući i po više godina, i koji je ne oženjen otišao, tako se i povrati, i nikada nije Kostrenjanin tudjinke pod svoj krov priveo. Nu kada se je pred čitaonicom spustila trobojnica crnim velom, tad se bilo koj Kostrenjanin ne će više kući povratiti, jer ga pokopalo duboko more. Dodješ li za blagdana u crkvu, to je ona dubkom puna, nu mužkarci su tu riedki, pa kad bi pitao, gdje su, kazali bi ti, da su na moru, da tamo kruh služe. Nešto je osobita gledati, kako ženske pobožno i skrušeno mole, bilo za supruga ili za drugoga, kojega su Bog zna kada vidjele. Svigdje, pa i u hramu božjem svojih se sjećaju — a kako i ne bi. Svileni rubci, kojima glavu pokrivaju, crne svilnice, koje oblače, teški zlatni lanci i ručini, fino posudje u kući: sve su to oni u daleku svietu kupili i kući poslali, kao i one krunice od sedefa, na koje se u crkvi mole Bogu.

Poslije večernice posjedaju mnoge pred kućom na privrat ili na gromaču, pa s te visine gledaju brodove, koji u riečki zaliev dolaze il iz njeg odlaze, a uz to koj put težko uzdahnu, jer ni jedan od brodova nije onaj, koji bi joj onoga, kojega čeka, imao privezti kući.

Cio je kostrenski poluotok jedan voćar, pa je ovuda ugodno prolaziti, kad voćke cvatu, a ima ponajviše prasaka, badema i trešanja. Dune li vjetar, obsiplje te kišom bielih i rumenih latica, s kojima je sva cesta pokrivena. Trešnje su ovdje bujne, kao nigdje u Primorju, a goje ih tako nizko, da ih stojeć mogu pobirati. Rieka bi se tužila, kad ne bi bilo kostrenskih trešanja i smokava, od kojih ima na poluotoku mnogo stotina stabala. Zaputiš li se tuda mjeseca lipnja, opaja te osobit miris, pa kad bi mu izvor tražio, našao bi ga u vinogradima, u kojima je procvala vinova loza, na kojoj rodi ono plemenito kostrensko vino.

Da i na mjestu Kostrene sv. Lucije obstojaše rimska naselbina, svjedoče tamo izkopane žare i drugi predmeti. Pisac ove knjige čuva dvie staklenke za suze, od kojih je jedna od fina, a druga od prostijeg stakla. I ovdje vjeruje puk, da to ne bijahu Rimljani, već Grci, za koje tvrde, da bijahu narod bogat i imućan, koji je ostaviv kraj, veliko blago zakopao. Puk u to tvrdo

vjeruje, te strastveno blago traži. Uz put, što od ceste prama Bonetovoj špilji vodi, nabrojio sam prigodno 13 dubokih jama u živom kamenu, gdje se novac tražio. Ljudi pripovijedaju, da je prije nekoliko godina pod Kostrenu doplovio grčki brod, da su Grci polag starih pisama stanovita mjesta tražili, ista našli, silno blago digli i preko noći odputovali.

Liepo je na Kostreni za trgatbe i kad uljike dozriju, nu liepo je tu uvijek, jer ne ima mjesta u Primorju, s kojega bi se pred gledaoцем širio takav vidik, kao sa poluotoka kostrenskog. Potruđiš li se na koji bližnji vrh, smetneš pod oko cielo hrvatsko Primorje, naročito kraj od Rieke do Senja. Od sklopa obručkoga, pa do bila Senjskoga pružio se cio lanac primorskih vrhova; iztiče se tu svaki primorski brieg i vrh kao na plastičnom zemljovidu.

Ovamo bliže, evo ti Sv. Kuzme, a pod njim grada Bakra onim zalievom, za koji veli poznati pisac Schweiger-Lerchenfeld, da je najljepši u Evropi. Liepo se iztiče Kraljevica, ostrv Sv. Marka, Krk, Cres, Lōšinj, a daleko tamo, kao da si dahnuo Senj sa Nehaj-gradom i sivi Velebit. Zapadno reć bi iz same dubljine morske uzdigla se Učka gora svojim mjestancima i cvietnim žalovima, dočim Rieke ne vidiš, jer ju prikrše visoke pećine.

Nigdje u okolici bakarskoj ne ima mjesta, s kojega bi se izticala njegova ljepota tako, kao sa vrha kostrenskog. Ovdje bi čovjek dugo boravio i ne bi se zasitio, gledajuć samo na more, koje se tajinstveno pred njim stere posuto barkama, brazzerama, trabakulima, bragozzima, velikim jedrenjacima i parobrodima, od kojih svaki svojim stalnim pravcem plovi. Za daleke ti se brodove čini, da mirno stoje, a ipak se giblju, ako i lagano. Daleke barke, crneć se na moru, iztiču se kao ljuske od oraha, pa ako i nisu velike, to ipak vozi čovjek, koji prkosi i vjetru i valovom morskim.

Bližnje mjestance poredalo se opet uz more, Urinj mu je ime. Tu je parobrodsko postaja, jer parobrodi senjski i bakarski tu pristaju, kada plove na Rieku i obratno. Pred Urinjem se u zatoniću uvijek nekoliko barka ljulja, pa kada parobrod pristane, zaplovi prama njemu jedna barka, stube se spuste i putnici se ukrcaju.

Iznad Urinja bieli se Kostrena Sv. Barbare sa Soići, Marunići i Mihletići, a niže na obronku ovija crne podrtine gusti bršljan; to su Smoljanovića dvori, u kojih je rado boravio Smoljanović, bivši biskupom modruškim. Osim Soića, koji se doseliše iz Bakra, Marunića i Mihletića, živu na Kostreni Sv. Barbare još Pezelji i Medanići, sačinjavajući ukupno žiteljstvo njezino. Najstariji su Medanići, koji tvrde, da se doseliše iz Bosne za turskih ratova, i danas se tu pjeva koja bosanska pjesma. Mjesto samo, koje do novije dobe pripadalo župi bakarskoj, mora da je staro, a Kostrenjani najstariji su pomorski kapetani u hrvatskom Primorju.

Spomenuo sam kod opisa bakarskoga zalieva, da je ne daleko drage Sršćice mjesto tik žala, što zovu Suhu mir, i da je tu stajao grčki grad. U okolišu toga mjesta ima vinograda i maslina. Ovim je korjen pokriven velikim, četverouglastim opekama, koje tu izkopaše; našlo se tragova zidinama, izkopalo kamenica, i gdjejoja je kuhinja u Kostreni Sv. Barbare potaracana opekama ovdje izkopanimi. Ne ima dakle sumnje, da je tuj obstojalo mjesto, ali ne grčko, već rimsko, nu koje to bijaše, tko bi to znao. Razasuto kamenje i izkopane opeke samo potvrđuju pučko pripovijedanje; nu jer nieme, ne mogu nam ništa reći, ništa priobćiti, al toliko je dakako sigurno, da je i ovomu mjestu daleki viek, i da mu se zatrla i ime i koljeno.

Kad si zatočiv mišlju u daleku prošlost, minuo kameniti rt Škaricu, na kojem se crveni po koj karanfil, nagnuv se k ljeskajućemu moru, prikaže ti se Kraljevica, kojoj je Karlo VI. tako liepu luku g. 1720. sagradio. Dražestno se je poredala na obroncima Medomišlja, zelenju se okitila, a okrunila dičnom uspomenom Petra grofa Zrinskoga, sa imposantnim Novigradom, koji se tu sa četiri omašne kule uzidao u tvrdu primorsku lit iznad samoga mora, opasav se 87 m. dugim, 66 m. širokim zidom, na koj se ulazi kroz dvojna vrata.

Veličajni taj grad dugačak je 44 m., širok 36 m., visok 9 m. Podkovi nalične kule visoke su 13·27 m., široke 5·68 m., a zid im preko metra debeo. U svem ima u gradu 68 prostora, a sastoji od prizemja i jednoga sprata. Prozori su visoki, u prizemju željeznim rešetkama zatvoreni, oni u prvom spratu strešnicom ukrašeni. Dulja strana grada i ona prama prodoru zalieva, ima u prvom spratu sedam, u prizemju šest, a Kraljevici okrenuta strana pet prozora. Svaka kula

ukrašena je sa šest prozora, a izpod krova još sa tri omanja, koji bijahu do najnovije doba zaidani. Kad si na željezna vrata unišao, evo te u velikom, zidom opasanom prostoru, gdje je uzbuja razna trava, ali i miloduh smilje. Sa sjeverne strane opaziš klesanim kamenom urešena vrata, a u blizini i po koju kamenitu klupu, na kojih se odmarahu nekoč sigurno i gospoda gradska. Čim si unišao, zaustavlja te dvorište, kakovo ne imadjaše nijedan Zrinsko-Fankapanski grad, dugo 24'64 m., široko 16'42 m., a ukrašeno u prizemju i prvom spratu u duljini sa pet, u širini sa tri arkade, koje podupiru masivni četverouglasti stupovi, a u prvom spratu ugledni pilovi. U sredini škriljama potaracana dvorišta stoji klesanim kamenom ogradjena kapnica sa Zrinsko-Frankapanskim grbom, a pod njom ima i jedna mala špilja. Iz dvorišta vode vrata u pojedine sobe, a s jedne strane spuštaju se stube u opekam gradjene pivnice i susjedne dvie tamnice.

Hodnik u prvom spratu takodjer je potaracan, vrata pojedina imadu crnim mramorom obložene dovratnice, a nad svakima izklesano poprsje, koja se teško razpoznavaju, jer ih je neka nehajna ruka na debelo objelila. Soba ima u prvom spratu trinaest, te su 7—9 m. duge, 3, 5 do 7 m. široke, nu ponajljepša je dvorana, ležeća medju sjevernom i zapadnom kulom, duga 13, a široka 5 metara. Tik vratâ, što u zapadnu kulu vode, crnim je mramorom bogato urešen četverokutni otvor. Pripovieda se, da se tu listovi primahu i zapovjedi izdavahu.

Iz ove kule otvara se krasan vidik na riečki i bakarski zaliev, otoke Krk i Cres. *

U ovoj kuli bijaše i gradska kapela, tu polag narodne priče i ona tajinstvena ruža uz kip majke božje, pred kojim se zavjerio ban Petar Zrinski i Krsto Frankapan; to da je ono mjesto, gdje su Petru prisegli boriti se, pobjedit il umrieti: Bukovački, Čolnici, Berislavići, Črnkoci, Gotali, Malenići, Pogledići, Gereci, Ivanovići.

»Petar Zrinski sagradio je kraljevički Novigrad u talijanskom slogu i divotno ga uresio ornamentima i kipovima od dragociena mramora i mletačkoga stakla, te ga snabdio prekrasnim slikama i kipovima glasovitih umjetnika, dragocienim pokućtvom i ćilimi, sбирkom različitoga posudja i oružja i mnogim inim predmetima vanredne i velike vriednosti. Svega toga je nestalo nakon odkrivene urote god. 1670. Zapremiše imanja general grof Herberstein, njegovi oberstari grof Paradeiser i Strassold, barun Sauer i Gall, te mrzkim načinom oplieniše i uništiše hrvatsko bogatstvo i umjetnine kroz viekove sakupljene, dočim su hrvatski zapovjednici baruni Delišimunović i Oršić morali čuvati Karlovac i bansku krajinu. Sam grof Paradeiser prisvojio si je imetka Zrinsko-Frankapanskoga u vriednosti od 150.000 for., pa premda je bio pozvan na odgovornost i neko vrieme zatvoren u njem. Gradcu, oslobodio se je pomoćju Herbersteinovom, dočim je prijatelj Herbersteinovih bezdjela, riečki kapetan De Rovere, radi tobožnje potvore lišen službe. Sto nisu Herberstein i drugovi iz kraljevine odnieli, to uništi soldateska Strassoldova i Gallova, koja izvadi i odnese mramorne obloge od vrata i prozora, željezo i olovo iz sgrade i liepo bojadisana stakla sa prozora.«

Tako nam opisuje težak udes divnoga Novigrada nepoznati pisac u »Pozoru« mjeseca svibnja god. 1883. Što govori radi mramornih obloga, to obstojahu takovi valjda i u prizemju, jer se oni drugi sačuvaše. Takav bijaše Novigrad do god. 1883., kad ga od financijalnog erara kupiše zagrebačke Milosrdne sestre, da u njem uredi popravilnicu, nu iste ga godine prodadu za 4000 for. Isusovcem iz Francezke, koji tu ustrojše Collegium, u kojem se uzgajaju blagoviestnici.

Tom se je prodajom grad promienio u toliko, što mu nutrinju pregradiše, arkade zazidaše, cielu sgradu za jedan sprat digoše, a kule sa kruništi uresiše. I tako je nekoč sjajni i mogući Novigrad postao gradom molitve, nauke i pobožnoga razmatranja, nu i to je bolje, nego li da je propao ili se premetnuo u kaznionu, kao primjerice Frankapanski Ogulin.

Mora da bijaše ta biela Kraljevica za Petra Zrinskoga u istinu veličajna, jer je tu obstojao još i stari Zrinski grad, prisloniv se o današnju župnu crkvu sv. Nikole.

Stupiv na stara vrata, evo te u prvom dvorištu, koje u prizemju s dviju strana obrubljuju polukružne arkade, dočim su one u prvom spratu sploštene. Ovaj je gradski dio prilično pregra-

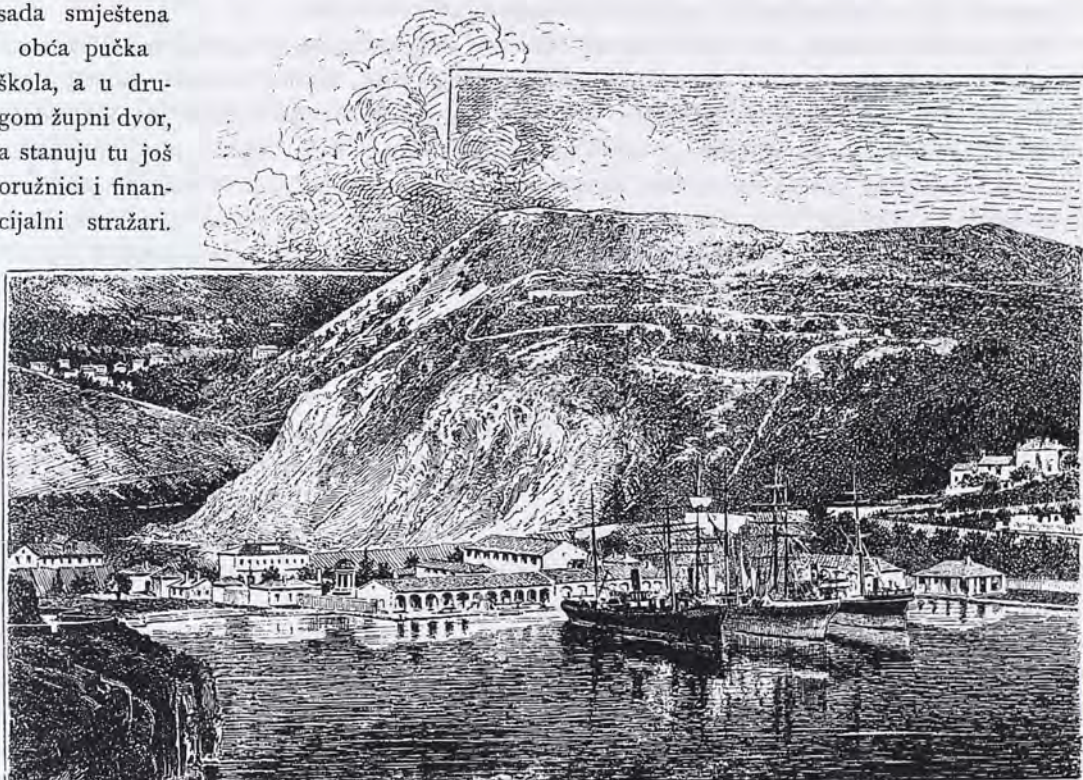
* Veličinu pojedinih prostora crpio sam iz tlovida, što su pridani djelu nadvojvode Ljudevita Salvatora.

djen, mnoge arkade pretvorene u prozore ili i zazidane, s toga i manje zanimiv. Ponajljepši mu je ures u sred dvorišta od klesana kamena sagradjena kapnica (cisterna), urešena sa Zrinskim grbom i slovima: C. P. A. Z. 1651. Štit grba razdieljen je u dvoje: u lievom polju vide se dva kreljuta, u desnom kula sa kruništem s tri prozora i jednim vratima.

Iz ovoga dvorišta dolazi se u drugo, koje obrubljuju s jedne strane opet arkade, a s druge jedan dio grada. I tu je mnogo toga zazidano, što naročito odavaju stare arkade, pa je u obće grad prilično zapašten, akoprem sada vlastništvo občine.

Trošnim stubama uzlazi se u prvi sprat, na okolo kojega vodi hodnik, a s ovoga vrata u pojedine prostore. I u ovom je dvorištu kapnica, a na okolo bezukusne puste sobe. U jednom je dielu grada

sada smještena
obća pučka
škola, a u dru-
gom župni dvor,
a stanuju tu još
oružnici i finan-
cijalni stražari.

M a r t i n š ć i c a.

Današnja crkva bijaše nekoč solana, koje su Zrinski uz luke imali ovdje, u Bakru, Bakarcu, Crikvenici, Selcu i Frankapanskom Novom, od kud su izvozili sol i drva, a i željezo izkopano u rudnicima Zrinskoga na imanju Čabru, u susjednu Istru i otoke, dapače i u samu Italiju.

Stari Zrinski grad ima prizemje i dva sprata, a u svem preko 90 prostora. Pročelje mu ukrašuje 12 prozora i ima s te strane u prvom spratu 8 prostranih soba.

Trg Sv. Nikole jedini je trg u Kraljevici, a obrubile ga jedno- i dvospratnice, a s jedne strane zid sa kamenitim klupama, na koje rado posjedaju i kraljevičke krasotice, da pod večer skinu teško breme južnoga sunca. Od trga dolaziš kamenitim stubama do luke, obzidane ukusnim kamenom i providjene skalinama, stupovima i karikama za vezanje brodova. Tu i tamo ukopaše i po koj oveliki top, koji valjda potiče sa kraljevičkih utvrda. Na kraju su luke dilje, na kojima se mnogi liepi brod sagradio, a tu je i dock, na kojem se brodovi popravljaju.

Kraljevica ima sa susjednom Šmrikom 2200 duša. Žitelji se bave trgovinom liesa i gorivih drva, vinogradarstvom, nu jer ih zemlja slabo hrani, kreću i u daleku Ameriku kao radnici, a kao mornari plove po svim dalekim morima. Godine 1880. zaputilo ih se u svijet iz kraljevičke občine 363, god. 1881. 233, god. 1882. 216, god. 1883. 379, a god. 1884. 306. U prijašnje doba zalazili su kao radnici u Bosnu i Hercegovinu.

Danas se Kraljevica obnavlja, jer su tu podignute morske kupelji, svratište, te Kraljevčani u obće nastoje, da boravak svojih gostiju čim više zaslade.

Iz daleka gledana čini se Kraljevica velika, što potiče od vinograda i vrtova, koji se medju kućama protegnuše. Nigdje u Primorju ne ima toliko badema ili mendula, koliko ovdje, pa je prava slast s proljeća ovuda prolaziti. Kad te Kraljevčanin ponudi dobrom butiljom vina, tada budi siguran, da ne će manjkati i pun pladnjić nadrobljenih mendula.

Tko se želi prošetati, taj može uz samu luku sve do svjetionika ili malo uzbrdice do vrha Gavranića. Ovamo se je vriedno potruditi već i liepa vidika radi, koji ti se otvara na zaliev bakarski, Bakar i cielu mu okolicu s jedne strane, a s druge na Novigrad, jedan dio Kraljevice, na drăgu Sršćicu, daleki riečki zaliev, cielu iztočnu Istriju, otok Krk, Cres i ostrv Sv. Marka. Ovdje, na kojoj hridi, kad se za sunčana zapada more u purpuru kupa, stoji čovjek kao prikovan. Kad si ostavio Kraljevicu, evo te za malo na pustom rtu Oštro, gdje se osvjetljuje kraljevički svietionik. Unidji, najavi se stražaru, koji će te odmah stubama zavojnicama povesti i cielu ti uredbu svietionika protumačiti.

Tko je samo jednu noć na moru probavio, u velike cieni onaj svietleći tračak, koj mu plovitbu naznačuje ili mu manjkavi, vjetrom i vremenom, strujom i burom izgubljeni tečaj plovitbe izpravlja. Stotinu očiju upire svoj pogled tamo, odkud bi tračak svjetla ljesnuti imao, a koji ga prvi opazi, toga kapetan ili pohvali ili staklenkom vrstna vina dariva. Pomorski je kapetan smiren, kad nakon dugotrajne plovitbe to blaženo svjetlo zagleda, naročito pak onda, kad je u njem prepoznao svjetlo miloga si zavičaja.

Kod svietionika službovati veoma je mučno, ali i častno, s toga se takova služba samo povjerljivim ljudem daje. Ovu mučnu i tešku službu obavljaju prokušani mornari, a moraju biti veoma oprezni i pozorni. Kad bi svjetlo ugaslo, brod bi nastradati mogao, jer mu je to na pučini morskoj najvjerniji kažiprst. Kao što su Vestalinke božici Vesti titrajući plam uvijek pobožno i smierno podržavati imale, tako moraju to i službenici kod svietionika, morskih kriesova i sviećarica. Tu ne postrada, kao nekoč, jedna djevica, ako to svjetlo ugasne, niti umire plivajući i zaljubljeni Leander u »valovih mora i ljubavi«; već stotine duša i milijuni troška vise o vlasu. Svietionici, kakav je Scilly-Light u kanalu englezkom ili onaj u tiesnu carigradskom, kod Tarife ili rta špartelskog kod ulaza u tiesno gibraltarsko, odlučuju sudbinom ne samo broda, već ciele mornarice.

U takovu službu uzimlju se praktični pomorci, koji su mnogo puta sami važnost toga svjetla izkusili. Prokušani takav mornar dobro se sjeća, kako mu gospodar kleo i proklinjao onoga, koji takovo svjetlo ili nije upalio, ili zaspao, te mu ugaslo; on si u pamet doziva i one pohvalne rieči, kojimi je on sám u crnoj noći takovo svjetlo blagosljivao; on zna i za admirala Lassuse-a, koji je brodeć kraj slabo svietlećeg svietionika u nj top izpalio i stražaru doglasalom dloviknuo: »Nisi za ino, već da ti se duša u onom ulju izpeče, što si ga prištedio!«

Buduć se svietionici obično na pogibeljnim rtovima, šilima, glavinama ili na školjčićima i ostrvima uzdižu, to njihovo uzdržavanje mnogo stoji. Osobe se moraju izmjenjivati, jer stražar noć na noć ne bi mogao probditi, nu žena mu, kći ili šurjakinja mogu pletuć taj posao obavljati. Ako gdje ne ima svietionika, to što takova nije tako pogiljno, kao onaj svietionik, na kojem se svjetlo redovito ne podržava. Da se zna, da li je stražar budan, da li točno služi, zamisliš nekoji, da ne bi s gorega bilo, kad bi se kakav stroj namjestio, koj bi stražara budna držo.

Austrijski pomorski kapetan, Pavao Merlato, u istinu je takav stroj izumio. Čim svjetlo mrači, ugasne ili staklo pukne, to taj stroj čuvara poput ure budilice na dužnost pozove. Takav je namješten i na kraljevičkom svietioniku, što sve možeš razgledati i u cielu se razsvjetu upu-

titi. Otkad se svietionici umnožiše, trebalo im svjetlo označiti, da se drugim svjetlom ne zamjene. Tim su načinom Revolving lights (kretni kriesovi) postali, kod kojih se svjetlo sad pojavi, sad izčezne i tim od običnoga svjetla razlikuje. Tama, koja se kod kretnih kriesova kretnim pokrovcem ure pospješuje, označuje točno svietionik, koji časomice crvenim, modrim ili zelenim svjetlom zaljesne. Takovo ljeskajuće svjetlo ima i kraljevički svietionik; svjetlo mu pada na 12 milja daleko, a ljesne za 3—15 minuta.

Od Kraljevice do Senja ima na shodnim mjestima opet kućica, u kojih svjetlo cielu noć gori. Bilo liepo, bilo ružno, pa i najžešća oluja, dotični čuvar mora da zaplovi biesnim morem i da svjetiljku zapali.

Kao što je žal oko Oštra pust i pun oštra kamenja, tako teče i dalje, dok je more opet malo dublje medju litice otišlo i stvorilo liepi zaton Dubno. Uz samo more podiglo se nekoliko ribarskih kućica, a više njih niknuo je medju stienama i škrapama bujni maslinjak sa čimpresama, medju koje se je stidno zaklonio dvorac Engleza Scotta. U ono doba, kad je ovo zemljište kupio, bijaše to obična krasa, nu neumorno radeći, pretvorio ga u kraj, za koj bi se čovjek gradskoga života za uvijek odrekao i tu upokojio. Golo ono kamenje dao je lomiti, izkrčiti, pa od njega složiti dugačke gromače, kojima je podzidao ono malo plodne zemlje, što je medju škrapama našao. Na tu je zemlju zasadio sladku vinovu lozu, sive masline i zimzelene čimprese, a šikaru i stalca okolo dvorca ogradio je takodjer dugim gromačama, medju kojima evo niknula liepa šuma grabrića (*Carpinus duinensis*), od kojega i mjestu Grabrovo ime. Tu je Scott živio, tu i ovaj sviet boljim zamienio.

Pred jednom kućicom tik mora posjela je žena preslicom u ruci te pjeva, gledajuć na to tiho more, što se pred njom stere i na ugledne galebove, koji se u morskoj pjeni kupaju. Do nje razštrkale se ovce, čupajuć mirisavu travu i bršljan, što se medju hridine sakrio, kao da se boji žarka sunca i žege. Ova druga žena, što po žalu sa djecom stupa, neprestance se prigiblje, traži morske puže i školjke, da ih kuha i tako se prehrani.

Na desno razlilo se more poput jezera, a na zelenom oplazu podigle nekoje kućice; to je Voz na otoku Krku svojim tunjicama ili tunolovkama. Malo po malo unidješ u Kanal Mal Tempo ili u morski prodor Senjska vrata. More je tu mjestimice tako uzko, da bi s jednoga kraja na drugi puška lahko preniela. Zelen se sve to više iztiče, stiene uz more sve to više osovljuju, more sve to više zalazi u kraj, dok je stvorilo drágu, nad kojom se bieli mjesto i župa Sv. Jakova. Liepo se je svilo poput lastavičjeg gnjezda i dosta bujno okitilo. Na kamenitu vršku podigla se biela crkva sa malim kamenitim zvonikom od tri zvona, dalje župnoga dvora, još nekoje kuće ogrnuv se lovorikama, šestilja, *Ailanthusimu* i *Pistacijama*. Uz more tri su straže i tunolov je ovdje od starine obilan. Ribari sami napučili su i današnje mjesto. Tik žala sagrađiše si malu kapelicu, posvetiv ju sv. Jakovu, dočim se današnja župa Šiljevica zove.

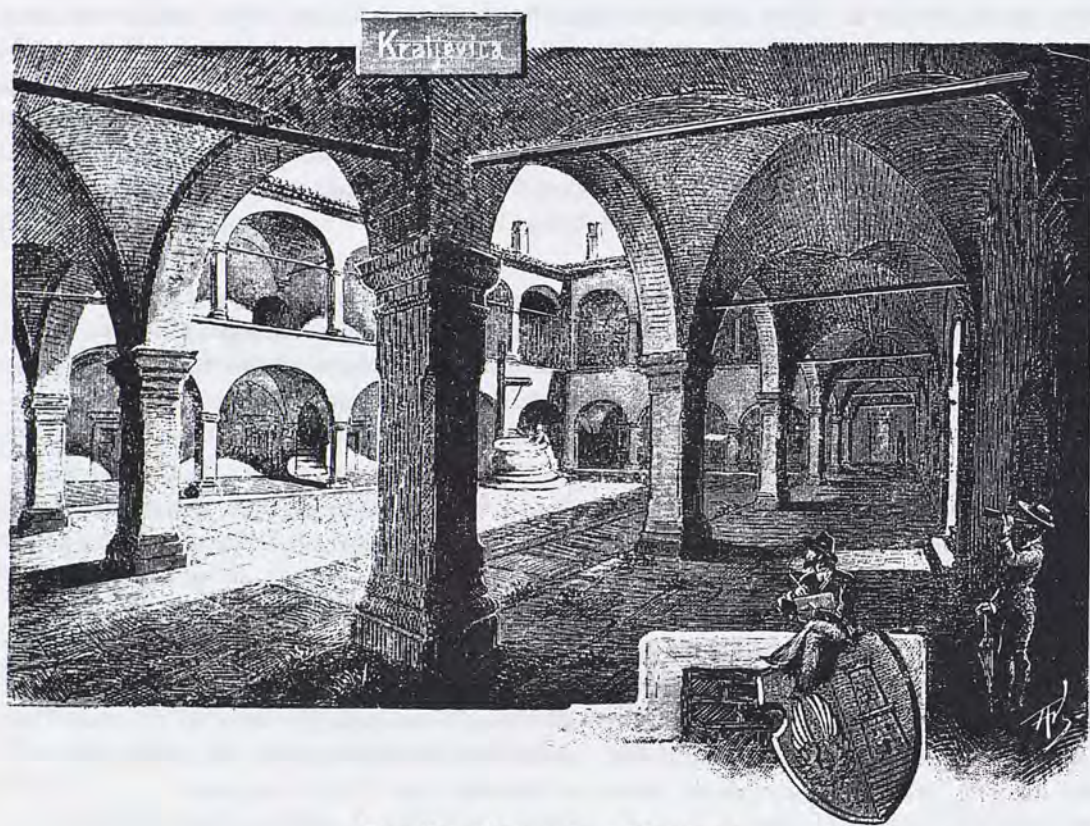
Kraj oko Sv. Jakova čini ti se dosta pust, nu vara te tvoje oko. Dugi oni redovi, što se oko toga mjesta pružaju, nisu ino, već brižno složene gromače, pa kad bi se preko jedne nagnuo, zagledao bi medju njima vinograde, njive, našao bi po koju livadu i grmljem zarašćen umejak Svaka je gruda zemlje i ovdje obradjena.

I na ovo mjesto spustio se Rimljanin, nu od prvobitnih sgrada ne ima više nijedne, zameo im se svaki trag, al ipak nam je zemlja sačuvala spomenika, koji govore, da su i ovuda rimske sandale stupale. Svjedoče to starine izkopane pokojnim župnikom Pavlom Šeguljom. Nadjene su na podnožju Glavine u Ertacu, na mjestu »Grobištu«. U selu Kloštru ne ima skoro kuće bez žare, a tuku u njima jačnik (ječam) ili spravljaju ulje. Na vrh Glavine su ostanci stara grada, a tu i jedan veli škrilj (kamenita ploča), koj jako odzvanja i pod njim silno da je blago zapano. Puk priča, da ga čuvaju tri vele zmije.

More, ono divno naše more, oplakuje litice kao i nekoč, uvijek titra, uvijek se prelieva kao i onda, kad je rimska galija po njem plovila. Ona zelen tako liepo pristaje modromu moru i sivim pećinama, da se oko od nje teško odvraća. Smeten, opojen gledaš te čarne krajeve kršnoga

nam Primorja, a gledao bi ih dane, mjesece i godine, nu morskoga se kraja nikada nagledao ne bi. Je li čudo, da Primorac rado pjeva, je li čudnovato, da ove svoje litice ni jednim krajem domovine ne bi zamienio?!

Tako blaženo snivajuć mineš i Senjska vrata, dodješ na ošire more, s kojega zagledaš Sv. Jelenu, koja se u bujnoj zeleni spustila niz obronak. Medju Ailanthusima, koji u Primorju nisu nigdje tako bujni, zaklonila se biela crkva, obrubljena kamenim klupama. Na takovu možeš u debelu hladu posjesti, pa zrieti na more, susjedni otok Krk i Dobrinj, što se uzdignuo na humku i iz zeleni crkvom iztaknuo. Od mjesta padaju stiene u more dosta strmo, a tu strminu ukrasuje liepa konopljika (*Vitex Agnus Castus*), do 70 centim. visok grm sa 5—7 prstatim, s gora zelenim, s dola sivim lišćem, koje, kad se tare, ima jak miris. Konopljika, pod kojom se je rodila

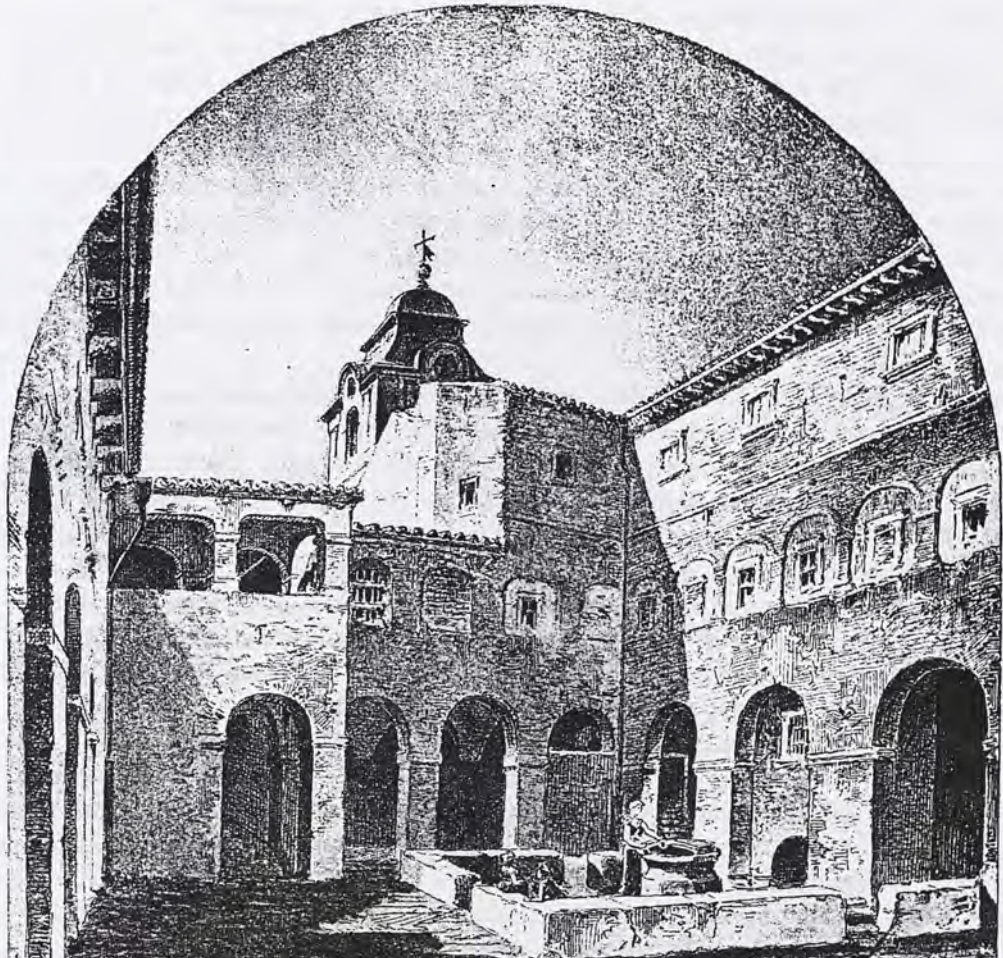

Dvorište Novigrada u Kraljevici.

božica Hera, resi stiene primorske mjeseca lipnja, kada dugačkim, izprekidanim, modrim klasom procvate, dočim je prije njega već u tisuće pojedinaca i oko Sv. Jelene kuš procvao. Još je tu jedna biljka iz plemena štitarka obilno zastupana, naseliv se tik mora, jer bi ju nekoliko metara od žala badava tražio. To je *Crithum maritimum* ili tušč. Jedno je i drugo ime shodno; prvo zato, jer je u istinu biljka mora, a drugo, jer joj je lišće debelo, tusto.

Na 22. svibnja navrne u Sv. Jelenu puno svieta, naročito s otoka Krka, jer je tada ovdje sajam i proštenje.

Kad si minuo još po koj rt, ukaže ti se uz morski žal Crikvenica, oblivena večernjim rumenilom, koje titra po kućama, starom Pavlinskom samostanu i crkvi sv. Marije. Liepa luka, sagrađena g. 1871., obrubljena je pajasenima ili jeršima, tu je i jedini trg u Crikvenici, a za mjesto vele koristan, o čem se je mogao osvjedočiti svatko, koji je ovamo mjeseca rujna došao.

Dvoriste
Zrinjskog grada.

3denac
u
drugom dvorištu.

Spindler
-50-

Već ranim jutrom zapreme ga žene svojim lancunima (plahtama) i daskama, na kojima suše smokve. Štogaod je smokava u Crikvenici obrodilo, više manje, ovdje se prosuši; ima ih na hiljade. U jutro se daske donesu, pod večer opet kući odnesu, a osim svega toga valja smokve po dva puta na dan prevraćati, da se bolje i brže prosuše. Tu na trgu suši se i fažol (grah), po mogućnosti i sieno i po koja ponjava kuruze. S lijeve strane luke more je dosta plitko, pa ovamo zavrćaju i brodice istoga mjeseca, nakrcane groždjem, što su ga Crikveničanke potrgale na otoku Krku, od kuda i pune košare smokava dovažaju. Kako su mužkarci odsutni, to se žene same sprema na trgatbu, jedna posjedne na krmu da krmani, dočim dvie ili četiri stojeć veslaju, da ih je milota gledati. Rano u jutro su prošle, a pod večer se trudne vraćaju, gdje ih tik mora ostali domari dočekuju. Kako im brodice na pomenutom mjestu uz kraj, jer je more plitko, ne mogu pristati, podvinu suknje, zagaze u more i groždje sa smokvama, i ako je koj klip kuruze, izkrcavaju.

Crikvenica, koja ima preko 2800 duša, leži na utoku Vinodolke u more, a na glavnoj cesti, što iz Senja vodi u Novi, Selce, Sv. Jelenu, Kraljevicu i preko Bakra na Rieku. U trgovini se ovdje stiču Bribir, Belgrad, Grižane i Selce. Pitkom vodom mjesto obiluje, pa se u potrebi njom služi Selce i Sv. Jelena. Tko se želi poblize ribarskim životom upoznati i dobra koludara piti, taj se neka potruđi u Crikvenicu; tu su glasoviti ribari, koji hvataju ribu po celom, hrvatskom Primorju, na Kvarnerskim otocima, u Istriji i Dalmaciji. Love tune, lokarde, osliće, plavice, rumbače, sardelice velike i male. U luci i oko mora vrvi ribarskim barkama, bilo ih g. 1871. 184 to većih, to manjih, a osim toga imaju i brodice. Ovdje diete ne zna ni govoriti, a već bi ribu lovilo i morem plovilo.

Za tune imadu crikvenički ribari 15 velikih mreža trata, za sardelice i lokarde 100 migavica i do 50 sviećarica. Znadu od lokarda, kad je sreće, u jedan dan poloviti do 70 metr. centi, i onda obskrbe njima cio Vinodol, Bakar i Rieku. Dne 19. svibnja 1885. uhitili su jednim gribom kod Malinske na otoku Krku 10.000 komada. Sretni bijahu i potlašnji dnevi i cielo je Primorje uživalo jeftinih lokarda. Osim trata imaju i drugih mreža: braganjača, lokardanica, sardelara, poponica, milvenica, iglara, pogonjica, oližnica, skočarica. Uz luku veliko je skladište mreža, koje možeš po volji razgledati, a osim toga možeš još i vidjeti, kako potrebite konope od lipova lika suču. Ciela sprava, kojom to rade, sastoji od babe, vitla, šiljka i krosne. Šiljak se drži u ruci, na kraj mu se pričvrste tri likove niti, pramnik zvane, pa se preko krosne suču.

Ribarenjem se promiće do 600 žitelja, do 300 bavi se mornarstvom, a 1000 njih ide po kopnu, te su na daleko znani kao vrstni zidari.

Crikvenica ima jednu glavnu ulicu, a to je cesta, uz koju se podižu jedno- i dvospratnice, gdjejoja i sa shodom miomirisna cvieća ili malim pridvorjem, koje zasjenjuje vinova loza ili Ampelopsis. Iza kuća su gromačama ograđeni vinogradi, u kojima rodi vrstna kapljica, a naročito se iztiče crno vino koludar. Groždje, od kojega se to vino gradi, zove se crnica, a vino samo dobi ime od koludra, kako je narod zvao Pavline, dok ovdje življahu i pomenutu lozu u veliko gojahu.

Samostan Pavlinski postoji i danas uz župnu crkvu, a utemeljio ga knez Nikola Frankapan 14. kolovoza 1412. pismom izdanim u Modrušama. Ovaj samostan, kao i svi primorski, spadahu pod državu primorsko-vinodolsku sv. Pavla pustinjaka. Isti knez obdario ih jednom livadom i vinogradom pod Drivenikom, selištem kod mora u Zagorju, zemljom »Kolovrat« pod Dreninom. God. 1440. obdari ih knez Ivan Frankapan zemljom »Zasad« pod Sopoljem kod Belgrada, a god. 1447. dobiše od kneza Martina Frankapana veliki kus njive i vinograd kod Selca, livadlu »Libardin« kod Bribira, a osim toga uzeli su zemlju u zakup na Brđih kod istoga mjesta; svigdje imali su i svoje kuće davane u najam ili rabljene za gospodarstvo. (Sladović 219—220). Dan danas obstoje od tih kuća samo podrtine i mirišća, a neuk narod, ne znajući, tko ih je sagradio, traži u njima grčke gradove, temelje prekapa, kamenje prevraća, ne bi li se namjerio na zakopano blago. Pavlinski samostan u Crikvenici i danas resi grb Frankanpanski.

Kad si pošao cestom, dolaziš na most, pod kojim lieno potok Vinodolka u more lazi, nu kad si na mostu sustao. otvara ti se liep vidik popriečnom i dosta dalekom dolinom u bajni

Vinodol. Na početku te poprične doline bieli se s lieva na kamenitu obronku selo Dužica, a nasuprot Benići, nad kojima se iztiču podrtine Kotor-grada.

Oširoka ta dolina prama kraju se suzuje, dok joj je sav prostor bistra Vinodolka otela. Lagano se vijuga, čas se preko koje livade svine, čas se razbija na pećinama, a čim dalje dolazi, tim su joj obale bujnije. Tu su vrtovi crikvenički sa sladkim smokvama i trešnjama, tu se uzdižu povisoki janjci (*Populus nigra*), koji uz vodu tako liepo napreduju. U hladu janjaca i obzidano je vrelo, na koje Crikveničanke svojim visokim, uzkim i oblim brentama dolaze. Vodu grabe čašama, kako osrednje drvene zdjele zovu, a kad je brenta puna, ovežu ju plašćenicom, oprte i kući nose. Voda je dobra, jer izpod vapnenih pećinah izvire. Na vrelo i uz Vinodolku uvijek je živahno, jer tu žene i rubeninu peru, tu se i djeca kupaju, da kupajuć u glibu ugore love.

Prava je slast proći ovom dolinom put Vinodola s proljeća, kad se sve mladi, kad sve cvati. Sad staneš i gledaš kamenite vrhove, koji dolinu obrubljuju, sad onu mladu bujnu zelen ili bistru Vinodolku po kojoj skočci frulje i tankonoge se i vitke pastirice kupaju. Čas se odkriješ, da ti glavu taj mili zrak ovjenča, čas dahneš dublje, da krv osvježiš i omladiš. Nekako u sredini doline, a na podnožju briega s desne strane ima mjesto, za koje tvrde, da je tamo prije more ležalo, dapače mi god. 1878. jedan seljak i ono mjesto kazao, gdje su brodove vezali.

Da se je Rimljanin i u takovu kraju naselio, kakav je ovaj oko Crikvenice, samo se sobom kaže. To svjedoče izkopane žare, svietiljke, novci, opeke. Ti predmeti nisu izkopani na otvorenu polju, već u jednoj špilji, koju sam god. 1885. razgledao. Nedaleko mosta stoji kuća Frana Župana, pa kad je ovaj prije nekoliko godina probijao iz vrta put na cestu, namjere se težaci na malu špilju, u kojoj nadjoše pomenute predmete, nu mnogu žaru s neopreznosti i razbiše. To bi' bilo prvo mjesto u domovini, u koliko ja znam, koje nam svjedoči, da su Rimljani svoje pokojnike i u špiljama sahranjivali.

I u Selcu izkopalo se žara i rimska cesta, kojoj bi valjalo potražiti tragove, da je od ovdje vodila preko vrhova u Vinodol.

U Crikvenici sjedi u barku, pak putuj tihim morem u Selce. Čim si luku ostavio, liepo ti se iztiču mjesta medju jednim i drugim selom. Sive, žutkaste i crvene su pećine ukrašene srebrnastim maslinama i tamno-zelenim bršljanom i tu ti se bieli Dvorska, pod njom Šupera, dalje Drâga, Ladvići i Zoričići, a nad njima modro nebo, a pod njima modro more.

Maslinjaci počimlju pod Ladvićima, pa se protežu sve do Selca. Nije tu tek nekoliko maslina, već ciela šuma, i najveći je to maslinjak u hrvatskom Primorju. Nagnuše se nad samo cestu, s toga je i ugodno ovuda pješke putovati ili šetati, kako to i Crikveničani rado rade. Kad je dobra ljetina, dobije mnogi seljak po 10 vrča ulja, a cielo Selce i do 10 barila.

V I N O D O L.

Znaš li za najkrasniji kraj hrvatskoga Primorja?

Oj divni, čarni to je Vinodol, gdje su gradovi od davna cvali, gdje je u davnosti stupao Rimljanin i tu blago brao. Vinodol naliči sada veliku razlupanu zrcalu, nu pojedini su mu komadi važni, prevažni. Ima pod njima mnogo vječna praha, a u žarama vječna pepela. Ti se komadi dadu sastaviti u cjelinu, a tada? Tada gledaš u tom zrcalu davnu i dičnu prošlost Vinodola.

Na kamenitim vrhovima podigoše se gradovi, sada pusti i mrtvi, nu sa svakoga kamena, sa svakoga listića svjetloga im bršljana čitaš slavnu i davnu im prošlost.

Slavan si mi Vinodole! Ti si koljevka umjetnika, crkvenih dostojanstvenika, pjesnika, književnika i državnika!

Kako lagano romone srebrni ti potoci i potočići, kako tihano laze preko liepih tih krajeva; na više se mjesta zaustavljaju, kano da se s tobom teško opraštaju. Zlatna dolino!

Udobni živote vinodolski! Koja slast tumarati po tvojim sivim vrhovima, a u zraku božjem, na žarkom južnom suncu i nad modrim morem! Kako su mi se grudi širile, kako srdce kucalo, kad sam ti obilazio po više putah svježe dolce i dolove, gdje se maslina izmiešala lovrikom i zagrlila sladkom vinovom lozom. Koli slatno bijaše odmarati se pod hladovitim ti smokvama, kriepiti dobrim se vincem ili napajati biser-vodom. Ti si kraj, gdje ljubice uvijek cvatu! Je li dakle čudo, čarni moj Vinodole, da se je u tebi prvi sitnoslikar rodio, je li čudnovato, da je veliki pjesnik Čengić-age u tebi božje svjetlo ugledao?!

Divni, krasni Vinodole, ti bisere domovine naše, ti alem-kamene slavne krune hrvatske, da si mi zdravo, po sto puta zdravo!

U Vinodolu ti se oko ne utruđi, niti je sposobno, da sve krasote razgleda. Tko bijaše jedan put u ovoj čarnoj dolini, taj nije vidio ništa; drugi put mu se čini, da je štogod razgledao, nu kad nastoji sliku o vidjenom stvoriti, badava se trudi, tek kad je Vinodolom višeputa prošao, na srebrnastim se vrelima napojio i razhladio, tada tekar stvori si sliku o divnoj ovoj dolini.

Samo u takovu kraju možeš sretno i zadovoljno živjeti i svoj viek spokojno svršiti. Nu takav kraj radja i kriepki i snažni i mudri narod; pa tko može reći, da nam Vinodolci nisu od davnine takovi?

Vinodol, obrubljen visokim kamenitim vrhovima, protegnuo se od sjevero-zapada prama jugoztoku duljinom od 29 kilometara. Počimlje kod Maloga dola iznad Bakarca, a svršava kod bie-loga Novoga. Tu ima više od 60 sela i selaca, napućenih s 12.000 radinih duša, poštenih Hrvata. Kameniti i pusti vrh, na kojem se osovljuje stari Drivenik, pak zeleno i načičkano brdo bibrirsko, diele Vinodol na četiri diela, na četiri manje doline

Prvi se dio protegnuo od Maloga Dola do Drivenika; drugi, mnogo širi i plodniji, prelazi u Veliko polje, najveće u Primorju, te se lagano prama Benićem uzdiže, gdje se bjelucka crkva sv. Ane; treći pada prama Bribiru; dočim se četvrti na sat i pol daleko sve do Novoga protegnuo. S jedne i s druge strane obrubljuju Vinodol kameniti visoki vrhovi, njih do dvadeset,

pod raznim imenima. Lievi se vrhovi razploštaju u vinodolske planine, dočim desni krovasto prama moru padaju. Pa dok more vani huči i buči, udarajuć valovi na algama obrasle žalove, to je u dolini sve tiho i mirno, kao u svetoj dubravi ili gaju. Da bude dolina još milija, otvara se na dvima mjestima prama moru, stvarajuć tako popriečne doline: kod Novoga i Crikvenice i da to nije, Vinodol bi puno od svoga čara izgubio. Kad si prošao bakaračkim dolom i uzpeo se na Mali dol, gledaš s jedne strane okolicu bakarsku, a s druge bajni dio Vinodola.

Liepa se cesta spušta lagano u dolinu, uz koju se protegnuše vinogradi sa malim njivicama, po kojima se žari pšenica ili druga koja strn. Nad lozicama uzdižu se smokvenice, oskoruše, praskve, po koj orah i trešnje, kojima Vinodol obiluje.

Kad si se spustio nizdolicom, uočiš strašan vrh, gol i raztrgan. Nigdje ne razabireš zeleni, nu ono, što se tamo bieli i pomiče, dobroćudne su ovce, tražeć među razpuklinama mirisavu bresinu i tanku travu, kojom se hrane. Kako se ovce po tom kamenju trude i muče, tako se i čobanin ili djevočica sa šibom u ruci za njima teško probija.

Ovo pred tobom selo je liepo i uredno, zovu ga Veli Dol. Kuće su mu jednospratne, obieljene i žliebci pokrivene i svakoj se skoro uzlazi kamenim stubama. Ovamo bliže debeli su pašnjaci, na kojih su nekoje biljke osobito bujno porasle. U onoj šumici hrastova, bit će ih jedno šestnaest, odmaraju za ljetne žege krave muzare; malena je, nu ugodna i predraga. Rado po njoj skakuću dječica, veselo plešu djevojčice uz svirku obljubljene sopelice, koju si od jase nove kore same načiniše.

Što pred tobom tako tajinstveno žubori, voda je, koja iz onoga zdenca dolazi. Liepo je obzidan i pun pitke i zdrave vode, koju cieni kao biser i zato zdenac oklesanim kamenom ograđiše i drvećem zahladiše, naročito crnimi jagnjedi (janjci), da ni kaplja ne bi po kvaru prošla. Kamenito korito, što je tik zdenca, pribire suvišnu vodu i zove se perilo, gdje je veselo svakoga dana, jer dolaze seljakinje iz Veloga Dola, da rubeninu peru. Tada se tu čavrlja, pjeva, zabavlja, peralnicama nabija.

Pust je taj stari Drvenik ili Drivenik, nu na još se je pustijem vrhu osovio, tek da je koja šmrika ili diraka porasla, al jednu mu kulu ipak zimzeleni bršljan povija. Gradjen bijaše taj grad u četverokut, a utvrđen sa pet kula, koje se još danas prilično sačuvaše. Na svih se posve jasno razabiru puškarnice i školje za topove. Tu, gdje je prije zievao top do topa, posmješkuju ti se sada grimizni klinčići i biele gušavice. Puk priča: Kad je Turčin u Vinodol provalio bio, podje posve mirno izpod zidina gradskih, nu kad se gradska gospoja tomu nasmijala, Turci se povrate i grad popale.

Za gradom stoji župni dvor sa pučkom školom, a do nje stara crkvice sv. Stjepana, dočim se malo dalje uzdiže crkva sv. Dujma, podignuta g. 1804. Na okolo je sama pustoš, gol kamen, a osobito se s lieva iztaknuo vrh, kojemu su razna imena; zovu ga Ravno, Pihla, Uvlaka, Lopatče. Preko ovoga vrha motaju se oštri kameniti putevi, kojima se uzlazi na planine, nu tko je ovuda jedanput išao, taj to pamti, dok živi. Ali ih ima, koji ovuda prolaze, jer prolaziti moraju, bolje staze ne ima, u planinu mora bilo po drva, bilo na pašu, a kuda će, ako na ovuda. Na podnožju toga grdogo vrha ima kamenita, pusta dolčina »Telčar«, u kojoj da je silno blago zakopano. Oko se od vrha i onoga kamenja rado odvraća, jer ga bujna zelen privlači, gleda pod sobom veliko polje, puno pašnjaka, kojima se opasuje srebrnasta i plitka Vinodolka. Pokriveno sočnom travom, proteglo se do onih šumica tamo, iza kojih se nalukavaju liepe bjelenice sa starodavnom crkvom. To ti je Majka Božja od polja, pripadajuća plovianiji tribaljskoj, koja broji 1600 duša. Na dan 2. srpnja navrne sviet ovamo na proštenje iz svih primorskih strana, te se oko crkve i na polju mota poput mravlja. Kad se je priroda od zimskoga sna probudila, tad se i ptice selice vraćaju. Na tom polju, jer onda močvarno, mnoge odmaraju, pa ti eno tada i obilne lova.

Pod Drivenikom biele se Domjani, Plišići, Bačići i Jeržinovići, do kojih se možeš spustiti i sa driveničkoga grada. Tik ceste osovljuje se ogroman briest (*Ulmus suberosa*), zasjeniv malo ne cielo selo. Svrži su mu debele poput stabala, a u objamu ima polag naše

mjere častno to stablo 3 m. i 33 cm., te je najveće ove vrsti u Primorju. Kamenje oko njega, jer izlizano, svjedoči, da putujući pod njim odmaraju, pa i ne ima uz cestu od Dola do ovdje ugodnijega hlada.

Briest u Primorju na pješčanom tlu krasno napreduje, pa je i toga radi obljubljen. Od Jeržinovića napried ima od njega cio drvored, koji će putujućega takodjer zaustaviti. Upravi li oko na ta visoka stabla, opazit će nešto neobična. Lišće nije poraslo samo na grančicama, već ono pokriva koru svih svržih i debelih grana tako, da je cijelo stablo, osim debla, u jednom listu. U istinu, nešto osobita, nu uzrokom je tomu valjda bura, koja na drveću razne oblike stvara. Vidio sam i lipića, kojim bijaše cijelo deblo gustim lišćem pokriveno.

I tako razmatrajuć koracaš lagano cestom i dolaziš do jedne crkvice, gdje se cesta razdvaja. Kreni na desno, pa si za jedno četvrt sata kod crkve u polju, koja je liepo obzidana, jagnjedima zasjenjena i posvećena Blaženoj Djevici Mariji pohadjajućoj. O crkvi priča puk, da su ju htjeli sagraditi jedan puškomet prama sjevero-zapadu, na mjestu Fortici, ali bi svako jutro gradju na onom mjestu našli, gdje crkva danas stoji. Poznata mi je i ova: Kad su Tataři u Vinodol provalili, stajaše župna crkva tamo, gdje je sada kapelica sv. Fabijana i Sebastijana. Tataři davali su svojim konjem na velikom oltaru zob; Majka Božja tim uvriedjena, preseli se s crkvom tamo, gdje danas stoji. U ovoj se crkvi čuva slika sv. Kuzme i Damjana, prenesena ovamo iz stare crkvice sv. Trojice, koja na vrhu Soplju stajaše. U zvoniku dva su zvona: jedno od god. 1436., drugo od god. 1486.

U cijeloj tribaljskoj župi, koli na gornjoj, toli na donjoj strani, naći je grobova sa oružjem i bez oružja. Prije nekoliko godina izkopaše velike i male žare; nadjeno je i kostura, a svaki je imao kraj lubanje nož ili sjekiricu, što je pokupljeno i u naš muzej poslano. Iza tribaljskoga groblja uzdiže se osamljen brežuljak Humac, gdje se vide i tragovi zidu, kojeg danas naprosto gromačom zovu. U selu Stranče našao je neki seljak puno baš omašna oružja, uplašio se, zakopao ga i trag mu zameo. Kako su seljaci za željezom pohlepni, prekuju ga i porabe u razne svrhe. Napried od Krinje, evo ti Rudenica, koje spadaju pod župu driveničku. U ovom seocu ima svaki seljak uz svoje ime i prezime još i prišvarak »Rimljan«. U tom mjestu življaše sada već izumrla obitelj Kovičića. Na staroj jednoj listini, na kojoj bijaše podpisan pradjed sadanjega župnika, Ivan Balas st., nalazi se medju imeni, i ime Matej Kovičić. Nisu li možda Rudenice rodno mjesto Julija Klovija? Talijani rado pomekšavaju, pak načiniše od Kovičić, Clovichich, a najposlije Clovij. Ako se veli, da se Klovio u Grižanama rodio, ne smeta, jer svaki seljak, bio on iz Triblja, Rudenica, Bašunja itd., zvao se Grižanac. Pitaš li ga, od kuda je, reći će ti iz Grižanah, ako i nije iz istoga mjesta, već župe grižke. Zna se, da je Julijo Klovio u Rimu boravio, pak su valjda rodjaci njemu na spomen uzeli prišvarak »Rimljanin«.

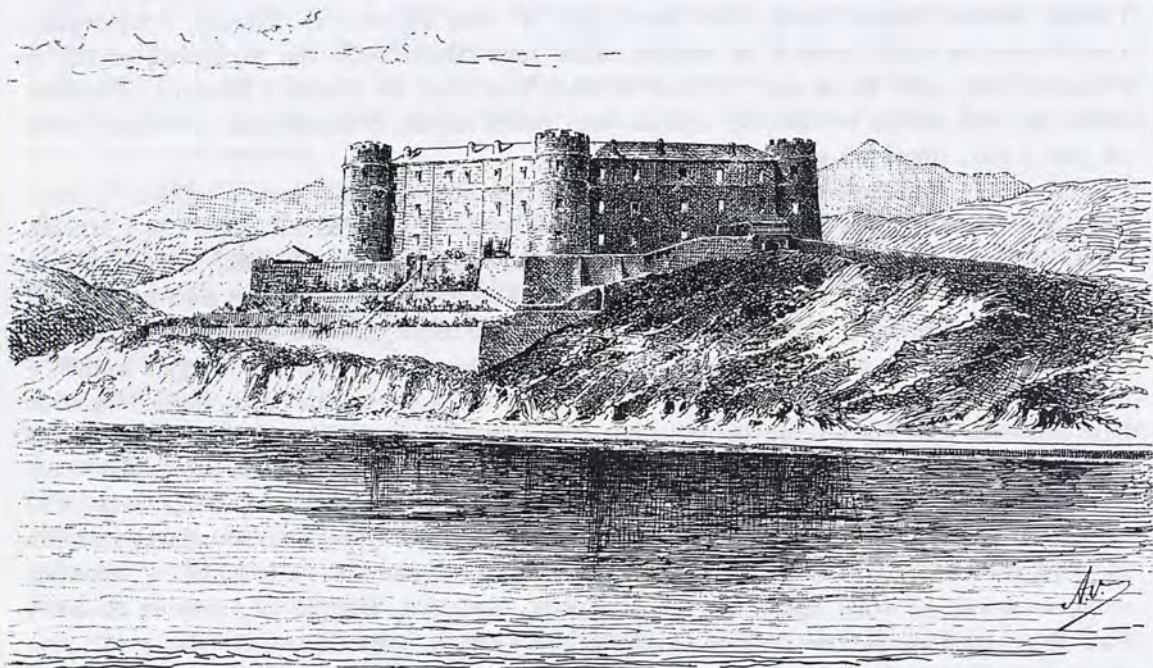
Puškomet od Rudenica leži seoce K okanj, kraj kojega žubori jedan potčić, protičući u dalnjem toku ravnicu Kadanj ili Kadnji. Pripovieda se (tako prastric tribaljskoga župnika, koji se je rodio god. 1759. u Bakru), da se na ovoj ravnicu utaborio mongolski vodja Kadnan sa svojim konjaničtvom, a prije više godina bilo tragova i šancevom.

Još ima okolica tribaljska jednu zanimivu prirodnu riedkost, a to je ždrielo Ličanke ili Fužinarke, te po meni najtočnije izpitani ponornice. Ličanka izvire dalje Fužine pod Malim Rogoznom, te se na Ličkom polju dieli u dva traka, od kojih jedan pod Gavranicom, a drugi pod Kobiljakom ponire. Tekuć Ličanka do tri sata podzemno, provaljuje za jake vode silnim šumom kod Sušik-sela, deset časaka od crkve tribaljske.

Ždrielo, na koje voda provaljuje, leži pod kamenitim vrhom Zebrom, te je 12 m. duboko, 3.5 m. široko. S gornje su mu strane stiene položite, a na okolo grebenaste. Tik ždriela nalegla se dva velika kamena, nagnuv se jedan poput shoda, dočim možeš na drugi kamen posjesti. Na dnu ždriela zievnuo je polokružan otvor, koji u utrobu zemlje vodi. Stiene toga otvora padaju na koso, jer kamen njihovom strminom poleti. Kad sam 19. travnja 1878. dubljinu ždriela mjerio, htio sam se osvjedočiti, da li je i podzemna šupljina duboka. Dva seljaka dovališe na

100 kilogr. težak kamen, pa kad sam im viknuo, gledajuć na uru, pustiše ga u ždrielo, od kuda poleti u ponor. Tutnjavom, da se je zemlja pod nogama tresla, pade nakon 20 sekunda jakim šumom u vodu. Podzemno širi se ponor sigurno u veliko jezero, pa kad ga Ličanka napuni, tad voda tako zakuha, da i veliko kamenje na ždrielo izbacuje. A Bog bi znao, nije li podzemno i prekrasna špilja, u kojoj se jezero možda sa pritokom i odtokom razlilo; nu tko da se usudi unići u crnu utrobu zemlje.

Od ovoga ždriela, pa do utoka u Vinodolku zove se Ličanka Fužinarka, jer narod vrlo dobro znade, da je to ona voda, koja od Fužine dolazi. Kamenito korito u početku se suzuje, jer ga zatvaraju pećine, nu na jednom se razširi, prešav u kotlastu jamu, preko koje voda slapom pada. Malo dalje drugo je ždrielo, a u jednom grabniku još četiri manja ždriela, na koja također voda provaljuje, stvoriv si pokrajno korito. Kad se je Fužinarka po nekoliko puta svila, kreće u Tribaljsko polje, a minuv zidani most na tri svoda, utiče kod ravnice Kadanj u Vinodolku. U jeseni i s proljeća, kad zaredaju gusti daždi ili kad se u gorskom kotaru snieg topi,

Novigrad u Kraljevici.

pretvara Fužinarka Tribaljsko polje u jezero, na koje je onda n. pr. sa driveničke gradine zanimivo gledati. Voda ne odlazi na jedan put, već polagano jenja, zemlja ju guta na nekoja ždriela, na koja je i izašla, a na veliko pripomaže u tom veliko ždrielo pod Humcem i drugo kod mjesta Pile.

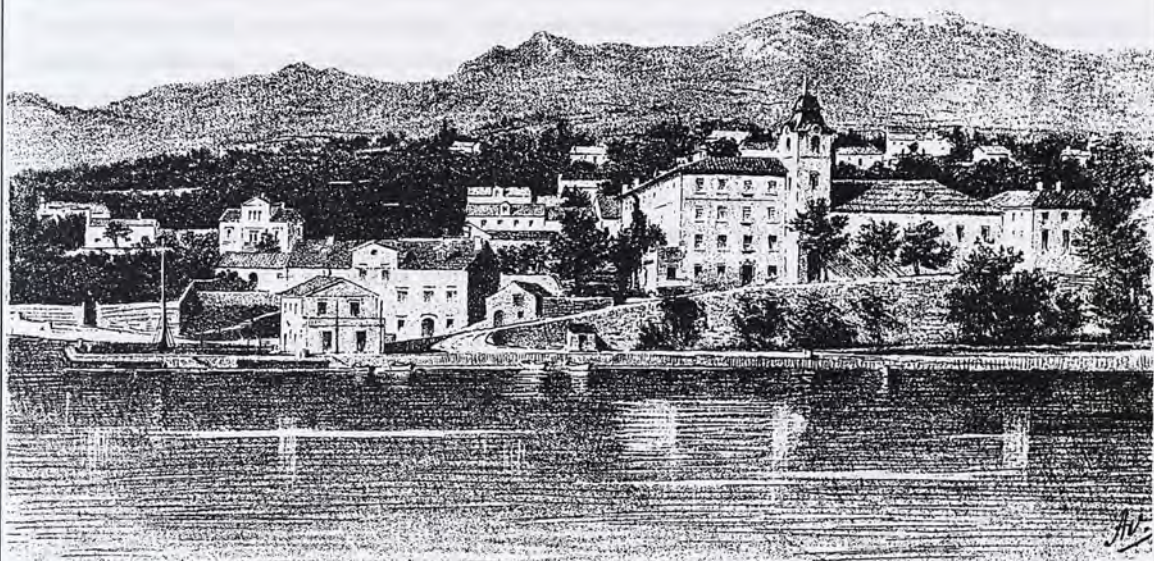
Reći će gdjetko: liepo je to pripovijedanje, nu pita se, da li je Ličanka Fužinarka i obratno; ima li za to dokaza? Ima i to nepobitnih. Kad Ličanka nabuji, izbacuje na sušičko ždrielo pastrve, frigalje (*Phoxinus laevis*) i druge ribe, koje u njoj žive, a osim toga i žagotinu (pilotinu) fužinarskih žaga.

Puk pripovieda ovo: »Kad je neka Ličkinja u goru nosila volovski jaram, omače joj se na kamenu u sred vode noga, te se neboga u Ličanki utopila; kobiljačko ju ždrielo proguta, a sušičko kosti joj izbaci.

Vol, napajuć se na Ličanki, sruši se i utopi. Plivajuć Ličankom proguta mu ostanke ždrielo gornje, a izbaci sušičko.«

Iza crkve tribaljske počima šuma, steruć se sve do blizo crikveničke ceste. Ima u toj šumi pahuljastih hrastova, grabrića, nu najbrojnije je zastupan jasen (*Fraxinus rostrata* var. *emarginata*), s kojim se već u Dragi upoznamo. Kad si iz ove ugodne šume izašao i zakrenuo prama vrhu Soplju, zaustave te podrtine grada Badnja. Osovio se na oplazu toga vrha sve većma propadajući. Mora da je i njemu daleki viek, jer mu zidine posve pocrniše, jer puk o njem ne zna upravo ništa. Ruši se kamen za kamenom i kotrlja u srebrnastu Vinodolku, koja pod njim lazi, to kamenje obli, kotrlja i u more snaša, gdje će napokon i Badnju gradu traga ne stati.

Još se nisi nagledao koli grada, toli sivih i golih pećina, kad se oko zaustavlja na drugom gradu. Podigao se sučelice od Soplja i iztaknuo svojim crnim zidinama; to je Kotor grad, uzidav se u samu tjemenicu vrha. Jednomu i drugomu gradu bijaše valjda svrha, da brani ulaz u Vinodol sa morske strane, odnosno od Crikvenice, jedan sa visine, drugi sa strane. Dolinu, koja tu postaje, upoznamo već prije, pa i ne krećemo u nju, već na desno u bujnu šumu, gdje

K r a l j e v i c a .

te miloduh hrušine opaja. U ovoj ugodnoj šumi biglišu preblando slavulji, za koje Vinodolci pričaju, da zato tako lepo pjevaju, jer ih sunce proklelo.

Oh! u proljetno jutro, tamo u prvoj polovici travnja, kad još sunce nije šumice zagrlilo, onaj zrak, onaj dobri i mili zrak. Srčeš ga i tu svježja i miloduha, ali se ga nasrkati ne možeš. Ovako opojen, popinji se uzbrdice, pa gle, na jedan put, u jedan mah zagledaš srebropjeni slap potoka Badnja, koj se s visine od 8—10 m. ruši u duboko korito. Znade on biti i jači, kad mu više hrane privede Marušić potok, vjernim si drugom Priborinom.

Izadji iz ove miloduhe šumice, blagoga kraja, pak svrni okom ravno preda se. Tamo visoko podigla se ogromna gromača, na njoj opet grad, a uz cestu bijelo mjesto sa starom crkvom sv. Martina, u kojoj počivaju ostanci modruškoga biskupa Dimitrije Kotoranina, koji je biskupovao od god. 1681—1689. To su ti stare Griže ili Grižane. U zvoniku jedno je zvono od 1611. godine. U zadku mjesta uzdiže se ogromna vapnena stiena, počimlje kod Bašunja, a svršava malo dalje Grižana, zato i jest koju stotinu metara duga, a do 100 m. visoka. Pećine

su osovne, raztrgane i razklimane i strahota ih je gledati. Od Rieke do Senja to je najzanimivija stiena i kad ne bi ovaj dio Vinodola ništa, već nju imao, vrijedno bi bilo zaputiti se ovim krajevima. Stiene nisu gole, već su po njima porasli pahuljasti hrastići, jaseni, divlja maslina (*Phillyrea*) i raznoliko bilje, a na jednom je mjestu u toj visini netko zasadio od kamena klesan križ. Po tim stienama gnjezde se i razne ptice, a među njima i riedki modrak (*Monticola cyanea*), kojeg gnjezda Grižanci pogibelju života skidaju i komad po 3—5 for. prodavaju.

Takove osovne stiene zovu Primorci »griže«, pa je od njih i mjestu ime.

Iznad Bašunja uzdiže se uz bok tih griža kameniti, mučni i ostrmi put, svijajuć se kratkim rečavicama. U staro doba, kad ne bijaše cesta, po ovakovim se je putevima Primorac probijao, ovuda se on ne bog znojio, dočim još i danas tuda ovce u planinu kreću ili u mješinama, a na mulama u gorski kotar Vinodolac svoju kapljicu prti. Gledao sam ih jedan put. Uzpinju se dakako lagano, da čovjek jedva razabire, kako se giblju, kako lagano pomiču i svaki čas stanu, da dahnu i počinu. Kad je takav put mučan za blago, koliko je on tekar za Vinodolca, koliko za siromašne Vinodolke, koje ovuda obterećene težkim bremenima siena sa planina silaze i opet uzlaze. U staro doba, dok ne bijaše kolnika, kretahu ovuda i kolima, od kojih je samo prednji dio imao kotače, dočim se zadnji smicao. Koli mučno bijaše i to?!

Iza grižanske crkve vodi sada već zapušten put na gradinu grižku. Silna je grohotina u koju grad sa četiri kule uzidaše, obstoje od njih još dvie, od starine tmaste, ukrašene gustim bršljanom i miloduhom bresinom. Ovdje možeš na koju grič posjesti, pak se liepim vidikom nasladjivati. Na lievo ti je gvozdeni Velebit, pred tobom otok Krk, dočim ga je u zaledju poput modra pâsa more opasalo. Gledaš zaton Soline, koje se zaoblješe kao jezero i sa dva školjčica iztaknuše. More je tu tako plitko, da se ono za ljetne vrućine izsoli. Gledaš Vinodol sa cvatućim mjestima sve do Drivenika, dočim su pod tobom kraj sela Kamenjaka i Rupah, pak sve tamo do Kostelja ogromne jaruge izprana i iztrošena pieska, koje protiče Slani potok.

Gledajuć s jedne strane podrtine grada Drivenika, pred sobom podrtine Badanj i Kotorgrada; znajuć, da je u Vinodolu cvao i Bribir, Novi, da mu se na začetku ponosno uzdizao Hreljin, a tamo uz more sjao Novigrad, znajuć sve to, teško ti bude u duši, jer se nehotice sjećaš narodne slave, sjećaš veličine kraljevine Hrvatske.

»Uz nasladu ljepote prirodnim prizorima zaplače nam oko nad tragovima propasti. Poput slika velikih grobovâh pokrivaju zemljište hrvatsko na široko i daleko, mrtvi gradovi, puste gradine i osamljena crkvišta.

Popnimo se na visoka brda, gdje počivaju golemi ostanci naše domovine. Što ćemo tu naći? Gusto grmlje, ili goli krš i divlju pustoš.

Spustimo se po zelenim dolinama do riedkih oranica, livada i vinograda u gornjoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri, Bosni, opazit ćemo sve na okolo divlju šikaru i korov, pusto krvlju omašćeno zemljište.

Pogledajmo od zdola u visine na one podrtine, što ih gore razgledasmo. Kakovo se u nama radja čuvstvo? Duša vesela ponosi se, kad pomisli na snagu i kriepćinu davnih tamošnjih žitelja i graditelja. Ali srdce nam puca od žalosti, kad se sjetimo na uzroke i posljedice propasti onih naših spomenika. Jedno je, što nas tješi i obodrava, kad gledamo silno mnoštvo gradina naših. One su živi dokaz hrabrosti i odvažnosti naših pradjedova. Oni, koji ih velikim trudom i troškom posagradiše, znadoše ih velikom požrtvovnošću i braniti od silnih neprijatelja tečajem mnogih vjekova.

Često puta hranila se jedino u tim gradovima narodna sviest. Često puta zavisila je od gradskih gospodara zla i dobra kob ovoga žiteljstva u dalekom okrugu. Iz gradova niknuše prve glave naroda u svakom smislu. S njihovim padom, pade često i sav narod na duga vremena. To je upravo ono, zašto ostadoše gradovi i gradine milim spomenikom svakomu sviestnomu Hrvatu.

Tako gradine uzveličava, tako nad njima plače i uzdiže starina Ivan Kukuljević Sakcinski u »Zrinju gradu i njegovim gospodarima«.

Grižane, ta Frankapanska dika, spominju se po istom povjestničaru u listinah XIV. i XV. vieka. Još god. 1435. podpadahu pod vlastništvo silnoga kneza Martina Frankapana, koji ih 17. prosinca darova fratarskomu samostanu na Trsatu.

Od grižke gradine svija se put medju kamenjem i hrušinama nizbrdice, i minuv hladovitu šumicu, eto te u pustom Belgradu. Mrtvo je tu sve; podrtine i mirine leže sa svih strana, povija ih bršljan i zimzelena slezenica, bježe i sunčaju se po njih liepe Lacertidae, dočim su u njih prije kanonici belgradski mrmljali. Ovdje bijaše sborni kaptol, gdje je boravio i kanonik Vrinjanin, koji je spalio cio arkiv svoga kaptola i tako mnogi dragocieni spis uništio. Sad se još uzdiže biela crkva blažene Djevice Marije Snježne, kojoj žrtvenike puk svake korizme obilazi.

Belgradska crkva ima više glagolskih napisa, koje sam snimio, nu nisu stari, jer sižu u početak XVII. vieka. Jedan je od god. 1611., kada valjda i crkvu sagradiše. Nad oblačnicom dva su napisa, a jedan nam spominje kanonika i plovana Mikulu Muževića, Ivana Knežića, plovana grižkoga, Martina Martešića, Stipana Franulića, opet Mikulu Muževića i Ivana Juričića.

U crkvi je jedna grobnica bez napisa, a u crnu ploču uklesana okrunjena smrt. Bližnja je grobnica Ivana Baretića od god. 1665., a kod drugih vrata u ploču uklesana godina 1666.

Nedaleko Grižana poredalo se uz cestu i po obroncima selo Saftiči, gdje se Vinodol na puškomet suzuje. Tik ceste zaustavlja te ogroman janjac, kako i Vinodolci crni jagnjed zovu. U njegovoj je hladovini biela crkvice, a do nje jako vrelo, liepo obzidano. Ovo ogromno stablo najveće je, što sam ga do sada vidio, a ima u obsegu 6 m. 6 cm. Drugi jedan takav div porasao je bliže Bribira, kod sela Kričine, a ima polag moje mjere u obsegu 5 m. 11 cm.

Kraj, što je otišao k podnožju desnih vrhova, pust je, pun gromače, izprerovan i izšupljen vodom. Pa se ipak po tom kamenju potuca siromašno čobanče svojim ovcama, da ih bilo kako napase, a znade se s njima po tim gromačama i visoko dignuti, začu u kraj, kamo se svaki ne bi usudio, jer se često čini, da ovce u zraku lebde, i tek kamen, što se odronio, na nje te upozoruje.

Zavini jednim bokom, pak ti se ukaže ponosna Bribirština, ta dika vinodolska. Ovdje je priroda svoju obilnicu obilno izpraznila, jer je zelenju i krasotom bogato Bribirštinu okitila. Lagano pada tlo prama staromu Bribiru, okićenu vinovom lozom, smokvenicama, trešnjama i drugim vočkama. S jedne i druge strane nasadio se kamenit vrh do kamenita vrha, pust, gol, golcat, nu podnožje mu ukrasile hladovite šumice, vinogradići i njive, preko kojih žubore potočići, obrubljeni raznolikim cviećem bogate primorske flore. Tu se na okolo biele seoca kao biele ruže, dočim se ponosno na brežuljku iztaknuo u sred zeleni Bribir sa starim si bribirskim gradom. Preko polja žubori Bribirska Riečina, sabiruća se kod Podgorah, natapa plodno i zeleno bribirsko polje i utiče kod Novoga u more. Taj je potok neznatan na oko, nu ipak toli jak, da okreće težka mlinska kolesa i da goni parnu pilu.

Bujni zeleni sag protegnu se sve tamo do Ospa, iza kojega se nalukava Novi. Pred njim titra more u najtamnijem azuru, a iz njegove reč bi dubljine pomalja se u daljini maglenom koprenom obaviti Senj sa prkosnim Nehajgradom, iznad kojega se uzdiglo zamašno Senjsko bielo, pak sivi Velebit. Otok Krk i Prvić iztiču se tako jasno, kao da ih gledaš na staklo povećalo.

Ono na desnu ruku vrh ti je Ugrin, a pod njim utisnuto seoce Podugrin. Preko vrha spušta se cesta, sada pusta i mrtva. Mjestimice se je kamenje odvalilo, mjestimice drač sa šikarom probujao i pravi joj trag zameo. Nije čudo — stara je — negda stupahu po njoj rimske sandale, dočim ju sada i bribirski opanak napustio, a vodila je iz Selca, gdje rimska naselbina bijaše. Da je takova i oko Bribira obstojala, svjedoče tamo izkopane žare, koje se razlikuju od onih u Bakru izkopanih, zaokruženim zemljanim poklopcom. Koje rimsko mjesto tu obstojaše, ne možemo kazati, nu i njemu je daleki viek, a ime mu sahranila zemlja.

Od vrha Ugrina kao da se je drugi kameniti vrh odmaknuo i stvorio sedlo preko kojega cesta u Selce vodi. Tjemenicu mu okrunila stara crkvice sv. Jurja. Puk priča, da bijaše upravo na ovom vrhu prva grčka (valjda rimska) naselbina, i da su Grci tu crkvicu sazivali. Ostaviv Bribir i popev se na pomenuto sedlo, gledaš cielu Bribirštinu, a kad si minuo crkvicu sv. Barbare, zasvjatluca ti se opet ono divno i daleko more.

Današnji Bribir svio se na malom vrhu i u tvrdi kamen uzidao stolnom crkvom sv. Petra i Pavla. U njoj je krasna slika, predočujuća pranje nogu, a sve su osobe u naravnoj veličini. Još je vrijedno vidjeti i stari žrtvenik sv. Sebastijana. U crkvi se čuva zlatan križ od god. 1491., o kojem pričaju, da ga je jednoč netko bio ukrao. Kradljivac je htio morem pobjeći, nu došav do Crikvenice, da se nije s mjesta mogao maknuti. Od straha baci križ u more, koje ga poslije izbacilo. Ljudi su ga našli, prepoznali i u Bribir ponesli. Još se u crkvi čuva staro otajstvo sa moćima sv. Petra, jedna liepa misnička odora, koju je poklonila kraljica Marija Terezija. U zvoniku ima jedno zvono od god. 1411., koje je uzko, a visoko. Crkva bibrirska bijaše nekoč u Primorju najbogatija i ima od starine svoj sborni kaptol bivše biskupije modruške.

Još je tu i stara crkvice sv. Antuna, a nekoč bijaše jedna i pred današnjom pučkom školom. I naokolična seoca imala su svoje kapelice. U Podskoču bijaše sv. Jelena, u Dragalju sv. Ivan, u Podklančacu sv. Magdalena, u Štalama sv. Duh, sv. Vid u istoimenom mjestu. U Podražici bijaše sv. Nikola, u Podugrincu sv. Jerolim, kako mi je to mudri bibrirski starac Jure Stipeč pripoviedao.

Za užasnoga tridesetgodišnjega rata, hrvatske crkvene knjige pisane glagoljicom, već su skoro izčezle bile. Cielo hrvatsko Primorje uzujilo se je od žubora za novim svetim knjigama. Sbor se je sastao god. 1619. u Bribiru i pozva u svoju sredinu vrijednoga Franju Glavinića, da ih svjetuje i da on knjige uredi. Po nagovoru hrvatskih svećenika stao se je za ovaj preporod zanimati i sveti otac papa i kralj. (Smičiklas: Poviest, 146.)

Stari bibrirski grad, koji je nešto u trošnom, a nešto u dobrom stanju, bijaše sa jugo zapadne strane opasan dvostrukim zidom. Kad si unišao u dugo, a uzko dvorište, zagledaš veliku, četverouglastu kulu nad vratima koje uklesana su slova: C. D. G. P. i g. 1305., kad je grad bibrirski podignut. U toj kuli ima šest tamnica, koje i danas težka i gvoždjem obita vrata zatvaraju. U jednom dielu grada bijaše prije smještena pučka škola, dočim je sada tu občinski ured.

Prvi naseljenici današnjega Bribira dodjoše ovamo iz bosanskoga Bribira, što svjedoče porodična imena: Kaliman, Mureta, Arbanas, Suden itd.

Bribirština proizvadjja osobito mnogo voća, naročito smokava, od kojih ima vlahinja, bilica, cvitulja i hrustavaka. I bibrirsko je groždje plemenito, naročito plavac, žumić, koj daje najbolje butilje, kamenina, ošljevin, ruža i slavina. Ovo je groždje velikih jagoda i plifko, t. j. puno mesa i zato dobro kao stolno groždje. Bribirka napuni košare ili brente sa voćem, oprti mule, uzme žukvu u ruke, pa ti polagno koraca na tržište. Bibrirske ćeš mule sa voćem naći u Novom, Senju, Otočcu, Bagu, na Rieci. Prodav voće, oprte mule solju, brašnom i drugim potreboćama i kreću opet kući.

Bribirštinu blagosljvlje i velika množina vrela, ima ih do 40, nu najbolja je voda pod gradom iz vrela »Oriha«, samo što je mekana, kao svi pješćani izvori.

U neko doba ljeta Bribirština opusti, sve kreće u planinu na kositbu. I muž i žena i djeca i družina, u kratko svaki, osim kojega nemoćnoga starca ili starice, koji na kuću i gospodarstvo paze. Bribirci imadu velike planine sve do blizo Fužine, a medjaše sa mrkopaljskim šumama. Planine su im u Lukovu, Maševu, Kalu, na Viševici veloj i maloj, Lazcu i Zagradskom vrhu, a ponajljepša im je košenica Vojni plan. Na Lukovu bijaše na briegu grad, nu bog bi znao, koj i kakav, a pod njime crkvice sv. Luke, pa odtud kraju i ime. Maševo dobilo je ime od maše (mise), jer i tu kapelica obstojaše.

Kada čovjek uzlazi na Veliku Viševicu (1428 m.) kod Fužine, iznenade ga u velikoj visini njive, polja i livade, takozvane »plane«, dobiv valjda ime, što po njima blago planduje. Još su me više iznenadile kuće. Tu na planini sade Bribirci korun, ovdje imadu svoje zeljnike, na kojima zelje krasno uspiewa, a po planama pasu blago, kada im kod mora krme uzmanjka.

Kolibe su im nizke, od kamena gradjene i šindrom pokrivene. S jedne je strane malen otvor, kuda svjetlo prodire, a nad niskim ognjištem veća školja, kojom dim izlazi. Uz zid redaju se onizke klupe, u kutu stoji po koja škrinja, a na okolo nekoliko klada, što služe za stolce. Kad još spomenem kotao za palentu, po koj lonac, solnicu, kus slanine, palentar, koji zatiču za rožnik

(konjiće) krova, pa sadjač, koji izpod vinčanica viri i kojim kupus sade, opisao sam cio namještaj takove planinske kolibe.

Kad u onim visinama mrazovac procvate, tada kreće Bribirac kući, teško vozeć ili prteć po strašnim i pogibeljnim strmcima prirod, koji mu na planinama porasao. Sad tamo sve zamre i debeli snieg pokrije krajeve, kuda su prije djeca skakala, pastiri svoja stada pasli, puhajući u svoje vidulice ili sopolice ili pucketajuć švigom (bičem) uz poznatu ô — ôj pjesmu.

Bribirština diči se i liepom špiljom, zovu ju Bribirska peć, a leži iznad seoca Dragalja, u kamenitu vrhu, nad kojim se griže Pokujišća osoviše. Ulazi se mučno; s početka hrliš u dubljinu i ideš tako do 100 koračaja, kad ti se otvori duboki bezdan, od kuda ne možeš dalje. Špilja je puna sige, ima u njoj i na metar visokih i pol metra debelih stupova. U Bribirskoj peći, da su u staro doba boravili hajduci. Mnogo zla učiniše, nu nitko ih naći ne mogaše — jer ovaj sada goli vrh — šumovit bijaše. Nu ipak su ih nanjušili. Puk pripovieda, da su tada hajduci sedam pušaka zlatnim dukatima napunili, pred špiljom ih zakopali, pa zato i jest prostor pred njom izprekopen i izprerovan, jer su tu ljudi zakopano blago tražili.

Bribirština je znamenita i zato, što se u njoj rodio uskrisitelj prirodnih nauka u Srbiji, dr. Josip Pančić, bivši profesor visoke škole u Biogradu, — nu ne rodi se on u Bribiru, već u seocu Ugrinu. Jedan mu rodjak, Jure Pancić, živio je do 1889. Bribirci su ponosni, kao nigdje žitelji u Primorju; nu medju njima ćeš naći još jedno, što bi u Primorju uzalud drugdje tražio: Bribirac ti govori najljepšom i najčistijom čakavštinom, a po boku mu tada Novljanac.

Ostavimo sadašnjost Bribira i Vinodola, pa se prenesimo duhom u davnu, davnu prošlost, prenesimo se u ono doba, kad se Vinodolom protezalo more; u ono doba, kada se po močvarnim vinodolskim šumama, što danas u zemlji pokopane leže, kaljužio tapir, a uz njega pasao ogromni mastodom i druge životinje, koje sve izumrše. Da je ovdje nekoć more ležalo, to nije možda prirodoslovno naklapanje, već je to živa istina; svjedoče nam to okamine (petrefacti), kojima si zemlja svoju povjest sama piše.

Nummulita, vrst izumrlih morskih organizama, ima u cielom Primorju, mjestimice na milijarde (n. pr. oko Bakra), tako da tu i tamo ne vidiš ino, do njihovih kućica, nu kod Bribira prava je prasvjetna riznica.

Ne daleko mjesta leži seoce Kosavin, koje u novije doba postalo u učenom svijetu veoma znamenito. Osim vapnenca ima u okolici bribirskoj i pjeskara, koji se lahko raztvara, a upravo u tom kamenu i na njegovoj površini ima okamina, tih dragulja zemaljske tvorbe, od kojih sam god. 1882. što sabrao, što dobio do 3000 komada.

Podješ li do Kosavina i spustiš li se u tamošnji jarak, opaziti ćeš odmah okamenjenih morskih školjaka, puževa, koralja, ostanaka od morskih ježa, foraminifera, naročito nummulita, sitnih kao leća i velikih kao novčić. Od morskih se puževa iztiču naročito dva roda, Cerithiae i Buccineae, jer bijaše izmedju 2000 komada, 1200 prvih, a 400 drugih. Medju sabranim predmetima ima i unica, kako to bivši mi suputnik dr. Karlo Frauscher god. 1884. u svojoj razpravi: »Die Eocän-Fauna von Kosavin nächst Bribir im kroatischen Küstenlande«, spominje i izbraja, a sve nam okamine svjedoče, da je tu ležalo more osobitom litoralnom faunom, kojoj su pojedine vrsti izumrle. Nummuliti leže ovdje i kod Grižanah oko Slana potoka toli brojno, kao da bi leću razasuo; ima ih na tisuće, a oko Bribira i numulitna konglomerata, kamenja, najme koji je od zemlje i ovih prasvjetnih organizama sastavljeno.

Morskih okamina, kao kod Bribira, ne ima nigdje u monarkiji, samo su neke vrsti suglasne sa okaminama mjesta Ronce u Italiji.

Tu dakle, kuda se steralo nekoć more, puzali razni morski puževi i školjke, držali se stiena, na kojima danas vinova loza uspieva, ježinci, stapkari, koralji i drugi morski organizmi, tu se danas uzdiže seoce Kosavin. Mjesto mora, koje se ovuda talasalo, valićima mrmoljalo i gogoljalo, zažubori prigodice neznanan potočić, a malo dalje Bribirska Kječina, izpiruć iz utrobe zemaljske morske okamine. Daleki su tomu vjekovi, kad se i naokolični vrhovi numulitnog vapnenca iz mora digoše i tako danas Vinodolac morskim dnom stupa, koje se premetnulo u bajnu dolinu

sa cvatućim selima; na morske se brežuljke i vrhove popinje, od morskoga kamenja svoje kuće gradi, dašto niti neznajuć, da mu je plodno tlo i onaj tvrdi vapnenac more stvorilo i da su one velike piknje na kamenju, što ga obradjuje, morski organizmi: njihove čudnolike i zanimive kućice.

Za dobe miocenske živio je u današnjem Vinodolu veliki sisavac mastodon i tapir, kako sam to već spomenuo, i to valjda u onim šumama, koje ih pokopahu.

God. 1845. kopahu kod Brda, južno od Bribira, kameni ugalj, te u dubljini od 34 m. naidjoše na 0'02 m. moćne naslage smeđjega ugljevja, a poslije nadjoše 0'79 m. debeo ugljen. U ovom ugljenu naidjoše na ostatke Mastodon augustidensa, Tapirus priscusa i jednoga jelena, te sve to poslaše u Beč, gdje se i sada čuva.

Mastodon bijaše velik sisavac slonove veličine, kojemu i inače nalikuje, nu čeljusti mu bijahu izduljene, a kutnjaci različni. Prve ostatke mastodona izkopaše 11. siečnja god. 1613. u Francezkoj; dostao ih se ranarnik Mazurieri proglasio za ostatke diva, kojemu bijaše grobnica 10 m. duga, a 5 m. široka. Svet je u to sliepo vjerovao, i sám francezki vladar Ljudevit XIII. zadivio se tim ostankom.

Kod Bribira nadjoše i mastodonova kla, ali žalibože oštećena, od kojih n. pr. u Francezkoj patvore neku vrst dragulja, jer žareni zubi liepo pomodne.

TRGATBA U PRIMORJU.

Zaputiš li se prvi put našim Primorjem, iznenadjuje te silno sivo i golo kamenje, strašan onaj kras. Vrhovi su mu razklimani i raztrgani, ponajviše goli golcati, a na riedko obrasli sitnogoricom jasena, glangulića, juda ili dirake. Ima na tom krasu sila božja hrusta, griža, trtora, kostilja, povisokih litica i kukova, ali ima tu i bujnih oaza, a te su: dolina Rječine, Dràga, Bakarska kotlina, Bakarački dol i bajni naš Vinodol. Prva je kulturna bilina na hrvatskom krasu u Primorju vinova loza, pa gdje je na kamenu ili među razpuklinama i samo šaka zemlje, tu ona uspieva tako bujno, da to čovjeka iznenadjuje. Kad sam prvi put primorski vinograd opazio, nisam se mogao načuditi njegovoj uredbi. Vinova loza Primorcu je najmilija rastlina; on ju tako pomno njeguje, kao Arapin svoj prstak (datulju) ili Grk obljublenu si maslinu. Ljubav prama trsu postaje malone i smiešna, jer se i diete ne bi dalo više ljubiti od Primorčeve vinove loze. Mnogi ne prepusti dana, da se u vinograd ne bi nagledao, pa ga u zimi ni žestoka bura u tom ne prieči. Trs se goji u vinogradima, trs raste pred kućom i oko nje, on se uzgaja po škrapama i pećinama, dapače i na krovu kuća, i da je Primorcu moguće, gojio bi ga i u kaliću (vaza). Gdje bi jedan od nas iz gornje Hrvatske iza kuće načinio dvorište, tu se u Primorju stere vinograd. Primorcu ne treba nego otvoriti vrata, prekoračiti često prag, pa je medju sladkom vinovom lozom. On zna za svaki grozd u svom vinogradu, on ga prati od zaplodbe do dozrijanja, on ga njeguje, prigledava, nastoji, čisti, redi, — on je medju vinovom lozom najsretniji, najzadovoljniji. Nu u vinogradu ne rodi Primorcu samo vino, tu je njegov povrteljnjak, tu njegov voćar, tu su njegove njive i polja, tu i njegovi cvietnjaci. Upravo zato, što se primorsko vinogradarstvo bitno razlikuje od onoga u drugim dielovima domovine, upoznat ćemo se ponajprije sa vinogradima, a poslije sa berbom ili po primorsku: »trgatbom«.

U dolini Rječine, u Dragi i Vinodolu, goji se loza u ravnici, oko Bakra i po kamenitim vrhovima, što se protežu od Sv. Kuzme do Bakarca. Tu su vrhovi Klančina, Grbin, Crni, Križ, nu najznamenitiji je 119 m. visoki Rebar, koji je sav od podnožja do tjemenice izprerovan; ogromnu tu vapnenu stienу pretvorio je Primorac mravjim marom u jedan vinograd. Od mora do tjemenice reda se skalinsto gromača za gromačom, od kojih vrh rebrasto izgleda, pa mu odtuda i ime.

Posve drugčije goji se loza u Primorju, nego li u gornjoj Hrvatskoj. Ovdje ju sade u redove i vežu uz kolce, nu u Primorju to nije moguće, jer kad bi lozu uz kolce gojili, polomila bi bura i kolce i lozu, osim toga raznesla i zemlju, a Primorcu ostavila gol kamen. Najprije valja osigurati zemlju a poslije trs. Da bura Primorcu i onu pregršt zemlje ne raznese, kojom ga priroda maćuhinski obdarila, valja ju podzidati gromačom.

Izpripoviedat ću, kako Primorac sadi nov vinograd.

Kupi li koj umejak ili krasu i vidi li, da medju kamenjem ima zemlje crljenice, vidi zemlju u škrapama i medju razpuklinama, odmah se spremi, da tu nasadi vinograd. Onaj kamen pretvori u bujnu oazu i diviti se mora čovjek, kako se Primorac oko toga trudi i muči. Vidio sam polja

i njiva n. pr. oko Ogulina, Tounja, na kojima mjestimice strši kamenje, ali ga seljak ne izkapa. Oruč zemljište obadje plugom takav kamen ili i plug preko njega prenese. Da mu je gledati Primorca, kako on takovo kamenje lomi i krši, od čuda bi se križao. Gdje mu ne pomaže zub, hrastnica ili pralica, tu prizove u pomoć puščani prah. Polomljeno kamenje nose drugi na kraj, jer će njime ograditi vinograd, da bude proti buri sigurniji. Od kamenja se složi gromača na metar ili više visoka, a toliko duga i široka, kolik je vinograd. Silan je to trud, dok mnogobrojno kamenja slože, polažuć jedan kamen na drugi i ne spajajuć ga vapnom. Za kiše, naročito pako u zimi, često se gromače »raztaču«, te ih valja s proljeća opet popraviti.

Leži li vinograd u ravnici, ne prave u njem gromača, već suvišan kamen uz ogradu slažu ili ga i odstrane; leži li vinograd na vrhu ili njegovu obronku, tada slažu gromače skalinasto. Iza prve sledi druga, i tako do kraja, a koliko je duga i široka, toliko ima na njoj i zemlje, na kojoj se loza goji. Nu ta zemlja nije čista, već pomiešana krupnijim i sitnijim kamenjem, što »gruh« ili »gruhlje« zovu. Kad bi Neprimorcu pokazao škrinjicu takove zemlje, pa uza nju izložio i vino, koje na njoj raslo, mnogi bi teško vjerovao, da na tom gruhlju onako plemenita i vatrena kapljica uspijeva. Obaviv Primorac najteži posao, izkopa rovove, zasadi čokote, pogrebeniča grebenice, ili zavabci »vabce« (mladu lozu), zatakne kolčić i ovija po njem trs, dok je porasao. Sada zabije uz trsove pravokutno na okolo jače kolce, poveže na kolce dugačke letve »presnice«, a poprieko kraće »križiće« razveže trs, raztegne ga i načini »baras«. Više barasa čini jednu brajdu ili brajdicu. Raztegnuti trsovi više su puta tako izpremotani kao zmiije u zmijišću.

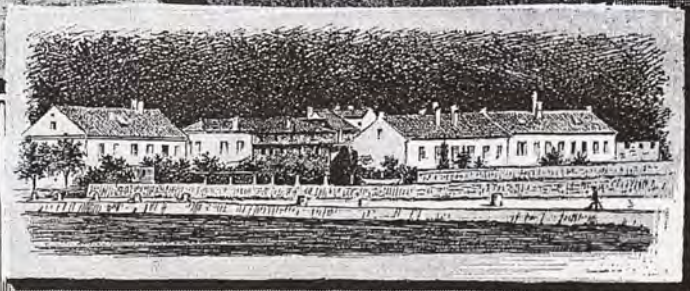
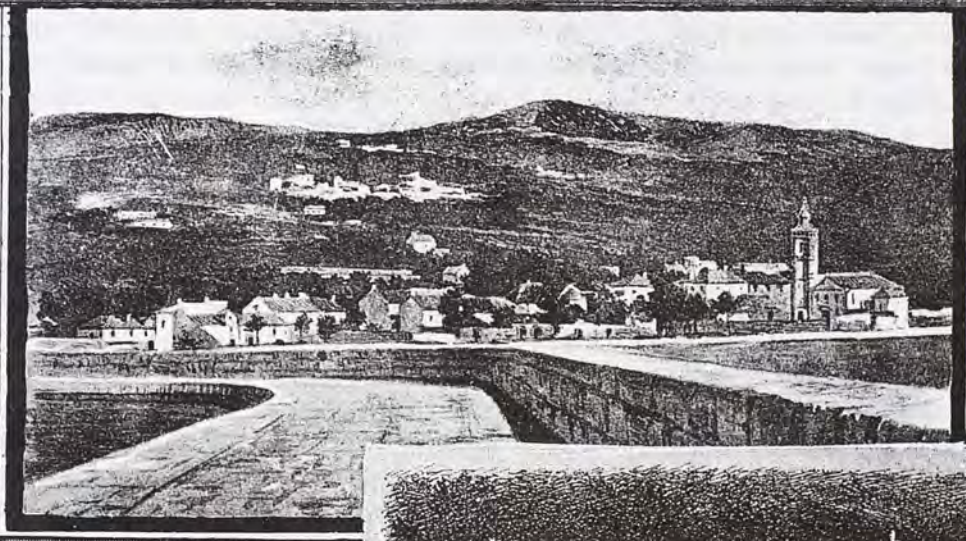
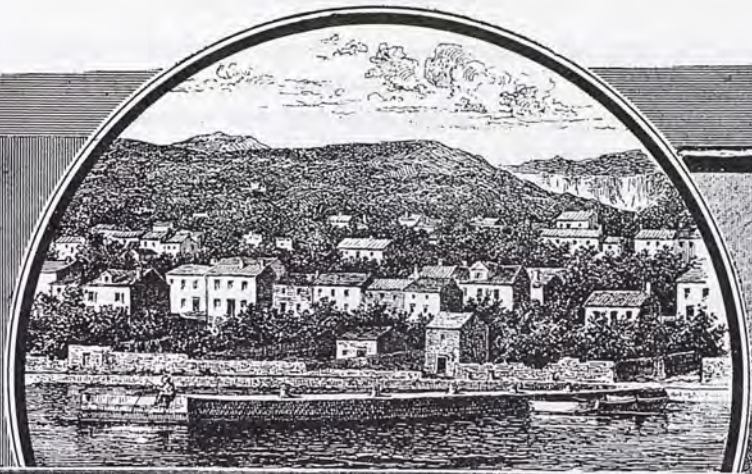
U Vinodolu leže vinogradi ponajviše u ravnici, a presnice ne vežu na zabite kolce, već na povisoko kamenje, koje je od naravi ušato. Gdje je vinograd malo veći, a toga kamenja puno, nalikuje u malom turskomu groblju. U selu Podhumu na Grobničkom polju, goje lozu pred kućama i koliko je duga kuća, toliko i ruža,* a poduprta je na 2 metra visokim kamenitim i prosto izradjenim stupovima. Samo u dolini Rječine, gdje je bura slabija, goje trs i uz kolje. Često je jedna ruža Primorcu cio vinograd, a trs poraste i velik, da ga raztegne celim dvorištem. U Dolu, viš Bakarca, parasao je takav trs plavac, bio preko 100 godina star, a kad je obrodio, dao je jednu bačvu vina (5—6 barila)** U Podhumu bio opet plavac, koji je rodio sa 4—5 spudova vina, a to je 224—250 litara, dočim je u Podrvanju ista vrst loze celu cestu zasjenjivala. Svi su ti trsovi za one ljute zime god. 1879. pozebli, nu častni jedan starac stoji u Drągi gornjoj i ima u dnu promjera 14 cm. Ni jedna vrst groždja ne živi i ne rodi tako bujno kao plavac, pa odtudu ona dražka: »Si pari (bieli par) mį pali, plavca mi sadi.«

Već zimi, mjeseca, studena reže Primorac trs ili odmah poslije »trgatbe« ili s proljeća, kad sav gospodarski rad odpočme. Preko zime nose u košarama i ovči gnoj, dočim mudriji gospodari to s proljeća rade. Najprije se poprave gromače, ako se je koja raztočila, lošije presnice i slabije kolce novima zamiene, a zatim žukvu režu.

U Primorju goje tu, kao i druge vrsti vrba u vinogradima; kod Bakra i u okolici gone ju u visinu, dočim su primjerice u Vinodolu posve nizke, a debele. Režu ih koserom i vežu u snopove; jačim šibama vežu kolce i presnice, a tanjima vinovu lozu. Spremiv i pripraviv sve, dodju u vinograd težaci sa »valputom«, koji cio posao rukovodi. Svaki si težak zatakne za pás jednu rukovet šiba, što »ručica« zovu; jedni režu trs koserom, dočim drugi za njima vežu. Obaviv taj posao, dolaze težakinje sa motikama, da vinograd okopaju, nu ne okopaju ga takovom motikom kao u gornjim stranama domovine, jer bi to na gruhlju bilo nemoguće, već su im motike trokutaste, dakle šiljaste, pa kopajuć izpod njih i plamene iskre frcaju. Kod okapanja valja se mnogo prigibati, dapače i potrbuške leći i onako pod barsom okapati. Mjeseca svibnja lišće se na trsu razvilo i ono se na barsu zeleni, kao da bi ga čovječja ruka porazmjestila. U lipnju trs procvate, a kako vinogradi blizo gradova i sela leže, to se sav zrak preugodnim mirisom napuni, naročito rano s jutra i pod večer. Već prije, što je trs procvao, pregledao je Primorac sve mla-

* Ruža je visok ili onizak, malone četverokutan baras.

** Barilo ima 66 litara.

Crkvenica
A. J.

dice i poslije prebrojio sve grozdove. Kad grozd obilno zri, tad se on moj brate veseli, te računa, kako će mu se trud naplatiti, prema onoj, da o mucu grozdovi vise. Pojedine odlike groždja spomenuli smo kod opisa Bakra i Bribira, nu dodati nam je, da se veličinom odlikuje šupljina, jer jedan grozd tegne i po 1'68 kilograma. Velika množina groždja na jednom barsu iznenadjuje, i milota je gledati, kako se niže grozd do grozda, jedan veći od drugoga.

U primorskim vinogradima nikada trava ne pogiba, jer ju ili žanju ili rukama »skubu«. Travu prte na ledjima ili voze na kolima i kod kuće njom blago krme. Iste rozge ne ostavljaju u vinogradima, već ih kući u bremenima nose i tu na ognjištu pale. Nu kao što nije to shodno, tako nije probitačno, da travu u ljetu skubu. Najobičnija je trava *Sorghum halepense*, a povisoka i k tomu širokolista, čuva groždje od prevelike sunčane pripeke, a s druge strane djeluje i na samo tlo, jer ga zasjenjuje i tako njegovu vlažnost podržava.

Tako prisprije malo po malo i dan trgatbe, koja počimlje u prvoj ili drugoj polovici rujna.*

»Nekoliko dana prije trgatbe čuje se po selima samo nabijanje okruta: bačava, karatela, lodrica, kabala i drugoga posudja, pa struganje stružbe iz bačava, u kojima je vino dulje vremena počivalo; peru se mješine, brente i drugo posudje, te se u to vrijeme brine narod, da priredi čim više posudja. Putniku, koji se prvi put zaputi u ovaj milovidni i svakim božjim darom od prirode nakićeni i zanimivi predjel (Vinodol), ukazuju se svuda liepi i plodni vinogradi, izuzam po gdjejkoju zelenu livadu; po svuda dižu se raznovrstnim grozdovima nakićeni barsi. Djeca skaču veselo, slušajući nabijanje okruta, jer znadu, da je već blizu dan trgatbe, pojedino gleda, da se svojski pripravi, te s toga i kupuje mali koser, brusi ga i propitkuje jedan drugoga: »Kakav je tvoj?« »Moj je ljepši, moj je oštrij,« i Bog zna, kakva tu sve ima razgovora. Djeca napastuju roditelje, propitkaju, dok drugi ne počmu, jer se prije njih ne smije početi, inače bi poglavarstvo groždje zaplienilo.

Kada svane dan trgatbe, ustanu ukućani veselo, pa i djeca poskaču mnogo ranije, nego obično; svaki traži svoj koser, grabi sud, te bi i bez ručka htjeli u vinograd. Došavši u vinograd, reče domaćina: »Pomoz Bože!« i odreže prvi grozd. Sad odpočme trgatba, uz koju se i veselo pjeva, a zaigraju i mješnice. Susjedi propitkuju jedan drugoga, kakvo je groždje, ima li ga više nego lani, da li je obstalo ili bolestno uginulo.

Primorac ne ima u svom vinogradu klieti, u kojoj bi groždje mastio (prešao) i poslije vino spravio. U Primorju je posve drugačije; nekoji maste kod kuće, drugi odmah u vinogradu. Tu donesu badanj, što zovu »kadica«, a na prošupljeni se pokrov utakne »grot«. Rezači nose groždje u kablama ili brentama i bacaju ga u grot, gdje po njem mastač gazi i u kadicu ga izmasti. Žene pune lodrice i nose groždje kući, gdje se njim bačve napunjuju. Kad se je jedan mastač utrudio, zamieni ga drugi, a puno je šale, kad maste djeca crno groždje, jer im od toga noge pomodre. Oko Rieke i Bakra maste se ponajviše u kući, i gdjejoj taj posao veoma brzo obave, jer su u malom vinogradu dobili i malo groždja. Često zaprema cio vinograd po jedan baras, a kadkad po jednu ili dvie loze, na kojima obrode dvie tri butilje vine. Nu i ova malenkost Primorcu je mila i draga i on svoj vinogradić nastoji istom brigom i veseljem, kao i onaj, kojemu je znatno veći.

U Vinodolu maste takodjer u vinogradu ili nose mule mošt u mješinama kući ili ga voze na kravama i volovima. Domaćin pribire preko dana po koj bolji grozd, stavljajući ga u posebnu posudu, od kojega će praviti sladke butilje. Groždje se potrga, bio vinograd velik ili malen, obično u jednome danu, pa kad trgatba završi, odreže jedna od težakinja čokot sa tri grozda i ovim se čokotom, što zovu »ružice«, ovjenča i sa sviračem izpod ruke kući krene, dočim ju ostale težakinje sliede, pjevajući razne pjesme, n. p.:

* Berbu opisujemo po jednom listku u „Galebu“, nepoznata nam Vinodolca i polag svojih bilježaka.

Cveće mi polje pokrilo,
 Samo mi j' staza ostala,
 Kuda moj dragi prolazi
 I k meni mladjoj dolazi
 Na svom konju vrančiću.
 Pridi mi dragi na večer
 Kod mene bašća zelena,
 Va njoj je ruža rumena,
 Veži ga roži za koren.
 Neka mu roža miriši,
 Dok mene dragu oblubiš.
 Stala zorica cikati,
 Mlad junak konja sedlati,
 Mlada divojka plakati:
 Komu me mladu ostavljaš
 Pod ovim dičnim imenom,
 Pod ovim lipim prstenom?
 Kako ću majki lagati!
 A on joj junak govori:
 Lahka je skuža ta tvoja;
 Da ti se j' biser prosipal,
 Da si ga brala lećan dan.
 Ah ženu me mladu ostavljaš!

ili

Vijala se j' bela loza vinova
 Spod onoga belog grada Novoga
 Nije ono bela loza vinova;
 Već su ono do dva mila i draga,
 Ki se jesu od malena ljubili
 I va onu svitlu knjigu učili.
 Projdem goru, projdem drugu visoku,
 I ogledam jedan listak javorja.
 Pod javorom posteljica razstrta,
 Na njoj leži moja mila i draga,
 Kojom sam se iz malena ljubio,
 I va onu svitlu knjigu učio.
 Grihota ju j' na spavajuć ljubiti,
 Molit oću višnjeg Boga od neba,
 Da popuhne tihi vjetric od mora,
 Da otruni jedan listak javorja,
 I pade mojoj dragoj na lišće,
 Probudi se moja mila i draga.

Kod kuće nadju domaćicu, koja je cio dan brižno radila, samo da trgače bolje podvori. Čim su se težaci dobro ponajeli i ponapili, zametnu razne govore, a najviše govori dakako koji častni starac. On se sjeća onih zlatnih vremena, kad je sve bolje hodilo, a vina bilo u Vinodolu kao vode. Pripovieda o vremenima, koja se već nikada ne će povratiti. On uz svoj žmulj vina i »pipu« (lulu) lagodno za stolom sjedi, dočim su mladji poskočili u junačko kolo, da se ga naigraju i djevojaka nagledaju. Ako je ostala koja butilja, ta se sada izprazni, a uz to do volje pjeva i šali.

Dok bijaše Vinodol u istinu vinorodan, pjevalo se za trgatbe na sve strane, pucalo u vinogradima, nu od kada u cielom Primorju nesretna bolest trs tare, zamire po malo i pjesma i mnogi je svoj vinograd zapustio.

Primorac tuguje, kad mu groždje ne obstane, jer mu je vinograd i polje i njiva, šuma i livada. Od vinove loze zavisi blagostanje naroda u našem Primorju, jer se primorska vina skupo prodavaju. Primorac ne zna za mošt, niti za Martinje i pečenu gusku, jer čim se groždje izmastilo, a šira prekipila, zove to »mlado vino« i prodava litru po 36, 48, 54 novč., dapače je god. 1885. stajala litra mošta 64 novč.

U Primorju sva su vina izvrsna i teško mi je reći, koje je bolje. Žutica mejska i kostrenska osobito je vino, iztičuć se koli bojom, toli mirisom i daleko je znana. Vino, što oko Meje goje na ružama, crvenkaste je boje i kiselasto, zovu ga »ruževina«. Bakar, Draga, Kraljevica odlikuju se »vodicom«, Crikvenica »koludrom«, Grižane i Bribir ukusnim tankim vinom, Podgorje oko Sv. Jurja, Lukova, Jablanca itd. »dračevcem« (crveno-crno) i »lozenikom«.

Kod Bakra raste najbolje vino na vrhu Križu i Crnom iznad istoimenog zatona, a vinogradi pripadaju Praputnjarcem; u Vinodolu uspjeva najjrstnije vino u grižkoj župi na Kamenjaku i oko Bašunja, u tribaljskoj oko Kostela.

Ipak se onako vrstna kaplja, kao što je primorska, riedko izvaža, jer primorska vina kao i dalmatinska, nisu stalna, brzo se prevrnu. Glavni je tomu uzrok, što su podrumi u Primorju biele vrane, pa se vino pokvari. Tako ne ima primjerice cio grad Bakar dvadeset pivnica, već se vino spravlja u komore, koje zovu konobe. Ima li tko malo više vina, na skoro se ga rieši, jer čim se je groždje izmastilo, dolaze riečki krčmari u Dragu, na Praputnjak, a oni iz okolice u Bakar i pokupuju tu vino. Dogodi se, da u ljetu u Bakru ne ima gostionice, u kojoj bi našao kaplju domaćega vina, sve se je prodalo. Žele li Bakrani piti svoje vino, polaze na Sv. Kuzam, Krasicu, gdje ima uvijek dobra, ako i skupa vina.

Produkcija vina u hrvatskom Primorju užasno nazaduje, te se s nerodice domaćega vina uvažava već više godina vino dalmatinsko i hrvatsko, s kojim se Primorac ne može nikako sprijateljiti. Ima tomu već 25 godina, što bolest u Primorju trs tare, naročito takozvani »popel« (pepeo), naime pliesan (*Oidium Tuckerii*), a osim toga trpi trs od bure, rose, kiše i velike vrućine. Iz izvješća trgovačko-obrtničke komore u Senju razabiremo, da je prije sam okoliš grada Bakra mogao dati 3—4000 hektolitara vina, dočim je god. 1876. proizveo samo 1300 hl., god. 1877. tek 400 hl., a god. 1878. jedva 200 hl. — Gdje je prije kod Bakra koj vinogradar dobio po 100 spudova vina, dobi sada jedva jedvice 10 spudova. Uračuna li sav potrošak, stoji ga često butilja vina i po 2 for. Sretna bijahu ona vremena, kad su sami Novljani dobivali 18—20.000 barila vina, dočim ga danas jedva imaju za svoju potrebu. Zato za slabe trgatbe vlada našim Primorjem tužan muk, niti sope vidulice, niti čuješ sopolice, isti je otegnuti primorski ô — ôj! umuknuo.

Tko dodje prvi put u Bakar, pitat će za »bakarsku vodicu«, s koje je Bakar na glasu. Plemenito ovo vino gradi se od groždja »bieli par«, u koga su mladi listići svilasto pusteni, razvito lišće s dola pusteno, na naličju svietlo ili po primorsko »tusto«. Jagode su bielo-žutkaste, sitne, prozirne i veoma sladke. Bieli par dozrieva već koncem kolovoza, dapače si kad i kad i početkom istoga mjeseca možeš zasladiti usta.

Pjenušica »bakarska vodica« jest vino bjelkasto ili žutkasto, sladko, pitko, ali jako, pjeni se i šumi poput šampanjca, pobjegne nevještomu iz butilje, izbacuje čep uz prasak, okvasiv često i svod sobe, stiene ili prisutne gostove.

Bakarsku vodicu prave ovako: Potrgano groždje metnu na stol ili dasku, gnjile jagode iztrebe, a druge puste, da se na »hostu« (šepurina, češulja, ozobak) osuše, poslije ih oruže i sgnječe. Širu (mošt) meću u sud, gdje stoji po tri dana, zatim ju pretoče u drugi sud, gdje ostaje po šest dana, a kad ju pretoče po drugi put, onda leži osam dana. Kad šira ne baca iskara, tad se je pročistila, te se stavlja u bačve ili pretače u butilje, začepi i čep konopcem zaveže. Bakarska se vodica drži 4—5 godina i staro se vedro prodava po 20—28 for., dočim se butilja i za 60 novč. dobije. Butilje meću u piesak, nu u ljetu, kad je jako vruće, pucaju. Ako konoba nije dobra, onda se od vrućine pokvari i bude gusta kao ulje. Za kišovita vremena postaje vodica i rezka, nu paziti valja osobito na čep, jer ako ovaj dobro ne pristaje, vino se lahko pokvari. Siadku vodicu vole ženske, dočim za rezkim butiljama rado posizu mužkarci, naročito pak za onima, koje jako »kure« (pjene).

U prijašnje doba pravili su Bakrani i »koludar«, vino nalično vodici, nu crnica i golubinjar, od kojega su to vino gradili, pozeboše malone posve, i zato je ta crna pjenušica riedka.

Vinogradi grada Bakra zapremahu god. 1880. 115 hektara površine, na kojoj je urodilo 3000 hl. bielog i 1000 hl. crnog vina. U celom Primorju zapremahu vinogradi pomenute godine 1287 hektara, na kojima je urodilo 4087 hl. bielog i 1706 hl. crnog vina.

N O V I.

Minuv Selce i po koj rt, otvara ti se vidik na zavičaj pjesnika Smail Čengić-age, što se je nasadio podno Veloga Ospa i k moru se spustio. Kad si se izkrcao, padaju ti u oči podrtine pavlinskoga samostana, kojemu je pripadala crkva sv. Marije, koja se i sada prislanja o samostanske zidine. Nad ulaznim vratima resi ju Frankapanski grb, dočim ima unutra oštećen glavni žrtvenik. Na desno se vidi mala crkvice drvenim žrtvenikom i u drvo urezanom slikom. Podnožni kamen ima glagolski napis. U crkvi vidio sam više grobnica: jedna je Pavlinca Jerolima Sokolića, druga Frana Piskulića (god. 1650.).

Pavlinski samostan utemeljio je Martin Frankapan g. 1462., darovav mu uz crkvu sv. Marije, oranica, vinograda, šuma i jedan mlin. Kao podarbinu spominje darovnica selo Belgrad, vrh Osep, dio vinograda u Zagradi, pod Krasnikom, na Vodicama i druguda. Sve to posjedovao je samostan još god. 1785. i imao ukupnoga dohodka 2480 for., a osim toga pravo vinotočja na malo kroz cielu godinu, slobodno drvarenje i pašu. Po Sladoviću imao je taj samostan i znamenit arkiv, za koji se ne zna, kamo je dospio.

Kreni od podora samostanskoga uzbrdice, zavini na lievo, pa ćeš zagledati »kaštel«, kako Novljanci stari Frankapanski grad zovu. Pred njime je omalen trg, na kojem se širi jedan koprivić (*Celtis australis*) mjesto medonosne lipe. Na ovom se trgu igra novljansko kolo, počmu ga igrati po Trim kraljima, pa ga igraju svaku nedjelju, na pokladni ponedjeljak i utorak. Prije što zaplešu počmu pjevati: »Ej maleno, po maleno«, i to pjevaju po dva, tri puta, premećući sad brže, sad laganije noge. Ove su rieči kao uvod pravim pjesmama, a pjevaju dvie pjesme od Kačića, nadalje »Zastava nam trobojna je«, »O Kraljeviću Marku«, »Mladi Novljanin u kolu svomu banu 28. rujna« i druge. Iza svake pjesme pjeva se: »Ej maleno, po maleno«, što služi za odmor ili tomu, da se drugoj pjesmi dosjete. Kolo započne u tri sata i traje do šest sati bez svakoga prekidanja. Jedan zna imati i punu čuturu vina, koja kolom reda. U staro doba igrahu kolo na ovom trgu i kanonici novljanski. Uda li se koja djevojka, tad igraju kolo samo djevojke. Oko istoga trga stoje najljepše kuće u Novom, tu se uzdiže i Frankapanski grad, a s ove strane i jedna mu kula, u koju je uzidano šest topskih taneta: dva spreda, dva poviše na lievo, a dva visoko na desno. Siećaju te god. 1615., dana 29. kolovoza, kad su Mletčiči pod markantunom Venierom na Novi navalili. Vojnici mletački provale u tvrđjavu, obore joj zidove i odnesoše tri topa, ne poštedivši ni crkve ni oltara, niti spola ikakva. Malu nevinu dječicu pobacaše u oganj i posjekoše ljudstvo ujedno sa popovi, koje pohvataše u crkvam pred oltarima. Sa žrtvenika obořiše na tle monštranciju sa hostijom i pokvariše u mjestu sve stvari, koje ne mogoše odneti. Ljuto su to poslije platili, jer ih je po Primorju, Istriji i Furlanskoj gonio Vuk Frankapan s bratom Nikolom, dočim su ih na moru gonili uskočki sokolovi pod vodstvom Juriše Bogdinovića. (Smičiklas: Povjest Hrvatska. Lopašić: Karlovac.) Pomenute su kruglje na onim mjestima uzidane, koje Mletčiči oštetiše; nu malo ih je u Novom, koji bi znali, kako je medju one že-

ljezne došla i jedna kamenita. Kad su kruglje uzidavali, htjeli su svagdje staviti po dvie, nu kako im je jedna željezna manjkala, uzeše kamenitu.

Kreni od trga zapadno, evo te u uzkoj uličici, a izašav na oširoku si trgu, gdje se krile medonosne lipe; tu stoji stolna crkva sv. Filipa i Jakova, u koju se ulazi na dvojna vrata. U ladji glavnoj tri su grobnice biskupske. Spređa je grobnica biskupa modruškoga Kristofora, koji je god. 1489. naslijedio Antuna Braja, a ovamo s kaptolom pobjegao god. 1493., kad su Turci na Modruše navalili. Umro je god. 1517., kako to nadgrobna ploča uz uklesan mu kip tumači.

Na desno je sahranjen biskup Kabalin, Novljanin, a crna nam mramorna ploča tumači, da je umro 30. ožujka 1779. Na lijevo je pokopan biskup senjski i modruški Ivan Krst. Ježić, Novljanin, preminuv 6. svibnja 1833.

U zvoniku stolne crkve tri su zvona od god. 1612., 1629. i 1804. Na istom trgu stoji i crkva sv. Sebastijana sa vrlo starim žrtvenikom i starim slikama. Na žutoj ploči, a s lijeve strane od ulaza ima glagolski napis, iz kojega razabراسmo, da je crkva sagrađena god. 1517. Još je u Novom crkvice sv. Trojice, gradjena u gotičkom štilu. Žrtvenik u toj crkvisi načinio je kanonik modruški Ante Mažuranić. Sa ovoga se trga, što zovu Prikapelica, otvara krasan vidik na more, otok Krk, susjedni Vrbnik, Senj i Velebit; ovdje posjedaju i Novljanci, dok ih zvono u crkvu ne pozove. Sa trga vode prirodom potaracane ulice na sve strane; krenemo li zapadno, zagledat ćemo opet kuću sa uzidanom krugljom, a došav u tamnu, uzku uličicu, evo nas kod Malih vratih, odkud se silazi cestom k moru.

U staro doba bijaše Novi utvrđen jakim zidom sa kulama, a imao je troja vrata: jedna uz prvu kulu, druga sjeverno, a treća zapadno. Ostanaci staroga zida vide se i sada, te su od njih pogradjena pročelja nekih prama moru okrenutih kuća. Frankapanski grad bio je gradjen na dva sprata, imao je četiri kule, dvie obstoje i sada, dočim su dvie sjeverne porušen; jedna od ovih bijaše četverouglasta i visoka poput zvonika, druga obla i široka puna puškarnica. Južna i istočna strana grada još je sačuvana, a smještena je u njoj obća pučka škola, občinski ured i kotarski sud.

Pod Novim utiče Bribirska Rječina u more i vodi preko nje most na dva svoda, a tik njega uzdižu se dva ogromna crna jagnjeda, od kojih ima jedan sigurno 1'5 m. u promjeru. Bližnji okoliš Novoga obiluje pitkom vodom. Kod groblja dva su zdenca: Dobra i Mulj, a veliko je vrelo u Solinama, gdje napajaju blago. Za Velim Ospom leži bujno i svježje Malo polje, koje s jeseni i s proljeća zaplavi. Tu je jedno vrelo, koje u najvećoj suši ne presahne, zovu ga Vodicom, dočim je zapadno voda Veli orih.

U polju leži crkvice sv. Marka i narod priča, da je ovdje prije stajao grad Županjići, našlo se je zidina i put je odavle vodio u Vinodol. Da je ovdje obstojavao grad, dalo bi slutiti i ime jedne šumice, koja se zove Prigrad. Na kraju polja leže ruševine sv. Martina, gdje bijaše bratovština Pavlina novljanskih; a južno podrtine sv. Jurja, ka kojoj su crkvisi Pavlini obhod vodili. Na Malo polje prekrasno ti je zatočiti okom, jer ga okružuju ili gola ili šumom zarasla brda i kad ovuda lutaš, ne bi mislio, da si u kršnom Primorju, da si u blizini mora, koje tamo vani često hući i bući, dočim ovdje grobna tišina vlada. Preko polja žubori Brzečki potok sa Ivanj-vodom, koja izvire visoko u planini, a ne daleko crkvice sv. Kuzme, tu ti teče i Rovski potok, vjerni to pomagači Rječine. Istočno od Ivanj-vode, jako je vrelo Krmin, kojim se u ljetu i Zagonjani služe. U Brzečkom potoku i Rječini ima ugora.

Od Novoga vode četiri ceste, jedna u Senj, druga preko Jasenka u Ogulin, treća preko Vinodola u Bakar, a da se Novi čim bliže željeznicom spoji, usjekoše i sagrađiše umjetnu cestu, što vodi u Plase.

Novi ima preko 600 kamenitih kuća, sve gledaju i ovdje licem na more, a nastanilo se je u njima preko 3000 duša, dočim ima ciela občina sa susjednim Zagonom više od 3800 žitelja. Ovi se bave poljodjelstvom, znani su zidari i klesari, a ima ih i po svim morima širokoga svieta. Luka novljanska obično je puna brodova i brodica, na koje se krcaju drva i lies hrvatski, i na daleko razvaža.

Novi se dieli u više hrpa, prvo je Grad, onda Zagrada, Podgrad, Krasa, Bočak, Šćedina itd. Na trgu Zagrade vije se sa visoka stupa ponosno hrvatska trobojnica, navješćivajući tudjemu svijetu, da se je i sred ovih sivih hridina nastanio Hrvat.

Novi mora da je staro mjesto, a u hrvatskoj se povjesti spominje prvi put god. 1280., kad se tu sakupilo od svake občine vinodolske nekoliko starešina, te u prisutnosti kneza Leonarda Frankapana staviše na papir u materinskom jeziku sve prastare zakone i običaje, kojih su se za onda siećali ili čuli od svojih otaca i djedova i stvorise tako Vinodolski zakon, koji je izašao u III. svezci »Kola«, a objelodanio ga profesor Ante Mažuranić. U občinskom uredu čuvaju se dvie povelje kralja Matije Korvina, kojima je novljanskim gospodarom Frankapanom podielio nekoje povlastice.

U Novom ugledali su svjetlo božje nekoji dični umnici našega naroda. Biskupa Kabalina i Ježića već spomenusmo; tu se je u skromnoj zidanici rodio i bivši ban Ivan Mažuranić, Ivan Vončina, upokojeni odjelni predstojnik za bogoštovje i nastavu, dvorski savjetnik barun Kabalini i plemić Slavoljub Mrzljak, dočim se je u vojničtvu do visoke časti popeo general Čorić, bivši ministar rata.

Već u davnoj davnini obstojao je kod Novoga grad, koji danas Lopar zovu. Kreneš li senjskom cestom, a kraj miloduhih voćara i omašnih livada, evo te kod Lopara, koji se osovljuje tik mora na izpranu, bridastu, ružičastu vapnencu. Grad bijaše gradjen u prilici petokuta. utvrđen sa četiri ili pet kula, od kojih jedna četverouglasta postoji, a opasan bijaše polokružnim trostrukim zidom, koji je gradjen od neklesana kamena. Oblik su i gradja čudnovati, nu teško je reći, kakovo mjesto ovdje obstojaše. Za luku ne bijaše tu mjesta, što je bilo, Bog bi znao. Možda da je ovdje obstojao rimski grad Lopsica, kojega spominje Klaudio Ptolomej ili bijaše to samo vojnička postaja uz cestu, što je iz Vinodola vodila u rimsku Seniu.

Iznad Novoga uzdižu se podori grada Ledenice, kuda je za rimske dobe vodila cesta u Sisciu. Starci sjećaju se i danas te ceste, te ju zovu »rimski put«.

Pod Loparom dva su ždriela, od kojih poveće »Pešinovu peć« zovu. U ovim se ždrielima love najbolji grumi i lovrate. Malo dalje je dražestni zaton Lišanji, u kojem su Novljanci podigli morsko kupalište, dočim sučelice od Lopara leži otočić Santa Marina sa istoimenom crkvicom i ribaricama, kod kojih se lovi oslastna tuna. Kreneš li od Lopara dalje i ogrankom senjskoga drumu, došao si u preugodan kraj. Tu su bujne livade i njive među obžganim i izpucanim kamenjem, tu su miloduhe hrušine (*Prunus Mahaleb*) toli brojne, kao nigdje u Primorju.

Rodjen Novljanac, profesor Ivan Potočnjak, opisuje Lišanji ovim riečima: »Lišanji novljanski jest dražica na obali zašumljenoj hrastom, jasenom, uljikama, smokvama, šmrikom, dirakom i nekojim aromatičkim grmljem, a busen tvore same aromatičke trave, pa možeš iz hladovine neposredno u more. Tlo u moru sitan je piesak, sastojeci iz bjelutkovog, vapnenčevog i tinjčevog zrnja, veličine kao sitan puščani prah, tako da hodaš u moru kao po baršunu. U samom piesku ne ima mulju ni traga, pa je voda bistra kao kristal, izim kad ju uzburka jug. Uz to imaš u Lišanju en miniature ono, za čim idu ljudi na otok Sylt, Helgoland, Scheweningen, Blankenberghe, Ostende i druga kupališta na plitkom žalu otvorena mora, da se dadu izpljuscati od valova, jer u Lišanji dolaze s jugom ogromni valovi upravo od Senjskih vrata«.

Osim Peršinove peći i duboka bezdna Grabrova, ima Novi još neke prirodne znamenitosti. Visoko u planini, a sjevero-zapadno od Novoga, uzdiže se Duplji-vrh, a u njem strašno duplje do 200 m. široko, toliko duboko, zapremajući u dnu 700 četv. m. S početka se u to duplje dade silaziti, nu poslije se otvara toli grozan bezdan, da čovjeka vrtoglavica hvata. U ovom duplju gnjezde se po pećinama pčele; u jeseni se seljaci spuštaju konopom i med vade, dočim za nesgodna vremena čobani u zapadnu položitiju stranu stoku tjeraju. Viš duplja leži opet duboka jama Vranja.

Od bližnjih vrhova spominjemo još Kalvariju, na kojoj stoji crkvice sv. Nikole i podrtine neke gradine, za koju pričaju, da ju sagradiše Grci. Vrh Kalvarija znamenit je i svojim sastavom, jer kud krenuo, kamo stao, svigdje ugledaš mramor. Cielni vrh sastavljen je od sama breč-

kolika mramora (Marmo macchiato, Breccien Marmor), koji bi se koristno upotrebiti dao. Podnožje vrha pada prama moru dosta strmo, stvarajuć više zatona i zatonića, dočim se prama sjevero-iztoku spušta u plodnu dolinu, koju natapa Bribirska Rječina; tu su bujne njive i vinogradi sa novljanskim vrtovima, u kojima se krili širokolista smokva uz druge voćke. S Kalvarije gledaš Bribir i onaj dio Vinodola, što se stere dalje Novoga. Cestom ugodno je putovati u hladu drvo-reda, a duša se dovoljno razblažuje na bujnoj zeleni, koja prati putnika.

Novi se ponosi i liepom sigastom špiljom, leži u Zagorju, a u utrobi vrha Kalvarije. Lievo od ceste puknula je ovelika kotlina, obrašćena hrušinom, dirakom, šmrikom i bršljanom, a na stieni s desne strane zeleni se i jedna smokva, za koju pričaju, da nikada ne plodi. Ulazi se lahko i čim si unišao, otvara se velika dvorana, koju sunce do polovice razsvjetljuje. Dno je dvorane puno kamenja i crnice, u koju noge propadaju, dočim se nad glavom naslagao sam vapnenac, tu i tamo pokriven vapnenom ciedinom. Strminom dna kreni na desno, pa si u odjelu do 20 m. dugačkom. Dno mu je koso i puno naplavine; špilja sama bit će visoka do 4 m., a kad si u njoj, pričinja ti se, da si na tavanu koje kuće, jer je upravo tako gradjena. Nad glavom nagnuše se dvie velike stiene krovasto, kao da su ih zidari gradili, dočim se sa zapadne strane osovila druga stiena, prislanjajuć se na taj krov. Ovaj je pun, kao snieg bijelih draperija, kakovih nisam vidio u nijednoj hrvatskoj špilji. Ima medju njima i nekoliko decimetara dugih stalaktita (curaka), koji se poput svieća spustiše. Odmah kod ulaza, pada ti u oči pet stupova, od kojih je treći 1 m. visok, a 4 dm. debeo. Osobito je značajan jedan stup, koji naliči stegnu koje ogromne životinje.

Minuv dva debela stupa, ulaziš u malu dvoranu, punu smugora (stalagmita) i ovapničena kamenja. Jednim otvorom prodire sunčano svjetlo, razsvjetljujuć ovu podzemaljsku šupljinu čarobno. Provukav se uzkom školjom, evo te opet u jednom praznom odjelu, u kojem voda tajinstveno kacka.

Čim si stupio u ovaj podzemaljski svijet, razabire ti uho osobito cikanje, a potiče od šišmiša (*Brachyotus Daubentonii*), koji zakvačiv se o stienu, tu skromno svoj dnevni život sprovode. Osim toga živi u ovoj špilji jedan dugonogi, smedji pauk, razapev po pećinama svoje mreže, a pod kamenjem i na vlažnu tlu ima mnogo »prasičica« (*Oniscus*).

Kraj ulaza ovoga odjela poći ti je lagano do nova otvora. Taj je polokružan, nizak, da se četverice provući moraš, nu da ti najkrasniji dio špilje ne ostane nepoznat, puknuo je s druge strane otvor, kojim ulaziš u odjel sa polutkastim i od sama konglomerata sastavljenim svodom. Sige ovdje ne ima, nu kad si na drugi otvor unišao, evo te u najkrasnijoj dvorani, koja te u malom na postojnsku Kalvariju sjeća. Ovo je najljepša i najveća dvorana, a leži upravo nad onim odjelom, kojim si unišao, s toga joj je pod obal i kad stupaš pod nogama ti tutnji. Na vrhu obla poda osoviše se četiri sigasta stupa, prihativ se i svoda. Ti su stupovi osobito krasni i onaj u Mamulinoj pećini kod Hrzića u Krbavi naprama ovim neznan je, jer samo do 15 cm. debeo. Prvi lievi stup visok je 1'26 m., 94 cm. debeo, drugi toliko visok i skoro toliko debeo, treći 1'10 m. visok, 36 cm. debeo, a četvrti 1'10 m. visok, 36 cm. debeo, a ujedno i najkrasniji. Na vrhu, gdje se je prihatio svoda, toli se je krasno upriličio, kao da ga je umjetni kipar izklesao. Okreneš li se, pada ti u oči 63 cm. dug, a 36 cm. debeo stalagmit, za kojim je otvor pun puncat stalagmita, stalaktita i raznoličnih stupića.

Na lievo opet je omanja špiljica, na ulazu joj krasan, obao sigast stup, a na desno prostor, u kojem sam našao mnogo pauka i prasičica. Podješ li kraj stiene pune draperija dalje, zaustavlja te nekoliko stupova razne veličine, do kojih se spuštaju prekrasne zavjese žutkaste boje i opet nekoliko stupova, i onda otvor pun stalaktita.

Ovdje je kraj toj prirodnoj satvorini, te ti je istim putem, kojim si unišao, opet izaći.

Kad sam god. 1878. iz ove špilje izašao, sastanem nekoga Novljanca, koga sam upitao za ime jednoga grma. Pobilježiv si više toga, zapitam ga, pozna li koju zmiju?

Reče mi, da pozna črnca, šarulju, plavca i kačaka, nu najviše da se plaši »mulavara«.

— A što je to mulavar? upitam brzo.

— To vam je, gospodine, strašno blago, reče seljak

— Mulavar ima velu glavu kao buču (kruglju), uši kao mačka, debeo je kao ovdje moja noga (stegno), u oči bi mu mogao prst utaknuti, puše kao kovački mieh, a važe do 18 kilogr. Ima ih po planinama, najviše na Rokovo, pa čim opazi čovjeka, valja se za njim.

— Jeste li ga kada vidjeli ili sastali?

— Jesam, gospodine.

— Kada i gdje?

— Bilo je na Rokovo, kad sam puškom u planinu išao i opazio čovjeka, za kojim se »mulavar« bacao; pograbim pušku, pa kad se je nadignuo, opalim mu u glavu obje cievi — i svu sam ju razkašio.

Tako puk, — nu koju zmiju pod »mulavarom« misli, nisam do sada saznati mogao.

ŽENITBENI OBIČAJI U NOVOM.

edjeljom ili na drugi koji svečani dan u večer — obično u jesensko doba — u najstarija su vremena zaručivali djevojku sa mladićem ili fantom. Na zaruke pozvala bi jedna i druga stranka svoje rodjake i po jednoga redovnika, kojih je u Novom u ona vremena i po više bilo. Bijaše li takav redovnik kao Novljanin odsutan, to su ga za dobe bilo roditelji, bilo braća o ženitbi izviestili i na ovu ga pozvali. Ako zaručnici nisu u rodu imali svećenika, pozvali su mjestnoga župnika ili kojega kanonika, a to zato, da on podieli blagoslov na zaručni prsten, Iza ovakova zaručivanja držahu stari Novljani djevojku i mladića više nego na polak vjenčanimi ili pozakonjenimi.

Ako bi zaručena djevojka povratila prsten i mladića ostavila tom nakanom, da će za drugoga poći, ili da je preprošena, tad je mladi i sav njegov rod nastojao, da se nevjernici osveti. Takova osveta sastojala se u ono doba u tom, da je mladić nevjernu djevojku, bilo gdje mu drago, pričekao i kose joj odrezao. Ako je pako mladić zaručenu djevojku ostavio, nastojali su njezini roditelji ili rodjaci, da mu se bilo kada osvete.

N a p o v i e d .

U prijašnje doba, a i sada, napoviedaju se mladoženje prvi put 1. studenoga ili na dan svih svetih i to poslije velike mise. Kad su zaručnici došli kući, posavjetovali bi se sa roditeljima za vjenčanje, a osobito za kumove, koga od roda ili izvan roda, da za tako častne osobe izaberu i pozovu. Poslije dovršena savjeta ide mladoženja k svomu, a djevojka opet k svomu rodu. Došav pristojno u kuću, pozdravi domaćinu i obitelj sa »Hvaljen Isus i Marija«, a oni odvrte »Na vike!«, a po tom čestitaju prvu napovied. Čim je to dovršeno nastavi zaručnica: »Domaćino, striče, ujače! došla sam vas moliti, da mi na moj vjenčani dan budete vjenčanim kumom.« Ovaj dakako ponudu primi, a mladi i mlada idu veselo svaki k svojoj kući, da roditeljem jave uspjeh svoga puta.

Po dovršenom ovom činu ide mladoženja k zaručnici, te ju sobom povede na objed kao na prvi dan napoviedi. Drugu nedjelju dodje zaručnica po zaručnika, te ga dovede na objed u kuću svojih roditelja kao na drugi dan napoviedi, a i na treći dan napoviedi goste se mladenci.

D a n v j e n č a n j a .

Doklegod se Vinodol radi svoje plodovitosti mogao ponositi tim imenom, pirovali su Novljani u nedjelju pred sv. Katom. U veliko se pripravljahu već po drugoj dovršenoj napoviedi.

Roditelji mladenaca skupili bi svoju rodbinu i tko je imao tegleću, voznu ili tovarnu marvu, morao je u goru po drva, a tko nije imao blago, morao je sam glavom u goru. Čim se je pirni član više približavao, tim se je razkošnije živjelo.

U sredini pirne nedjelje uroče si novi prijatelji sastanak, koji će dan ugovoriti dotu (miraz). Na taj dogovor dolazi mladoženja, njegov otac (ako žive) i još i koji bližnji rođjak, a ugovaraju kod djevojčinih roditelja. Posreduje i mlada zaručnica, nagovarajuć si budućega supruga, da od njezinih roditelja zahtieva što veću »dotu«. Ako je majka djevojke blagašica, tad ju dariva od svoje strane jednim komadom zemljišta, a otac sa drugim od svoje opet strane. Najviše je djevojka dobila, ako joj bijahu roditelji veleposjednici, koje su zvali knezovi. Zadnja vrst posjednika davala bi za dotu po zakonu vinodolskom nešto u nekretninama, a drugo u odielu. Boljarske kćeri dobivale bi ruho, koje je vriedilo 2—300 for., a k tomu još i dvie svilnice (svilne oprave), koje su običavale na vjenčanje i velike blagdane nositi. Djevojka, koja je prigodom udaje dobila »dotu«, nije tražila drugoga diela od braće po smrti roditelja, već su same kćeri podielile roditeljski imetak, ako su ostale bez brata kao blagašice. Taj običaj drže i danas djevojke, koje se udavaju, akoprem im zakon opredieljuje njihov dio.

Već u četvrtak pirne nedjelje počimala je pirna svečanost. Roditelji vjenčanika pozivali bi po svojim ukučanima one djevojke, koje su kanili na pir pozvati. Na čelu tih djevojaka bijaše takozvana soljača od svih najvećma čašćena. Tako važno mjesto zapalo bi zaručnicinu neudanu tetku, dočim je kod zaručnika zauzimala to mjesto sestra njegova oca. Ako ovakovih nije s nijedne strane bilo, onda su mladenci iz bližnjega roda pozvali soljače ili supruge vjenčanih kumova.

Za soljačom prvo mjesto zauzimale su »divice« (djevice), sestre zaručnika i zaručnice, a nije li takovih bilo, tad bi ih pozvali iz najbližega roda. Tako pozvane, zvale su se »zazivače«, te bi se sakupile u kući zaručnikovoj ili zaručničnoj, a na čelu im soljača. Sad bi gospodarica uputila soljaču, koga da od rodbine pozove na pir. Prije nego li su otišle zazivače iz kuće zaručnika ili zaručnice, dala bi gospodarica soljači suhих smokava ili žita, a ova nosila bi to pred sobom u šarenu rubcu.

Zaručnikove zazivače morale bi najprije doći u kuću zaručnice. Stupiv u kuću, pozdravila bi soljača gospodaricu: »Hvaljen Isus i Marija! — Poslali su nas štari i mladi, da vi pristupite k našem veselju, pak ćemo i mi k vašemu.«

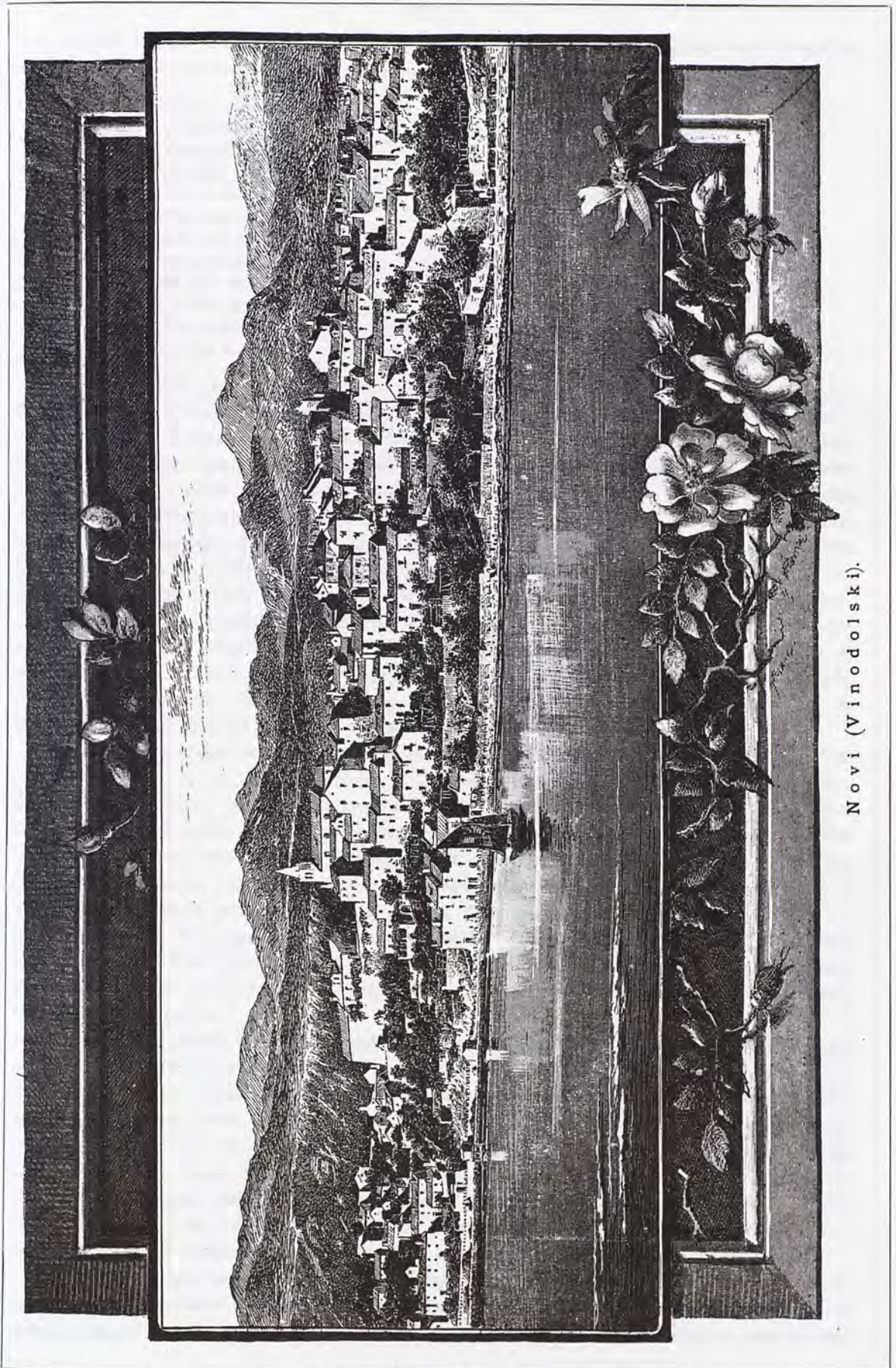
Na ovaj pozdrav odgovorila bi domaćica: »Dobro, dobro«, ili »Hoćemo, hoćemo«, a zatim bi pozvala soljaču sa djevicama k prostrtu stolu i malo ih podvorila, a onda bi one otišle k rodbini.

Na isti su način zaručnice zazivače otišle u kuću zaručnikovu, gdje bi soljača isto onako pozdravila, a tad bi se poslije male južine uputile k rodbini. Kod ovih dobile bi zazivače žita i suhих smokava, koje bi darove nosile u šarenim rubcima. Soljača pozdravljala bi kod rodbine, kako je to već spomenuto. Po dovršenu pozivu vratila se je soljača sa djevicama u kuću, odkud je poslana bila. Sabrano žito i smokve uručila bi domaćini, a zatim je sledila večera i potrajala do pol noći i dalje.

Zazivače nosile su najsvečanije ruho, a obuvane bijahu u opanke. Soljača odjevena je u svilnicu, a glava joj pokrivena bielim turbanom, od kojeg je jedan kraj preko glave prekopčila. I ostale djevice odjevene su u svilu, glavu nisu pokrile turbanom, već maramom, ili bielo i crveno izšaranim rubcima, koje su stare Novljanke same kod kuće tkale. Marame nosile su Novljanke na pirovima, kad je tko od roda mladu misu služio ili kad su na trgu kolo igrale.

Pirne kolače miesili bi već u četvrtak i sledede dane. Zaručnica sa soljačom ili prvom djevicom morala bi doći u kuću zaručnikovu, gdje su tiesto gotovo našle. Došla bi i buduća svekrva sa mladom nevjestom k načvama (kopanica), te bi nož u tiesto zabola, kojim bi onda nevjesta komad tiesta odrezala. Od ovoga komada izpekao bi se kolač, kojeg je mlada nevjesta držala zatvorena do čiste sriede. Na taj dan u jutro priprazio bi se ručak za družinu i tu se taj kolač pojeo.

Kad bi mlada odrezala tiesto, zapjevala bi sa svekrvom: »Pomoz Bože i diva Marija! da nam Bog da popa redovnika, da nam bude svemu rodu dika, svemu rodu i svemu plemenu!«

Novi (Vinodolski).

U oči ženitbe, a oko četiri sata poslije podne dodju prve četiri susjede pred djevojčina vrata, stave se u dva reda i pjevaju »Vinčace«, pjesmu samo za taj slučaj izpjevanu :

„Divojka se j' svatom nadijala,
Balaševo j' polje nasijala,
I vila je vinca od nevenja,
Od nevenja i od kalomperja,
Nasadila kolo mažurane.“
Kad su prišli gospoda svatovi,
Onda njim je govorila mlada:
„Aj vi moja gospoda svatovi,
Vežite konje polje balaševo.
Vi sidajte v kolo mažurane,
Da vam dilim vinca od nevenja,
Od nevenja i od kalomperja.“

Govori joj najstariji svate:
„Aj divojko, draga dušo moja,
Kada si ti ove vince vila,
Jesi l' mlada onda trudna bila?“
Onda njemu odgovorila mlada:
„Ako sam ja dobru vojnu vila,
Ja nis' mlada truda ni vidila,
Ako sam ja hudu vojnu vila,
Ja sam mlada cel' dan trudna bila!“
„Zajdi vanka, lipoto divojko,
Ova pisma na tvoje poštenje,
Tebi pisma, a nam čaša vina!“

Kad zapjevaju: »Zajdi vanka, lipoto divojko!« izadje ona na kućni prag, noseć u desnoj ruci vrč vina, a u lijevoj rešeto sa smokvama, neven-cvjećem, bosiljkom, nadrobljenim kruhom i sa četiri okrugla kolača. Kad se pjesma svrši, digne djevojka vrč sa vinom i reče: »Koja je divojka medju vami najstarija, da bi k letu za manom«, a zatim izruči vrč najbližoj, porazdieli kolače, a što je u rešetu strese medju sakupljenu svjetinu. Vrč ide redom od ruke do ruke, dok se ne izprazni i prazan ne povrati. Ovaj je dan i večera, po večeri išao bi debeli kum, stari svat i mladoženja k djevojci. Kod ove zaključao je kuhar vrata i to zato, da mladoženja po njima kuca. Čim je kuhar, ili koji je imao paziti na dolazeće, dojavio u kući staromu svatu, da polaznici dolaze, digli bi kod stola što veću krik i viku i dok to traje polaznici na vratima kucaju.

Mladu odprave na koje drugo mjesto, ili ju obuku u mužko odielo i glavu joj šeširom pokriju i tako sjedi za stolom. Dok prvi i drugi put polaznici kucaju, nitko im se iz kuće ne odzivlje, nu na treće se kucanje javi kuhar, koji zastupa gospodara i pita, tko je na vratima. Jedan iz vana odgovara, da je stranac, koji je izgubio put, da dugo putuje, i da ga moli za krov. Tu se sbijaju mnoge šale, ako je onaj iz nutra i onaj iz vana šaljivdijija.

Nakon toga otvore polaznikom vrata, koji ih sa »Hvaljen Isus i Marija« pozdrave. Svatovi medjuto ne paze na ulazeće gostove, već jednako pjevaju i buče. Starešina došavših polaznika pozdravlja dva tri puta za stolom sjedeće, a na te pozdrave nastoji stari svat umiriti buku, da se vidi, tko to dolazi. Čim buka prestane, upita svat dolazeće goste: »Ča tražite?« Starešina odgovara: »Izgubila nam se jedna ovčica, može bit se je medju vaše ovčice zamišala?« Ovaj dopusti, da traže medju sjedećim djevojkama, a debeli kum skrbi, da mladu nadju. Dok ovo u kući traje, mladoženja ostaje u kuhinji ili nahižju, da tu načini bilo kakovu štetu, sakrije kuharu but mesa ili što drugo. Čim je to obavio, unidje u sobu, a kum mu govori: »Najdosmo našu ovčicu, sjedaj uza nju«, a sad posjednu i ostali polaznici, koje povečerom počaste. Kad je kum mladencem napio, kruže okolo majolike, a svakomu pojedinomu pjevaju: »Amen, amen«, dok drži vrč na ustima.

Ova zabava trajala bi do gluhe dobe noći, dok bi se razišli. Čim zora u nedjelju u jutro zarudi, izvjesi kuhar na prozoru zastavu, i to kod obih zaručnika. Dok ručaju, djevojka se priredjuje za vjenčanje. Jedan od braće metne joj na glavu bisernicu, takne ju po obrazu sa dva prsta, te ju poljubi, dočim joj druge ženske obuku svilnicu i sve priredjuju, da bude čim ljepše obučena. Kad prispije doba za crkvu, dolazi mladoženja sa svojima, a debeli kum nosi postole, koje je mladoženja kupio. Došav u kuću, metne mladi postole pred mladu, a u svaki postol po jedan ili više forintah. Sad kreću u crkvu. Bandiraši (zastavnici) stupaju napried, a onda ostali svatovi dva po dva. Kum vodi mladu, mladoženja prvu djevicu zaručnice, zatim sliede soljače, ostale djevice i svi drugi. Soljače sole sretnuvše svate i prijatelje žitom, smokvama i bonbonima.

Kad za objeda dodje na stol pečenka, tad mladenci diele darove. Po dovršenu objedu odlaze, nu prije odlazka dieli im majka roditeljski blagoslov, a tom prilikom zapjeva ona sa kćerju ovako: »Hodi s Bogom, drago dete moje, na putu ti dobra sreća bila; ne prevrni vere

Isusove; ne zaborav' roditelje svoje!« Poslije toga kreće povorka na put. Napried stupaju bandiraši, onda četvorica oženjenih svatova, noseć ručnu škrinju, stari oženjeni svat nosi zaručnice ponjave, i tako dodje povorka do kuće zaručnikove, gdje otac zaručnin nju novomu roditelju izručuje. Najprije sprema u kuću ruho i ponjave, a na kućnim vratima dočeka ih svekar i svekrva, kojim otac mladu nevjestu izručuje: »Evo, prijatelji moji, izručam vam moju kćer, koju sam gojil i negoval, sad pak primite nju vi, pazite vrh nje, nek vam dobra i poslušna bude.« Svekrva drži u ruci kavenku, u kojoj je med sa vinom pomješan.

Nevjesta pita: »Majko, ča je va toj čaši?«

Svekrva odgovara: »Med i vino i tvoja dobra volja«, i opetuje to po tri puta, a svakim upitom mladi kumovi u čašu novac bacaju. Po tom pruži svekrva nevjesti i čašu i novce. Ova gutne nekoliko puta, a ostatak daje mladoženji, koji i novce izvadi i spravi.

Poslije maloga oduška kreće mlada sa soljačama i ostalim djevicama po vodu. Prije su hodali jednim vratolomni putem na vrelo, nu od god. 1864. kreću na studenac, koji nedaleko novljanske luke leži. Uz put metnu kumovi u jednu jabuku nešto srebrna novca, a kad mlada do zdenca dodje, baci u nj jabuku sa novcima i poigraju kod studenca kolo. Zatim idu u grad, gdje na trgu kolo igraju. Na velikim vratima, koja su god. 1875. porušili, bacila bi mlada medju svjetinu rezanih kolača, a poslije se opet u kolo povratila, gdje se je do u mrak plesalo. Kad se kući povратиše, tad su večerali, a poslije večere dieli soljača od mlade svekru košulju, svekrvi bijeli novljanski rubac, a kumovom svakomu po jedan svileni rubac, a ovi uzvraćaju novcem. Po dovršenoj večeri, koja traje do pol noći, povedu kumovi mladence na počinak, a u ponedjeljak zorom ih probude i na misu odvedu, zatim bi došli na ručak mlade nevjeste, koj je kuhar već priredio. Ostali svatovi posebice bi se pozvali, te već od ručka pij, jedi, pjevaj, kolaj i veseli se. Ovaj dan pošilja gospodarica od rodbine, koja bijaše na piru pozvana, malo pšenice ili ječma, što sada riedko biva, jer blagostanje Vinodola sve to većma pada.

P i r n a o s m i n a.

Osmi dan, t. j. buduću nedjelju, obukla bi se mlada nevjesta u svilnicu, metnula turban na glavu i čekala svu rodbinu, koja bijaše na piru, koli jedne, toli druge strane. Kad bi se sakupili, došla bi svekrva i krenula s mladom uz pratnju djevica na groblje, da joj pokažu grobove, u kojima počivaju njezini mili i dragi, da se za njih pomole. Sa groblja krenu sva povorka u crkvu na veliku misu. Kod ulaza prekrsti se svekrva sv. vodom i doda prste mladoj, da i ona to učini, a zatim ju povede na ono mjesto, gdje ona običava stajati. Poslije mise krene svekrva sa nevjestom kući, a djevice opet svojim kućama. Dok oni kući dodju, odredio je gospodar dvojicu, koji će početi svatju kupiti.

Ovi krenu sa mladoženjom pred kuću prvoga svata, gdje ih jedan mužkarac dočeka, držeć u jednoj ruci majoliku dobre žutice, a u drugoj zdjelu kupusa i mesa sa kolačem odozgor. Ako je u kući djevojka, pa bilo joj samo i sedam godina, izadje sa velikom pogačom na glavi, koja je zastrta liepim šarenim rubom. Na plosnoj strani bile bi zataknute male zastavice od šarena papira nakićene kurdelicama (vrpcama). Tako bi išli, dok bi se opet svi sakupili i pošli po debeloga kuma. Sad se poredaju mužkarci dva po dva, pjevajući sa majolikama i zdjelama u ruci, a djevojke za njima pogačama na glavi. Došavši u kuću mladoženje, izručili bi tu, što su sabrali.

Mlade snahe majka poslala bi po prvoj djevici na vilici nataknut kolač svojoj kćeri, a za objeda nosile bi djevice na vilicama darove po gradu.

Time se završe osmine i pirne svečanosti, koje već uisu u Novom kao nekoč, jer se mnogi od ovih liepih običaja sve više i više gubi.

S E N J.

Grb grada Senja.

omu Hrvatu da nije Senj poznat?! Ima li hrvatskoga sina, koji još nije čuo o junačkim senjskim Uskocima, o Juriši Senjaninu, tom drugom

Kraljeviću Marku, sto puta narodnom pjesmom opjevanom? Drevna njegova prošlost stavlja Senj u red najstarijih hrvatskih gradova, te mu u tom ne ima premca, do možda rimskoga Siska. Povjest mu je slavno i dično izprepletana najviše junačkim borbama »za krst častni i slobodu zlatnu«, pa je s toga i punim pravom zaslužio bio nadjevak »antemurale christianitatis«, koji se je često u širem smislu pridjevao cijeloj Hrvatskoj.

I na umnom polju odlikovao se je Senj znatno. On je rodio medju mnogima i Pavla Vitezovića, toga prvoga Gaja hrvatskoga, koji je podignuvši u Zagrebu štamparnu, probudjivao bio u sadanjoj civilnoj Hrvatskoj narodnu knjigu, te koji je baveć se hrvatskom historijom, kako reče Kukuljević, sam više uradio, nego drugdje čitave akademije. U

Senju rodi se fra Martin Senjanin, muž vrlo učen i jedan od najboljih prijatelja glasovitoga Talijana Bocaccia. Antun Senjanin, Gašpar Paskvić i Vuk Čolić poznati su dobro u povjesti hrvatske knjige. I pjesnika M. Kuhačevića rodio je Senj. Gdje su pak mnogi drugi senjski odličnici, gdje poštovani i plemeniti građani, gdje vrli i hrabri mornari, koji su se onda »s kraljicom mora« otilimali za sinji naš hrvatski Adrijatik. U istinu slavna je povjest te hrvatske »nobilis civitatis«.

Ovim zanosnim riečima uzveličava drevnu Seniu njezin sin Virgil Agrikola Devčić u svojim: »Senjskim slikama« (god. 1878.).

Ne ima grada u Hrvatskoj, kojega bi posjetilo bilo toliko okrunjenih glava od davnine do najnovije doba, kao grad Senj. Za očajne borbe sa groznim Tatarima zakloni se u Senj kralj Bela IV., a god. 1292. Andrija III., gdje je uz Ivana Frankapana, koji u borbi za anžovinsku kuću nije pristajao uz nijednu stranku, i gradjane senjske, boravio mirne dane. Ljudevit Veliki, ugarsko-hrvatski kralj, posjetio je Senj 18. travnja 1350., dočim se je za pokreta na slavenskom jugu tu izkrcao (1385.) Karlo Drački sa zagrebačkim biskupom Pavlom Horvatom i nekojimi napuljskim velmožama, odkuda se preko Zagreba zaputio u Ugarsku i tu se je dao ovjenčati krunom sv. Stjepana. Za gospodovanja kneza Nikole Frankapana desio se je u Senju često kralj Sigismund, te je tu nekom prilikom namjeravao držati i sabor, ali ga radi ustanka u Dalmaciji i Bosni sazvao u Križevce.

Dne 6. svibnja 1818. bio je u Senju kralj Franjo I. sa kraljicom Karolinom Augustom, dočim ga 16. ožujka 1869. posjeti naš prevedri vladar, kralj Franjo Josip I.

Početkom mjeseca rujna 1511. preminu u Senju hrvatski ban i kapetan senjski Andrija Bot, učiniv ovršiteljem svoje oporuke kneza Ivana Kravskog, naloživ mu, da ne preda grad kralju Vladislavu, dok ovaj ne izplati 16.000 dukata, što ih je Botu dugovao.

Bilo je mjeseca travnja god. 1886. kad sam opet Senj posjetio. Taj dan bijaše prekrasan; nebo i more iste modrine i samo je tu i tamo tetiljao koji oblačak i zrcalio se je u dubljini morskoj. Za ciele vožnje bakarskim zalievom nisam sreo žive duše, jedini mi drug bijaše jedan galeb, koji se po visoko u zraku razkrilio i njime plovio. Za sat prispjeh u Kraljevicu i tu pričekah na senjski parobrod, koj zadimi oko treće ure. Pokupiv svoje stvari, ukrcam se i posjednem na prvu klupu. Dosta sam dugo čekao, dok se maknusmo, jer je parobrod privezao robe, koju je izkrcati valjalo. Uz obalu morskú sabrale se žene, da robu ponesu; tu se otimlju, koja će se prije domoći vreće, plašćenicom ju omotati, naprtiti i ponieti. Dodje kadkad do krupnih rieči, ali i do svadje. A sbog česa se prepiru? Rad ona dva tri novčića, što ih dobe, kad ponesu vreću, od koje im pucaju križa.

Obala od Kraljevice do Novoga dobro mi bijaše poznata, nu ipak mi se oko zaustavilo sad na ovom, sad na onome mjestu.

Razgovarajući, primakosmo se k Senju, gdje oćutih veliku promjenu, jer je sa strma Vratnika bura zaduvala. U 7 sati uljezosmo u taj drevni uskočki grad.

Senj leži na izlazu Senjske drage, koja se uklopila medju visoke kamenite vrhove, te se je pružio u liku istokračnoga trokuta sa preko 500 kuća i 3000 duša, nešto u ravnici uz samo more, a nešto po obronku kamenita vrha Strmca. Iznad grada, tamo prama iztoku, stere se gora Vratnik i iztiče visinom od 698 metara. Gradu na jugu, a na visokoj hridi prkosi nepogodam vremena god. 1558. kapetanom senjskim, Ivanom Lenkovićem, podignut Nehaj-grad, s kojega se pred gledaoćem širi krasno obzorje. Podnožno more milo titra i srebrnasto se prelieva, a brodice, što razapetim jedrima plove, čine ti se tako blize, da misliš, mornare ćeš lahko dozvati. Od otoka gledaš na susjedni Krk i dalek; tamo Cres, koji se sa Ućkom gorom gubi u ljubičastom modrilu. Prama jugu su ostrvi: Prvić, Golo, Sv. Grgur i pusti otok Rab. Daleka mjesta: Novi, Selce, Crikvenicu, Bribir, kao da je zastrla nježna koprena.

Nehaj sagradio je Ivan Lenković od porušenih kuća, crkava i samostana, što bijahu izvan grada Senja. Tvrdjica je četverouglasta, ukrašena se četiri tornjića, prama sjevero-zapadu sa ulaznim vratima. Grad je dvospratan, zidovi mu na 2 metra debeli i prilićno saćuvani. U nutrini ne ima ništa znamenita, osim jednog zdenca i trih grbova generala Lenkovića.

Opis vidika sa kruništa kule završuje Mile Magdić, pisac topografije i povjesti grada Senja, ovim riečima: » . . . Pa kad za podnevne vrućine mlaki zrak nad morem drńće, a ono se u punom svojem sjaju cakli tihano kano jezero, onda bismo skoro rekli, da je ono, što tjevolovno oko vidi, samo utvara razgrijane fantazije. Ciele bi sate mogao ćovjek ovdje probaviti, zavesti se u ocean blagih misli i ćustava o dićnoj prošlosti grada Senja, ter poslati Višnjemu

ravnaocu sudbine naše koju pobožnu želju, da bi dao ljepšu i sjajniju budućnost ne samo Senju, već i čitavoj hrvatskoj domovini«.

Tko je proučio Šenoin roman: »Čuvaj se senjske ruke«, taj će se hodajuć gradom, čas tu, čas tamo zaustaviti. Ima li uza se vješta provodića, koji ga na pojedinosti upozoruje, tomu se cio roman premetne u živu sliku; taj se cieni sretnim, blaženim, kad stupa ulicama grada, kojega već spominje Plinij stariji i Klaudio Ptolomej.

Najživahnija ulica u Senju zove se Potok, što vodi iz nutrine grada k moru, uz koje se stere i odugačak molo, gdje parobrodi pristaju. Nu taj je molo i ugodno šetalište i uvijek ih ima, koji ovdje uz more šeću, a onaj ih morski vjetrić za ljetne sparine razblažuje. Tu ćeš vidjeti i po kojega dječaka, koji izpruživ noge, baca u more svoju tunju, ne bi li uhitio koju ribicu.

Uz obalu uzdižu se i pojedini dućani, ovdje se stiče trgovina, tu je čitaonica i biskupski dvor, što ga znatnim troškom sagradio, blage uspomene, pokojni biskup Mirko barun Ožegović Barlaabaševački. U biskupskoj pisarni ima sbirka biskupa modruško-senjske biskupije, koja počima sa Ivanom Agapićem (god. 1617.—1647.), a svršava sa biskupom Ožegovićem (god. 1834. do god. 1869.), koji se je ovjekovječio, podignuv konvikat, koji je njemu na čast prozvan »Ožegovićianum«

Uz obalu morsku uvijek je živahno i tko želi vidjeti nedjeljom ili blagdanom Senj, valja da se ovamo potruđi. Poslije svršene službe božje jednim mahom obala oživi, nu živahno je tu i svaki dan pod večer, kad Senjani i Senjanke izadju, da ovuda prošeću. Kad si ovdje, pa šetao ili postao, pošao desno ili lievo, prisluškiavao ovamo i onamo: uho ti ne razabire ino, do miloga romona hrvatskoga sladkoga jezika. Naročito i ponosom iztičemo senjske krasotice, koje se diče, što su Hrvatice i mnogi bi se grad u njih mogao — i morao ugledati. Jest, živa je istina, da je Senj najčišći hrvatski grad.

Uz more, a izvan grada prama jugu, uzdiže se crkva sv. Marije na Artu, okružena sa nekoliko stabala. Okrenuta je prama zapadu, ima kao pridvorje sa nekoliko starih slika, a u nutrini i takvih, koje predočuju razne morske nesreće. Sa svoda spustio se i velik brod, kojega je valjda koji zavjetnik poklonio.

Posjetio sam i sada obnovljenu crkvu sv. Franje, koju sagradiše g. 1558. Gradjena je od klesana kamena, ima na pročelju veliki, umjetnom klesarijom urešen okrugao prozor, a pod njime sedam od kamena klesanih apoštola. Na desnoj mu strani grb Frankapanski, na lievo onaj Ivan Lenkovića. U ovu sam crkvu osobitim čuvstvom unišao, jer je dična grobnica još dičnijih uskočkih junaka, koji su izgibali za krst i slobodu svoga grada i naroda. Ciela srednja ladja bijaše popločena nadgrobnim pločama, koje sada uzidahu u crkvene stiene. Tu počivaju Grgur Parižević, knez i vojvoda senjskih vojnika, vojvoda Vinko Smoljan, Milan Miović, podžupan Primorja, Andrija Skradinjanin, ledenički dvorski župan, vojvoda Pavao Lasinović, Matej Tvrđslavić, Vinko Brozović, Vid Čidinović i mnogi drugi, kojim je napise nadgrobnih ploča snimio i priobćio pisac povjesti i topografije grada Senja.

Iz crkve sv. Franje podjosmo u prvostolnu crkvu sv. Marije, koju sagradiše u XII. ili XIII. vieku u slogu romanske basilike. Crkva ima tri ladje i devet žrtvenika, od kojih je glavni posvećen sv. Jurju, gradskomu zaštitniku. U svetištu počiva senjsko-modruški biskup Mirko barun Ožegović-Barlebaševački, tu mu se uzdiže od kararskoga mramora izradjeno poprsje, postavljeno god. 1876. Iza velikoga žrtvenika čuva se kaptolski arhiv, bogat glagolskim listinama, u njem i stari ključić grada Klisa, donešeni u Senj god. 1596. U ovoj crkvi počiva i biskup Nikola Pothmajević, Andrija de Mutina, Ivan de Cardenalibus († 1392.), kojega je kralj Sigismund tako štovao, da ga je god. 1388. u tadu nemirnu Dalmaciju poslao u diplomaličkim poslovima. imenovav ga svojim namjestnikom.

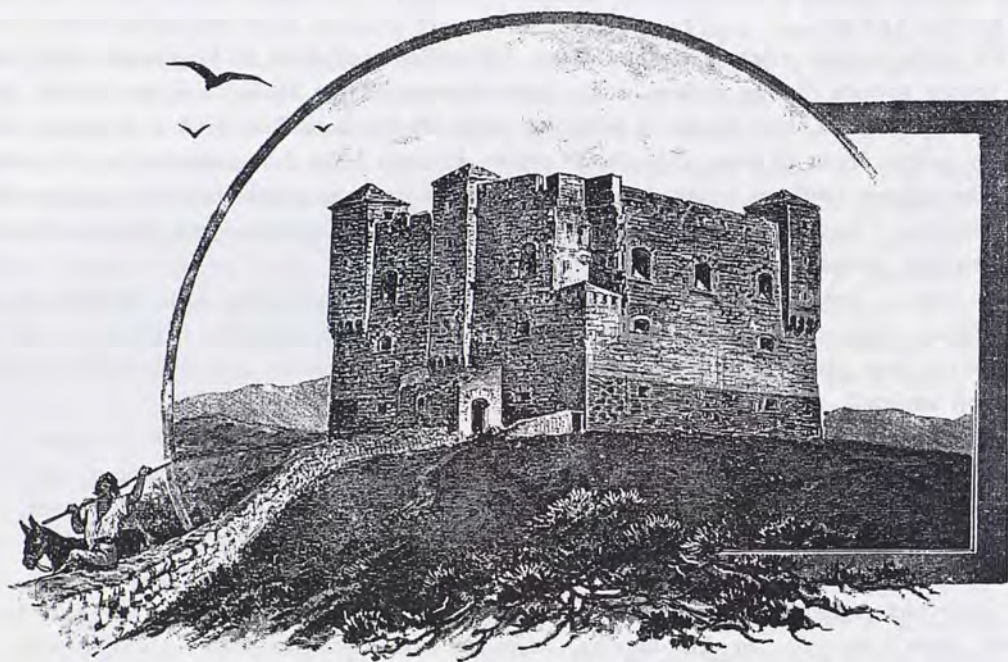
Od žrtvenika pobočnih ladja zaustavlja svakoga žrtvenik angjela čuvara, gradjen od biela mramora, u kom su sahranjene moći sv. Formosa, donešene ovamo u drugoj polovici XVIII. vieka. Od dragocjenostih ima u crkvi više toga, nu naročita je ciena pastoralu posljednjega modruškoga biskupa Krištofora iz XV. vieka.

Pred crkvom te iznenadjuje na tri sprata sagradjen zvonik, koji da je podignut za vladavine hrvatskoga kralja Zvonimira, a ima u njem i staro zvono od god. 1362.

Osim ovih crkava ima u Senju i pravoslavna crkva »Velike Gospojine« i kapelica sv. Martina, nu početkom XVIII. vieka bilo je još 11 crkava, koje danas narodna predaja spominje i mjesta im označuje.

Nedaleko crkvice sv. Jurja, koja stajaše pokraj stolne crkve, bijaše samostan Templara. Pavlinska crkva sv. Nikole stajala je do novije dobe, kada ju razgradiše.

Godine 1297. podigoše krčki i senjski knezovi Dujmo i Leonardo u sv. Petru, a izvan gradskih zidina, hram sa samostanom sv. Franje za duševnu obuku i naobrazbu senjskih gradjana. Buduć su Turci na senjsku okolicu sve to više navaljivali, zapovjedi kralj Ferdinand I., da se taj samostan i crkva poruši, da se Turci u tim sgradama ne bi ugniezдили. Ovu je naredbu izvršio Ivan Lenković, sagradiv Franjevцем drugi samostan u samom gradu. U Senju ima i privatnih

N e h a j - g r a d .

gradjevnih spomenika, ponajviše stanova senjskih patricija i glasovitih uskočkih knezova i vojvoda, nekoji od ovih i sa glagolskim napisima iz XV. i XVI. vieka.

Pokazaše nam kuću jednu u Dvorcu iz druge polovine XV. vieka, za koju se pripovieda, da bijaše nekoč utočište zločinaca, koji se za dobe u nju zakloniše. Znamenita je kuća glasovitih uskočkih vojvoda Daničića, kuća kneza Martina Posedarića, starinom iz Posedarja u Dalmaciji. Znamenit je spomenik kuća porodice Vukasovića i dvokatnica porodice Domazetovića sa važnim napisom iz XVIII. vieka.

Poslije podne spremismo se opet, da vidimo gornji grad, takozvanu Goricu, koju drže za najstariji dio Senja. Prije toga se uputismo u čitaonicu, da razgledamo novine i da vidimo, što se u svijetu nova sbilo. Ovdje nas je čekao pravnik Vinko Krišković, s kojim podjismo u njegov stan, da tu razgledamo jednu sbirku, koju je na iztoku skupio rođjak mu, trgovac Jordano. Sbirka je smještena u dvim ormarima: u jednom su morske prirodnine, medju ovima osobito krasni puževi

i školjke, u drugome razne umjetnine, medju tima i liepo egipatsko posudje. Kod vrloga toga Senjanina sprovedosmo uz crnu kavu nekoliko ugodnih časova, a zatim se uputismo na Goricu.

To je pravi tip staroga Senja Ulice su tu kratke, krivudaste i uske, a prema tomu i kuće i mnogu je ulicu i tu priroda sama potaracala. Kućama se uzlazi kamenitim stepenicama, nad kojima se krile hladovite smokve. Ima žena, koje na pragu ili privratu čuče i krpaju ili pletu. Tišina, koja na Gorici vlada, iznenadi svakoga, kad je iz bučne marine (obale gradske), došao ovamo. Ulice se motaju u čitavi nedohod i akoprem ovaj gradski dio nije velik, lahko bi tudjinac zabludio, te iz jedne ulice lutao u drugu. Zavinuv mnogim uglovima, izadjosmo na Staru cestu, gdje zagledasmo tri oble i jednu četverouglastu kulu i jak zid, po kojem se nekoč moglo hodati i vojevati. S morske strane ima takodjer prastara kula sv. Save, danas ugao skladišta baruna Vranczanya.

Drugi dan boravka u kamenomu Senju valjalo putovati put Baga. Kako parobrod u 5 sati

Pravoslavna crkva »Velike Gospojine«.

polazi, morao sam uraniti, nu ja sam došao i prerano, jer mi valjalo cielu uru čekati. Sav Senj bijaše još u snu, a i služavka mojega gostioničara, koja mi imala prtljagu ponieti. Spuštajući se ulicom k moru, nisam sreo žive duše, nisam razabrao ništa, do topota svojih nogu.

Izašav iz one uske uličice, zasja more srebrnastim sjajem. Pun mjesec naginjao k zapadu i prosuo svoje biserje po moru. Srebren, titrajući trak pružio se od otoka Krka do morske obale u prilici ogromne repatice. Kako je mjesec više zalazio, tako se i onaj trak pomalo gubio, napokon ga ne stalo — mjesec je zapao.

Povrativ se sa svoga puta, odoh opet do krčmara Augustina, a poslije u društvo prijatelja, kojim sam pričao o tužnome Podgorju i njegovom žitelju. Došav kući, umolih krčmara, da me sutra probudi, jer da krećem u Bakar.

— Bit će, gospodine, samo spavate bez brige; laku noć!

Trudan od puta, usnuo sam sladko i svu brigu prepustio Augustinu. U jutro zaštropota

netko na vratima, ja se prenem, otarem snene oči i zagledam pred krevetom u gaćama i košulji krčmara, kako je prekrstio ruke i u mene buljio.

— Za rane božje, gospodine, ča ću storit!?

— Što se je dogodilo, Augustine?

— Ah jadan, zaspao sam, a Vi gospodine zakasnili, aš je već šesta ura prošla, a vapor (parobrod) u pet sati otišao. Rekao sam onoj nesreći, mojoj devičici, da me probudi, nu i ona je zaspala. Ča ćemo, dragi gospodine?

Malo mi bilo neugodno, jer sam svoj dolazak brzojavno najavio, nu opet mi se smilio dobričina Augustin, te sam ga umirio. Obeća mi, da se danas to ne će dogoditi, pa ako on i cielu noć probdio. I tako sam i proti svojoj volji ostao u Senju, nu ostao rado, da si još nekoja razgledam.

Prošao sam preko popločena trga Cilnice, na sred kojega stoji i zdenac, a na okolo nekoliko burom zakrčljalih stabala. Na ovome je trgu gradski kaštel sagradjen u XIV. vieku, katoličko dvokatno sjemenište i glavna carinara. Na velika vrata izadjoh na Knežićevo šetalište.

Ovakova šta ne ima nijedan primorski grad. Cestu obrubiše dva puta sa četiri drvoreda lipe, koprivići, grabrići, kesteni, pajaseni, daleko tamo, na četvrt sata i više daljine. I pravo je, da su dični Senjani ovjekovječili ovo šetalište imenom velezaslužnoga četnika Kajetana Knežića, koji je sagradio cestu, što se mota preko Vratnika u Senj, a poslije popravio i vodovod, što grad snabdjeva pitkom vodom. Zaslužnomu ovomu mužu uzdiže se nadgrobni spomenik na Vratniku, iza crkve sv. Mihovila.

Minuv ugodno šetalište, dodjoh u kraj za Senj doista bujan, gdje se uzdižu ljetnici senjske gospode. I tako se zaustavih sad tu, sad tamo, te opazih podno kamenita vrha u prijatnoj zeleni sgradu sa vitkim tornjićima. Pomislih, bit će dvorac, nu kad tamo, zagledah — groblje. Spustiv se niz cestu, podjoh drvenim mostom preko senjskoga potoka i otvoriv vrata, unidjem na groblje. Ne bijaše nikoga do grobarice, koja je uz zid prekapala i sadila cvieće.

Putujuć domovinom, posjećujem rado uz crkve i groblja, jer time sudim i o naobrazbi kraja. Tu se jasno vidi, u koliko se razvila krasoćut i kako se pokojnici štuju. Senjsko me je groblje svojim uzornim redom i čistoćom iznenadilo. Rekoh sam sebi: ta to nije groblje, to je cvietnjak, to je perivoj. Kad tko u Senju umre, to pokojnikovoj rodbini, znancem i prijateljem ovo krasno groblje donekle bol i tugu ublažuje. Boravio sam u ovome zatišju cio sat i oćutio u svome srcu radost i zadovoljstvo, a nimalo tuge. Tu ne ima groba bez cvieća, tu ne ima humka bez uzorna reda. Bieli puteljci križaju se ovim cvietnjakom na sve strane i takav me jedan vodio do sredine, gdje zagledah krasan mramorni spomenik sa poprsjem od kararskoga mramora i uklesena pozlaćena slova: Ivan Dobrila.

Izenadiše me arkade, što potiču od godine 1876. napried. Ovdje se vidi veliki onaj mar, što na mnogim grobljima nisam našao. Reda se grobnica do grobnice, a uzlazi se k njima stubama. Željeznu ogradu povija Ampelopsis sa zimzelenom pavenkom, dočim se unutra uzdižu čim-presi, oleandri; tu su šimšiom zarubljene gredice, tu božja driebca, borovi, lipe, pajaseni, ružastolista, što onako milo grli nadgrobne spomenike. Svi su spomenici liepi, svi krasni, ali iztičem osobito grobnicu obitelji Nikole Dujmovića, Vinka i Franje Čikote, grobnicu Pavla baruna Turkovića, supruge mu Marije i Margarete Radetić i grobnicu obiteljsku Ivana Krajača.

I na tom cvietnom groblju počiva mnogo bogatstva i siromaštva, mnogo tuge i nevolje, radosti i žalosti, prkosa i zlobe, nu sve je to smireno, sve upokojeno.

Tek pod večer vratio sam se u grad, da uz senjsku luku i more malo prošećem. Senjsku luku počeo je graditi početkom ovoga vieka slavni general Filip Vukasović, koja je tako duboka, da uz obalu mogu pristajati i veći parobrodi.

Izvan grada leže dilje, na kojima su gradili brodove za domaće i inostrane brodovlastnike. Mnogi krasni brodovi sagradjeni su u Senju, a i mnoge mletačke ratne ladje od liesa, što je porasao u šumama okolice senjske. Početkom XV. vieka imao je Senj sa Venecijom tako

razgranjenu trgovinu, da je mletačko vieće dne 26. linja 1408. s Nikolom, knezom senjskim, krčkim, modruškim, gačkim i vinodolskim sklopilo posebni trgovački ugovor u 13 točaka.

Ruka prometnoga, poštenoga i značajnoga senjskoga trgovca sizala je već za rana do Italije, Grčke, Francezke, Španjolske i staroga Misira. Od godine 1730.—1764. sagradiše u Senju 14 velikih brodova, a od 1767.—1781. 24 velika broda. Znamenita trgovina razvila se tek početkom ovoga vieka, kad je Senj u veliko trgovao solju, žitom, voskom, medom, duhanom, kožama, vinom i vunom.

Prvi udarac senjskoj trgovini zadade gradnja željeznice iz Siska u Zidani most, a drugi još teži, pruga, koju sagradiše iz Karlovca na Rieku.

Od godine 1855. nazaduje brodogradnja, koje godine sagradiše na primorskim diljama 41 brod od 17.472 bačava, u vrijednosti od 2 milijuna forinta. Od godine 1889. ne sagradiše u cijelom Primorju niti jednog broda, pače ne popraviše ni jedne velike, ni male brodice. Ako se od zapadne Bosne sagradi željeznica preko Bišća i Otočca u Senj, svanuli bi zamrloj senjskoj trgovini novi dani, dani sreće i blagostanja, što dao Bože, bilo na skoro. Godine 1890. unišlo je u senjsku luku 746 brodova sa 42.941 bačava, a izašlo je 727 brodova od 42.352 bačve, izvezivši robe u težini od 22,593.262 kilograma.

Okolica senjska čini se na oko jako pusta, nu ima u dolcima, medju stienama i razpuklinama i više bilja, nego bi se čovjek nadao. Ima tu mnoga biljka, koju bi čovjek badava druguda tražio.*

Povjestnici nam pripovijedaju, da je za rimskoga cara Augusta naš kras žirom svojim toliku krmad hranio, da su njom obskrbljavali Italiju, pak i sam Rim. Rimljani i Mletčići gradili su svoje brodove od primorske hrastovine.

Još god. 1732. bijašo šuma oko Senja tako bujna, kad bi ju zapalio bio, da bi gusti dim stanovništvo grada Senja podušio.

Od pitomih voćaka uspieva oko Senja mendula ili badem, smokva, bijeli i crni dud, jabuka, kruška, mušmula, oskoruš, praskva (breskva), mogranj, grozdić, ogrozd, ponešto maslina i lovorka. Od voća odlikuju se kajsije (mandalice, marelice) koje Senjani »armulini« zovu. Osobito su velike i preugodna mirisa, te ih Senjani cijelim Kvarnerom razvažaju, naročito pak prodavaju na Rieci, od kuda ih razpošiljaju raznim krajevima monarkije.

Nekoje voćke svjedoče, da je podnebjje u Senju dosta blago. Srednja godišnja toplina iznosi 14.16⁰ C., a medju najtoplijim i najstudenijim mjesecom mienja se od + 23.8⁰ do + 5.8⁰ C. Godišnja množina kiše iznosi odsjekom na godinu 1302.8 milimetra, a godišnje razmjerje vlage 74 postotka. Kad nebi u Senju bilo bure, imao bi 6 mjeseci proljeće, a 6 mjeseci ljeto, takodjer dakako uz dosta jako sušu.

Fauna je senjske okolice dosta jednostavna. Od domaćega blaga ima konja, goveda ovaca, koza i svinja. Od morskih riba iziće M. Magdić: lubina (*Labrax lupus*, Branzin), lovraticu (*Sparus aurata*, Orada), zubatca (*Dentex vulgaris*, Dental), gruga (*Conger vulgaris*, Grongo), brkavicu ili trilju (*Mulus barbatus*), inčune ili minčune (*Engraulis enchrasicholus*) i lokarde (*Scomber scombrus*), koje i ovdje love sviećaricama.

Plazavaca ili gmazova (*Reptilia*) ima u našoj domovini najviše u hrvatskom Primorju. Od zmija otrovnica spominjemo za Senj pepeljušu ili popeljuhu (*Vipera Ammodytes*), u koje je tijelo svjetlije ili tamnije pepelnaste boje. Od zatiljka protegnula se je kadkad i do kraj repa pruga-reckavica, sastojeća od crnih, rombičkih pjega. Te su pjege crne, u sredini modraste ili kestenaste i crno obrubljene. Odrasli pojedinci imadu preko 50 takovih pjega. Značajan je za pepeljušu rožčić, što joj porasao sprieda na glavi. Pogibeljna ova otrovnica prebiva oko Senja i druguda u hrvatskom Primorju medju pećinama, a u vinogradima u gromačama, te se svake godine čuje, da je pepeljuša koga ujela i dotični kad i kad u groznim mukama izdahnuo. Ne-

* Koga zanimaju vegetativni odnošaji senjske okolice, toga upućujem na razpravu: „Flora senjske okolice od Viktora Mihailovića“. Program senjske gimnazije god. 1872-3.

sreće se događaju i onda, kad žene po kamenim vrhovima sabiraju prašće (suho granje). Ujed pepeljuše, te naše najobičnije otrovnice, lieče u Primorju tramontanom. Čuo sam, da u Bribiru nesretnika 24 ure u kolu vode, da ne bi zaspao, te mu davaju astromontanu, da ju pomalo jede. U Grobništini zakopaju ujedjeno udo u zemlju, gdje ostaje 24 sata, te tvrde, da dotični ozdravi. Primorci pripoviedaju, da je mrtvu pepeljušu dobro imati u špiritu i time ranu mazati. Pasuće blago ujede pepeljuša obično u gubicu, ali i u vrat. Ranu izbodu trnom, da se otrov krvlju izciedi i onda ju namažu tučenim češnjakom, što da koristi. Ovce si čuvaju od ujeda pepeljuše, da joj gubicu na Uskrs namažu onim lukom-kozjakom, što su ga u crkvu nosili na blagoslov. Kad bi djevojka živioj pepeljuši (ili i drugoj zmiji) iglu sa koncem kroz oči prepeljala i mužkarcu tom nitju na kaputu tri šva načinila, taj bi se u nju strastveno zaljubio.

Za glavu pepeljuše tvrde, ako dodje pod papke govedje, da blašće nastrada. Kad bi pepeljuša, koja je ranjena, ujela, tad bi čovjek s mjesta umro, nu umro bi, ako čovjeka i zapuše, od čega, da ga občuvao Bog i sv. Petar. Svaku mrtvu pepeljušu spale u Primorju, jer tvrde, da bi muha, koja je na njoj sjedila, čovjeka otrovala, dobio bi rak-ranu. Kostu od pepeljuše su lje-kovite; valja ih u papir umotati, da se posuše, a poslije u prah stući. Kad koga popade srh od groznice, treba da u jednoj uri taj prah tri put vodom pije i groznica će ga minuti.

Ima u Primorju ljudi, koji lieče od ujeda pepeljuše, da nesretnika »razgovore« i dotični ne treba biti ni blizo, dosta je, da njegovo ime znadu i on ozdravi. Kako rade, nisam mogao saznati, nu jedan mi reče, da kod toga treba tri Otče naša izmoliti.

Proti ujedju pepeljuše rabe ponajviše »stramontanu« ili »astromontanu«, koju kuhaju po osam dana. Antun Hrijac iz Vrbnika, pravi »stramontanu« već mnogo godina, te ju cielim Primorjem prodava. U pletenoj košari nosi po dvie boce, a mjeri »stramontanu« na malu bočicu po 20 novčića. Osim toga prodava i centaureu (kiticu, Tausendguldenkraut). Astromontana dobra je i za madron, gliste i razne rane.

A što je astromontana?

Kako se sám osvjestočih, drže ljudi razne biline za istu, te jednu drugom zamienjuju. Bakranom je astromontana *Inula hirta*, žuto-cvjeta bilina iz velike obitelji sucvjetaka (*Compositae*), koja na prisojnim travnatim, kamenitim mjestima mjeseca lipnja cvate. Nu tu su mi kazali za astromontanu i grmiku (*Inula salicina*), dapače i *Buphthalmum salicifolium*, samo mi nije nitko pokazao pravu astromontanu, koju poznamo i sa otoka Krka, a to je Linéova *Inula spiraeifolia* ili Kochova *Inula squarrosa*. Ima je oko Rieke, Kukuljanova, Bakra, na Bakarcu, Hreljinu, oko Senja i druguda. Sve te vrsti spadaju u istu obitelj, sve cvatu žutim cvietom, a listom si dosta nalikuju, a naročito se lahko zamieni *Inula salicifolia* sa *Inula spiraeifolia*.

U brdovitim primorskim šumama prebiva i druga, nu znatna riedja otrovnica, a to je ljutica ili šarulja (*Pelias berus*, Kreuzotter). Ljubi šumske čistine i krčevine, gdje se pod panjevima, trupinama i medju korjenjem lahko zaklanja. Ljutica je uvijek bjesna, uvijek ljuta, a glava joj grize i onda, kad je odrezana od tiela.

Pepeljuša niti je tako ljuta, niti toli plašljiva. Po danu leži obično protegnuta ili smotana pred svojim skrovištem, gdje se sunča, nu našao sam ju i plazeću. Ako se drži medju gromačama, tad joj je često cielo tielo u šupljini, dočim samo glavu iztakne, s toga je pogibeljno spuštati se preko gromača. Ja sam pepeljušu više puta štapom u glavu ticao, nu ona je riedko zagrizla, već se zavukla u skrovište i naskoro pojavila. Čovjek može kraj nje i proći, a ona se niti ne makne, pusti dapače čovjeka posve blizo, uzdajući se u svoje grozno oružje — otrovne zube.

Pepeljuša je noćna zmija, što joj svjedoči i dugoljasta zenica oka. U noći izlazi rado za mjeseci, a po danu poslije tople proljetne kiše, kad je sunce malo pritopilo. U Primorju se budi tek u drugoj polovici travnja, nu reć bi, ako je zima blaga, da ne spava. Dne 20. studenoga 1886. našao sam kod Bakra pepeljušu medju pećinama, koja se na labor ulovila bila. Dječaci postavili ovu zamku za ptice, nasipali nešto žita i čekali neuztrpljivo, kako će drugi dan pod kamenom pločom naći koju pticu, ali nadjoše grdu pepeljušu, koja je valjda izašla, da koju od zobajućih ptica ujede, ali se sama ulovila.

S e n j.

Najveći po meni uhvaćeni pojedinci mjerili su 68 cm., nu kod Bakra uloviše jednu pepeljušu, koja nas zadivila, jer bijaše 95 cm. duga i 8 cm. debela.

Najobičnija je zmija oko Senja i u Primorju crni gad, crnčina ili črnec (*Zamenis carbonarius*), odlika zelenog guža (*Zamenis viridiflavus*). Zmija je s gornje strane kao ugljen crna, svjetla, riedje tamno-smedja. Postrance je sjajno-siva, prelievajuc se u ocalasto. Potrbuske je bjelkasta, tamno-siva, svietle ocalne boje, a može biti i ružičasta. Naveći pojedinci mjerili su 1 m.

Crni gad prebiva medju pećinama, narušenim kamenjem, u vinogradima, u gromačama, u grmlju, pa i tik morskoga žala. Pojavlja se u prvoj polovici travnja, a hrani guštericama (*Lacerta*), a kako se sám osvjeđoćih i sliepićima.

O crnom gadu narod u Primorju koješta prića; tako Bakrani, da ima devet repova i ako ga čovjek razdraži, da mu omota i sveže noge. Grižanci dodavaju tomu, da čovjeka tako dugo drži, dok bi poput njega pocrnio. Kad se razsrđi, da se oko stabla omota i repom toli silno udaru, da se sa debela olupu sva kora. Vele za njega, da nije »kačka« (otrovna zmija) i da zmiije tjera. Pripoviedaju, da se za čovjekom baca, i kad bi ga uhitio, da bi mu izjeo mozag.

Crni gad, da je mrtav na mlieko, zalazi toga radi u staje i konobe, kravi na paši omota stražnje noge, te ju siše. U to se u Primorju obćenito vjeruje. Kad je u jednoj školi učitelj spomenuo djeci crnoga gada i rekao, da neka ne vjeruju, da krave siše, začudili se svi ućenici, ustali i svaki je znao pripoviedati, kako mu je crni gad posisao kravu.

Za herpetologijsku faunu grada Senja zabilježeno nam je prvo stanište za najkrasniju evropsku zmiiju, koju Dalmatinci zovu vužak, vuška ili crvena krpa (*Callopeltis cruentatus*).

Tielo je u ove prekrasne zmiije malo ne oblo, 53—64 cm. dugo, nu god. 1878. ulovio sam jednu crvenu krpku, koja bijaše 90 cm. duga i kao prst-srednjak debela. Osnovna je boja u crvene krpe jasno-žuta, postrance bjelkasta. Hrbtom i postrance protežu se četiri kao orah smedje pruge, a preko ovih (50—64) reduju se do na kraj repa velike kao krv crvene i crno zarubljene pjege. Dolnja je strana tiela sumporasto-žuta, olovna sjaja i crnim pjegama kao škak (*Schachbret*) izkockana, nu može biti u sredini crna, postrance ružičasta, posuta ružičastim piknjicama. Oko je u ove zmiije kao rubin crveno.

Akoprem je crvena krpa toli liepa i inače dosta blage ćudi, to se je Primorac osobito plaši, te ju najotrovnijom zmiijom smatra. Njemu je »kačak«, kako crvenu krpku zove, najpogibeljnija zmija, te ju nemilice proganja.

Kod Bakra radili su seljaci u vinogradu, kad opaziše crvenu krpku, koja iz jedne gromače izašla bila. Ovi se ljudi tako uplašije, da su pustili motike i pobjegli.

Crvena krpa živi i oko Rieke; u Vinodolu našao sam ju kod Bribira i Novoga, na otoku Krku oko Omišlja i Dobrinja, te je prava primorštica.

Liepa je zmija i crna krpa ili crna sopolja (*Tarbophis vivax*), u koje je tielo splošteno, kao u nijedne domaće zmiije, u mladih pojedinaca skoro četvero-ugljasto. Oči su zaokružene, zlataste, zenica osovna, dugoljasto-uzana, što odaje noćnu zmiiju. Osnovna je boja jasno-siva ili pepelnasta, nečista, jer su sve ljuske na gusto posute crnim piknjicama. Od zatiljka do repa protegnuo se niz crnih pjega, koje su u početku četvorne, poslije pačetvorne.

Od ostalih neotrovnica živi još u Primorju: Guš ill voš (*Zamenis Aesculapii* var. *romanus*), kojeg oznaćuju po hrptu četiri pruge, sušac (*Tropidonotus tessellatus*), bjelouška (*Tropidonotus natrix* var. *ater*), u koje je tielo posve crno i plavi gad, plavuška, plavac, plavčina (*Coronella girondica*), koja je obićna u Italiji, južnoj Francezkoj, na pirenejskom poluotoku, a ne manjka ni u sjevernoj Africi.

Od gušterovaca živi u Primorju sljepić ili sliepac (*Anguis fragilis*), od kojeg je najljepša ona odlika, koja je prostrance ugledno ružičasta i crnim piknjicama posuta. U Primorju imao bi živjeti brabor ili midulja (*Pseudopus Palasii*), ali ga kroz desetak godina nisam mogao naći, niti ga puk pozna.

Od guštera spominjem zelenca (*Lacerta viridis*), koji je dosta riedak, osobite velićine i liepe zelene masti. Najobičnija je gušterica u Primorju *Lacerta muralis*, od koje ima više odlika.

Majka božja na Artu.

liku krastaču (*Bufo vulgaris*), a kad se pari, s njom i zelenu krastaču (*B. variabilis*), koje ima i po gradovima. Munkač (*Bombinator igneus*) dosta je riedak. U cijelom Primorju naći ćeš dvie vrsti vodenjaka (*Triton cristatus* i *T. alpestris*), a u šumama gorskim i alpinskoga pupca (*Triton alpestris*). Daždenjak (*Salamandra maculosa*) ne manjka u Primorju takodjer, gdje bi imala živjeti i moćarila ili čovječja ribica (*Proteus sanguineus*), koju poznamo sada i iz Dalmacije.

Od riedkih vrsti spominjem guštera pjegavca (*Notopholis nigropunctata*), kojega poznajemo inače iz Grčke, Istre i Gorice. Telo je u ovoga guštera tamno ili svjetlo-kestenaste boje, grlo i vrat u mužjaka modro kao nebo, dolnja strana tiela crvena; ljuske su brazdaste, crno-pjegaste.

Nov je za našu faunu gekač (*Hemidactylus verruculatus*), kojega poznamo dosada samo sa Rieke, i gušter šiljoglavac (*Lacerta oxycephala*), kojeg spomenusmo već na drugom mjestu (str. 168.).

Od vodozemaca živi u Primorju kišnjara ili božja žabica (*Hyla arborea*), nu dosta je riedka. Po kalima prebiva zekac ili zelena žaba (*Rana esculenta*), koja, jer nije obična svojim kreketanjem Primorcu ne dosadjuje. Riedka je uz more hrženica ili sekač (*Rana temporaria*). Tu i tamo naći ćeš i gubavicu ili ve-

HRVATSKI MORNAR.

Svod preko Potoka u Senju.

Bilo je 20. svibnja g. 1878., kad sam prvi put u životu imao krenuti u Primorje. Iz Liča, gdje sam koji dan proboravio, krenuh željeznicom na Rieku. Došav u Plasu, stupih na primorski prag i zagledah dalje ovoga mjesta naše sveto, sinje more a nad njime ono zvjedovito nebo neobične mo-drine. Već je zamračilo bilo, nu ipak kraj oko sebe razabirasmu. Znam, kao da je danas, kad mi sudrug pokazao kamenjem ogradjeno mjesto, pa mi rekao: »To ti je vinograd«, a malo dalje: »ovdje ti sade krumpir«. Još nikada nisam takova vinograda vidio, nikada i onako obradjena dolca. Kad sam poslije i

više takovih zemljišta opazio i onaj strašni kras zagledao, a odgojen u bujnoj zeleni, bijaše mi nekako čudno u duši. Nu po danu tek otvori se pred menom kameno more: kuće od kamena i u kamenu, vinogradi, njivice, vrtovi na kamenu, ovce i krave pasu po kamenu, ono malo šume na kamenu, sve kamen i u kamenu, pa i oni mali dolci i primorske doline medju kamenom. Badava je moje oko tražilo šumu, koliki je stoti dio Tuškanca, badava je tražilo zagrebačke njive i polja, livade i ledine, svega toga u Primorju ne ima. Razmotriv sve to, pitao

sam sama sebe, kako ti ljudi živu, kako i čim se hrane, čim trguju, što prodavaju? Ne potraja dugo i ja sam odnošaje hrvatskoga Primorja proučio, ja sam se osvjedočio, da je Primorac

maran kao pčela, radin kao mrav; ja sam vidio, gdje pusti kamen u plodnu zemlju pretvara, ja gledao, kako noktima zemlju po krasama kopa, vreću puni i u vinograd prti, da zasadi sladku smokvu ili vinovu lozu.

Malo sam se po malo osvjedočio, da Primorca njegova zemlja ne hrani, već da je tu druga njiva, koju mu valja orati i kopati, da je tuj more, kojim mu valja ploviti. Putuješ li kopnom, čutiš se sigurnim, sretas poznate ljude barma po plemenu, znadeš, da se tako lahko ne ćeš izgubiti, niti zaglaviti, jer te ljudi okružuju, voljni su i mogu ti u pomoć priteći. Nu kad si stupio na palubu (krov) parobroda ili jedrenjaka i iz luke se odtisnuo, trgnuo si se od svoga postojbinskoga života, od svojih milih i dragih, od žene i dječice svoje. »More stavlja medju tebe i domovinu tvoju bezdan — kako veli Franjo Marković u »Irvingovim crticama« — ne možda tek utvoran, nego pravi živi bezdan — bezdan, koji je pod udarom buri, i strahu, i neizvjestnosti, te čini, da ti je udaljenost od doma na dlanu, a povratak njemu jedva na umu«.

Znade sve to hrvatski mornar, znade on, da si onim časom, kad je zaplovio morem, zabija čavao u svoj lies i izkapa grob, nu ipak se dieli od zavičaja svoga i plovi po svim morima velikoga svijeta i tu se muči kao zmija na trnu, da pošteno živi, da prehrani i sebe i svoje.

Jedan nas teško oslavlja kuću, ženu i dječicu svoju, pa bilo samo na koji dan. Kad dovikne zadnji »s bogom!« suze mu navrnu na oči, nu Primorac se dieli na jednu, dvie i više godina.

Mučan i gorak je to kruh, ali dičan po hrvatskoga mornara, koji sa svoje vrstnoće slovi po čitavu svijetu. Svi ga trgovački narodi znadu kao junaka prve vrsti, kao čovjeka vjerna, poštena, uztrajna i oštromna. Ni jedan život nije u nas toli raznolik, kao onaj pomorca — Hrvata. Sad je na kopnu u gradskoj vrevi, viki, tišmi, sad na široku i debelu moru; čas je medju divljaci, čas medju naobraženim ljudima, sad veseo, zadovoljan, sad opet snuđen, zabrinut; danas bijaše živ, sutra čuješ, da je mrtav! — —

Čudno ti ga je mornaru, kad mu je na put poći; ide rado, a ujedno i teško, jer se odkida od svojih milih i dragih, koje je možda posljednji put izgrlio i s njima se izrukovao. Kad si je potrebite stvari za »vijaj« (put) spremio, tad u oči odlazka obadje svoje znance, prijatelje, svoju rodicu, a onda kreće put Rieke ili Trsta, gdje mu se valja ukrcati. Prati ga žena, ljubovca, prate ga njegovi prijatelji, s kojima se napokon valja razstati. Vidio sam često mornarovu ženu, kako mu se oko vrata vila, kako proplakala, kad joj se bilo sa mužem razstati, gledao i dječicu, ponajviše najstarijega sinka i kćerku, kako jauču, kako se pritiskuju k ocu. Teško se razstaju, nu ipak se razstati moraju u stalnoj dakako nadi, da će se opet živi vidjeti. Nu Bog bi znao, da li ikada! — — I razstanu se.

Prije, što se brod otisnuo, pune su ruke posla, jer treba pripremiti, što na putu rabi; raznoliko odielo, kad se ne zna kakovo će vrijeme u stranama, kuda je brodu ploviti, a onda se valja obilno snabdieti hranom i pilom, da na daleku putu što god ne uzmanjka.

Mnogi si život na brodu umišlja i gorjim, nego li je u istinu. Ako ima mornar zabrinutih časova, ima i pogodnih. Posao se na brodu obavlja stalnim redom, a mornari se moraju bezuvjetno pokoravati zapovjedim svojega kapetana; nu oni to čine rado, jer znadu, da čine sebi u korist. Kakav je hrvatski mornar na daleku putu, kakav bijaše u ledu, zasvjedočava sjajno zadnja austro-ugarska ekspedicija od god. 1872.—1874. Po vodji ekspedicije K. Weyprechtu piše o tom N. D. sliedeće: »Mornar našega Primorja ne pije mnogo, pa i ne podnaša u obće mnogo. Od mladih već nogu naučio se umjereno uživati vino, koje ga kriepi i jači, a pije u Primorju uspjavajuća žestoka pića, za koja na sjeveru već svako diete znade, samo iznimice. Malo ne kao tea-totaler i privrženik kakovog umjerenog društva, okiti se samo kad i kad kao i svaki drugi mornar, nu velika je razlika u tom, što riedko kada postaje pijanica od navade, a još riedje rakijaš. Sjevernomu mornaru postanu vremenom živce mu ubijajuća žestoka pića potrebom, pa pobolieva, čim mu ih ne stane. Našem mornaru možeš to i ne oklevajuć uzkratiti, pa ne će ni za tim ići. Predje li užitak vinovice u navadu, to i tielo podpada odlučno i ne gledeć na njegovo moralno djelovanje, pod štetne uticaje, kao što je primjerice škorbut.

Naš je mornar u obće umjeren obzirom na hranu. Arktički Norvežanin ravan mu je u tom ili ga možda još i nadkriljuje. Englezki pako i sjevero-njemački treba jamačno više nego naš. Onaj nije naučan na razkošnine kao što je maslac, čaj itd. Početkom nit ne znadjahu naši ljudi, kuda će s maslacem, koga dobivahu svakoga tjedna; jer kruh s maslacem bijaše po mnoge nešto neznana. Da ga bar potroše, mećahu taj posoljeni maslac mjesto mlieka u sladki čaj. Malo njih mazah u kruh do posljednjega časa. Isto tako bijaše i s čajem, na što se tek malo po malo za intenzivne studeni priučise.

Tko misli u ledu uspjeti, valja mu se čuvati t. zv. starih mornara leda. Mlitav i nehajan prema svim, samo ne prema svojim materijalnim namjeram, pa otvrdnuv za svako više čuvstvo, jer se je privikvuo na opojna pića, ne možeš ga ma zašto razpaliti. On vrši svoje, nu samo za to, jer mora, ali ni za dlaku više; on radi, nu pošto se uzaludnomu tobože poslu podruguje, kad mu nije po ćudi, to je s njim slabo odmaknuo. Misleć se izkusnim na ledu, hoće da sve bolje zna, pak kritizujuć svaku naredbu i tražeć na svaki dogodivši se slučaj, kojega je prijašnji zapovjednik drugčije i bolje izveo nego sadašnji, izazove nezadovoljstvo svih; nu to on ne radi, jerbo ga zanima, već što mu je određen posao pretežak, sudeć na vieke, da ga bolje razumije, nego svi ostali, a ipak nit zna, nit hoće da zna kamo smiera. Dodje li brod u pogibelj, to je on prvi pripravan zapustiti ga i ne nastojeć, ako ga tkogod ne prisili, svojimi ga žuljevi spasiti. Ta on je već toliko brodova zapustio, pa će i svomu ledja okrenuti, čim mu bude paluba izpod vode, nerekši mu ni jedne sažaljuće rieči.

Sasvim drugčije ponašali su se naši mornari i svaki im posao dobro došao, a svaku zapovjed izvršavahu veselo. Ljude, koji bijahu po liečniku kao bolestnici prijavljeni, moradjahu silomice u njihovim stanicama zaustavljati. Nikad se ne potužiše, da im je koj posao pretežak, da im zima paći ili da je ma gdje pogibelji. Kad smo prvih dneva, odmah početkom sjeverne plovitbe, neko vrieme od gustih santa (Treibeis) zaokruženi bili i nekoliko dana, dok se stvar okrene, čekali, da bar uglevlja prištedimo, moljahu nas sami ljudi, ne bi li kušali napred se prokopavati. Bijaše dakako bezkorisno, ali bilo im na zabavu, pa i kretahu se, što im prijalo zdravlju.

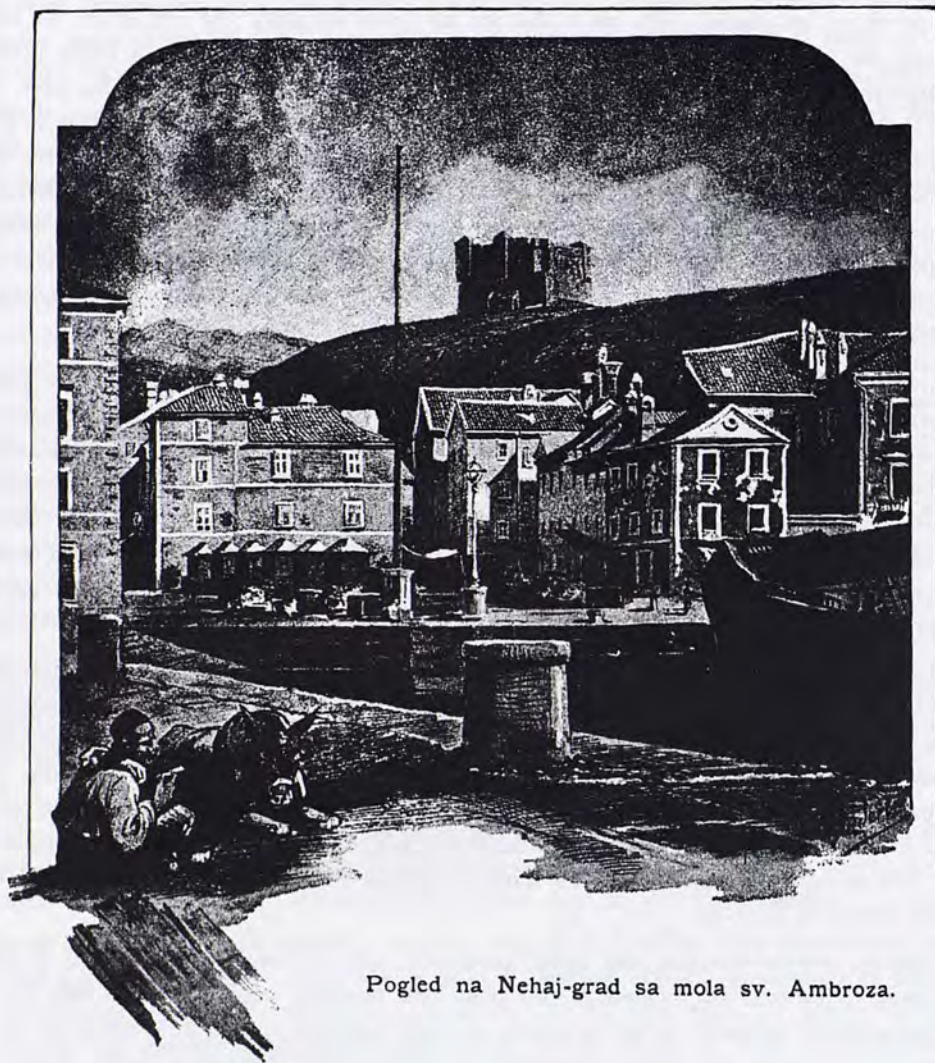
Jedan dio, što se »Tegetthoffa« vojska tako uzorno ponašala, valjalo svakako pripisati tomu, što su bili prave nevježe na ledu. Svaka im zapovjed bje zakonom, kojega se nepouhva nitko kritizovati, osvjedočen bo, da je tomu nevješt, te s toga ima svoju sudbinu položiti u zapovjednikove ruke. Tko život na brodu pozna i razumije, kako se lasno može izazvati obća nezadovoljnost uslied nepovlaštena kritizovanja, taj će i shvatiti, koliko čovjek dobiva kod onakovih okolnosti. Vrstan mornar nauči se lahko i brzo svakdanje praktične poslove na ledu, a više i ne treba. Sve je ostalo u zapovjednikovoj ruci, s toga će ovaj uvijek lošo napredovat, bude li tražio tudji savjet, a ne svoj.

U značaju našega mornara ima nešto lakomosti, zato se ne pouzdava, a to je od kuće ponio, u svoje poglavare, što se možda kod primorske trgovine opravdati dade. Nu kad se to čuvstvo nepouzdanja prevlada, a on se uvjeri, da mu poglavar sve dobro želi i po nj dobro misli, tada mu je vjeran kao pas, a požrtvovan kao malo koj. Tad možeš s njim štogod hoćeš, i u tom je upravo sva tajna, kako ćeš s njim postupati. Zadosta će biti jedna oštra rieč, jedna apelacija na njegovo poštenje, da ga dozoveš dužnosti, ako li se je od ove udaljio i da mu ubudiš sviest krivnje, čim je što sakrivio. Zlostavljanje i ono surovo nepotrebno psovanje, čemu je često u svojem poslu izložen, te što ga ogorčuje i poštenu mu ćud sistematično podgriza, krivo je, ako naš mornar uporan postane.

S njim je lahko postupati, pošto je vatrenoga temperamenta, premda mu takav u mnogom pogledu i škodi. Lasnije ga navedeš na kavgu nego mirnoga sjevernjaka. Udje li mu vino u glavu, onda je prepor gotovo neizbježiv. Na velike blagdane, o božiću, mladom ljetu, rodjendanu carevu, kad bi se ekstra-obroci dielili, bijaše prilike malne svaki put pravdati se. Nu u njih je

kavga skoro u svakoj s godi više momentani izljev uzburkane strasti, nego li posljedica upamćenoga si neprijateljstva. Sa svojim drugom, s kojim se je danas prepirao, podieli s jutra bratinski čašu groga.

Kad smo se vraćali na ladjicama nesta nam svim poslije nekog vremena duhana; razsipnim nešto prije, štedljivim nešto kasnije. Snadje li ih velika potreba, to se svi snuždiše, osobito za prvoga vremena prisiljene umjerenosti. Svi bi skoro rado odstupili bili jedan dio svoga svakdanjega obroka za malo duhana, premda je jedva na vieke kruleći želudac utišavan. Tko je još

Pogled na Nehaj-grad sa mola sv. Ambroza.

imao duhana za nekoliko smotčica, držaše se bogatašem, bijaše od ostalih siromašnih kukavica nenavidjen, a okolo njega skupljali bi se prosjaci za odmora. Ponajviše bje im molba uslišana. I od ovo nekoliko u kesi prištedenih troha duhana, koje su kao nekakav poklad čuvali, dobio bi naviek koj od siromašnjih drugova. Naobraženi odriče se riedko kad ovako; nu zato se ono više cieni, nego kad bi bogataš poklonio siromaku hiljade. Jedan je malne do posljednjega trenutka pušio i uprav taj ne bijaše od vojske. Neki mornar donese liečniku, koji je takodjer med razsipnike spadao, u znak zahvalnosti, što ga je izliečio, svoju posljednju mrvicu duhana, izpričavajuć se, što ne ima više.

Gdje opet sjeveranin, hvala budi njegovoj hladnoj krvi, svim prednjači — u lovu — ostat će malo ne svaki od naših prava šeprtlja. Zato je prevatren. Spazi li divljač, već se uzbuni, prenaplo puca, pa s toga riedko sgadja, ako inače i dobro pogadja u nišan. Bijaše neki mornar na brodu, kojega bi, kadgod je medjeda opazio, lovačka drhtavica spopala, da ne može više; nu nikad nije nijednoga medjeda ubio, premda bijaše malne uvijek prvi na krovu, kad bi kojega najavili. Najviše, za čim je težio, bijaše medjeda ubiti; nu sama pomisao na to, tako bi ga zasliepila, da bi uzrujan sav drhtao, te ravno u zrak pucao.

Biskupsko sjemenište u Senju.

Lov na tulnje lovljahu u drugoj jeseni uprav strastveno, nu skoro svi bezuspješno. To bijaše siromahom jedina zabava, pa pošto imasmo dovoljno municije, a trajno očavajuće gibanje svim prijaše, to smo tu obću nekoristnu revnost što bolje podpomagali.

Uprav prama ovim bijaše jedan od onih dvajuh Tirolaca. Od kuće već izvrstan, hladnokrvan strielac i lovac, došo bi tek na palubu, kad bi već medjed ubijen bio. Jednoč se potuži, da mu puške ne donesoše, dočim je uvijek pri ruci bila.

Ako sam i nastojao gori opisati obći značaj našega mornara prama sjevernomu, ne smjerah ni iz daleka umanjiti vriednost poslednjega. Dočim izticach ono liepih svojstva našega mornara,

naglasiv kako se može za sve upotrebiti, činjah to samo iz zahvalnosti, koju dugovah vojsci »Tegetthoffovoj« gledom u istinu uzornoga ponašanja za onakovih okolnosti, kakve su riedko koju momčad zadesile.

Koliko inozemci naše pomorce cieni, dokazuju to one hiljade austrijskih trgovačkih mornara, koji si služe tvrdu koricu kruha pod tuđjimi stiegovi, jer im ju njihova domovina, po prirodi mačuhinski obdarena, uzkraćuje.

Ostali bijahu dobrovoljci, ponudivši se iz raznih strana: neki izsluženi, neki službujući mornari ratne mornarice, a nekoji opet pripadahu merkantilnoj, te ništa nikad ne čuše o disciplini ratnih brodova.

Svakomu bijahu čim življim bojama narisane predstojeće pogibelji. »Tegetthoffova« vojska predstavljaje u svojoj celosti typus brodećega pučanstva svekolikoga našega Primorja, a napose Kvarnera.*

S mornari istoga plemena, koji su se protivili dvie godine arktičnim neprilikam s najboljim uspjehom proživio sam cielu godinu u jednom od najzloglasnijih zakutaka i to u vrijeme, kad su okolnosti takove bile, da nismo mogli ni najprimitivnijim zdravstvenim propisom onoga kraja odolievati. Pa uzprkos tomu uztrajaše i tu, te žuta groznica zavlada tek onda, kad ju bolestnici neposredno s kopna prenesoše; a nestade je opet, čim se samo nekoliko dana na more navezismo. Za sličnih slučajeva padala bi momčad Englezom i Francezom kô muhe.

Isto opet mornarsko pleme boraše se proti premoći kod Helgolanda i Visa i pobjediv, ovi oko našega stiega lovor-vienac.

U nutarnjoj zemlji malo poznaju našega ratnoga mornara, našega pako trgovačkoga mornara sasvim ništa.

Poznadu iz pozorišta i romanâ nekakvoga surovoga, opitoga momka s tkanicom i okruglim šeširom; nu ne onoga valjanoga, radinoga mornara i opis doživotnih mu stradanja, ona požrtvovna djela, koja je počinio i koja se u njega uzimlju kao izpunjena dužnost, dočim bi se kao heroizam u sviet razvikala, kad bi se bila pred očima cieloga svieta dogodila. Samo onaj pozna ih, koj godine i godine s njimi plovi i koj je s njimi u najsuprotivnijih prigoda dobro i zlo dielio. Pa i ovaj ga kaskada ne zna cieniti, što dokazuje mnjenje nekoga kapetana trgovačke mornarice, izrazivšega se mal ne pred odlazkom iz Bremerhavena, da će nam se vojska ozvoljiti i sve na cjedilu ostaviti«.

Razmotriv hrvatskoga mornara u ledu, hajde da vidimo, kakav je na pučini morskoj.

Dok je vrijeme pogodno, ugodno je to za mornara, nu kad se digne silna oluja, kad golemi valovi udaraju o bočnice broda, kad mu vihor slomi jarbole i ponese jedra: tad nastaju za njega ozbiljni časovi, jer mu se u istinu otvara bezdan smrti. On upotrebi tada svu snagu svoju, da spasi sebe i brod svoj. Težak mu je posao, jer svaku kapetanovu zapovjed treba da obavi munjimice; zakasni li, može propasti brod i mornarica. Porubi se prveno jedro, uteglar se utegne, a čun pusti netragom, samo da se brod olahkoti. Nu kad oluja uz vihor cijuče kao guja u prociepu, a verige nemilice zvekeću, mučno je jedra podvezati. Krv mu iza nokata teče, piešču i zubima grabi i pričvršćuje jedra, pri kojem mu se poslu često ruke i noge iznevjere.

Tako se ubogi mornar bori, da se uzdrži na krovu broda, nu kad ne ima tu mira, već se treba podati na milost i nemilost bjesnećega valovja, tad ne ima druge, već da krene pod krov, u utrobu broda. Nu kad nadodje taj ozbiljan čas, tad žalostan, dà tronut silazi niz stube, silazi živ u lies, nadkriv se krovom, u koji mora sam čavao zabiti. Sad je zdvojna družina zaokupila kapetana i čeka na sudbinu svoju, čeka na smrt, koja joj izkapa hladan grob. Kada more svom žestinom svojom uzkipi i nemilice o brod lupa, a valovi se s njime igraju kao lju-

* Na brodu bijaše 13 mornara, od ovih 12 Hrvata, i to iz Rieke 3, Volovskoga 3, Hvara 1, Lušinja 1, Drage 1, Labina 1, Bakra 1, Brača 1.

skom od oraha, tad se mornar baci na koljena, moleć Svevišnjega za spas svoj. Slomi se i zadnji jarbol, škripe bočnice, brod se osovluje sad na nos, sad na krmu, nu još je nade spasu, jer bočnice drže, da brod vodu ne pusti. Užasno je, kad silna oluja nebogoga mornara u noći zahvati. Nebom se gone tmaste oblačine, ne vidi se zviezdama traga, bljesak sledi bljeskom, grom udara za gromom, a on u groznoj noći na otvorenu moru, daleko od kopna, strepi nad sudbinom broda i životom svojim. Nu kad ovremeni, tužnim okom motri mornar svoj oštećeni brod, nu opet Bogu hvali, da je živ ostao.

Obćeć rado sa mornarima i pomorcima, mnogu sam od njih čuo i naučio, naročito o brodolomima i drugim nesrećama. Ja ću ovdje ocrtati samo nekoje nesgode našega pomorca.

Bakarski pomorski kapetan J. K. pripoviedao mi ovu: »Kad sam jednom plovio Velikim Oceanom, digne se silna oluja. Valovje se uzdizalo poput bregova. Ja sam stajao na krmu i zapoviedao družini, kad naleti silan val i prije što sam se mogao osigurati, pograbi me neopisivom brzinom i ponese u more. U taj se mah onesvjestih, a sve se je to tako brzo dogodilo, da su mornari tek naknadno opazili, da me je nestalo, i stalno su mislili, da me je more pokopalo; nu što se je dogodilo? Na jednom se nadjem na tvrdu predmetu, a osviestiv se, zagledam opet — svoje mornare. Isti val, što me je ponesao, natrag me je na krov broda bacio.«

Drugom nekom prilikom pograbi je tako morski val nekoga mornara, ali kako je brod brzo vozio, nije mu se dalo pomoći. On je nebog lomio ruke, prosio i molio za pomoć, nu badova. Mornari mu baciše u more praznu bačvu i drugih stvari, da se za njih prihvati; sve bi prekasno, val ga pokopao.

Poznavao sam lično kapetana P., koji se svetom mnogo godina tukao, trudio i mučio i skucav koju stotinu kući se povratio, da si za stare dane svoga života sagradi kuću, u kojoj bi se onda odmarao. To je učinio, podignuv si kuću, koja je na ures dotičnomu selu. Dogotoviv sve, spremi se opet na put, da privredi toliko, koliko je potrošio. Oprosti se ženom, oprosti sa znanci i prijatelji, uzev na dalek put jedinca si sina, ali se u zavičaj nije više vratio ni otac, ni sin: oba nastradaše. Od grozne nesreće, koja ga snašla, protrne čitavo selo, a zarida tužna žena, jer se je upravo mužu nadala, jer je sve spremila, kako bi ga ljepše dočekala. On se u istinu vraćao sretno brodom, preplovio Ocean, nu u tiesnu gibraltarskom zahvati ga strašna oluja i brod mu razbila. Kad su mornari opazili, da im brod tone, da je njemu i njim propasti, počeše plakati. Prvi skoči u more kapetan, da se bilo kako spasi, ali ga zahvati val i tolikom silom s njime o razlupani brod udari, da je na mjestu izdahnuo. Svi se mornari potopiše, a samo se spasi pisar (škričanin), rodod Krasičanin, uhvati se za jednu plivajuću gredu, a poslije za oširoku dasku. U toj borbi života i smrti očuti, da ga netko za jednu ruku uhvatio i nokte mu u meso zabo, a prepozna druga, koji je to u smrtnoj stisci učinio. Da obojica u valovju ne zaglave, ugrize druga za ruku; ovaj popusti i potonu za uvijek u dubljini morskoj. Živuci pisar plovio je morem, koje ga izbaci na afričku obalu i dospije medju crnce, nu pobojav se, da medju njima ne bi zaglavio, pobježe, skoči u neku vodu, prepliva ju, dodje poslije medju ribare i tako se spasi.

Poginuo i jedinac sin, bivši mi učenik, a ostala nesretna supruga i majka u kući sama. Njezina sestra bijaše udata za istoga kapetana, nu putujuć nekom prilikom sa svojim suprugom, takodjer se utopila. Kakav slučaj i kolika nesreća! — Ovo, što sam izpripoviedao, dogodilo se mjeseca prosinca 1884. Od svih pripoviedaka kosnula mi se srca najviše ova:

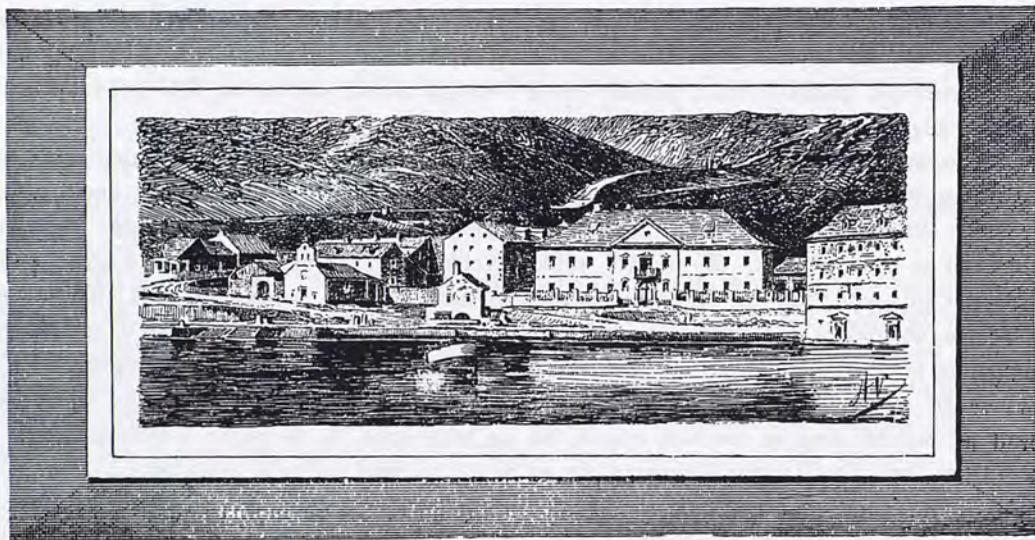
»Kad smo jednom jedrili u englezku luku, tako poče pripoviedati neki mornar, ne mogosmo od guste magle, što no pada tamo, točno razabrati kraj oko sebe. Kako je brod u zaton dosta brzo plovio, začusmo na jednom švikanje (žviždanje), na što i naš kapetan signalizirao. Ali evo nesreće! Brod, što je izlazio, takodjer je brzo jedrio i u onoj se tami uz strašan prasak srazio. Naš brod poče tonuti. U tom smrtnom strahu poskakasmo u more, a s nama i naš kapetan i sretno se dokopasmo kraja. Izplivav, poče kapetan svoju suprugu tražiti, nu ne opaziv ju, pomisli, da je u stanici broda ostala, baci se u more, dodje do broda, ali supruge u stanici ne nadje. Prije, što je izaći mogao, prodre u stanicu jaki mlaz vode; brod potonu, a s njim i naš vrli kapetan.«

Čudne sudbine! Ženu kapetanovu spasiše mornari te je s obale u najvećoj sdvojnosti neko vrieme gledala, kako joj se suprug s brodom utaplja.

U istinu, tužna bi se slika oku prikazala, čudnovato bi se grobište otvorilo, da more presuši. Tu bi vidio množinu lubanja i kostura onih nesretnih mornara, koje pokopaše valovi morskog, a koliko je njih progutano od grabežljivih riba. To ti je groblje, koje ne resi niti spomenik s napisom, niti jednostavni križ, ni vienac. Tu ne može diete pomoliti se na grobu otca, nit može žena za pokojnikovu dušu upaliti svieću. Nebogi mornaru!

A gdje su ostali pomorci, koji poginuše u evropskim pomorskim bojevima ili su se iz takvih bez ruke ili noge povratili kući, sebi i svojim na brigu, žalost i teret?!

Koliko željno očekuje žena glas o svom mužu, kako zvidljivo propitkuje poštara za pismo, to se može vidjeti, to u nas doživjeti samo u Primorju. Nigdje u domovini nije poštar tako uvažena osoba, kao u Primorju. Za blagdana dolazi sviet i iz naokoličnih mjesta k misi. Sastanu

Biskupski dvor Senju.

li listonošu, skupi se oko njega toliko žena, da misliš, zadavit će ga; on se ne bog otimlje i pravi prostor višeput laktima, trese glavom, češe se za uho, jer mu od buke u glavi zašumilo.

— Je list, je ki list? podvikuju radoznale žene kao pomamne, a naročito se iztiču djevojke, kojim je odplovio njihov dragi »frajer« (ljubovnik).

Listonoša, zauzev potrebit položaj, izvadi svoj svežanj sa listovi, i u taj se mah sve stiša, sve smiri. Pita jednu, pita drugu, kako se zove i odkuda se nada listu. Tu ćeš sada čuti imena Bona Zajre, Montevidea, San Franciska, Chicaga, Nova Jorka, Aleksandrije, Kaira, Odese, Port Saida i mnogih drugih gradova.

Ne da se opisati, kako napeto očekuju poštarov odgovor, pa kada odgovori jestno i list joj pruži, tad ga ogleda kao kakovu dragocjenost, turne u žep ili njedra, zaveže u rubac, da se za boga ne izgubi, i pohiti kući. Ako ne umije čitati, umoli zato znanaca ili prijatelja. Sakupi se tu ciela kuća i rodbina, jer su na jednom »foljiću« po dva, tri lista napisana, da čuju, što je nova, a najviše ih zanima, da li je dotični zdrav tamo stignuo. Primiv povoljne glasove, hrlje na Trsat, da se čudotvornoj Majci Božjoj pomole, što im je uzdržala muža živa, nu ne kreću

same, već povedu sobom i odrasliju djecu, da i ona sklope ručice i da se pomole za oca, koga možda ni ne poznaju.

U mornarovoј skromnoj kolibici propitkuju djeca za oca si, kojeg po više godina ne vide, a majka im često ni ne odgovara, jer ne zna, u koje je novo mjesto brodom odplovio. Supruge pomorskih kapetana imaju uz krevet ili na drugom mjestu u sobi često i zemljovid, pa primiv pismo, traže mjesto, kamo im je suprug odplovio i tako ga mišlju, ali i srcem dalekim svietom prate, a po više godina kad i kad ne vide. Znam pomorskoga kapetana, koji je 28 godina brodom zapoviedao, a kroz to vrieme samo dvie, tri godine kod kuće uz svoju suprugu i djecu probavio. U pomorčevoj se kući djeca radjaju, nu on se tomu ne može veseliti, u njegovoj kući mu žena i na smrt oboli, nu on ju ne može utješiti. Oženio se, ali ne uživa bračnih pogodnosti, jer živi život svoj, život osobit.

Kako potrese kuća, kako protrne supruga, kako zacvile dječica, kada stigne glas u doba, gdje su se otcu najviše nadali: Otac je poginuo na moru! Velika je to žalost, velika tuga, koja

B r i b i r.

se vjerno ne da orisati. Za nekoliko se dana drže zadušnice, kojim dolaze pokojnikovi znanci i prijatelji i drugi pomorski sviet, te se sgrne u crkvu, da se za pokojnikovu dušu pomoli. Ima takovom prilikom toliko u crno zavutih žena, kao da žale za cielim mjestom, pa upaliv pred sobom voščanicu, mole na krunicu od sedefa, koju je muž iz svieta prigodno donio ili poslao.

Dogodi se kadkad, da drže koga mrtvim, a on se spasio i živ ostao. To se je g. 1885. dogodilo u Bakru. Pomorski kapetan F. M. plovio put Amerike i dospio na putu u meksikanski zaliev. Tu dodje u cyklonu, ali joj sretno umaknuo, nu ipak mu jedra ponesla. Na tom putu nadju jedan prevrnut brod, a kako se je znalo, da je on za one krajeve odplovio, mišljahu, da je to njegov brod i javiše u novinama, da je zaglavio, nu brod, što je nastradao, bijaše francezki. Koliko li tugovala sirota supruga, kad je viest o svojem mužu u novinama čitala, nu koliko se opet uzradovala, kad je dočula, da joj muž cykloni sretno umaknuo i živ ostao.

Ako je u noći veliko nevrieme, silna bura i jaka ploha, ne zatisne mornarova žena oka, jer je zabrinuta, da li takovo nije i njezina muža na moru zateklo, pa možda tu i nastradao. Drugi se dan žene sastaju i zaplašene jedna drugoj iztuže i lamajuć ruke vape za mužem ili

sinom. Živu tako u strahu mjesec, dva, dok im ne stigne pisme od njega, u kojem javlja, da je živ i zdrav u luku prispio. Često mornar plovi svietom i po više godina, pa se kući ne javlja, kad na jednom bane u čas, gdje se ga najmanje nadahu. Veseo je, kad sve nadje žive i zdrave, nu tužan je i žalostan, kad si ne nadje majke, žene ili ljubovce svoje, koja se u bolji sviet preselila.

Imala u Bakru udovica majka jedinca sina, mornara. Odtisne se na more i ne bijaše ga dulje vremena kod kuće. Njegova majka sirota radila je toliko, koliko je slabašna još mogla, ali ju sin ne zaboravi, javljajuć joj uvijek, kad bi odkud odputovao ili se gdje usidrio, a osim toga ju i novčano podpomagao. Majka živjela u jedincu si sinu, a sin u udovi majci. Nakon dulje nevidjelice spremi se, da ju posjeti, ne javljajuć joj ništa o dolazku; htio je majku iznenaditi. Prispjev na Rieku, obuče se na blagdansku i pohiti u Bakar. Gledao sam ga, kako se žurno spuštao preko vrha Kalvarije; tu na jednom stane, pa sagnuv se, potrga smilja i kuša, okiti šešir i krene igrajuć u harmoniku put grada i dodje do kuće, u kojoj mu majka stanovala, do kuće, pred kojom joj na odlazku doviknuo s Bogom! Primi za kvaku, ali vrata zatvorena, prisluškuje, ali nikoga ne čuje, ogledava prozore, ali nikoga ne vidi. Okrene se i ode ravno k udatoj si sestri, te ju potraži u Zagradi. Nadje ju živu i zdravu, nadje dječicu i mužu njezina, ali ne nadje ono, što je tražio — svoju milu i dragu majku. Pita za nju sestru, pita joj muža, ali oba šute, ne dalo im nešto govoriti, dok mu napokon uz suzne oči progovori sestra: »Majka ti je prijašnji tjedan umrla.«

Zaplače; drugi dan ode i nikad se više ne vrati, niti ne sluteć, što mu čeka njegova pašanca. I ovaj se u sviet odputio, ostaviv suprugu sa petero neobskrbljene djece i dugo se nije svojoj ženi javio. Dodje kući, traži ženu, ne ima je, umrla mu, traži svoju djecu, nu i njih ne ima. Jedno otišlo u službu simo, drugo tamo, ovo je iz milosrdja, jer je maleno, prigrlio jedan od roda, ono ono opet drugi. Propitkujuć, saznao za djecu, potražio ih, izgrlio, s njimi se na skoro oprostio i opet u sviet zaputio, da se za njih na moru trudi i muči. Takav je mornari takav mornarski život!

Ako mornar postrada, pa je što priskrbio, prehrani se sirota udova s dječicom, nu kukavno je, kad ne ima ništa, te o tudjoj milosti mora živjeti. Nu najgroznije jest, kad siromašnim crvićem i majka umre, pa ako ne imaju ništa i nikoga, ne preostnje im drugo, već da prosjače. Bliedi i bljutavi, odrpani i blatni, gladni i žedni, zapute se okolicom i pružaju ruku uz rieči: »Prosim ih jedan solad!«

Preko dana saberu koju deseticu, po koju koricu kruha, te se vraćaju; zar kući? Oj ne, jer sirotice roditeljske kuće ne imaju, već se one zaklanjaju pod okrilje druge koje duše, koja im izprosjačena pripravi večeru, a tad polegnu sirotiči, da počinu. Drugi dan krenu opet u sviet i tako to biva dnevice, dok ne porastu, pa se onda zapute bilo u službu, bilo u zanat. Gospodine, prosim ih jedan solad! (novčić), doživotnom im je uspomenom, nikada ne zaboravljaju tužne dneve, još tužnijega si života, kad su ove rieči izgovarali.

Sastao sam jednom dječarca, koji mi svoju ruku pružio i solad prosio, pa ga upitah, kako se zove.

— Zovem se Ive.

— Pa kako još? priupitam dalje.

Diete se zamisli i ne odgovori ništa, već je samo u mene svojim mutnim očima buljilo.

— Nu, kako se zoveš, reci mi, pa ćeš dobiti dva solda. I pet šuti. Sad ga upitah, kako mu se zove otac. Na to zaplače.

— Nu, kako ti se zove otac, reci mi?

— Ja ne imam otac, odgovori mali.

— Pa gdje ti je otac?

— U moru, gospodine. Sad mi je sve rekao, i tim opisao svoju biedu.

Ne snadje li mornara nesreća, to u njegovoj kući osobit život vlada, a označuje ga velika tišina. Kad ne bi pred kućom vidio djecu, koja se tu nevino zabavljaju i igraju ili mornarovu ženu, koja posjednuv na prag tu plete i prede, mislio bi, da u njoj ne ima ni žive duše. Nu u

skromnoj mornarovoju kućici ne može ni biti bučna života, jer se tu živi teško, skrbno i zabrinuto. Od male plaće, što mornar prima, valja da živi on i da se prehranjuje njegova obitelj. Često je blizo i podne, a na mornarovu ognjištu još vatra ne plamsa. Kosirom u ruci izsieče mu žena na pragu koj komadić drva, da pri tom spremi ručak, nu njoj puno drva i ne rabi, jer će objed biti kratak i brzo će ga spremi. Ima li na ribištu riba, kupi za 4, 5 novčića sitnih sardelica, izfriga to na ulju, skuha palentu, i objed je gotov. Svako diete dobi po koju ribicu, komadić palente, koju poslije u preostalo ulje umače. Nije li frižke ribe, tada kupi slanu, koju isto tako troše. Često sam vidio u dućančić unići mornarovu ženu, gdje je kupila za tri novčića masla, 5 novčića paste (tiestine), dvie slane sardelice, pak za palentu potrebito kuruzno brašno. I tako svaki skoro dan isti život, ista bieda, jer je meso u mornarovoju kući riedak gost, pa kad bi ga žena i kupiti htjela, ne može često radi brojne obitelji, jer je preskupo. Meso se troši samo na velike blagdane. Ako je sinak porasao, tad on ponešto majci olahkočuje život. Već u zoru poskoči iz kreveta, potraži svoj povraz i ježku, pa hiti do mora, da za objed koju ribicu uhititi. Ako ne ribari, tad se već maljušan prenaša igrom na daleko more, ne znajući, koliko i kako mu se otac muči. Uzev u ruke nož ili kosirić, pa komadić drva, rezucka barku ili si načini brodić. Mjesto jarbola zutakne dva, tri štapića, pričvrsti na nje papirnata jedra i spusti brodić u more, da ga talasići ponašaju, kuda ih je volja. Nije li blizu mora, tad mu za to služi i kabal vode i diete se uspjelim radom nasladjuje.

Dok je u kući novaca, još ikako, nu kad ih ne ima, kad se potroše, tad nastaju po mornarovu obitelj i crniji dani, jer valja naći trgovca, koji će davati robu na vjeru, dok muž novaca pošalje ili dok se sa mora kući povrati. Majka obterećena je obitelji, nu ona sve to redi ravna i kućom upravlja, puna je brige, što joj odaje i njezino ozbiljno lice. Redi i ponaša djecu, sprema kuću, a kadkad iglom u ruci do kasno u noć šije, ne bi li privredila toliko, da se laglje prehrani. Mora i na vođu, da rubeninu opere, dječicu ne ima komu da ostavi, uzme ju sobom. Na glavi težak kabal pun rubenine, na ruci maljušno diete, koje sigurno otca još ne pozna, s prieda koje odraslije diete, dočim joj se s traga dvoje za krila suknje uhvatilo. I tako živi i tako se muči, pomoliv se svaku večer prije što legne pred razsvietljenim kipom Majke Božje za sreću i zdravlje svoga muža. Tako prolaze dnevi, tako prolaze godine tužna joj života, ona ostari, ona oslabi, a ni ne zna, da je ikada bila mlada, da je bila i liepa, jer ju satrše brige.

Dodje ali i doba, da mornarova kuća oživi. Žena mu je kao preporodjena, reć bi, da je teško breme mučna života skinula. U kući se sprema, radi, dječica su živahnija, žena veselija, jer joj dolazi muž, kojega već dugo, dugo nije vidjela. Neuztrpljivo očekuje pismo, kojim će joj javiti, kada brod u Trst ili na Rieku dolazi, da ga pričekta, da ga opet jednom vidi, zagrliti i poljubi. Dan je dolazka prispio! Mornarova je žena uranila, sve uredila i odrasliju dječicu ljepše obukla, da dočekaju dragoga si otca, kojega će možda tek onda prepoznati, kad im majka rekne: »Evo, to vam je otac:« Toga će dana i ono maljušno djetešće, što ga na rukama nosi, prvi put razkriliv ručice, izlanuti; »Otče, otče!«

Nekoliko sam to puta vidio, i uvijek mi se orosilo oko. Čim se brod više bliži, tim je mornarova žena nemirnija. Propinjuć se, iztiče glavu, traži očima po brodu, dok si prevesela muža opazi. Oh! kako joj zakriesi oko, kako uzbukti srce, kad mu se spusti na junačke grudi. Dva su tu stvora, koje opasao vez ljuhavi; toli nepomično stoje, kao da su kipovi. Nu kolika tuga i bol ovije joj srce, kad opazi muža, koji joj se bolestan vraća, ili kad ga koja očima uzalud traži — ne ima ga, valovi ga pokopaše. Čekala je tu na rivi, čekala kao na žeravici, ali ga uboga nije dočekala.

Ako je muž prispio, valja čim prije krenuti kući, a po stvari mu poslati će drugi dan koju težakinju ili ih, ako je prilike, odmah kući ponesu. Došav kući podieli mornar svakomu svoje, svakomu kakav »regal« (dar), nu i sebi je kupio novo odielo, u kojem će sa ženom izaći na šetnju. Znanci i prijatelji, susjedi i susjede dolaze u kuću, da ga pozdrave, da ga vide, kakav se je povratio i da im izpriповieda, što je u daleku svietu sve čuo i doživio.

Mladenci iz Novoga.

Kada je mornar kući došao, tad obično ništa ne radi, jer se je brodeć brodom dosta

namučio i natrudio, on sada živi za svoju ženu, za djecu svoju, koja su mu najmilija zabava. On počiva i skuplja nove sile, kad mu bude na mučni i daleki put krenuti, a to može biti već za koji dan.

I tako kreće hrvatski mornar od godine do godine na put, mienjajuć se po malo, dok je ostario. Čelo mu se nagrešpalo, oko smutilo, vlasi pobielili, zubi proredali, noge oslabile: mornar je ostario, za more se preživio. Obnemogao, dobiva milostinju, kadkad 14, 16 novčića na dan iz zaklade sv. Nikole na Rieci, koja postoji već više godina, a množi se pristojbama, koje brodovi plaćaju, globama mornara i pomorskih bjegunaca i dobrovoljnim darovima i prinescima.

»Nebogi mornar! Njegov ga zanat odsudjuje na lah-

koumlje — a nesretan je, piše Weyprecht, već od onoga trenutka, kad prestane biti, pa se sjeti one neutješne, prieteće mu budućnosti.

Pravi obrtni mornar ni ne ima doma, možda se oženi, nu onda je odsudjen trh obitelji nositi, ne uživajuć njegove pogodnosti, pa mu valja i oko onih jaja nastojati, koja mu je možda ptica kukavica u gnijezdo slegla. Već mu je život u nježnoj mladosti borba proti svemu, što ga okružava: proti elementom, proti ljudem. Prije dobe izprekidan od mučnoga svoga posla, sretan je, ako se za stare dneve milostinji nada iz blagajne kakve, koju je i sam ponajviše utemeljio. Na njega nitko ne misli. Umre bogati vlasnik broda, pa se sjeti svoje kuharice, svoga konja, svoga psa, daje na hiljade muzeom, školam, za spomenike, nu na siromašnoga mornara, koji je tomu bogatstvu žrtvovao život, svoje zdravlje, sve svoje, na toga je sasvim zaboravio, kao na stari kaput, koga je taj bogatac jednoč nosio, a sada, jer je izlisan, sasvim zapustio.« Nebogi mornaru!

POGLED U POVJEST GRADA SENJA.

O postanku grada Senja i njegovim prasdiodicima ne zna se ništa izvjestna. Od starih pisaca spominje Senj Plinij stariji pod imenom Senia, uvrstiv ga po položaju medju Tersaticu i Lopsicu. Svi stariji zemljopisci poznali su Seniu kao napučeno mjesto već za Rimljana, koje je sloveć svojim junačkim pučanstvom, cvalo trgovinom na kopnu i moru.

Za vladanja rimskoga cara Teodosija Velikoga (395) pade Senia pod zapadni rimski dio, pričem je dielila sudbinu Dalmacije i zapadnoga Ilirika, koji je podpao i pod vlast surovih Huna, koji su, prelazeć u gornju Italiju, medju primorskim gradovima razorili i Senj.

U prvoj polovici VII. vieka postade Liburnija, a s njom i Senj, dio novoustrojene države dalmatinske, te je od to doba grad dielio i njezin udes padši u IX. vieku pod gospodstvo franacko. Za vrieme hrvatskih kraljeva pripadao je Senj baniji Gačkoj, kojom je upravljao tada u ime kralja jedan od njegovih sedam banova. Poslije smrti posljednjega Držislavića, Stjepana II., podvrgne se i Senj ugarskom kralju Kolomanu, služeć mu vjerno i vodeć krvave bojeve proti Rabljanom, koji se nisu htjeli pokoriti Kolomanu. I Mletčićem, koji su u ono doba žestoko navaljivali na dalmatinske primorske gradove i nekoje kvarnerske otoke, zadavahu junački Senjani golemih jada.

Do polovice XII. vieka spadao je Senj pod biskupiju krčku, nu god. 1150. postao je stolicom senjske biskupije, a prvi mu biskup bijaše Mirej, muž izvanrednih krieposti.

Za divlje tatarske bujice zakloni se Bela IV. u Senj, nu progoneć ga Kadan svojim divljim čoporima, dodje i pod Senj, poče ga obsjedati, jedan mu dio popali, kojom su prilikom nastradali mnogi Senjani.

Iza slavne pobjede Hrvata nad Tatari sjeti se kralj Bela i zasluga knezova krčkih Fridrika i Bartola, te im iz zahvalnosti na vječna vremena pokloni grad Senj, i tako je god. 1260. postao svojinom silnih krčkih knezova, kad mu zasja zviezda sretnijeg života.

Za njihova gospodstva, koje je 211 godina trajalo, bijaše gradu i nadalje zajamčena prastara samouprava. Novim darovima kralja Karla Roberta još je više narasla moć i snaga krčkih knezova, pa nije čudo, da su Dujmo i Bartol (1333.) prkosili samomu rimskomu papi Ivanu XXII.

Za trećega rata medju Ljudevitom Velikim i Mletčići dodje 29. kolovoz 1380. mletačko brodovlje pod Senj, te ga većim dielom popali. Kad je po smrti Karla Dračkoga ustanak planuo proti kraljici Mariji, zauzeli su se Senjani za kraljicu, te obsjednu i dalmatinski Novigrad, u kojem je nesretna žena čamila u sužanjstvu. Dne 16. lipnja 1387. doplovi u Senj, gdje bude velikim slavjem dočekana i gdje je primila svečano poslanstvo mletačke republike. Dne 1. srpnja iste godine odputovala je kraljica iz Senja u Zagreb i tu se sastala sa svojim suprugom, kraljem Sigismundom. Kralju je Sigismundu pomoću Senjana i njihova kneza Ivana pošlo za rukom ne samo osloboditi svoju suprugu Mariju, nego i veći dio Dalmacije, Hrvatske i Slavonije podvrgnuti svomu žezlu. Vrativ se u Ugarsku, sjetio se Sigismund velikih zasluga senjskoga kneza Ivana, te mu za nagradu pokloni (god. 1387.) grad Cetin s klokočkim kotarom.

Knez Ivan sa svojim bratom Stjepanom dade gradu Senju 5. svibnja 1388. zakon, sastojeci od 168 paragrafa. Isti knez preminu 29. studena 1393. i bude pokopan u crkvi samostana sv. Franje.

Moć i snaga senjskih i krčkih knezova rasla je sve to više, jer se je novim stečevinama njihova imovina tako povećala, da je knez Nikola u ono doba bio jedan od najmoćnijih velikaša hrvatskih i ugarskih, od kojega je i sám kralj Sigismund uzajmljivao novaca, koji je za njegova gospodovanja u Senju često boravio. Poslije smrti Nikoline (26. lipnja 1432.) osnovaše njegovi sinovi nove loze, podielivši medju se ogromna imanja svoga otca, nu Senj ostao je u rukama sve devetere braće Frankapana.

Iz jedne njihove listine vidi se, kako su Frankapani nastojali, da steku ljubav i privrženost senjskih plemića i gradjana, nu Senj i bijaše jedan od najznamenitijih trgovačkih gradova u hrvatskom Primorju.

Godine 1471. ote Senj Frankapanom hrvatski ban Blaž Magjar, jer su se upustili u rat proti ugarsko-hrvatskomu kralju Matiji Korvinu. Od ovoga vremena upravljahu gradom Senjom puna dva vieka kraljevski kapetani, nu ipak tako, da se je občina upravljala po svojem starom statutu, kojemu je kralj godinu dana kasnije pridao još četiri nove povlastice.

Godine 1482. oslobodi kralj Matija Senjane radi njihova siromaštva svake daće na pet godina, dočim im god. 1488. dozvoli, da u brinjskim i modruškim šumama mogu sjeći drva, piliti grede i daske, koje su im potrebite za gradnju kuća.

Po smrti kralja Matija (g. 1490.) spade Senj pod vlast hrvatsko-dalmatinskog bana Ivana Korvina, Matijinog nezakonitog sina, za kojega se zametnu u Senju ljuta borba radi svadje u obitelji Frankapanskoj. Frankapani nisu mogli pregorjeti, što im je Matija Korvin, kao pristašam njemačkoga cara Fridrika III., oduzeo tolike gradove, a medju tima i Senj. Odpor knezova Frankapana dosadio je Ivanu Korvinu na toliko, da se je zahvalio na banskoj časti.

Poslije strašne bitke s Turci na Krbavskom polju (god. 1493.), u kojoj bude naša vojska pod banom Derenčinom hametom potučena, nastadoše i za Senj žalostna vremena radi turskih provala, a k tomu proganjahu senjske gradjane i kraljevski kapetani.

Bernardin Frankapan pokuša god. 1516., da se iznovice dokopa Senja, ali se i ovaj put prevari, jer je proti njemu ustao ban i senjski kapetan Petar Berislavić, koji pade u bitci proti Turkom kod Korenice 20. svibna 1520.

Kad je kralj Ljudevit II. onako nesretno na Muhačkom polju zaglavio. pojaviše se dvie stranke, nu Senjani su odmah pristali uz Ferdinanda I., koji bijaše izabran kraljem na Cetinju 1. siečnja 1527.

Kralj Ferdinand obveza se Senjanom, da će poradi njihove viernosti i posluha ne samo čuvati njihova prava, slobostine i običaje, nego da će njih i njihove potomke od svih neprijatelja braniti. Godine 1528. podieli im pravo, da mogu po svim zemljama njegovim slobodno trgovati i da ih ne smije nitko suditi, nego njihov gradski sudac. Godine 1532. dade im povlasticu, da mogu kupovati i prodavati sol, meso i kruh, a da ne trebaju plaćati daću kraljevskoj tridesetnici.

Iste godine osvojilo je 170 Senjana jurišem turski grad Solin, sasjekav čitavu posadu i osvojiv 20 topova, 100 sjekira, 200 pušaka, mnogo zaire i hrane.

U s k o c i.

Kad su Turci godine 1528. s tvrdim gradom Jajcem osvojili onaj dio Hrvatske medju riekom Vrbasom i Unom, sada takozvanu tursku Hrvatsku, kad su poslije zaposjeli županiju ličku i krbavsku: mnogo je naroda, koji nije htio pod turskim jarmom živjeti, napustilo svoje ognjište, te naselilo većim dielom slobodne prodole dalmatinskoga Primorja.

Granice slobodne Hrvatske postojale su sve tješnije ov- i onkraj Velebita, jer su ih Turci osvojili. Narod, koji se turskomu zulumu uklanjao, rado bijaše priman, a kako bijaše oružju privikao, naselio se na hrvatsko-turskim granicama, da ih pomogne braniti ili u takovim krajevima, koji bijahu najviše izvrgnuti neprijateljskim nasrtajem. Ovi pribjeglice zovu se Uskoci, a bijahu neredovita vojska, koja je s jedne strane branila granicu od Turaka, s druge po volji mogla proći te granice, navaljivajuć na neprijatelja, plienec i pustošeć mu zemlju

I grad Senj s obližnjim tvrđavama Brlogom i Otočcem dobio je novih bojovnika, kojih je najveći dio došao izpod Klisa poslije god. 1537. Uskoci bijahu povodom, da se je žiteljstvo grada Senja od njihova dolazka dielilo u četiri razreda: na gradjane, koji su imali kuće i promicali se trgovinom; na plaćenike, koji su za plaću obavljali vojničku službu; na pridošlice, koji dolazivahu neprestano iz turskih krajeva i na prognanike, koji bijahu većim dielom iz mletačkih zemalja.

Senjski su Uskoci svagda Turke napadali i harali im zemlju, te bi se često u svojim lakim i hitrim barkama bogatim plienom kući vraćali.

Velika su djela, kojima su se senjski Uskoci u borbama iztaknuli proti Turkom, te im se uspomena do danas sačuvala u narodnoj tradiciji. Ovdje ćemo iztaknuti samo nekoje važnije zgrade njihova vojevanja.

Godine 1557. 340 uskočkih sokolova u senjskim je planinama pod svojim kapetanom Herbartom Auerspergom hametom potuklo 4200 Turaka, koji su se iz Kranjske vraćali preko Grobničkoga polja s robljem i bogatim plienom.

Senjski kapetan Ivan Ferenberger šakom je Uskoka (god. 1566.) razbio pet puta i u biegnatjerao turske čete, koje su htjele provaliti u Kranjsku. Godine 1569. udario je senjski kapetan Josip grof Thurn sa 280 Uskoka kod Perušića na 2700 Turaka. Vodju i tisuću momaka je sasjeкао, mnoge pohvatao, a medju ovima i dva turska krvoloka, dva martolosa (razbojnika), koji su po senjskoj okolici djecu lovili i Turkom prodavali. Žive ih nabiše na kolac, lomaću upališe i sažgaše.

Dvadeset godina kasnije porazi četica Uskoka dva jaka turska odjela, a god. 1595. potukoše u senjskim planinama zvorničkoga bega, koji se s velikim robljem tim putem kući vraćao. Tom prilikom oslobodiše Uskoci mnogu sdvojnu dušu iz turskoga robstva.

Ne samo na kopnu, već i na moru zadavahu senjski Uskoci Turkom golemih jada, jer su ploveć cielim sinjim morem Turke napadali, razbijali i plienili, da se i silni turski car Soliman na njih potužio bio.

Mletčani su spočetka, ratujuć takodjer s Turcima, mirnim okom gledali, kako Uskoci preko njihova zemljišta u turske pokrajine provaljuju. Poslije ciparskoga rata krivili su Turci Mletčane, da Uskoci njihovom dozvolom provaljuju, te se počeli groziti, da će sve svoje brodove u Jadransko more odpremiti na obranu. Mletčani počеше u morskim dragama smještati svoje galije, da ostrim okom paze na Uskoke, da ih proganjaju, love i smrću kazne. Mletčani učiniše to već onda, kad nisu još ni dirnuli bili u imetak njihovih podanika. Ovo bijaše uzrokom, da su Uskoci Mletčane smatrali krvnima svojim neprijatelji i odanim zaštitnicima turskima, ali bijaše ovo i povodom, da su ih počeli po kopnu i na moru napadati. Znamenite su u tom pogledu godine 1590., 1591., 1592. i 1595. Ovu su ogorčenost podjarili Mletčani još više time, što su sa zarobljenim Uskocima pod Klisom upravo zvijski postupali. Dogodilo se to 7. travnja 1596., kad je 500 Uskoka sa 50 Dalmatinaca pod vodstvom Ivana Albertića, Splječanina i viteza Antuna Bertušića, Hvaranina, osvojilo tvrđi grad Klis i oslobodilo ga turskoga gospodstva.

Ova je viest uzhitila cielo kršćanstvo, ali se je kosnula Turaka i Mletčića, koji se odlučiše osvetiti. Turci sakupiše vojske do 10.000, te 1. lipnja pomenute godine obkole grad Klis. Da mogu bolje napredovati, poslaše Mletčani svoje ratno brodovlje pod Spljet. U to sabere karlovački general Juraj Lenković svoje plaćene vojnike, te pohiti sa senjskim biskupom Antunom de Dominisom i sa nekoliko senjskih kanonika pod Klis. Na kliskom se polju zametnu očajna bitka, u kojoj naši potukoše Turke. Kad su Turci opazili, da Uskoci po njihovu taboru pliene,

vrate se iznenada, te ih raztjeraše i mnoge pogubiše, dočim se drugi spasiše među kliškim zidinama. Turci uzmaoše, da iz zasjede vrebaju na Uskoke. Lenković ostavi u Klisu 300 momaka, 36 konja i 600 mješina hrane i pića, te se obnoć sa 600 svojih vitezova uputio u Senj. Turci ga zaskoče i četu mu hametom potuku. Među palima bijaše i biskup de Dominis, više kanonika i popa glagoljaša, braća Andrija i Ivan Basani, vlastelini senjski, a mnoge su Turci zarobili. Lenković dopade težkih rana i jedva je utekao s novljanskim kapetanom i dvorskim županom ledeničkim Antunom Ritterom pomoću senjskoga vojvode Miše Radića, koji je poznavao dobro pute. Šesti dan iza bitke odpremiše Turci zarobljenoga Jurja Paradeisera u Klis, koji je morao posadu nagovoriti na predaju, koja na to i pristala, ali uz dični uvjet, da Turci svim zarobljenikom vrate slobodu.

Mletačka je mornarica kod Spljeta prekrštenih ruku gledala, kako Turci naše mrcvare, dapače je njezin zapovjednik Benedikt Moro svakoga Uskoka, koji se htio na njegovom brodolju spasiti ili objesio ili na galije prikovao. Ovo je Uskoke pobudilo na krvnu osvetu, te su tražili svaku priliku, kako da se Mletčanom osvete. Da se ovi uzmognu braniti proti njima, nadjenuše im ime gusara, te ih ocrniše pred celom Evropom, te čovjek čitajući izvještaje mletačke iz one dobe protrne s grozota, koje se senjskim Uskokom upisuju u grieh. Ako su se i ogriješili, nije čudo, kad im Turci i Mletčani nisu štedili ni kuće ni kućišta, već ih barbarski proganjali i krvoločno mrcvarili.

G j e n e r a l R a b a t a .

Godine 1597. udaraše Uskoci na grad Rovinj u Istri, porobiše jednu mletačku galiju i oteše deset drugih brodova, koji bijahu nakrcani dragocienom robom. Razjareni Mletčani odpraviše odmah ratno vrodovlje, da Senj i hrvatsko Primorje zatvore, te se potuže i caru Rudolfu II. Rudolf odasla svoje komisare u Senj, a ujedno zapovjedi Jurju Lenkoviću, da krivce kazni, plien pokupi i povrati Mletčanom, što je ovaj i učinio.

Godine 1598. podje mletačkomu admiralu Ivanu Bembi za rukom, da je zatvorio 17 oružanih senjskih brodova sa 700 Uskoka i 70 njemačkih arkebuzira u luci Rogoznici blizu Šibenika. Uskoci, obkoljeni i sa kopna ne klonuše duhom, već za neke tamne noći, a silnoga juga, razapeše svoja jedra, te se sretno povратиše u Senj.

Malo po malo Uskoci se tako usiliše, da su pribrali znali u svoje ruke svu vlast, zato je i nastojao tadanji biskup senjski Markantun de Dominis, da razmiricu između njih i Mletčana izravna. Potaknut po papi Klementu VIII. uputi se koncem godine 1598. kralju Rudolfu i nadvojvodi Ferdinandu, da kralja nagovori, kako bi se Uskoci obuzdali i sa Mletčani izmirili.

Biskup de Dominis bijaše skloniji mletačkoj vladi, nego li gradu Senju, zato je nagovarao austrijsku vladu, neka Uskoke preseli iz Senja, naročito u okolicu Otočca, Brinja i Prozora. Dvor je uvidio, da bi to razseljenje moglo uroditi zlim plodom i Mletčani se dočepati Senja i nije na to pristao, ali kralj zapovjedi nadvojvodi Ferdinandu, da bilo kojim načinom izravna ovu razmiricu. Pozvan od kralja, imenova za Senj komisarom Josipa Rabatu, rodom iz Gorice, te mu naloži, da sve uskočke poglavice smrću kazni, da Dalmatinske i mletačke druge podanike iz grada odpravi, ostale Uskoke, osim 100 najmiroljubivih, da u nutarnje granice preseli, a napokon dozvolom Josipa Lenkovića, da zabrani porabu oružanih brodova.

Sporazumiv se sa P a s k v a l i g o m , zapovjednikom mletačke mornarice, unidje Rabata 29. siečnja 1601. u Senj u pratnji senjskoga biskupa Dominisa i sa 1500. arkebuzira u onaj čas, kad u gradu ne bijaše više od 300 oboružanih Uskoka. Nastanio se u kraljevskoj tvrđji, zatvorio velika i mala gradska vrata, namjestio po kulama, vratima i zidinama straže, te izdao sliedeći potresujući proglas:

»Da se svatko pokori bez prigovora pod gubitak glave. Zabranjeno je svima plieniti i voziti se barkom po moru. Bezposlice (venturini) bit će premješteni u gornju Krajinu. Za jedan

dan ima se svatko prijaviti u gradu i zapisati svoje ime. Zlotvori se imaju za dva dana staviti pred sud i zamoliti oprostjenje u veoma milostive kuće austrijske, koja ga ne će uzkratiti onomu, koji bi svojom hrabrošću mogao koristiti granici. Tko i najmanje prigovori, izgubit će glavu. Tko pruži kakvu milost ili pomoć tvrdoglavcem i neposlušnim, bit će protjeran iz grada. Oružja ne smije nitko nositi i iz grada izlaziti, bilo po danu ili u noći, bez naročite dozvole presvietloga gospodina komisara. Tko se njegovu pozivu ne bi odmah odazvao, izgubit će glavu. Napokon se zapovijeda četvorici vojvoda pod težku kazan, da čim prije dostave presvietlomu gospodinu komisaru točan popis svih onih vojnika i bezposlica, koje bijahu tada odsutni, pridodav kod svakoga i uzrok odsutnosti.«

Najprije započe strašan sud nad onima, koji Mletčanom učiniše štete. Još 2. veljače budu na smrt odsudjeni uskočke poglavice Martin knez Posedarić i Marko Margetić, vojvoda ledenički. Kao vodje tobožnjih razbojnika smaknuše ih u gluho doba noći u tamnici, te im trupla izvjesiše nad vratima kraljevskoga grada. Od sada malo je koj dan prošao bez takovih žrtava.

Ovakova je strogost sklonula u Senju se nalazeće Uskoke, da zaištu milost i oprostjenje, te se građani utekoše biskupu Dominisu, koji podje na čelu najuglednijih i neporočnih građana mletačkomu tajniku Viktoru Barbari, da oprostjenje zamoli i da se smrtna kazan obustavi. To je ganulo Rabatu, koji je prognao još 20 njih pod kazan smrti, dočim su se drugi nekoji imali izseliti ili poći u pogranične tvrdjave u vojničku službu. Do 100 obitelji, spremnih na odlazak, sakupi se u crkvi, a biskup ih blagoslovi i mirno im živovanje preporuča.

Hrvatski ban Drašković i senjski kapetan Danilo Barbo upregli su sve sile svoje, kako bi Rabatu pred bečkim i gradačkim dvorom ocrnili, što im je pošlo i za rukom, jer je Rabata imao dosta neprijatelja. Uskoci širili su glas, da je Rabata kod dvora pao u nemilost, što je za volju Mletčanom toliku krv prolio i da nadvojvoda Ferdinand ne bi požalio njegovu smrt.

U ovo vrijeme bijaše Rabata u Trstu u važnim poslovima, kad mu dojaviše, da je na dvoru ocrnjen, jer od Mletčana podkupljen. Rabata je odmah pohitio u Gradac, da se tamo opravda i kad mu to za rukom pošlo, vrati se u Senj, da pojavivšim se neredom učini kraj.

Ogorčenost Uskoka proti Rabati sve se je više povećavala, ali si je i u tom znao pomoći. Sabere veći dio Uskoka, te ih posla u Kanižu proti Turkom, koje je vodio neustrašivi junak Juriša Senjanin, kojega i danas slavi naš narod u svojim pjesmama. Kad je u Karlovac došao, bude nagovoren, da se u Senj povрати, jer da njegovim sugradjanom od Rabate prieti velika pogibelj. Ujedno ga upozoriše, da se i njega Rabata kani riešiti, kad ga je proti Turkom poslao. Juriša se u istinu povрати u Senj, ali bude od Rabate uhićen i u tamnicu bačen.

Uskoci nisu više mogli takove strogosti i silničtva podneti, te se pobune 31. prosinca godine 1601., udariše sa nekoliko topova na kraljevski grad, zauzeše ga jurišem i posjekoše svu Rabatinu posadu. I samoga zvierskoga Rabatu smaknuše, te mu izložiše glavu na prozoru nad gradskim vratima. Kad su drugi dan mrtvo mu tielo donesli u crkvu, nahrupe na nj prostije žene senjske, kojima je poubijao i pozatvarao muževe, otce i sinove, te mu počiniše još u smrti grdne uvriede.

Uskoci su mislili, da su smaknuv Rabatu, posve pravedno radili, tim većma, što gradački dvor nije htio ili nije mogao kazniti ubojice. U tom ih mnienju još i više podržavalo, što je senjskim kapetanom bio imenovan glavni Rabatin neprijatelj Daniel Frankol, koji je Jurišu Senjanina nagovorio na povratak. Ovaj je istinabog smrću kaznio Vuicu Vidašića, koji je prvi pucao na Rabatu, nu ostalim krivcem ne dogodi se ništa i zato su se protjerani Uskoci malo po malo počeli vraćati, da još odvažnije, nego li prije, započmu stari svoj zanat.

Godine 1605. izkrca se Juriša Senjanin u šibeničkom zaljevu sa 600 Uskoka, 100 ih ostavi za obranu brodova, a s ostalima udari na turski grad Skradin. Osvoji ga, zapali i popaliv sve kuće, vrati se u Senj s bogatim plienom i s tri stotine zarobljenih Turaka. Početkom godine 1607. zapoviedi kralj Rudolf II. Uskokom pod gubitak glave, da ne smiju na tursko zemljištu navaljivati. Uskoci pošalju kralju svoga vojvodu Nikolu Radića, koji je dokazivao, da Uskoci bez pliena ne mogu živjeti. Pošto Uskoci nisu mogli dobiti plaće, dozvoli kralj, da do-

bivaju porez, što su ga mnoga morlačka sela plaćala hrvatskomu gjenralu, koji se tim novcem samo bogatio. Gradački dvor nije na to pristao i tako ostadoše Uskoci u svom prijašnjem životu.

Iste godine dobiše Senjani novu potvrdu svoga grba,* a ujedno im potvrdi stara prava, povrati sva sela i gradove, koje su Turkom oteli, da mogu pošteno i mirno živjeti. Poslije dobiše i dozvolu, da mogu ratovati s Turcima, nu jer su takovim prilikama napadali i plienili i mletačke brodove, zatvoriše Mletčani kod Senja more, te se potužiše dvoru. Ovo bijaše uzrokom, da su prognali Jurišu Senjanina i više mu drugova, koji se razidjoše kojekuda.

Od sada su Uskoci Mletčane još i više zamrzili bili, plieneć njihove gradove, na što im oni opet kod Senja zatvoriše more. U ovo dobu odluči nekoliko stotina Uskoka, da će stupiti u vojničku službu velikoga kneza toskanskoga. Nadvojvoda Ferdinand, boječ se za Senj, nije to dozvolio. Uskoci nisu dobivali plaće, s toga započеше po Jurišinu povratku, koji bude pomilovan, stara neprijateljstva s Turcima i Mletčićima.

Kralj pošalje u Senj Nikolu grofa Frankapana Trsatskoga, da nemirne Uskoke upokori. On je u Senju sakupio sve Uskoke i proglasio vladine naredbe proti plienjenju, dao iztjerati 100 senjskih obitelji, te ih nastaniti u Selcima i Crikvenici, dočim je ostalim obećao, da će sada biti plaćeni. Proti ovim naredbama pobuniše se Uskoci pod vodstvom Jurja Daničića, nu Frankapanu podje ipak za rukom, da ih upokori, obećav im, da ide glavom u Gradac, gdje će im izhoditi stalnu godišnju plaću. Njegovu odsutnost upotrebiše prognani Uskoci, vrata se (1613.) u Senj, da odpočmu prijašnje živovanje još većom odvažnošću.

Iste godine, a na sam Uskrs, izleti njih 400 na 10 brodica, zaploviše prama Šibeniku, predjoše na tursko zemljište, te se bogatim plienom vratiše u Senj.

U s k o č k i r a t.

Dne 8. svibnja 1613. doplove Uskoci na 12 brodica do glavine sv. Jurja, na otoku Hvaru i zametnu tu sa mletačkim i arbanaskim vojnicima ljut boj, u kojem poginu 60 Uskoka i vodja im Niko Hreljanović. Ovaj krvavi događaj bijaše uzrokom »uskočkoga rata«, jer su se Uskoci zakleli, da će krvno osvetiti svoju palu braću, a ova im osveta podje na skoro i za rukom.

Po nekom su uhodi doznali, da se je u mandrinskoj luci, na otoku Pagu usidrila velika mletačka galija mletačkoga vlastelina Krištofora Veniera. Uskoci se prišuljali u noći, izkrcali se i sakrili za brieg, što okružuje mandrinsku luku. Rano zorom udariše s kopna i s mora na galiju, te ju zauzmu za kratko vrieme. Zarobiv vojnike i častnike, privedu ih na obalu, tu ubiju i lješine im u more pobacaju. Galiju odvezoše prama Senju, a uz put odsjekoše sjekirama glavu plemiću koparskomu Lukreciju Gravisu, njegovu bratu i nećaku, dočim ženi Gravisovoj oteše biser, ogrljače, prstenje i haljine. Veniera dopeljaše u Senj, izvedu ga na obalu, te tu i njemu sjekirom odsjeku glavu, a golo mu tielo baciše u more. Uskoci poslije pripraviše objed i polože zapovjednikovu glavu na stol, gdje je stajala za gostbe. Po objedu odvezoše galiju u senjsku luku, gdje su plien porazdielili, a topove sa galije po gradskim zidinama ponamjestili.

Viest ob ovom groznom činu potrese Mletcima, te su članovi vieća zaključili, da se toga radi potuže proti Uskokom i da zapriete ratom. Pobjav se nadvojvoda, da bi Mletčani mogli udariti na Primorje, odredi, da se primorski gradovi priprave na obranu. Mletački admiral Paskvaligo doplovi sa 20 velikih galija i zatvori more kod Senja. Senjskomu kapetanu Nikoli Frankapanu posla pismo, kojim zahtievaše, da mu izruči zarobljenu galiju i robu, a naročito topove. Ovaj mu odgovori pismeno po svom izaslaniku, da sažaljiva cijeli slučaj, ali da mu galiju i topova ne može izručiti dotle, dok mu to nadvojvoda Ferdinand ne zapovjedi glavom. U škrinjici mu poslao glavu Venierovu, dočim jedan oteti top odpremi u svoj grad Novi.

* Grb grada Senja vidi str. 209.

Ova poruka bijaše uzrokom, da je Paskvaligo zatvorio cio kanal izmedju Rieke i Senja, da tako zaprieči promet. To mu nije pošlo za rukom, jer su Senjani iz Rieke dovažali svoje potreboće kopnom.

Na opetovane tužbe mletačke republike budu u Senj poslani carski komisari, da Uskoke krivce kazne, ostale da iz grada premjeste i u Senj metnu njemačku posadu. Došav na Rieku, pozovu k sebi uskočke poglavice, kamo ovi krenu samo uz provodno pismo, te budu primljeni ljubeznim i uljudnim riečima, gdje su o dogodivšem se slučaju potanko izviestili. Kad komisari nisu ništa obavili, povrate se u Gradac, a gradački ministri bace sada svu krivnju na mletačku republiku, te zahtievahu obustavu obsadnoga stanja i slobodno brodarenje po Jadranskom moru.

Godine 1614. odpočeše opet neprijateljstva Uskoka proti Mletčanom. Zaplieniše na dalmatinskim i istarskim obalama dva gripa s robom i novcem, a na zadarskim otocima tri marcilijane nakrcane suknom, platnom i mirodijama i brod pun svilene i vunene tkanine, sladora i drugih dragocjenosti, napokon osvojiše i tvrđjicu Sv. Mihovila, smjestiše tu svoju posadu i učiniše mnogo štete Turkom i Mletčanom. Republika se opet potuži na carskom dvoru, na što kralj Matija strogo zapovjedi nadvojvodi Ferdinandu, da uskočko pitanje rieši. On posla u Senj za komisara baruna Vuka Eggenberga, gjenerala hrvatske Krajine. Ovaj protjera iz grada više Uskoka, 39 poglavica zatvori, četvoricu dade smaknuti i kuće im poruši. Za nekoliko dana pusti na slobodu 36 zatvorenih Uskoka, te se povrati u Gradac, da nadvojvodu izviesti o svom putu. Po njegovu odlazku povratit će se svi protjerani Uskoci u Senj, a za malo ode iz grada i njemačka posada, jer joj živeža ponestalo bilo.

Mletčani započmu opet svoja neprijateljstva, te htjedoše osvojiti i Bag. Kad su Uskoci za to saznali, odaslaše tamo kriomice vojvodu Pavu Dianiševića sa 300 Uskoka, pa kad je pažki knez po tobožnjem dogovoru na odredjeni dan sa mletačkim vojnicima i jakom četom Pažana vičuć »San Marco« unišao bio u grád, da ga osvoji, nasrnuše na nj iz zasjede Uskoci, sasjekoše njega i 80 mu vojnika i zaplieniše dvie zastave.

Ovo neprestano neprijateljsvo porodi medju austrijskom i mletačkom vladom očiti rat (1615.—1617.), koji je u povjesti poznat pod imenom uskočkoga rata. Nekom su sgodom za ovoga rata uskočke ladje doprle do Mletaka i Chioggie, te su u poboju vrhovni vodje obih strana pali. Grozni ovaj rat, koji je naročito biesnio na obali dalmatinskoj, istarskoj i furlanskoj, svrši s mirom utanačenim u Madridu 26. rujna 1617., kojim bude zaključeno, da se Uskoci iz Senja i Primorja imadu daleko u kopno preseliti, brodovi popaliti, a u Senj njemačka posada smjestiti. — Ove ustanove mira budu za kratko vrieme izvedene, Uskoci protjerani i ponajviše naseljeni oko Otočca i u Žumberačkom kotaru.

Po odlazku Uskoka dodje u Senj njemačka posada, a senjskimi kapetani postajahu sami Niemci, koji su gazili i zlorabili stara senjska prava i slobostine.

Godine 1640. potvrdi kralj Ferdinand III. sve stare senjske pravice, zapovjedi ujedno svim vojnim i gradjanskim častnikom u Senju, da imadu gradska prava poštovati pod kazan teške nemilosti. Ferdinand III. proglasi grad Senj 23. veljače 1652. kraljevskim i slobodnim gradom, priznav Senjanom sve one zakone, slobostine, prava i običaje, koje su uživali i ostali kraljevski i slobodni gradovi u Slavoniji i Ugarskoj.

Borba Senjana proti Turcima.

Kad je kralj Ferdinand III. potvrdio gradu Senju njegovu prava i slobostine, spominje u listini i njihova junačka djela, kojima su se iztakli ne samo proti Turčinu, već i proti drugim neprijateljem austrijske kuće. Tako su se ponieli i god. 1651. pod svojim kapetanom Petrom grofom Zrinjskijem porobiv Siroku kulu u Lici, dočim su god. 1655. porobili Korenicu i vratili se kući sa silnim plienom i mnogo zarobljenih Turaka. I Ali pašu Čengića, kojega spomenusmo

kod opisa grada Bakra, potuče šaka junačkih Senjana, te su tako spasili Brlog, kojeg su Turci htjeli popaliti.

Godine 1664. potukli su hametom 400 Turaka kod Vidovca, nedaleko Baga, dočim je god. 1673. hrabri senjski zastavnik Andrija Skradinjanin sa 18 Senjana kod Dulčina u Arbaniji oteo turski brod. Tom prilikom sasjekoše Senjani sve mužkarce na brodu, zarobiše žene i djecu, te se povратиše u Senj sa plienom od silne vrijednosti.

God. 1676. udari Juraj Ritter, stric čuvenoga Pavla Rittera Vitezovića i Juriša Balenović sa 12 Senjana u napuljskom moru proti 500 Turaka, pogubiše ih 150, a 150 ih raniše, dočim su se svi oni, ako i ranjeni, povratili sretno u Senj. Godine 1679. navalilo je 300 Senjana na Novi kod Gospića, gdje su veliki plien ugrabili. Malo poslije toga razštrkali su se senjski konjanici kojekuda, a pješaci počeli igrati kolo; Turci udariše na njih sa svih strana, potukoše ih i plien im oteše. Tom je prilikom zaglavio 21 Senjanin, 8 ih Turci zarobiše, dočim je Turaka palo 30, a 7 njih dopalo senjskih ruku.

Godine 1685. vojevali su Senjani slavno pod karlovačkim gjenralom Herbersteinom prot; Turkom u Lici i Krbavi, a god. 1689. pod vodstvom popa Marka Mesića mnogo su doprinijeli tomu, da se oni krajevi domovine oslobodiše turskoga gospodstva.

Godine 1696. odaslaše Senjani nekoje svoje sugradjane i patricije u Beč, da sklope sa kraljevskom komorom ugovor glede plaćanja tridesetnice i drugih prava, koje im je podielio kralj Leopold I. ili njegovi predšastnici. Taj ugovor ne bijaše po Senjane povoljan, s toga ga kralj Leopold uništi i potvrdi senjske pravice iz nova, kao i kralj Josip I. godine 1709., a poslije i ugovor, što su Senjani sklopili sa nutarnjom austrijskom dvorskom komorom.

Početkom god. 1715. potuže se Senjani opetovano na ugarskom saboru proti vojničkim činovnikom, moleći, da mogu svoje poslanike pošiljati na kraljevski dvor, ugarski i hrvatski sabor, što im bude i dozvoljeno.

Koncem god. 1719. podieli Karlo III. senjskim gradjanom privilegij, da mogu polag stare cijene domaću sol za svoju potrebu kupovati, dočim bijaše po cijeloj državi cijena soli povišena.

Dne 8. studena 1721. porodi se u Senju obćeniti ustanak, jer bijahu stara senjska prava i privilegija po vojničkih častnicih povriedjena. Tom prilikom budu tri Senjana ranjena, što je gradjanstvo još većma razdražilo. Biskup Nikola Pohmajević uzalud je nastojao sa ostalim svećenstvom, da razdražena srca umiri. Videći biskup, da gradjani ne kane popustiti, dogovori se sa vojnim zapovjednikom, obsjedne kuću Vukasovića, koji bijahu tim nemirom takodjer krivi, odvede ih po noći u gradski kaštel i baci u gvoždje. Gradjani se senjski primiriše, kad protjeraše iz grada najrevnije privrženike njemačkoga poglavarstva.

Za poljskoga nasljednoga rata (1733.—1736.) iztakoše se nekoji senjski gradjani osobito' jer su svoje brodove naoružali, te francenzke, španjolske i sardinske brodove napadali, a ponieli se osobito vojvoda Petar Vukasović i Daničić.

Kraljica Marija Terezija potvrdi na prošnju Senjana god. 1741. takodjer sve njihove pravice i slobostine, nu jer su vojnički zapovjednici u Senju ipak vrijedjali ta prava, zabrani im vojno vieće, da se ne imaju miešati u gradske poslove.

Po ukinuću austrijskoga Primorja, spade Senj kao vojna občina god. 1776. pod otočku pukovniju i karlovački gjeneralat. — Za austrijsko-francezkoga rata g. 1809. osvoje Francezi Senj, te pripade polag bečkoga mira novoj ilirskoj kraljevini, nu g. 1813. predje opet u vlast austrijsku.

Senjski zastupnici molili su po dva puta, da se Senj gradjanskoj upravi podvrgne, nu to se izpunilo tek g. 1871., jer previšnjim proglasom kralja Franje Josipa I., te kralj. odpisom od 8. listop. bje pomenute godine odredjeno, da se između ostalih dielova Krajine izluči i grad Senj, koji se ima ustrojiti kao kraljevski slobodni i slobodno-lučki grad.*

* Ove povjestne slike napisasmo polag „Povjesti i topografije grada Senja“ od Mile Magdića.

OD BAKRA DO DALMACIJE.

Bribir sa sjeverne strane.

Bilo je god. 1874. u Lukovu dolu, a prve godine moga učiteljvanja. Sjedio sam u svojoj priprostoj sobici tik prozora i nasladjivao se na krasnim orchideama, koje sam taj dan ubrao bio. Pregledavajuć i sravnjivajuć te moje miljenike, prene me na jednom jako kucanje na vratima. U sobu stupi ovisok, vremešan krajišnik, suhonjava tiela, obažgana i turobna lica, bisagama na ledjima, preko kojih se spustila iztrošena vojnička haljina, dočim se na prsima blistala ratna kolajna na staroj crno-žutoj vrpci.

— Darujte me u ime božje, gospodine!

— Od kuda ste vi?

— Tamo od Sv. Jurja, gospodine.

— Vi ste još dosta jaki, zašto ne radite?

— Radio bi, da imam šta.

— Zar ne imate polja, ne imate grunta?

— Ne ima toga kod nas, dragi gospodine; kod nas sam žestok kamen, na kojem ništa ne raste. Putovao sam daleko, bio u Italiji, bio u Slavoniji, bio i do Beča, ali takova kraja nisam nigdje našao. Gorjega kraja na svietu, dobri gospodine, ne ima.

Posjedoh ga na klupicu tik peći, prizvah si suprugu, te joj rekoh, neka mu štogod pripravi, da si trudno tielo okriepi. Taj mi je krajišnik puno toga pričao i pripoviedao o Velebitu, o Podgorju i ljudima, koji tamo biedno i tužno živu, a ja sam ga tako pozorno slušao, kao da bi

iz knjige čitao, naročito me zanimalo ono, što mi pripoviedao o Velebitu i moru, jer oboje do onda nisam vidio. Bieda Podgorja kosnula mi se srca i teško mi je bilo vjerovati, što mi Podgorac tako živim bojama crtao.

On ode, mjeseci odoše i praznici dodjoše, a ja se spremio na prvi daleki put, spremio se u gornju Krajinu sa malo novca, ali sa puno volje i uztrajnosti. Obašao sam pješice puno toga i puno vidio. Plitvice me očaraše, mnogi me predjeli razdragaše, nu Velebit me je usupnuo, kad sam ga zagledao.

Prodjoše poslije toga puta dvie godine, i ja došao tamo, kamo se nisam nadao: budem imenovan učiteljem obće pučke škole u gradu Bakru. Za desetgodišnjega službovanja mnogo sam puta posjetio seoce Sv. Kuzme više Bakra, da se narajim vidikom, kojemu u Primorju ne ima premca, vidikom, koji je već mnogoga očarao i na koju stienu kao prikovao. Što se u njem na kraju obzorja osobito iztiče, to je opet gvozdeni Velebit, što se uzvisuje dalje drevnoga Senja. Rado sam gledao toga gorostasa s proljeća, kad mu je glavice pokrивao snieg, a oko mene bujile krasne proljetnice, rado u ljetu rano s jutra, kad mu oni bezbrojni čunjasti vrhovi bijahu osobito jasno izcrtani. Gledao sam Velebit i sa nekih visokih vrhova, gledao ga iz Vinodola i uvijek me srdce vuklo, da njegovim kršnim podnožjem zaplovim.

Nekom prilikom upro sam pogled u toga diva od Bribira, kad opazih i Senj, a dalje njega bielo selo, za koje mi reče sudrug, da je Sv. Juraj. Sad sam se sjetio onoga krajišnika, kojega sam u Lukovu dolu nahranio i napojio, sjetio se i tužnoga Podgorja i njegova života. Za svoga boravka u Bakru mnogo sam Podgoraca u Primorju vidio, a vidio biedu i nevolju. Žene slabo odjevene i bosonoge, na polak razkinjene, kojima se glad iz očiju čita, obilaze svietom kao i mužkarci. Dapače i majke goni nevolja, da moraju s truhom za kruhom. Nu da bi samo majke, nego i ono djetesce, koje poglela u koljevku, oprtila i plašćenicom na ledjima ju svezala, i ono djetesce mora po buri i žegi u sviet, da se za mlada nauči patiti i trpjeti. U biedi se rodilo, u biedi će i umrieti jadno! Uz majku stupa sinak ili kćerka, a kadkada i oboje, te obilazeć kuće prose milostinju. Netko ih daruje palentom, drugi brašnom, treći kojom krajcarom, dok si bise napune i dalekoj kući vraćaju, gdje ih domari čekaju gladni možda.

Podgorje spada na primorski kras, što se stere otočkom i ličkom bivšom pukovnijom. Taj negda kitnjasti, a sada tužni kraj, zapremajuć celi 9 četvr. milja, ima sada 8·4 milje kamenite pustoši i 2·1 milje golih golcatih stiena, na kojima ni trava ne raste. Brdovita je tla na njem 8·3 milje ili 93 post., i to je osim 1 post. samo vapneno stienje, od kojega polovica odpada na kredu, koja najlaglje ogolećuje. Obradjeno je samo 0·66 milja ili 7 post., a to su koritasti zaravanci, dočim je 93 post. neplodna pusta golet. Oranica ima na primorskom krasu samo 3·4, livada 3·7, a vrtova 0·2 milje, pa ipak na tom užasnom kraju svieta živi na četv. milji 2420 duša, te su gospodari prije nekoliko godina dali sami popisati 130—170 glava kopitara, 460 do 500 kržljavih i mršavih goveda, 1000—1500 najprostijih ovaca, 620—1030 koza srednje bagre i 25—30 komada mršavih krmaka. (I. Wesely, Kras hrv. krajine itd.)

Ovi nam brojevi jasno svjedoče, kako Podgorca slabo njegova zemlja hrani, jer bi po dvie rali one iztrošene zemlje imalo hraniti sedmero čeljadi. Kakav je tužan posjed težatnice, vidi se i odtuda, što ima svaka duša 0·29 rali mekote (oranice, vrtova, livada), a 3·74 rali goleti, dočim na svakog gorštaka dolazi 1·40 mekote, 1·28 dobre planinske paše i samo 0·9 rali goleti. Pa da nije život našega Podgorca još tužniji od onoga pustoga krasa, na kojem se rodio, i da li je čudo, da često od gladi skapava, da ga glad i bieda gone, da se hvaća prosjačkoga štapa, i da mu prosjačenje postalo zanatom?! Ta sama bivša sveto-jurska satnija zaprema 18.111 rali puste goleti!

U ovaj kraj, u ovu tužnu dolinu našega naroda vuklo me srdce, da gledam, da vidim ono, o čem mi pričahu i knjige i ljudi. Nu u mene je za putovanje uvijek volje i spremnosti, ali na nesreću malo onoga, za čim bogci ruke pružaju, s toga ne bih ni na taj daleki put bio krenuo, da mi visoka kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovje i nastavu i u tu svrhu nije podielila novčanu podporu, na čem se i ovime najsmjernije zahvaljujem.

Od Bakra do Senja.

Davna želja, da vidim Velebit sa zapadne, odnosno s morske strane, izpunila se mjeseca travnja 1886. Vegetacija počela se iza žestoke zime tako naglo razvijati, da je do polovice mjeseca zazelenila cijela bakarska okolica. Već 10. travnja prolistala smokva, 12. procvao *Asphodelus*, praskve i druge neke voćke istodobno cvale i listale, a šestilj, vrst javora, tako bujno procvao kao ne od god. 1877.

Kada je tako oko Bakra, misljah, da će u južnijim krajevima, kamo putujem, biti još ugodnije, s toga se poveselih obilnoj florističkoj žetvi. Nekoliko sam se dana za put spremao i pazio da koju nuždnu stvar ne zaboravim, a osobito si mnogo uzeo papira za umetanje biljaka, ali se ljuto prevarih, jer nisam znao, da u Podgorju gospoduje Velebit i ledena bura.

Oprostiv sa svojimi, spustim se preko kamenitih stuba u donji grad, gdje se u maloju lučici pred viećnicom ljuljala spremna barka, kojom mi se bilo do Kraljevice povezti. Pristari mornar prostro svoj trapid (sag), na koj ću posjesti, jedro liepo podmotao, barku primaknuo k zidu i podao mi ruku, da se ukrcam. Nu hajde, starče, sad u ime božje! te se odtisnusmo na onaj divni i nezaboravni mi bakarski zaliev, kojega je onako zanosno opisalo odlično pero prejasnoga nadvojvode Ljudevita Salvatora.

Dan bijaše prekrasan, nebo tamno-modro i čisto kao suza, more okupano u ono divnom azuru, s kojega Adrija na daleko slovi, a mirno kao ulje, jer je zavladao onaj svečani čas, kad je ono kao u san uljuljano, zavladała tišina ili po mornarsku: bonaca. Južno sunce žari površinu s koje se odbijaju zrake milo drkćuć i pred nama se ono cakli kao staklo, dočim je prama žalu tamnije i nešto uzgibano, žuboreć lagano oko tvrdih litica. Sve je tiho, sve mirno, samo vesla prekidaju tu svečanu tišinu. Stari mornar Mato, posjednuv u sredinu daske, veslao s oba vesla u jedan mah, režuć duboko to neobično modrilo. Biela pjena pada sa vesala na površinu, te se širi u dugačkim trakovima, što se gube u biserastim mjehurićima, dočim se iza barke stvara dug trokutasti trag bielim obrubom. Oko podne tišina je najveća i to je zaista jedan od najsvetčanijih trenutaka, kad more kao usnulo niti ne dahne.

Minusmo rt Babno, gdje u moru strše dvie velike pećine, djed i baba zvane, te unidjosmo u prodor bakarskoga zalieva izmedju Babna i vrha Gavranića. Izašav iz prodora, otvori se pred nama jedan dio Kvarnera sa otocima Krkom i Cresom i pustim ostrvom Sv. Marka, dočim nam se na lievo zabieli razštrkana Kraljevica. Još smo minuli veličanstveni grad Petra grofa Zrinskoga, te u kraljevičkoj liepoj luci pristali.

Oprostiv se sa svojim, mornarom podjoh u čitaonicu, da se ovdje pozabavim dok iz Rieke prispije parobrod »Hrvat«, koj me do Senja imao povezti. U kraljevičkoj čitaonici uvijek sam rado boravio, jer je tako uređjena, da Kraljevčanom u istinu na čast i diku služi. I sada sam razpreo ugodan razgovor, ali i skoro parobrod zakasnio. Pokupim stvari, pa hajde, da se morem dalje odtisnemo.

Cijela obala od Rieke do Novoga je krševita, ali i zelena, puna vinograda, maslina, ugodnih šumica i umejaka, medju kojima se biele mjesta Martinšćica, Kostrena sv. Lucije i Barbare, Selce i Novi. Osobito je ubav kraj od Crikvenice do Selca, jer je ovjenčan zimzelenim maslinjacima, a zna se, da maslina modru moru i onim sivim liticama osobito liepo pristaje.

Dodjosmo i pod Novi, koji se pribrao na podnožju vrha Ospa i tu neko vrijeme čekasmo, dok se ljudi i roba izkrcahu; jedni otišli, a drugi došli, a medju ovima i dva tri znanca, koji me odmah pitahu, kuda putujem. Kad sam im rekao, da se spremih u Podgorje, začude se, te me pitahu, što ću tamo raditi. Rekoše mi, da je to užasan predjel i da ću se na skoro vratiti.

Obala od Novoga do Senja takodjer je krševita, visoki kameniti vrhovi od bure su obrinjani. Uz more ima nešto zeleni, ali ta je riedka, kao i mjesta, što se medju hridine zakloniše. Tu je Kozica, neznatno mjestance, nu zanimivo za to, što se oko njega na pustim stienama zeleni mala orahova šuma, znamenito, što je poviše njega pukla osnovnim otvorom špilja Vlaška peć zvana, u koju bi se mogla, kako mi rekoše, smjestiti pukovnija vojske. Malo dalje Kozice, evo ti Cupine,

do Senja Sv. Jelene, gdje ima nešto skalinasto obradjenih vinograda i po koje stablo. Ako je ova zelen i ugodna za oko, to ipak nije kadra, da samo i pritaji onu strahotu krasa.

Od Novoga do Senja mota se uz more i mrtva cesta, te je u Primorju jedan od najdosadnijih puteva, nu kad se okreneš, odmah si veseliji, jer zagledaš onaj bujnom zeleni načičkani Novi.

Kapetan broda, s kojim bijah već od prije poznat, poda mi dvozor, a ujedno me zapita, kuda putujem. Kad sam mu pravac puta označio, nasmija se i reče: »Idite, idite samo, gospodine, ali ćete se brzo povratiti; tamo ne imate šta vidjeti, nego kamen na kamenu«. Spustiv se u kajitu, donese mi nautičku kartu onoga kraja, kojim sam imao putovati. Ja se tegotna i naporna puta nisam uplašio, nu reći mi je odmah, da si Podgorje ipak nisam onako umišljao, kakovim ga nadjoh, nu upravo radi užasne prirode i osobitih ljudi za me je ono jedan od najzanimivijih krajeva domovine, pa ako bude sredstava, ja ću ga iznovice posjetiti i dulje vremena tamo boraviti.

O d S e n j a d o B a g a .

Drugi dan valjalo mi putovati put Baga. Kako parobrod u 5 sati polazi, morao sam uriniti, nu ja sam došao i prerano, jer mi valjalo čekati cielu uru.

U pet sati zadimilo, suputnika se nešto malo pribralo i mi odplovismo. Oprostiv se sa Senjem, oprostio sam se i onom zeleni, oprostio i sa živahnošću gradskom, i uputio krajem, u kojem je priroda kao zamrla.

Najprije nam parobrod pristao pod Sv. Jurjem Ovo selo leži tik mora, a na podnožju pustih kamenitih vrhova, od kojih se jedan odvalio do samoga mora i tu se pred mjestom poput straže osovio. Gol je i pust, nisam na njem ni travke, ni grma opazio. Žutkast, raztrošen i razkliman je to vapnenac, od kojega se oko rado odvraća, da razgleda mjesto i bližnji mu okoliš. Sv. Juraj ima sa pripadajućimi seli do 90 kuća i do 400 žitelja, koji se bave ribarstvom ili trguju liesom, što nam odavaju nakladana ili izprebacana drva, grede i drugi gradjevni materijal. Cestom, koja se iza mjesta medju stienama uzdiže uzbrdice, izvažaju drva iz krasanskih šuma i puno se je liesa izvezlo, jer stovarište drva već god. 1774. ovdje obstojaše.

More, koje je tuj stvorilo liepu luku, otišlo je medju kamenitim vršcima dosta daleko u kraj. Mjesto samo poredalo se uz more sa više liepih kuća, od kojih svakomu putniku pada u oči za to selo ogromna kuća trgovca Vidmara. Na lievo puknula je medju pustim vrhovima grda jaruga, kuda se iz Velebita prigodice valja bujica, koja je kaskada i veliku štetu počinila, nu od kada joj korito urediše, od onda joj i silu oslabiše.

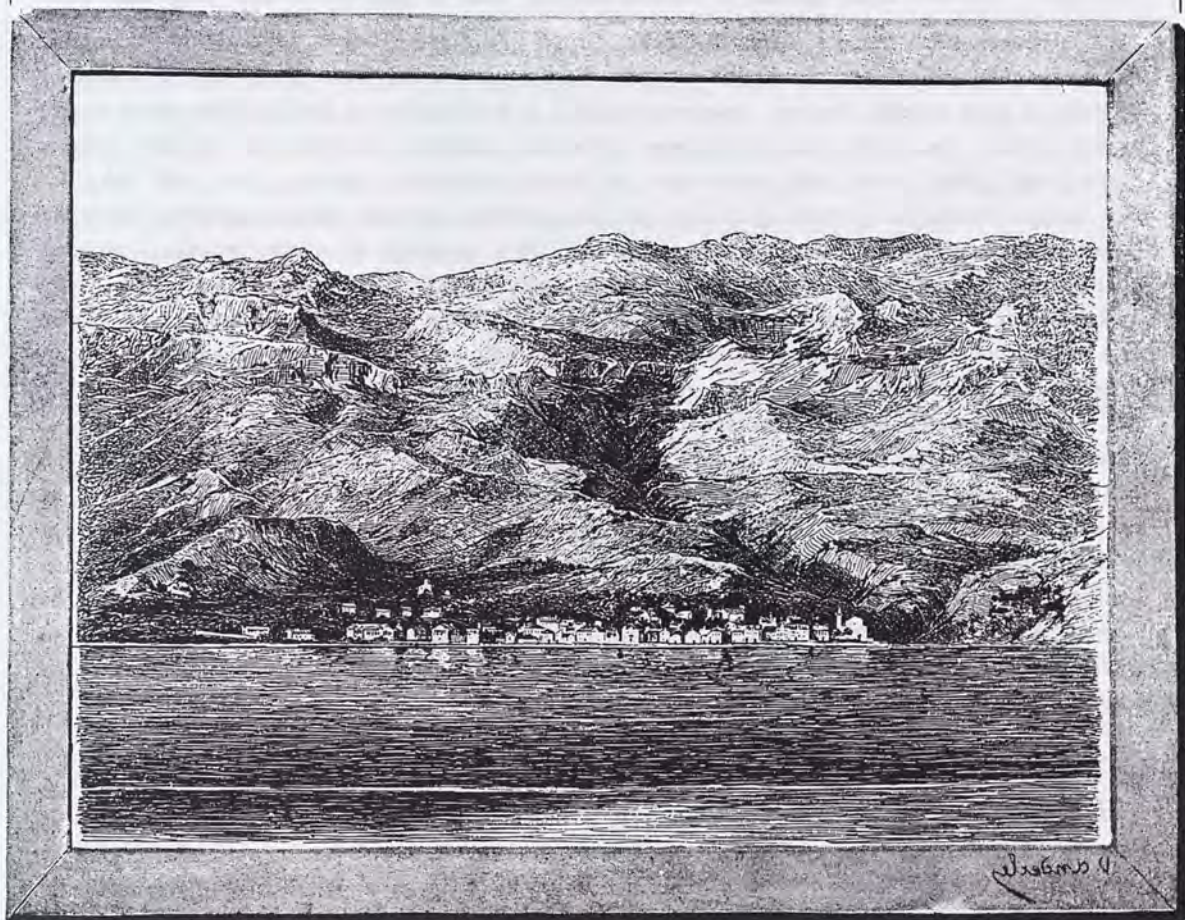
Uz obalu i malen je trg, na kojem se zelene crni jagnjedi, pod kojima se Svetojurci za dnevne pripeke rado odmaraju. Medju kućama i na okolo ima zeleni, a naročito je ona zahvatila desni obronak vrha. Vinogradi su i ovdje ogradjeni brižno složenim gromačama, a zelene se u njima bademi, smokve i praskve. Gdjegod se je dala oteti koja gruda plodne zemlje crljenice, seljak ju oteo, ogradio, obradio i brižnu tu njeguje obljublenu si vinovu lozu.

U mjestu samom ima malo što znamenita. Nedaleko crkve vide se mirine neke sgrade, a misle, da su to ostanci pavlinskoga samostana, a tu i tamo ima kamenitih ploča, iztrošenih zidina, našlo se rimskog novca, a kako ljudi pripoviedaju, prije više godina izkopaše i jedan mač, koj da potiče iz rimske dobe, i tako se i tuj u davnoj davnini spustio Rimljanin, ali svakako za onda u puno bujniji kraj, nego li je današnja golet. Nedaleko mjesta ima i pust jedan školjić, tik kojega se osovljuje straža, na kojoj tunolovac čuči i na tunu pazi.

Još nam valja koju reći i o hidrografskih odnošajih mjesta. Na zdravoj pitkoj vodi Sv. Juraj ne oskudieva, jer ima više vrelašca. Sladka voda prodire i kod mora, nu kad se morem pomieša, tada nije za piti, jer postaje lužnata i žitelji se iz jednoga drugoga vrela onda služe. Okolo Sv. Jurja ima dapače mnogo vode, samo što ona na nesgodnom mjestu prodire ili za uvijek ponire. Da je pak podzemno vode, to svjedoči i jedan vir u moru, u kojem je i sada

voda kružila. Čim su jače oborine, tim je obilnija i voda, tim i vir jači, a najjači dakako s proljeća, kad se snieg po Velebitu topi, pa u mrtvu jesen, kad zaredaju trajnije kiše.

Dalje Sv. Jurja padaju obronci Velebita u more strmo i stvaraju tu brojne jaruge. Stiene su im ponajveć gole, tu i tamo sunovratne, a zašlo je medju nje more i na jednom takovom mjestu stvorilo drágu Molinu nedaleko mjestanca Žruovnice, kraj koje razabramo i štropot mlinova. Mlinovi uz sam morski žal nešto su osobita, a kolesa im okreće sladka voda, koja na tom pustom mjestu izmedju pećina i kamenja prodire, te se nakon kratka toka u more izlieva. Sama primorčica, koja je prošla Bog zna kojimi podzemaljskim šupljinama i putevima, ovdje opet provaljuje i u moru se gubi. Ovo dakako nije njezin izvor, već nam se i tuj odaje jedan od

S v. J u r a j.

običnih slučajeva na našem krasu, da voda zračnih oborina, potoka ili potocića na površini zemlje propada, pozemno se za uvijek izgubi ili na kojem drugom mjestu, pa i tik mora prodire. Dokazano nije, ali se naslućuje, da bi to mogla biti rieka Gacka, koja izvire pod vrhom Korjenom kod Lešća, presieca ravan medju Leščem i Sincem i jednom se otokom obara u ponore kod Vlaškoga Kopolja i Brloga, dočim drugom protiče Švičko jezero, te uvire u duboka ždriela kod Ponorâ, 420 m. nad površinom morskom.

Ploveć parobrodom dalje, ne ima na kopnu točke, na kojoj bi se oko zaustavilo. Okreneš li se na lievo, evo strašne goleti gorostasnoga Velebita, svrneš li na desno eto opet pustog otoka Raba, kojemu je ova strana do kraja obrijana, dočim si malo prije minuo ostrv Golo i

otok Prvić, što grdim svojim liticama i pustim stienama niknuo iz dubine morske. Kamen tu, kamen tamo, kamen na kamenu, kamen do kamena; golet, užas, strahota primorskoga krasa i njegova ostrvlja. Duše mi, dozlogrdila mi ona siva i žutkasto-siva boja kamenoga mora, pa da bi samo jedan cvietak, da bi samo jednu travku opazio bio; badava ju moje oko tražilo.

Parobrod jurio, valovje orošeno bielom pjenom odbjegavalo, nigdje na moru božjega stvora; pod tobom more, nad tobom nebo, a naokolo pust i mrtav kamen. Nu eto male promjene! Diglo se sa mora nekoliko pataka, koje se iz daleka puta kući vraćaju i na gladkoj mu površini od naporna puta odmaraju. Dogle se patke samo toliko visoko, da krilima ne dotiču gladkoga more. Dalje tamo nadigla se u moru neka crna hrbtastu spodoba, poslije, druga, treća, četvrta, štrcajuć u zrak povisok mlaz vode. Prepoznasmo dupine (pliskavice), koji nas neko vrijeme zabavljahu. Zanimivo bijaše gledati te morske sisavce, kako se naglavce bacahu i igrahu.

Minusmo liepe morske dràge Dumboku, Crniku, Źdralovu i Grmac, te zagledasmo prilično daleko zatonić, nad kojem se nasadilo mjesto Lukovo. Poviše mora na kamenitu zaravanku pribrala se šaka onizkih šindrom pokrivenih kućica, a medju njima se uzdigla biela crkva sa dva zvona. Naokolo ima nešto malo gromačama ogradjena zemljišta, nu sve je to neznatno prama užasnoj opet goleti, što se iza mjesta stere do visokih velebitskih glavica. Ove male uzke kućice prama velebitskim divovom pravi su patuljci, neznatni grumen prama najbližim vapnenim kolosom. I pred Lukovom parobrod je pristao. Od luke zaveslaše dva kršna momka i za malo pristaše pod bok parobroda, da predaju kapetanu neko pismo. I kod Lukova je tunjica (tunolovka), jer se i ovamo na svom dalekom putu tune navraćaju. Parobrod zasopoće i mi podjismo dalje. Opet stiena do stiene, kamen do kamena, kad zagledasmo iznovice odaleku morsku dràgu sa nekoliko kućeraka, a visoko gore cestu, koja iz Sv. Jurja vodi u Bag. Oko tih kućica ima ipak nešto slabe zeleni, toliko tanahnih stabalaca, da ih na prste možeš izbrojiti, i gromačama ogradjen kamen, na kojem se goji vinova loza. Dalje malo opazismo i po koju njivicu, na kojoj se tek ponikla zelen liepo izticala. Nešto je osobita, kada zuriš na taj pusti kam, pa se na jednom uklopila medju stiene njiva na koj metar duga, a dva do tri metra široka, kao što je opet velika naslada za oko, kada medju škrapama zagleda stablo, koje se tek proljetnim zelenilom zaodielo, kroz koje je porodivše se sunce prodiralo. Takovo stablo, kojemu često na daleko ne ima druga, izgleda na tom užasnom krasu kao kita cvieća, koju bi u razpuklinu zataknuo, a one njivice i slaba zelen kao da ti govore: »Tuj ima života, svijet još nije zamro; nu dalje zlo i naopako!«

I opet je more otelo žestoku liticu i stvorilo uzanu dràgu, u kojoj bi puška s jedne strane na drugu preniela. Tu je Klada, maleno mjestance od 20 po prilici kuća, kojemu se na lievo i na desno osovio po jedan pust kamenit vrh, a dalje njih nekoliko pregrštih zemlje, koju je siromah Podgorac takodjer gromačom ogradio, da ju otme žestokoj buri. Poviš mjesta vide se ostanci neke gradine, kojoj je sigurno takodjer dalek viek, jer se malone sa zemljom izravnala. Nu evo opet male promjene! Niže Klade redaju se nekoji vinogradići, u kojima zagledasmo uzbujujale smokve i zimzelene masline, nu sva je ta zelen ipak preslaba, da ti razblaži oko. I tu je okolo mjesto toliko stabala, kao da jedno drugomu doziva: »Primakni se bliže, da se priljubimo, da se laglje žestokoj buri otmemo.«

Kako nije jedno mjesto daleko od drugoga, zagledasmo na skoro i Stari grad, koji se takodjer sa šakom kuća stisnuo na kraju dràge medju litice. Lievo uzdignuo se pust vrh sa ostancima neke gradine, pod kojom se spuštaju skalnasti vinogradići, u kojima se tužno zeleni i po koja maslina i smokva. Uz samo more bieli se župni dvor, dalje zgrada financijalne straže i kuća jednoga trgovca, dočim su se ostale kuće kojekuda razišle kao rakova djeca. Što i ovom pustomu kraju onako liepo pristaje, to je opet omalena crkva izpod gradine okrenuta prama zapadu. U ovom zabitnom kraju iznenadilo me nešto u veliko. Na cielom putu ne razabrah ptičjega glasa, jer što da i ptica radi u onom kamenom moru, nu tu nas pred Starim gradom prenu iz mislih kos. Milo je zafučkao i zrak mu poj preko mora do nas prenio. Nu dvojim, da taj kos

u prirodi živi, valjda ga ima netko u krljetki, da mu svojim pojem boravak u ovoj pustinji zasladjuje. Taj kos prenuo je iz mislih sve, koji bijahu na brodu.

Odmaknuv malo, opazih u moru opet vir, no mnogo veći od prvoga, u premjeru od najmanje 20 m., i liepo bijaše gledati, kako se more nadiže, kao da diše.

Evo nas opet pred jednom drągom. Tu se poviš mora uzdigla prizemnica, koju je zarubila slaba, ali pitoma zelen; to ti je Stinica. I zaslužil je to ime, jer kamen do kamena, stiena do stiena, od koje se oko rado odvraća. Ovdje je stovarište liesa i vodi ovamo cesta iz Štirovače (1102 m.), sa vrh Velebita, gdje postoji i parna pila.

Pusta obala sa drągama i dražicama tekla dalje, a od kapetana saznao sam, da ćemo sad pred Jablanac doći. Tražio sam uz žal kuće, tražio ih poviš žala, ali Jablanca nigdje ne ima. Već je parobrod stao bio, ali ja mjesta ne mogah opaziti. Čitava mi se stvar pričnila čudna! Sad opazim barku, koja se iz zakutka izvukla i prama nama zaplovila, a obaviv posao, krenula natrag. Kad smo se maknuli, prikaže se jedna kuća, pa druga, treća, nu cielo se mjesto ne vidi, dok nisi u drągu unišao. Ovo je jedna od najzanimivijih drąga podno Velebita. Vidio sam ih koju stotinu, ali ni jednu takovu, kao što je ova kod Jablanca, jer se stvorila poput malena fjorda. Žal je tu kao razpuknuo, na desno i lievo odvalio se po jedan vrh, medju kojima se kao na vrata ulazi u jablanačku drągu. More ulazi uzkim prodorom, širi se uzano i daleko pravcem sjevero-istočnim i zakrene na jednom zapadno, nu taj se zakret sa pučine ne vidi.

Kod Jablanca vide se ostanci negdašnjega grada, što ga dao sagraditi Stjepan, ban hrvatski, sin kralja Bela IV., da osigura Podgorje proti navalama mletačkim.

Oko mjesta nasadili se kameniti vrhovi i nanizali se tako do vrh Velebita. Tik mora osovio se pred ulazom na desno vrh gol, golcat, padajuć u more, dočim je lievi vrh do polovine pust, a dalje vinogradima zasadjen, pa i na trećom i četvrtom zeleni se vinova loza. Vinogradi su i ovdje gromačama ogradjeni, a gdje oni prestaju, tu kao da bi odsjekao: pust kras. Tu marni Jablančanin nije našao toliko zemlje, da bi ju oteo buri i lozom zasadio, i zato je takav kraj uz onu zelen još tužniji, nego li bi bio bez nje. Po vinogradima se zelene dosta brojno mendule i mnogo je tu maslina medju stienama porasla.

S desne strane jablanačke drąge puknula je duboka, daleka i pusta jaruga i zvidljivo sam gledao, da li joj more segnulo do kraja. Ona se svija prama Jablancu, te bi čovjek u prvi mah mislio, da se spušta i s druge strane, nu na jednom se svine, dno joj se nadigne i toga radi nije more do kraja prodrlo. Prama moru dosta se otvorila i stvorila drągu Burnu, koja je svakako svoje ime od bure dobila. Mnoge daleke ove jaruge nisu sigurno ino već izsušena korita negdašnjih potoka, dok bijaše Velebit šumovit. Još su u susjedstvu dvie takove drage: jednu zovu Bukovica, drugu Ertova, a prva je svakako dobila ime od bukove šume.

Dalje Jablanca reda se drąga do drąga, a najznamenitija je Vrulja, jer je tu u moru mnogi veći vir od onoga kod Sv. Jurja. More je ovdje 68 m. duboko i tu da provaljuje Lika, koja izvire kod Kuklića u Lici, te kod Kosinja donjega i Lipova ponire u kamenita ždriela. Kad Lika nabuji, tad vir tako ojača, da barka ne može preko njega proći, dapače ni brodica kajić sa 6—8 momaka.

Sad je žal malo pošao na ravno, nu na jedan put zakrenuo i stvorio drągu Vranjak, uz koju se nasadilo i istoimeno mjestance sa dvie kućice. I tu je kamen do kamena sa nekoliko stabala šestilja. Ovo je dalje Lukova jedino samoniklo stablo na pustom velebitskom obronku. Malo koje da je izpravno, niti mu se krošnja onako liepo zaokružila, kao u drugim primorskim stranama, gdje bura tako ne urla, kao podno Velebita. Medju onim tamnim, malone kožnatim liščem, oni se žuti cvjetni grozdovi osobito izticahu, pa kad već ne ima cvietka, koj bi ovu mrtvu kam ukrasio, rese ga sa šestilja padajuć cvietovi, nu kad i oni uvehnu, opet je kamen, velebitski pusti kamen. Na jednom se mjestu medju stienama pružila njiva, u kojoj je istom strn uzbužjala bila, bijaše to prirodnom protkan zelen sag, ali žalibože da nije bio dulji i

širji. Cijela njivica pružila se na 20 m. duljine, a 4—5 m. širine, nu i ova je zelen, u toj puštoši nešto osobita.

Otok Rab, koj mi kod Jablanca bio na lievu ruku, bijaše sada u zaledju i pred menom se otegnuo dugi otok Pag. Kao što je pust Rab, tako je s morske strane i Pag, tek nutrina, gdje bura nije toliko žestoka, ima baš i toliko zeleni, kojoj se čovjek u istinu ne bi nadao. Unišli smo sada u prodor planinski, što se otegnuo medju kopnom i otokom Pagom. Koliko mi oko sizalo prama jugu, toliko se i prodor protegnuo, a obala gubila prama Dalmaciji kano da tone u dubljinu morsku.

Na moru nisam opazio žive duše, nu na jednom izadje iz jedne dràge barka nakrcana ljudima sa maslinovim grančicama u ruci. Bijaše Cvjetna nedjelja, te se zaputiše u Jablanac k misi, a kad ne mogu kopnom, podjoše morem. U Podgorju su takovi odnošaji, da ljudi i po sat daleko morem plove, dok do crkve dodju, da se pomole Bogu, a bore se i nevremenom, dok se dokopaju svoga ognjišta, a često i nastradaju.

Opet zagledasmo jednu pustu kuću poviš mora, dalje dràgu Javornu velu i malu i mjesto Priznu sa crkvom, župnim dvorom i dva kućerka uz more. Pod ovu župu spada i Lokva sa 6 kuća, Karaula sa 5 kuća, Matievići sa 4 kuće itd., sve su to dakle neznatna siromašna seoca, a cijela plovanija (župa) ima nešto preko 700 duša, koje su pod onim velebitskim glavicama, kojekuda razštrkane; do najbližega je sela pol ure (Lokva, Lomivrat), do najdaljega tri ure (Borovci). Nu ipak je to od Senja do Karlobaga najpitomiji kraj, najbujnija oaza na podnožnici velebitskoga diva. Ne ima tuj dakako šume, u kojoj bi se stabla na gusto sbila, već je medju stienama poraslo do stotinu stabala šestilja, a zeleni se i po koja njivica, a okolo mjesta i mali vinogradići malone polokruženo ogradjenim gromačama. S druge je strane dràga Ivičuša, a pod stienama i ovdje jedna kuća bez krova. Crkva u Prizni posvećena je sv. Ivanu. Pripovieda se, da je sv. Ivan u ovim krajevima propoviedajuć vjeru Hristovu, na jednom mjestu stao i tu da mu se odtisnula stopa, kojoj narod za proštenja, osobito sa Paga, hodočasti i to sveto mjesto ljubi.

Obala je dalje pusta, dok opazismo dràgu Koromačinu sa nekoliko stabala, s desne strane sa vinogradima i uz more opet jednu jedinu kuću. Susjedna dràga Jurišnica dosta je daleka, a još su poveće Smojveruša i Badnjina, kad u zakutku treće zagledasmo Cesaricu sa nekoliko onizkih, siromašnih kućeraka i omalenom crkvom uz more. Ovdje je župa sa preko 550 duše; najveće je mjesto sama Cesarica, namanji Pažki porat.

Sad ugledasmo cestu, kojom se oprostismo dalje Sv. Jurja, gdje se uzpela medju velebitske glavice i tu sakrila. Do najnovije doba ne bijaše nikakove ceste, jedini Sv. Juraj bio je spojen sa Senjem dosta slabim putem. Od ovdje do Baga bijaše jedna cesta, koja se od Krasna, uspev se 1027 m. visoko, dovijugala do Sv. Jurja, te je kod Oltara i preložena, nu pod strminama se ne da održavati. Povodom velike prodaje šuma sagrađi dioničko društvo, a djelomice i država cestu, koja prosjeca Velebit te se spušta k moru do Stinice i Jablanca. Ova cesta počima u planini kod Štirovače (1102 m.), uzpinje se na Mrkvište (1270 m.), probija stienama medju vrhovima Golići i Ravnim Padežem, te se dovijuga do najviše točke, do mjesta Halana (4374 m.), trokutnim se zavojem spušta prama Rubčićem i tako k moru.

Ova cesta, akoprem udivljenja vriedna, samo je za pojedince koristna, jer ne prevaljuje Velebita prama iztočnomu podnožju. Onda ima još cesta, koja vodi iz Gospića u Bag, sagrađjena od god. 1845—1846.

Ipak obitava po tom užasnom Velebitu poviše mora preko 2000 duša, koje bijahu od svieta odijeljene, zapuštene. Siromašni Podgorac težkom se je mukom probijao medju onim stienama; jednim bijaše dosta blizo u Senj, nu drugim veoma daleko u Karlobag, jer tu ne ima ni staze, ni putanje, već kud su koze prolazile, tu se je i čovjek mučno i teško probijao, pa je Podgorac volio morem, nego li krajem. Pomenute ceste ne prosiecaju primorskoga krasa, ne prosiecaju Velebita duljinom mu poviše mora, već se dovijugaju do koje luke i tu prestaju.

U previšnjem odpisu od 8. lipnja 1871. ima medju ostalim ustanovama, kojima se ukida vojnički ustav u Krajini i ta, da se prihodi od prodaje prestarjele gore iz krajiških državnih šuma imadu osobito upotrebiti u zagajavanje krasa.

Sad je istom ubogomu Podgorcu nadošao čas, da ga s jedne strane dobrom cestom spoje sa Senjem, a s druge sa Karlobagom. Valjalo je sagraditi cestu, koja je primorski kras na Velebitu imala presiecati poprieko, da se omogući i olahkoti ošumljenje. Ona se svija omanje, a najveća joj je visina izmedju Klade gornje i dolnje, naime 318 m.

Već dalje Prizne opazismo grad Bag, šaku kuća tik morskoga žala, nu kao što me je iznenadila ciela obala od Senja do ovdje, jer si ju posve drugom umišljah, tako me je iznenadio i grad Bag. Bijaše 11 sati kad u Bag stigosmo. Poskoćio sam na kraj, da predam u bližnju gostionicu svoje stvari, a zatim se povratih na parobrod, koji je za kratko imao krenuti u Pag. Biti u Bagu a ne vidjeti susjednoga Paga, bila bi zaista grjechota, a putopisac i prirodoslovac treba da vrieme čim korisnije upotrebi, da čim više vidi i nauči, kad su mu zato dane prilike. Bijaše taj dan za mene opet jedan od važnih dneva moga života, jer sam imao posjetiti prvi put dalmatinski otok i nagledati se onoga krasnoga naroda, na koji me upozoriše uz put.

Grad i otok Pag.*

— Vidit ćete, gospodine, da je na Pagu krasan narod, liepi mužkarci, liepe žene, podjite samo, sad vam je prilika.

Ovim riečima preporučí mi put jedan Bažanin. I podjoh. Osim kapetana i mornarice bio sam na parobrodu ja i još jedan Ličanin iz Konjskoga.** Posjednuv na klupu zurio sam dvozorom na Velebit i njegovo užasno stienje od visokih mu glavica do mora, od Karlobaga daleko tamo prama Senju i Dalmaciji, gdje se gubio i tonuo u moru. To sam uz put nekoliko puta opazio, nu samo me je varalo oko. O velebitskom divu progovorit ću poslije završena puta nu iztaknuti mi je odmah, da taj gorostas na čovjeka tako djeluje, da ga udivljenjem i nekim strahopočitanjem promatra.

Pristupih Ličaninu, te ga pozdravih.

— Od kuda vi, dobri gospodine?

— Iz Bakra; došao sam ovamo, da vam razgledam malo vaše krajeve. Tužne su to strane, strašan kamen i silna pustoš.

— Žalostno, gospodine — reče Ličanin — mi ne imamo nego nebo i kamen. Putovao sam daleko, ali takova kraja nisam nigdje našao. Gorjega kraja na svietu, dobri gospodine, ne ima.

— A od kuda ste vi?

— Ja sam iz Konjskoga, eno tamo vrh Velebita.

— A imate li što zemlje?

— Imam koju grudu.

— A što sijete, što sadite?

— Bacim, gospodine, šaku ječma i posadim nešto krumpira.

— A kada sijete, kad dozrieva?

— Sijem od Josipova do konca marča, dozrieva oko Jakovlja, jer onda: ali sgorit, al' dozorit. Ne imamo, gospodine, nigdje ništa do kamena, pa još traže, da im porez plaćamo, gdje bi valjalo naš trud i muku platiti. Dok bijaše slobodne paše, još kako, nu od kada nam uzelo pašu, zlo i naopako.

Ovako u razgovoru približismo se otoku Pagu, sad sam razgovor prekinuo, jer mi valjalo uočivati okoliš, kojim sam prvi put plovio. Zavismo pod pustim stienama desnoga rta, na kojem

* Vidi našu sliku grad Pag na str. 249.

** Konjsko ne leži uz morsku obalu (V. Klaić: Opis zemalja itd. str. 109), nego na Velebitu, Oštarijama na jugo-zapadu, te se sa morske obale niti ne vidi.

ima zapuštena crkvice sv. Kristofora, a na lievo rt sv. Nikole sa istoimenom crkvicom; prvi se rt trokutasto pružio prama jugo-iztoku, drugi prama sjeveru. Prošav prodorom pažkim valjalo nam zaokružiti rt sv. Nikole, da zagledamo pažki krasni i daleki zaliev i Pag, koji se tik mora nazasadio. Već iz daleka opazih crven-kape, koje se primicahu k luci, a jer bijaše nedjelja, vidio sam Pag u svečanom ruhu. Dok je parobrod pristao, sgrnula se sila božja Pažana, žena pomanje, da se nagledaju parobroda, koji od četvrtka nisu vidjeli, jer »Hrvat« plovi put Baga —Paga samo svakoga četvrtka i nedjelje.

U istinu, krasan nam je to narod u Pagu! Mužkarci su zamašiti i obično golobradi, a odielo mora iznenaditi svakoga. Nose modre i dosta uzke hlače, modri haljinac, koji im siže do kukova sa sjajnim putašcima, a glavu pokrivaju crvenom i crno zarubljenom čepicom. Haljinac se s preda ne zaputi (ne zakapča), već je tu biela vunena košulja, koja se liepo izmedju modrila iztiče; crvena kapa, biela košulja, modre hlače, dakle narodne nam boje, što ćeš ljepšega, što li ugodnijega za oko! Nu bilo je i takovih sa smedjim haljincem i fesom ljubičaste boje. Žene se odievaju u crno, na nogama imaju modre ili crvene dokoljenke, a glavu si pokrivaju bielom pečom. One su okrupne, crnomanjaste, žarkih, crnih očiju, bujne i kao ugljen crne kose. Krasni mužkarci i pristale žene. Srce mi skakalo od radosti, kad sam gledao pažki pomladak, djecu sa onim crvenim čepicama. Naganjahu se po rivi, a nekoliko njih došlo i na brod, te me zvieljivo promatrahu, znak, da je tudjinac riedak u Pagu.

Pag ima preko 600 kuća i do 4000 žitelja, a podignut bje u drugoj polovici XV. vieka po Mletčićih i Pažanih, kad se ovi oslobodiše Zadrana, pod čiju vlast spadao je cio otok Pag Mletčani sagrađiše tu župnu crkvu i knežev dvor i prisiliše otočane, da si grade kuće i u njima se nastane; tako je postao Pag. Kuće pažke moraju te iznenaditi, jer su mletačkom elegancijom posagradjene. Sve su kuće od kamena vapnenca zidane, a kamen pravokutno oklesan, pojedini komadi jednaki, zapremajući na oširoj plohi do 4 četv. dm. površine. Nekoje kuće, okrenute prama moru, jesu požbukane, nu druge stoje u prvobitnom obliku, što mjestu daje osobito lice, jer više manje izgledaju, kao da bi ih od kamena složio, a ne sagrađio. Ponajviše su jednospratnice sa dosta velikim prozorima, na kojima nisam vidio puno cvieća, nu čemu, da ga i sade u loncima, kad im crvena ljubičina (rother Feigel) po zidovima i krovovima raste. Ulice su pravilne i koliko sam zapamtio ima ih četiri, one se na jednom mjestu križaju i kad se ovdje postaviš, vidiš u jedan mah u četiri ulice.

Tik pred nama uzdizala se velika osmokutna kula sa uzidanim velikim krilatim lavom, sjećajući te na mletačko gospodstvo, kojemu su krila pala i Mletčićem nije pošlo za rukom, da nam ovo mjesto i otok Pag potalijanče. Hrvaština se tu liepo pazi; na občinskoj kući zagledao sam ploču sa slikom sv. Jurja, a naokolo napis: »Občinsko poglavarstvo«.

A sada dvie tri o zanimanju Pažana, a poslije nekoliko njih o samom otoku, koji je svojom konfiguracijom jedan od najzanimivijih dalmatinskih otoka.

Žitelji otoka Paga bave se vinarstvom, stočarstvom, pčelarstvom, ribolovom i pravljenjem soli. — Kad se unidje pažkim prodorom, iztiče se u početku na desnoj strani golet, nu jedva što si odmaknuo, zagledaš s protivne strane vinograd do vinograda koliko ti oko daleko siže. Pružaju se podno kamenitih 240—270 m. visokih, pustih vrhova do samoga mora. Obično su pravilna oblika, pravokutni ili četverouglasti, a kako ih ovdje neogradjuju gromačama, pogledao sam ih u prvi mah za polja. Sve bijaše već okopano i loza povezana. Na drugi način goje lozu u gor. Hrvatskoj, drugačije u Primorju, a drugačije po otoku Krku ili u Istriji kud i po dudovima kao u Italiji lazi, a opet imadu svoj osobit način na otoku Pagu. Trs se sadi u redove kao recimo oko Zagreba, ali se ne veže za kolac, jer nije viši od jedan do dva pednja. Kada se lišće i mladice razvijuju, nalikuju vinova loza uzbujalu onizku busu, a kad groždje dozrije i povali se ono na zemlju i zato pažka vina po zemlji zaudaraju. Cio zaliev pažki sve do rta Barbata ovjenčan je vinovom lozom. U novije doba počeli su lozu podupirati sa kolčićima trstike, da im

grozdovi na zemlji ne leže. Kad je dobro ljeto dobiva cio otok 50.000—60.000 barila vina, koje se izvaža i jeftino prodaje, i sada bijaše slabijeg vina u Pagu litra po 10 novčića.

Stočarstvo usredočilo se po vrhovima otoka paškoga, gdje su i pojedini stanovi (stan Olišnjak, Okić itd.), a u svakom stanu nekoliko stotina plemenitih ovaca. Osobita je pasmina, koju ovdje goje; ovce su velike, kakove do sada nisam vidio, vuna im fina, od koje Pažanke tku prteninu. Pažki je sir jedan od najboljih dalmatinskih sira.

Pčelarstvo razvilo se sa jugo-zapadne strane otoka, gdje imade od maslina čitavih šuma, zato Pažani obiluju i dobrim uljem.

Ribolov je u pažkom zalievu znamenit, a usredotočio se na jugo-zapadnom kraju; otok ima četiri tunare, a ona kod Časke vidi se iz Paga. Tuna ulazi prodorom i kako pliva uvijek desnom obalom, dolazi tako do tunere, gdje ju onda uhite. Godine 1888. uhitise u jednom danu 200.000 starih funti. Jedan se dio tune ostavi žiteljem, a drugo izvažaju u Lošinj, Polu, Trst, Mletke. Lov počimlje mjeseca svibnja. Osim toga love na malu i na velu sviću. Na malu sviću love lovrate, brancine, čifle, na velu lokarde (skuše, scombre) i sardele. Upoznao sam ovdje još jednu do sada nepoznatu mi vrst ribarenja, to su šture. U kojoj drāgi, gdje je more mehko (to će reći, kad je dno mehko), načine takovu šturu. Ona se plete od žukve i trstike, poldrugi je metar široka, a duga po volji. Manju ribu, koju su opazili, gone štapovi, udarajuć po površini morskoj prama takovoj drāgi, u kojoj je jedan od ribara vodu zamutio. Riba bi rada pobjegla, nu jer je voda mutna, tuku ju sa štapovi. Na taj način znadu uhititi mnogo ribe.

Druga pola paškoga zalieva znamenita je zato, jer su tu velika slaništa, na kojima se sol pravi, dočim su od luke na desno veliki skladišta, kamo se sol sprema. Slaništa otegnuše se na poldrugi sat daleko, nu kako bijaše blagdan, nisu gradili sol, s toga niti ne podjoh do njih. Grade na njima godimice soli u vriednosti od 40.000 for.

Kako se vidi, Pažani su ljudi prometni, radini, pa s toga u njih nije zla i luka je pažka puna brodica, na kojima se izvaža vino, vuna, ulje, vosak i med.

Sad dvie tri o samom otoku, a za vrelo nam služi nautička karta istoga otoka i najnovija karta vojno-geografskoga zavoda u Beču, pojas 27. i 28. i naša opažanja.

Pažki zaliev ima dvie pole, sjevero-zapadna mnogo je veća od jugo-iztočne, a gdje se te dvie pole sastaju, more je tako uzko, da preko njega vodi na dva svoda zidani most. Do ovoga sam mosta pošao i do volje se nagledao onoga krasnoga zatona. Na lievo od mosta stoje skladišta za sol, tu je i ravnica sa jednom kućicom, pred kojom je neka žena posjela i mrežu krpala. Dalje tamo pružila se ravnica travom zarasla ili pieskom zametena. Tu sam vidio cie' jato magaraca; jedni su pasli, drugi ležeć počivali ili se izvaliv na hrbat po zemlji valjali. Na jednom se iz daleka tamo oglasi jedan magarac i sad za njim redomice ostali. Ugodan to mora biti koncerat u večer ili rano s jutra, kad se sve stišalo i zrak sgustio.

Magarac je na Pagu obična domaća životinja, nu nije to onaj nakostriešeni, izprebijani i zapušteni magarac, kako sam ga vidio po Hrvatskoj, već je to liepo, živo, ugojeno blago, desna ruka Pažanom za trgatbe, kad ga groždjem natovare, koje on tada kući nosi, da ga tamo izmaste.

Stojeć na mostu, zurnem u more i opazim kako voda pod menom vrije, izbacujuć halugu (Seegras) i morske alge neprestance. Ujedno sam opazio, da more poput potoka leče. Stvar mi bijaše odmah jasna. Ovdje izvire jakim osnovnim pravcem sladka voda, koja negdje propada, Bog bi znao, da li joj nije matica na dalekom Velebitu. I na drugim mjestima prodire u zatonu sladka voda; takovo je vrelo u moru kod Barbata, nedaleko prodora paškoga. Tuj da voda izbacuje bukovo lišće, i s toga narod nagadja, da ta voda sa Velebita dolazi. Sa zapadne strane otoka, sučelice od drāge Slatine četiri su kala sa lužnatom vodom. Ovdje prodire svakako izpod otoka sladka voda, mieša se uz put morem i tako lužnatu vodu stvara.

Spomenut ćemo još, da jugo-iztočno od Paga leži seoce Vlašići, a ne daleko je od tuda muljača Velo Blato (a ne jezerce, kako to Vj. Klaić veli l. c. p. 42.), a zapadno Malo Blato. U jednom i drugom ima jegulja i pijavica, koje Pažani sabiru, u bocama raznašaju i prodavaju.

Pogledamo li na zemljovid naše domovine, opaziti ćemo tamo kvarnerske otoke Krk, Cres, Lošinj, a do ovoga dalmatinski otok Rab. Među Rabom i dalmatinskim kopnom pružio se Pag na 11 milja daleko; razširio se na 1½ milje, a zapremio 5 četv. milja površine. Razgledavajući pojedine dalmatinske otoke, opaziti ćemo odmah, da se je Pag otegnuo i razčlanio kao nijedan drugi otok, a nešto mu u tom nalikuje raztrgani Cres.

Značajni su za otok Pag njegovi poluotoci, daleki rtovi, dráge i drážice. Sa sjevero-zapadne strane dva su takova poluotoka, od kojih se je lievi izduljio poput šila, dočim se desni nešto zaoblio i iztaknuo rtom Koromačinom i otišao pravcem jugo-istočnim do rta Sv. Kristofora. Među jednim i drugim poluotokom otišlo more daleko u kraj i stvorilo zaton Nevaljski sa Nevaljom starom, odkuda vodi staza u Nevalju novu.

S jugo-istočne strane otok se razširio, a najveća mu širina od rta Santiša do Vetisala. S ove su strane tri poluotoka, od kojih je srednji najveći, a pružio se u more sa dva poluotocića, a pred lievim nasadila se dva školjića. Među poluotocima opet su liepe dráge: prva Dinjiška sa istoimenim mjestom, druga (u sredini) Vlašić, treća Poljanska. Liepe su dráge sa zapadne strane kod Poljane stare. Kriljurska, u kojoj pristaje Lloydov parobrod, i Slatina.

Visokih glavica na otoku ne ima, malone u sredini otoka uzdiže se Sv. Vid, okrunjen istoimenom crkvicom, najviši vrh, uzdignuv se polag najnovije mjere 348 m. visoko, a ne 270 m., Veli vrh, Nevalji novoj na zapadu ima 131., Gredina poviše ovoga mjesta 177 m., Komorovac 199 m., Kozje brdo 147 m., Vilinja 125 m., Debela glavica 183 m., Barbat 214 m., Lopata 134 m., Kotica 185 m., Kršina 263 m., Razanka 206 m. itd.

Iztočna, prama Hrvatskoj okrenuta strana gola je i pusta, nu dosta raztrgana, s toga zanimiva, jer je i tu more stvorilo male drážice, a svakoj je narod dao svoje ime. Na sjevernom su kraju dvie takove, gdje tunu love, dalje drážica Vela i Mala luka, Široka drága, Slana, Grabovac, Čisto, pa i zapadna strana zatona paškoga nije jednolična, ima tu drága Slana, Ružica, Barbat, Časkanska drága i druge.

Otoku Pagu na zapadu leži otok Vir (Puntadura), a dalje gore školj Maun. Osim pomenutih mjesta još su na otoku: Ždriljac, Maravčići, Sarići, Šiša, Stara vas, Vrtići, Gorica, Vidolini, Smokvica, Tornići, Fabianići, Simonići, Rukavine, Metajne, Barbat, Kustićevo selo, Beneći, Vrtlić, Livići, Peranići itd.

Razgledav se Pagom i otokom, pobilježiv koliko mi to u kratko vrijeme moguće bijaše, valjalo mi poći na parobrod, koji je robu izkrcao bio. Bijaše tu čitava hrpa sumporom napunjenih vreća, kojima vinograde sumporaju, i jedna hrpa za okapanje potrebitih motika.

Na rivi oko parobroda skupilo se još više naroda, a moje se oko paslo po onim liepim narodnim nošnjama, dočim su opet Pažani u mene virili kao željva u izvaljena jaja. Nekoliko malih crven-kapa došlo i na brod, a najviše ih se skupilo oko makine, da se nagledaju one čudne po njih stvari, koja parobrod goni. S jednim malim zabavljao se konobar, metnuo mu na pod novčić, on se prignuo, razkrečio i zubima novčić dignuo. Poslije mu metne drugi novčić među reške, toga nije mogao dignuti. Da bude kraj, prizvah crven-kapca k sebi, te mu podah četvrtak. Da vam ga je bilo vidjeti, kako je veselo poskoćio, oko mu se zakriesilo, ali se zahvaliti nije mogao, jer bijaše siromašak — niem.

Žureć u more, opazih tu više vrsti školjaka, a među njima i nekoliko praznih Pinna, koje nalikuju na butinu. Da bar nešto za spomen svoga boravka na Pagu sobom ponese, zaželih jednu tu školjku. Dok sam se ja tako nagledao, razmišljao, kako da se je domognem, eno jednoga maloga do mene, koji me plaho upita, što gledam.

— To su losture, gospodine, ja ću vam ih donieti, ako trebate. Rekoh mu, da će dobiti četvrtak, ako ju donese. On odskače na drugu stranu zatona i donese za kratko tri polovice i tako me zadovoljio. Metnuo sam ih na klupu, da se osuše.

I tako prispjelo vrijeme k odlazku. Konope odputiše i mi krenusmo. U prvi sam mah mislio, da sam sâm, nu opazih jednoga Pažanina, obažgana lica, suhonjava tiela sa fesom na glavi. Dodje k meni, pozdravi me talijanski. Rekoh mu, da talijanski razumijem, nu da znam, da on

i hrvatski govori, pa ćemo zato hrvatski razgovarati i ponudih mu, da sjedne kraj mene. Pozna dakako cio otok Pag, puno mi je toga izpriopoviedao, a ponosom iztaknuo, kako se sada kod njih hrvaština pazi, te dodao, da imadu vriednoga načelnika. Opaziv moje školjke, reče i on, da su to losture i da ih u pažkoj drági tu i tamo ima na stotine. Pripoviedao mi, da su dobre za jesti, da se metnu na gradele nad žeravicu i onako izpeku. Od njega sam saznao i ovu zanimivu crticu, koja vriedi, da ju zabilježimo.

Ove losture ne živu same, već ima u svakoj po koj goli račić, pa kad je lostura gladna, onda se otvori, račići izadju, more zamute i tako ju hrane, jer u onom mulju ima uvijek hrane. Kakav je to račić, nisam dakako saznao, nu stvar je ipak zanimiva i narodu ovuda i oko Paga poznata. — U ugodnom razgovoru prispjesmo i pod Bag. Parobrod nije unišao u luku, već se od kraja odtisnula barka, kojom sam se prevezao i u gostionicu uputio. Poslije objeda umoran sam usnuo, a zatim malo izašao cestom uz more, ne bi li našao koju biljku, ali nigdje ništa osobita. Na jednom sam mjestu medju škrapama nabasao na jednu ljubicu siroticu, koja je zaista sirotica, kad u tako užasnom kraju mora uspjevati, kao što je onaj oko Baga.

B a g.

Tužan je kraj, tužan i grad, koji se podno gorostasnoga Velebita, tu uz žal odijeljen od svieta i ljudi, stisnuo. Bag ima nešto preko 700 duša, pa akoprem ima i liepu malenu luku, to se trgovina tu nije nikada razvila, jer je prama istoj izvan ruke. U Bagu ima i liepih kuća, nu što je života, to se spustilo k moru, dočim se stražnje kuće siromašne, a ima ih do 40 bez krova. Taj nam dakle grad propada, pa ako ga bilo koja sgoda ne pridigne, propast će do kraja. Ponajljepša je sgrada u Bagu gradjanska učiona, koju je tu dao sagraditi gjenearal barun Mollinary sa znatnim troškom od preko 60.000 for., nu broj je djece prema sposobnjakom dosta neznatan. jer roditelji iz bližnjih mjesta neuredno djecu u školu pošiljaju. U more pružio se mali molo, gdje parobrodi pristaju, jedino šetaliste u gradu Bagu, a medju kućama malen je trg, na kojem stoji spomenik baruna Mollinary-a, podignut od zahvalnih Bažana god. 1878. Na granitnom podstavku, do dva metra visokom, stoji mjedeno poprsje zaslužnoga toga zapovjedajućega gjenearala po bivšu vojnu Krajinu sa izvrstno pogodjenim obličjem. Na istom trgu porasle su i dvie tri lipe, kojima ne da bura, da se ponosno razkrile, od ovuda vodi i potaracana ulica sredinom grada i uzbrdice.

Na trgu, po ulicama i u krčmam sakupilo se naroda sa gologa Velebita i okolice u svečanom odielu. Vidio sam tu i dvoja, troja krajiška kola i nekoliko konja praznim samarom. Bijaše tu vike i halabuke kao na sajmištu; čovjek bi mislio, kad se ovi ljudi razgovaraju, da se svadjaju, tako jako viču, naročito mužkarci, dočim su žene tiše i skromnije. Narod nam je tu jadan i kukavan. Vidio sam mnogo lice sažaljenja vriedno, odavalo je brigu i nevolju. Oko četvrte ure sve se stišalo, narod se razišao, jedni novom cestom, a drugi gore prema Velebitu, Bog zna kakovim kozjim nogostupima, dok se buduće nedjelje opet sabere, spuštajuć se niz Velebit preko strmaca i po tri ure daleko, ali dodju, da se pomole Bogu, pa se i smilovao Bog ovomu jadnomu narodu, jer gorjega u domovini nisam vidio, nego što se po velebitskim stienama nastanio.

Kad se sviet razidje i opet je Bag, grad skromne tišine i mira, zaodienuv se u svoje svaganje ruho. Prene ga tjednom dva puta senjski, a utorkom i petkom Lloydov parobrod, koji pristane podalje od luke.

I ja sam izašao, da potražim ravnatelja gradjanske škole, gosp. B. Krekovića, kojega ne bijaše kod kuće. Namjerio sam se na sinčića, koji mi reče, da je otac u vrtu. Podjosmo do vrta uzbrdice uličicom punom izprebacana kamenja i tu krenusmo na lievo. Bijaše tu više Bažana, a medju njima i onaj, koga sam tražio. Pozdravismo se, izrukovasmo, poslije s drugimi upoznasmo i tu neko vrieme u razgovoru sprovedosmo. Malen je to vrtić — jer je u Bagu sve malena, kao i grad sam — ali u toliko ugodan, što ima bar po koja smokva, mendula i dosta

Narodne nošnje sa otoka Paga.

bujna trava, dočim je oko grada pusta golet, koliko ti oko siže od mora do vrh Velebita. U ovoj zeleni bilo mi veoma ugodno, a kad već vani ne bijaše cvjeta, procvala bar tu mrtva kopriva, kačja preslica i uzbuvalo lišće od kozlaca. Da se ovo nekoliko stabala uzdrži, trebalo vrtić ograditi visokom gromačom, pa tko želi vidjeti, koliko truda, koliko muke treba, dok se jedno stablo uzgoji, u hladu kojega možeš odmarati, taj se neka uputi u Podgorje, taj neka dodje u Bag.

Ima i oko grada zeleni, ima koja stotina badema, koji su se okićeni onim proljetnim zelenilom onako mило dojimali oka, ali što je to, što bi bilo i tisuće stabala prama onomu pustomu Velebitu, koji se svojim glavicama i silnim kukovima mr-godi poviš gradića Baga. Zenica Baga svakako je kapucinski samostan, to je oaza, koju je sam Bog tu smjestio; oduzmi Bagu samostanski vrt, uzeo si mu jedini vienac, koji ga ovija.

Pod večer sastasmo se u gostionici, da malo porazgovorimo i oni iskreni trenutci, što sam ih tu sproveo, bit će mi ugodnom uspomenom na moj boravak u Bagu.

Ponedjeljak prije podne pošao sam sa sudrugom Verićem do kapucinskoga samostana, koji se uzdiže sa istočne strane grada; gradjen je u četverokut, na tri sprata, a podignut g. 1710., akoprem su kapucini iz Rieke već i prije kao blagovjestnici tu živjeli.

Samostanska crkva posvećena je sv. Josipu, na lievo je žrtvenik Ivana Nep., na desno Majke Božje, a u kapelici slika sv. Antuna. U oblačnici visi do 3 m. velika slika sv. Križa, s jedne mu strane navješćenje poroda, s druge porod Isusa, a na zidu još dvie slike, koje potiču valjda iz prošloga vieka.

U blagovalištu ima zadnja večera, do 4 m. duga slika, na kojoj su pojedine figure u naravnoj veličini izradjene; na zidu visi slika Karla VI., Franje I. i Leopolda I., koji su fundatori samostana i danas dobiva isti iz previšnjih dohodaka 1000 for. podpore. Na zidu pričvršćena je mjera, koja označuje visinu Isusova tiela. U samostanu je i knjižnica, koja broji preko 3500 komada knjiga. Ima tu i velika cisterna od 7000 barila vode (po 40 vrčeva barilo), jer valja znati, da cio Bag ne ima jednoga vrela žive vode — sve pije kapnicu.

Unidjosmo i u vrt, tu je od mlada zelenila badema zamirisao sav zrak. Vidio sam tu dva starca — badema, koji imadu u objamu tri stope. Jedan je i drugi na polovicu obumro, a sigurno im je toliko godina, koliko i samostanu, jer je njegovim osnutkom niknuo i vrt onolikim trudom uredjen, zapremajuć 1400 četv. m. površine. U vrtu buje i smokve, masline, a niknulo je tu na stotine žarkih tulipana i modrih zumbula, porasao povisoki kuš i stablasti šimšir, kakovka do sada nisam vidio. U tom vrtu proboravio sam rado neko vrieme, a zabavio sam se sabiruć vrst mekušca *Helix cincta*. Ova je vrst inače u Primorju veoma riedka, nu ovdje ima na stotine živih, a još više praznih kućica. Gospodin gvardijan pomagao mi sa sudrugom sabirati,

Bura na moru.

91. 74

rekav, da mu je drago, ako mu vrt malo od tih škodljivaca očistim. Ovdje je ova vrst za polovicu manja nego na Rieci ili u Bakru.

Župna crkva posvećena je Karlu Boromejskomu i uzdiže se gradu na iztoku. Počelo ju graditi god. 1776. Pred crkvom ima nadgrobna ploča Jurja Kružića (1773.), Dominića (1745.), Vrbana i drugih. Kad si unišao, pada ti s lijeve strane na stupu u oči spomenik od crna mramora urešen sa grbom i ovim napisom: »Franciska Gräfin von Petazy, gebohrne Frevin von St. Genoiss, gestorben den 18. Octobris 1775.«

Crkva ima tri ladje, u lievoj 3, a u desnoj 2 žrtvenika i više grobnica, medju ovima jedna od Nikole Rukavine (1773.). U svetištu takodjer je nadgrobna ploča bez napisa, a u nju uklesan grb sa polumjesecom, nad kojim blište dvie zvijezde. Na propoviedaonici ima na drvu slika svetoga Ivana.

Prvobitno bijaše u Bagu crkva sv. Trojice i od nje sačuvao se sliedeći napis: »Anno 1704 die 14. August. Neptunini galis paniae furoris damna inter caetera hoc maximum.« Iz toga razabiremo, da je Bag za tridesetgodišnjeg rata od francezko-španjolske mornarice bio napadnut, a uz to je trpjela najviše stara crkva sv. Trojice, koja bi usljed toga napuštena. Prije 30 godina stajaše pred crkvom baterija od četiri težka topa, koje poslije naglavce uz more uzidaše i vežu za nje sada brodove.

Kad si se iza crkve uzpeo malo uzbrdice, tužan ti se pogled otvara na Bag, jer je zadnji dio grada sav u ruševinama. Tu sam vidio i kuću Nikole Malesevića, u koju je uzidano veliko topsko tane, a potiče iz god. 1813., kad su Englezi mjeseca kolovoza grad vatrom iz topova obsipali. Tom prilikom patio je kaštel, podignut po krbavskim knezovima. On postoji i danas, a smješten je sada u njem morski odjel financijalne straže.

Kada je Bag niknuo, nije nam poznato, nu toliko se znade, da je obstojao za hrvatskoga kralja Krešimira (1070.) i spadao na podgorsku župu, koja je sizala od grada Stinice do rieke Zrmanje, nu kako se onda Bag zvao, nije nam znano. Poslije se spominje kao Scrisia ili Bag. U četrnaestom vieku podpadaše pod knezove krbavske, koji ga proglasiše slobodnim gradom, te mu knezovi Nikola, Butko, Toma, Pavao i Karlo izdadu god. 1387. povelju, koja označuje granice grada, a ujedno dozvoljava Bažanom, da mogu stada pasti po kneževskim planinama. Druge im povlastice podieliše god. 1432. i 1451., koje im potvrdio i kralj Matija Korvin god. 1481. Na same poklade god. 1525. stigne Bag ljuta nevolja: navale Turci, opliene ga i poruše, a god. 1616. trpio je od Mletčića. Karlo III. (IV.) iznovice je Bag podignuo, a zahvalni Bažani nazvaše ga njemu na čast Karlov bag ili kako ga sada zovu: Karlobag. Marija Terezija izdade 15. kolovoza 1757. poseban statut i povelju, kojom su građani 10. svibnja 1760. zadobili svoja prvašnja prava.

Za osnutka granice spadao je Bag pod karlovačku krajinu, nu god. 1754. podvrgnu ga tršćanskoj intendanci. God. 1776. utjelove ga opet Krajini, a god. 1785. proglase slob. kr. lukom. Uslied razvojačene Krajine dostao se je grad svoje samouprave, a mi mu od srca želimo, da bi se iz sadanjega tužnoga položaja pridignuo i procvao.

Nedaleko Baga, a uz cestu, što se vijuga na Velebit, stoji seoce Vidovac, a njemu na jugu podrtine Vidov-grada, koji da su još Rimljani sazidali. Ovdje potukoše senjski Uskoci god. 1664. hametom 400 Turaka. Sa Vidovca otvara se liep vidik na podnožno more, otok Pag i druge školje.

Odkada spojiše Bag novom cestom sa Senjom, još nekako, nu u staro vrieme bijaše kukavno, jer je grad samo sa Gospićem mogao občiti, nu u zimsko doba, kad bijahu zameti, žestoka bura ili je silna kiša izprala slabu cestu i to bijaše nemoguće. I tako bijahu Karlobažani prepušteni sami sebi, daleko od Senja, daleko od Zadra.

Prva cesta preko Velebita u Bag sagrađena je god. 1786. za vlade Josipa II. Ova cesta prozvana na čast Mariji Tereziji, bijaše nešto preko 4 milje duga, te je vodila kroz Brušane divljim krajem na Oštarije i preko Konjskoga i Vidovca u Bag. Ta cesta bijaše slaba, voda ju često razrovala, bura joj zemlju raznesla, tako da se moglo samo tovarnim konjima prolaziti.

Od god. 1845—46. usječena je velikim trudom i mukom nova cesta, što vodi iz Gospića preko Kaniže, Oštre i Brušana na Oštarije, te provaljuje tu oštarijsko sedlo u visini od 927 m. Kad se dokopaš sedla, još nekako, jer čovjek do Oštarija prolazi šumom crnogorice i cesta se malo svija, nu kad si stignuo na zapadno velebitsko krilo, hoće da te u ljeti sunce ubije. Cesta se mota sa četiri velika zavoja i vijuga dosadno k moru. Vidiš Bag, čini ti se kao na dlanu, a ima do njega još tri ure hoda. Uzbrdice treba do Oštarija do 4 ure, tako se cesta vije i previja, nu koji idu pješice, kreću uz brzobav cestom Marije Terezije. Bilo s kraja, bilo s mora, grdo je tu cestu gledati, kako se preko Velebita diže i mota. Čovjek se uzpinje, mine jedan zavoj, mine drugi, a opet mu se čini, da je na istome mjestu, da se nije ni za pedalj dalje pomaknuo. Dosadan je to put i jadni oni, koji ovuda moraju prolaziti, a najviše pate dakako Podgorci i njihovi tovarni konji.

O d B a g a d o D a l m a c i j e.

S geografske strane hrv. Podgorje slabo nam je poznato. Ono malo, što znamo o pojedinim mjestima uz more od Sv. Jurja do Karlobaga, zabilježio nam je bivši školski nadzornik Franjo Julio Fras u svojoj topografiji karlovačke vojne Krajine, a drugi, koji su u nas geografije pisali, po njem su pisali ili prepisali. Nu kraj od Karlobaga do dalmatinske granice bijaše posve nepoznat, tu nije do sada osvanuo nijedan prirodu iztraživajući Hrvat, pa je po tom jasno, da sam jedva čekao čas, da na taj put krenem. U Bagu našao sam g. K., nadzornika financijske straže morskoga razdjela, koji je takodjer imao krenuti pravcem prama Dalmaciji. Poznasmu se iz Sušaka, pa bijaše obojici drago, da ne bude samodrug.

Morski razdjel financije križa morem i pazi tu na kriomčarenje te ima u tu svrhu brodicu, što »kajić« zovu. Tim kajićem imali smo krenuti u Lukovo-Žugarje, gdje je opet financijska postaja.

Bijaše u ponedjeljak, 19. travnja, dan tmuran, nebo oblačno. Velebit zavio je svoje visoke i ogromne glavice u sive magle, koje se dizahu ili spuštahu prama moru i obronke mu lizahu. Gledati maglu u gorovitim stranama, n. pr. u gorskom kotaru u dolini brodske, nešto je osobita, nu gledati ju na velebitskom divu, nešto je i zanimiva i ružna. Silno ono stienje na čovjeka u velike djeluje, a još i više, kad se one magle kao iz vulkanskih ždriela dižu, a čim se dignu i razpadaju, da se dalje opet skupe. Sad si upravio oko na koji ogromni kuk ili glavicu, kad ti ga magla na jedan put zastre, a čim je brieg viši, tim je ona dakako gustija. Nu sad se magla razpada, pa ti opet prikaže hrpu, koju nisi još vidio, a bijaše glavica i sniegom pokrivenih. Ove magle, što se spuštahu prama moru, razpadahu se, kao da bi oblačak dima razpuhao, a preuzela ih valjda toplina. Naslućivali smo zlo vrieme, a za nevremena bojim se mora. Uhitilo me g. 1878. u Kvarneru za juga, kad sam iz Rieke putovao u Istriju, popala me morska bolest, mislio sam, da ću izdahnut, da mi je zaglaviti. Nisam strašljivica, ali mi se nije nekako dalo na taj daleki put, jer je od Baga do Lukova-Žugarja četiri ure morske vožnje, a ne bijaše nade, da će popuhnuti vjetar i mi zajedriti. Reći će možda tko, a zašto nisam pošao kopnom. Od Sv. Jurja do Baga, dok ne bijaše ceste, putovalo se nogostupima. Takovih ima na Velebitu po bivšoj otočkoj pukovnji, nu dalje Baga prestaju, osim mora, sva obćila. Tu se Velebit ruši u more raztrgan i razkliman, uzdignuv se 40, 100—200 m. visokim stienama i tu ne ima ni ceste, ni staze, ni puta, ni nogostupa, to je kraj ličke koze i ličkoga kozara; — moradasmo dakle morem.

Jedna je ura odbila i mi se nadjosmo uslied dogovora na molu. Naš kajić bijaše spreman, jedro podmotano, vesla složena, bielci, na koje ćemo posjesti, prostrti, momci pripravní, da se odtisnu na pučinu morskú, da me povezu u kraj, za me dosele nevidjeni. S nama krene i prijatelj V., gradj. učitelj, a malo smo još pričekali, dok nam jedan momak donio bocu dalmatinca; put je dalek, vožnja težka, treba okrepe. Jedan od momaka upro veslom o zid i mi se odtisnusmo, a popratilo nas sa mola nekoliko Bažana sa »S Bogom« i »sretno«. Odosmo da-

leko na more, nadajući se, da će biti vjetra, ali bijahu i tamo i natrag iduć naša jedra podmotana. Veoma je dosadno, kada čovjek morem putuje, pa ne ima vjetra, već se mora voziti sa veslom. — Putovao sam morem prije pet godine iz Njivica na otoku Krku put Rieke, i onda sam izkusio, što vjetar vriedi. Kad sam se ukrcao, upitam gospodara brodice, koliko ćemo izgubiti do Rieke, a on mi reče: Gospodine, ako ne bude vjetra i sedam ura, ako ga bude, doći ćemo za tri ure, dakle je tu uz poputan vjetar razlika od 4 ure, a to je za morski put zaista mnogo. — Kapo, kako zovu financijalni stražari svoga poglavicu, posjeo do krmila, da brodom ravna, a šest momaka uprlo stojeć, te veslahu. Milota je gledati, kako kršna momčad vesla. Svičaju se i upiru u veslu u jedan mah, podignu ih, spuste, pljusnu u more i duboko ga zarežu i prije što ih dignu, odtisnuli se morem dalje. Prednji dio kajića reže more i ono tu žamori, desno i lievo stvaraju se pjenom orošeni trakovi, dočim iza krmila ostaju duge brazgotine, koje se daleko tamo gube. Zurio sam čas u more, što se oko mene pjenilo, a čas bi uprv se o lakat buljio u Velebit, u ono silno kamenje i visoke glavice, što se pred nami uzdizahu. Minusmo mnogi rt i dodjosmo do dràge Crnice, a kad stigosmo do dràge Duboke i Drivarice, zagledah visoko u jednoj velebitskoj stieni nešto crna; bijaše to jedna špilja, u kojoj je kozar Joso Mažuran vulgo Major punih 18 godina svojim stadom prebivao, poslije se je odselio u rodnu Slavoniju i tu umro. Nu ni danas nije Mažuranova špilja pusta, zaokupila ju njegova rodbina.

Primakosmo se dràgi Bliznici i zagledasmo visoku stienu, koja se osovila uz samo more i prilično otegnula. Tu stienu zovu Skoč-kobila i narod pripovieda ovo: »Dok bijaše šume, bilo je vukova i uz more, pasla tu kobila, nanjuši vuka, ovaj ju poče goniti, ona dodje do ove stiene i skoči u more.« Malo dalje opet je špilja 5—6 m. visoka, onda pusta dràga Sedlenica i Marazovka. Na jednom rtu opazismo drugi u stiene utaknut crn križ, označujući nečiji hladni grob, a već prije zagledasmo tik mora kuću bez krova, bijaše to vojnička straža za bivše Krajine. Tužan kraj, a jos tužnije živovanje za one vojnike, koji su ovdje boravili. Vozili smo se skoro vie ure, ali ne opazismo uz more ni jedne kuće; sve je pusto, sve mrtvo, kao i onaj golemi Velebit, koj se tu nasadio. Od Baga do dalmatinske granice ima 13 milja, a na tom razmaku uzdiže se samo devet kuća, jedna od druge i po sat daleko. Bog bi znao, da li ovi ljudi znadu, da su živi. Kako god se niže dràga do dràge, tako se iztiče i pustoš i velika je razlika medju obalom sjevernom i južnom, ona je — ako se može tako reći — i uz onu kržljivu zelen bujnija, nu ovdje, duše mi, sviet je zamro, priroda ni jedan cvietak nije na te grde stiene zasadila. Poviš mora ima onizka grmlja i stabalja, više nego li na gornju stranu, nu što je sve to prama onomu užasnomu kamenu. Tražio sam poldrugi sat okom, ne bi li gdje opazio koju biljku i već mi se oko na onom sivom, golom kamenu utrudilo, kad na jednom opazih, da se daleko tamo na jednoj hridi nešto žuti. Prepoznao sam mlječiku (Euphorbiu), koja se tu nazivala bila, nu i njezin mlako-žuti cviet nije me razveselio, a napokon kamen je pust, a ona otrovna. Podjosmo dalje, a da se i ne zaustavismo i domakosmo do dràge Pećci. Tu se je jedan velebitski vrh odvalio u more i razstavio ovu dràga od susjedne, koju zovu Senjska dràžica. Bogu hvala, tu zagledasmo nekoliko zelenih stabala šestilja, gromačama ogradjenu grudu zemlje, a uz more opet špilje. Čim ima gromača, mora biti i ljudih, koji ih složiše, mislio sam u sebi — ali sam badava tražio kuću, nigdje ni krova, ni stana, Bog zna kud se je pod Velebit i pod koju glavicu zaklonio. Gospodari ove zemljice trebaju možda dva tri sata daleko, dok se do nje preko stiena i škropu dokopaju, a kad dodju, ne nadju više puta nikakova priroda, vrućina ga ubila

Tri smo ure plovili, a plovili sami; daleko tamo uz obalu opazismo jednu brodicu sa razapetim jedrima. Taj je dakle imao vjetra, dočim mi nismo imali ni toliko, da nas bar ohladi, da mi bar toplo čelo malo osvježi, kako bi bolje promatrao kraj i prirodu. I onu brodicu izgubismo i napokon bijasmo sami; pod nama more, nad nama nebo, a na okolo golet, pustoš, užas, koj ti sapinje dušu, koj te čini nujnim, kad znaš, da se po tim stienama prebija Hrvat, da se tu muči kao zmija na trnu. Mora se mučiti, raditi, mora umrieti, a nije ni znao, da je ikada živio; priroda ga skućila, učinila ga svojom robom.

Mnogo smo rtova minuli, Velebit mi se više put pričinjao, kao da pada ostrmno u more, iz kojega se reć bi samo na koj metar uzdignuo, nu varalo me more, jer je iz njega svom impozantnošću svojom niknuo. Odlanulo mi, kad mi g. K. upro prstom prama susjednomu pustomu rtu i rekao: »Onaj rt još i mi smo, g. H., u Lukovu.« — »Bogu hvala, odvratih, jer bi već želio, da se dignem i da na kopno stupim; sit sam već, gospodine, mora.«

Podjosmo kraj senjske dražice, zaokružismo kamenit pust rt i unidjosmo u Lukovo, i tu nam zalohorio sa Velebita ugodan vjetar pogorac.

Lukovo je najljepša i najveća drąga od Senja do dalmatinske granice, a tim zanimivija, što je i ona poput jablanaćke pritajena. Jedan rt otišao je prama jugo-iztoku, a drugi prama sjevero-zapadu ostaviv uzak otvor, kojim unidjosmo. More se tu dražestno zalilo poput jezerca, duboko u zaćetku 32 m., u sredini 19 m., a prama jugo-iztoćnomu kraju tako je plitko, da moųeš polag volje saći u njegovu dubljinu. Naokolo osovljuju se sunovratne stiene i pećine, a osovio se i nagnuo i po koj kuk. Još bi kraj bio ljepši, kad bi ga naokolo obrubila bujna zelen, nu te ne bijaše ni ovdje, ni tamo do glavica velebitskih. Jedna samo vrst grma pokriva to tužno kamenje, a to je draća (*Paliurus aculeatus*), kako ovdje diraku zovu. Nu i njezini tek razvili se zeleno-smedji listići ne podavahu prijatna lica. Źestoka bura, što se sa strmina velebitskih surva, ne da ni tomu grmu, da se pridigne, on je skućen, na 1—2 dm. visok, granćice mu kratke, kvrgaste, svite, kamenu pritisnute, jer kad draća ne moųe u visinu, gdje ju bura ubija, prikućila se k zemlji, da ju ona ogrieva koliko moųe.

Iznad liepe ove drąge bieli se kuća financijalne postaje i tu je ćovjek, koji je medju ovim stienama stvorio velikim trudom i mukom malu oazu. Kamen je izprelomio, zemlju sgrnuo, gromaćom ju ogradio i voćkama zasadio. Kako liepo se izticaše nekoliko smokava, prasaka i mendula, a u malenom vrtiću zelenilo se i povrće. Trud je to glavara postaje Franje Bacića, koji je u sedam godina ovu hrid tako ukrasio. Kad unidjosmo, svi izadjoše iz kuće, ta riedko tko ovamo dolazi, osim financijalnoga nadzornika, koj na taj daleki put svakoga mjeseca po jedan put krene. Izkr-casmo se i podjosmo do kuće, a malo zatim krenuh sa prijateljem Verićem do Lukovo-Źugarja, gdje se uz Źupni dvor bieli i mala crkva poviš mora zrijuć s ove visine na podnožno si more i pusti otok Pag. Podjosmo kozjim nogostupom preko stiena i kamenja i uzpesmo se kraj jedne osovne stiene jednim grebenom. Uz put sabirao sam nekoje mekušće, medju njima i riedke vrsti (*Campilaea dentata*). Ovdje zagledao sam pod grmovima prvi Źarki cviet i pohlepno se za njime mašio; bijaše to klobućić jari (*Cyclamen repandum*). Kod Baga nadjoh jednu siroticu, a ovdje skriųalinu, malo, ali i to me zanimalo!

Crveni cvietci imadu uzdignute latice i nalikuju zvoncu ili klobućiću, lišće je dugoljasto-srcoliko, s gora tamno-zeleno, s dola crveno. Gomolj, koji nije tako velik kao u obiće skriųaline (*C. europaeum*), što u ljetu cvate, sakrio se polovicom u zemlju, a polovica mu u zraku, jer nije toliko zemlje, da bi se sav njom pokrio. Ugodno mirisavi cvietci, krasan su nakit ovih stiena. Popinjuć se medju stienama, nalukavao sam se u razpukline, ne bi li ćim više mekušćaca sabrao. U tom mi je jako paćila diraća; ćas bi me zakućila tu, ćas tamo, a zlo i naopako, ako se ćovjek onda poćme kretati, jer će se tako zakućiti, da se ni s mjesta ne moųe maknuti. Diraća je veoma trnovita, trnje joj nije ravno kao, recimo, u trnule, već polokruųo, a gdje zakući, tako lahko ne popušća, i ćovjek se otimlje sve jednomu po jednomu trnu, nu jedva da se oćistio, kad se je krećuć opet zakućio. Za malo i ciele su hlaće jedan dronjak, s toga nije ćudo, ako su lićki kozari razkinjeni i dronjavi.

Tako sabiruć, nadjem se prilićno visoko, nešto zapsiće medju stienama, pogledam i opazih riedku zmiju *Coronella giron dica*, koja medju kamenje ujezla bila. Pridignuv se, evo me u druųtvu, kojemu se nisam nadao! Zaokruųile me zviedljive koze; na jednoj stieni bijaše jedna crne kostrieti, na drugoj opet jedna biele, tamo opet posve smedja, doćim su povisoko gore kozlići meketali. Liepo bijaše te koze gledati, kako se postaviše, glave nagnuše i u mene svojim oćima piliše. Ćudno im se sigurno ćinilo, kako sam ja medju te stiene zabasao i u njihov zavićaj dospio. Ćim je stiena strmija, tim je kozi milija, pa ih bijaše zanimivo gledati, kako se tu oko

mene postaviše. Jedna je stajala na tako oštroj stieni, da noge nije razmaknuti mogla, već joj se sve četiri doticahu, tako uzka bijaše površina na kamenu. Kad sam se spuštao prama nogostupu, gledale su u drugom položaju, a onda se digle i svaka k svomu grmu drače krene.

Tražio sam čobanina, nu opazih kukavno djevojčce, koje posjelo na stieniu i zurilo na daleko more, koje se tamo prama Dalmaciji u magli gubilo. Uz put zagledah još po koj cviet, a uz jednu stieniu i mirisavu vrst ljubičice koju sam ubrao, da me sjeća ovog zanimivog kraja.

Prodjosmo kraj groblja i dodjosmo pred župni dvor. Prijatelj Verić već me uz put upozorio, da će me i kapucin iznenaditi, koji ovdje službu božju obavlja. Stane pred hodnikom i zovne častnoga otca. Kako mu je glas jako odjeknuo, slutio sam, da će dvor biti prilično prazan — i nisam se prevario. Pred nas izadje častni otac Salezi, skine svoju kapicu, te nas pozdravi. Hrvat je, rodnom Varaždinac, čovjek okrupan, pune crne brade. Pozdraviv se, povede nas u stan kroz kuhinju. Na ognjištu plamsao je slab oganj i tu se otac Salezi zaustavi i reče: »Naložio sam oganj; danas sam imao izpovjed, nisam si objeda skuhao, a sad ću spremiti malo prežgane juhe; bilo je puno posla, izpovjedio sam preko sto i dvadeset ljudi. Izvolite unutra!« U sobi nadjosmo priprost krevet, jednestavan stol sa propelom, nekoliko knjiga, svjetiljku i dvie tri stolice, a jednu bez noge. Nu nije čudo, jer ga u taj pustinji ne ima tko popraviti; otac Salezi ovdje je sam, kao panj u gori. Poslije sam prošao drugom, trećom sobom i došao u četvrtu, omanju sobicu ili bolje izbicu. Tu bijaše bačvica sa vinom, puna košara pečenih paškota i drugoga živeža, kojim se valja obskrbiti, jer tu ne možeš ništa dobiti, pa i suhim zlatom plaćao. Sjedosmo za stol, da popijemo u zdravlje vriednoga redovnika koju čašu vina, a zatim razpredosmo ugodan razgovor.

— Vi ovdje, častni otče, sami; pa kako živite, što radite?

— Sam, gospodine, kao u pustinji. Dolazim ovamo iz Karlobaga i ostajem po osam, po mjesec dana, ja i sa mnom Bog, samo mi kadkada dodje moj mežnar.

— A gdje su ljudi, gdje su vam sela?

— Ljudi; a daleko, gospodine, gore po Velebitu.

— A koja mjesta spadaju pod vašu pastvu?

— Lukovo-Žugarje mi je najbliže, to je ovdje s traga, onda imam Hrastovac, Kijac, Seline, Porobljenik mali i veli, Devčić dragu, Trstenicu i Sušnjevac. Do ovdje imam četiri ure hoda.

— Ima li koja staza?

— Ne ima, gospodine, kako ste vidjeli, nego gol kamen. U Devčić dragu idem morem, a Trstenica leži na granici. Izvolite malo sa mnom.

Izadjosmo i uprjesmo pogled prama mrkomu Velebitu. Tu se uzdizao Orlič-vrh (662 m.). Krug (1342 m.), Kuk (1270 m.), Mali Stolac (1262 m.), nu otac Salezi upre prstom prama sjevero-iztoku i reče:

— Vidite onaj kuk? Ono vam je Veli Stolac (1401 m.), pa i tamo moram ići. U čizama se ne da, niti u opancima, već moram u sandalima i više se puta na drači sav razkinem.

— A ako tko umre?

— Onda ga donesu dolje.

Župni stan leži 43 m. nad morem, nu tu se valja odmah 1359 m. visoko uzpeti. Koli mučan mora da je taj put po ljetnoj žegi, koli strašan mora biti za bure, koja prieti, da te s te visine obori i na stienama razbije. Težka, mukotrpnja je služba častnoga otca Salezia. Pa da bi imao bar naobraženog čovjeka, s kime da se razgovari, ali tjednom nikoga do kozara, a na okolo ne vidi opet nikoga do nesnosljivih koza, od kojih dobiva mlieko.

Podjosmo natrag u sobu i sada sam saznao, da je ovdje prije bila župa i da je neki župnik Tadić živio tu punih 40 godina. Iza dvora ima liepo ogradjen vrt i voćar, gdje je trava uzbujala, a pred njime pružio se k moru valjda zapušten vinograd. Mjesto loze uzbujao je *Asphodelus luteus*.

— Sada ide još nekako, jer nije bure, nu kad u zimi dolazim ovamo, onda je to na moru teško i pogibeljno. Lanjske godine jedva su me pred Bagom spasili, da se nisam utopio.

I tako se tu živi, a ipak mora netko i tu tešku službu obavljati, jer bi inače lički kozar podivljao, ne bi ni znao, da ima vjere, da ima Boga. Otac Salezi im je duhovni pastir, učitelj, odgojitelj, on im je sve, jer drugoga nikoga ne imaju. A kad on kući krene, da odmori i ključe u žepu sobom ponese, onda je opet u Lukovo-Žugarju pusto i mrtvo, grobni muk zavlada oko dvora i crkvice.

Razgledav crkvu, moradosmo se oprostiti. Otac Salezi sve nam u crkvi pokazao, govorio mnogo, govorio rado, ta možda nije sa naobraženim čovjekom progovorio, od kada je bažke zidine ostavio. Pružih mu ruku, da se razstanemo; dugu ju držao i razgovarao, nu napokon ju potresoh i zaželih sretan boravak. Podjosmo, nu on stane i još nas jednim pogledom popratio; teško se je razstao i napokon u svoj dvor unišao i samo je topot njegovih sandala do mene dopirao. — Prodjosmo kraj groblja. Bože moj i groblje je u Lukovu-Žugarju nešto osobita. Tu se ljudi zakapaju u živi kamen. U sredini groblja uzdiže se mjesto križa jedan javor šestilj, reda se tu humak do humka, na kojima se iztiču slabi križići, nu ni jedan humak nije zazelenio, pa kako da i pust kamen zazeleni. Humak groba hrpa je kamenja, što su zubom teško izkopalili i izlomili i u taj živ kamen polažu truplo čovjeka, da se više od silne žege u ljetu izpeče, nego li da strune.

Dok smo stigli do financijalne kuće bilo je skoro šest sati, a ja borme od te ekskurzije i dosta umoran. Noge mi klecahu kao da ne imam u njima kosti i sladko sam posjeo na stolac. Južina bijaše spremna, ribe dakako nije manjkalo, jer dok smo mi kod častnoga oca boravili, momci su po liepoj drągi ribarili. Bilo i jaja sa tečnom šalatom, a bilo — jer veliki tjedan — i bakalaja i dobra Dalmatinca.

Poglavica postaje, čovjek krupan, dugačkih crnih brkova i crne brade, pravi tip senjskoga Uskoka, u veliko se radovao mojemu dolazku; veselilo ga, da je jedan put netko došao, da te drage i škrape malo popiše, a umolio me, da tom prilikom ne bi zaboravio i njegovu postaju. Od njega sam doznao, da se niže Kijca vide tragovi crkve, da je tu zapušten zdenac i da ima u blizini vrh Gradina sa starima zidinam.

Pred kućom opazismo hrpu drva i kup zelenike (*Phyllirea media*), što po stienama oko Žugarja raste, a nad kućom redale se skalinsto složene gromače — imanje Franje Becića.

Prije što se razstanemo sa Lukovim reći ću dvie, tri i o kraju, što se pružio od ovdje do dalmatinske granice. Obala teče istim pravcem dalje, samo je od Lukova do Tomljanović žala zakrenula više prama iztoku. Dražice su tu neznatne, pa je ciela obala manje člankovita, nu zato viša, a znatnije su drąge Žugarica, Sbig i Zekinac. Ima tu glavica od 200 - 300 m., kojima se stiene u more odvaljuju, a i mnoga se visoka hrid tu osovila. Dosta daleko raztrgane i puste jaruge nisu riedke, a jedina je tu oaza Devčić-drąga sa financijalnom postajom, a s druge joj strane kamenita vrha seoce Devčići sa 4 kućice. Dalnje su drąge Dračuša, gdje je more samo 12 m. duboko, Mali i Veli Przunac, a kad si minuo drągu Škrilnu, Drivaricu i Tamničku, eto te na granici Hrvatske i Dalmacije; medjaš pravi biela crkvice Marije Magdalene nad istoimenom dražicom, a njoj sućelice preko kamenita vrha evo ti dalmatinske Lisarice sa crkvicom i dvie kućice. Dva kilometra pred granicom uzdiže se Bili brig sa nekoliko grobova senjskih Uskoka, koji su ovdje po Turcima napadnuti i sasječeni. Kameniti humak označuje njihova poćivališta. Iza toga briega dražica je Dujmovaća, gdje je od turske ruke poginuo Dujmo Krmpotić iz Krmpota više Senja. Turčin se vratio i došao kući sa Dujmovim noževima, koje sestra Dujmova prepoznala i spavajućeg Turčina smaknula. Jedan je od Uskoka preplivao na otok Pag i zato se tu jedna drąga blizo fortičkih vrata zove Senjska drąga.

Minula je šesta ura kad se na put spremismo i Lukovim oprostismo. Vjetra ne bijaše opet, a oblaćići, što su se kupili po nebištu, nisu dali slutiti na dobro vrijeme. Dok je liepo, ugodno je putovati morem, nu za nevremena ne ima neugodnije vožnje. Nad Velebitom digli se težki oblaci, iz kojih se spustila kiša, koja do nas nije segnula. Kako su oblaci odmicali i naglo letili nad velebitskim divovima, znadosmo, da gore i jak vjetar duva, ali taj, kojeg smo željeli, ne osvanu na moru. I tako ne preosta drugo već opet na vesla. Posjednuv na svoje prijašnje mjesto, buljio

Dolomiti na Oštarijama.

sam čas u more, koje sada svoju modru boju premetnulo u sivu, ili sam okomio glavu prama Velebitu, koji postajaše od onih crnih oblaka i magle sve to užasniji. I napokon se nebo zavi u crno i noć se spustila nad more. Velebit izicao se sada kao kakva ogromna utvara, crnio se kao da bi ga crnilom polio; nigdje ne bijaše zvijezde, koja ti bila nad njime zasjala. Kako je zahladilo bilo, valjalo se dobro omotati, a bijaše debelih i kabanica, ako se bi kiša spustila. Naši momci uprieše i veslahu tako snažno, kao da su sva vesla u ruci jednoga, a gosp. K. ih podostnjivao riečima: »Hajde, momci, hajde! kad dodjemo do Skočkobile, onda ćete počiniti.« Oni uprli bolje i brodica rezala to crno more baš junački. Podupro sam se laktom i slušao, kako vesla u more pljuskaju i kako voda s njih pada, kad na jednom opazih, da sa vesala iskre frcaju i u taj mi tren dovikne sudrug: »Gledaj, kako more fosforizira!« I sbilja ove plamene iskre ne bijahu drugo već svjetlucajuće more, koje sam evo sad prvi put vidio. Kad god bi vesla zagrabila, tad bi izpod njih crvene i žutkaste iskre frcale, a kad bi ih dignuli, padale su takove iskre u more. Poglavica, koji je do mene sjedio, upozori me, da pogledam oko timuna (krmila). Tu je more gorilo od iskara, koje su se u tragu, što ga krmilo stvaralo, gubile i čas bi tu, čas tamo koja zasvjatlucala. Pa ako to svjetlucanje ne bijaše intenzivno, ipak me je veselilo, a što je glavno, put nam prikratilo. Kod Skočkobile počinuše naši kršni momci, a tad opet veslaj te veslaj. Minusmo mnogi rt i drāgu i napokon zagledasmo daleko tamo crveno svjetlo. Bijaše to svjetiljka na molo pred Bagom. Svatko, tko je po noći putovao, osvjedočio se, kako svjetlo vara, a vara po gotovo na moru; nu napokon stigismo do devete ure u Bag i krenusmo svaki u svoj stan, da se od naporna puta odmorimo.

O t o k R a b.

Drugi dan u jutro pričekao sam Lloydov parobrod »Hebe«, koji se iz Dalmacije imao vratiti i poslije devete ure opazismo, gdje izlazi iz paškoga zalieva. Pred Bagom je pristao, a ja oprostiv se sa novim znancima i prijateljima, podjoh u barku, pa onda do parobroda. Taknusmo Jablanac, a tad zakrenusmo prama otoku Rabu. Ovo mi bijaše takodjer milo, jer mi se pružila prilika, da vidim veci dio otoka, onu krasnu rabsku drāgu i starodavni grad Rab. Minusmo jedan pusti rt i unidjosmo u drāgu, koja se daleko tamo pružila. Lieva je obala dosta pusta, gdje po vapnencu uspieva kuš uz slabu travu, koju ovce pasu. Nu ova lieva strana nije dio otoka Raba već je to dugoljasti otok Dolin. Od njega se oko rado navraća na desnu stranu. Tu je golo samo u početku, a tad se redaju vinogradi kao i oni na otoku Pagu, sizuci do same morske obale. Dalje tamo zelene se ciele šume maslina, a na jednom se mjestu uzdigla zanimiva stiena, pod kojom buji takodjer maslina. Tu je i liepo mjestance Barbat ovjenčano vinovom lozom i maslinama; koliko ti oko siže sve maslina do masline.

Na otoku Rabu, koji je dug 3 milje, a najširi $1\frac{1}{2}$ milje, zapremajuć $3\frac{1}{2}$ četv. milje površine; bave se žitelji, stočarstvom, vinogradarstvom, gojenjem maslina, svilogojstvom, ribolovom, a love osim drugih riba takodjer i tunu. U Supetarskoj drāgi prave i sol. Duša ima Rab do 4000, koji stanuju u Rabu i šest sela.

Na parobrodu bijaše ih više, koji putovahu ravno u Rab, ali nisam od ni jednoga čuo sladke rieči materinskoga si jezika, svi su govorili talijanski, kao da potiču iz italskih campagna. I gospoda i gospodje i djeca, sve je govorilo talijanski, a pridaj još k tomu, da su kapetani i mornari talijančili, pa si gotov stvoriti si sud o našoj vožnji. Bijaše upravo nesnosno slušati taj talijanski žubor. Kad se je Hrvat u sedmom vieku spustio u Dalmaciju, zagospodovao je on i otokom Rabom, nu od onda do danas održaše se u Rabu žitelji romanskoga plemena, dočim su sva selu Hrvatima napučena.

Dosta je dugo trebalo, dok ugledasmo Rab. Parobrod nije pristao pred mjestom, jer mu je luka preplitka, već po daleko na moru. Na rivi sabralo se mnogo svieta, da vidi, tko putuje, od ovdje odtisnuše se i barke, da prevezu one, koji će se tu izkrcati. Bilo na brodu i putnika,

bilo kojekakve prtljage, a nekoji dodjoše i putujućima na susret. Stajali smo ovdje više od jedne ure, a drugi se kapetan takodjer zaputio u mjesto, da primi poštu, a poslije se vratio sa suprugom prvoga kapetana. Zanimivo je gledati, kako barka prama parobrodu brzo plovi, uz bok se pritisne i tu sa broda stvari prima, koje podavaju mornari. Što je došlo, što otišlo govorilo je talijanski, nu imala je nastati ipak mala promjena. Zavesla prama brodu dugačka i uzka ladva sa još duljim veslima, a u njoj kršan momak obažgana lica, razgaljene košulje, crvenom čepicom na glavi. Nu moje se oko otimalo za onim, što je posjelo na kraj ladve; bijaše to jedna Rabljanka u narodnom odielu i sam ju je Bog donio na brod, da se je nagledam. Bijaše srednjeg stasa, opuna tiela, bujne grudi, bijele puti, plavih kosa, velika modra oka. Glavu joj pokrivala kao snieg biela peča, prsi zaognula crvenom župicom, koja bijaše s preda otvorena, gdje se izticala biela košulja. Niz bokove spustila se modra suknja, sitne noge krasile su crvene dokoljenke i crni lašteni postoli. Kad je na brod stupila, sve je u tu krasoticu puka svoje oči uprlo. Primaknuo joj se s traga jedan mornar i nešto joj šapnuo u uho. Ona se okrene i smješeć se udalji, a za malo ostavi i brod, jer je posao obavila, te se u ladvu ukrcala. Duga vesla odtiskuju ladvu, dodje do obale, skoči na kraj i izgubi se medju svietom.

Nu još me je jedno pred Rabom iznenadilo, a to bijaše boja mora, nisam takovo more nikada vidio. Nebo su zastrli tanahni oblaci, tako da je sunce samo prosjevalo, a more je ninkulo u božanskoj modro-zelenoj boji. Barke, što naokolo kružahu, kao da plove kristalom, a ne morem. Uz sam parobrod bijaše more tamno zeleno. Milota bijaše gledati, kako se ono divno prelievalo, kad su barke po njen odmicale, a pjena, što se tu stvarala i poslije razdielila, kao da ga biserjem osula. Točno to opisati nije moguće; to se mora vidjeti. Ova boja mora, a naokolo mu sive stiene, što se u njem zrcale i tamne masline, koje ga obrubiše, pričinise mi se kao utvara, a ne sbilja.

Od Raba bijasmo puškomet daleko. Uzidao se u tvrdi kamen na omalenu rtu i opasao zidinama, na kojima se vide školje za topove, a s ove strane i jedna gradska vrata. Zid taj istom je pomnjom gradjen kao i kuće u Pagu. Više je tu crkava, nu iznenadio me je krasan zvonik u romanskom slogu gradjen od umjetno klesana kamena na četiri sprata. On stoji uz negdašnju stolnu crkvu osamljen, a sagradjen je početkom trinaestoga vieka. Na jednom mjestu gradskoga platna provalio se zid i tu se sabralo nekoliko krasotica pod crvenim suncobranima, gledajuć prama parobrodu, koji je i treći put šviknuo bio.

Oprostismo se Rabom i zaplovismo izmedju Dolina i otoka na otvoreno more. Prispjelo vrieme k objedu, s toga se spustismo po stubama u kajitu, da blagujemo. Kad sam izašao, opazih da smo već daleko oko otoka zakružili. S ove strane sterahu se same zimzelene šume sada daleka Raba. Plovili smo prama otoku Krku. Na lievo nam bijaše školj Prvić, gola stiena, a na desno otvoreno more tamo do Senja. Uz obalu toga školja opazio sam i dvie tri špiljice, što ih more u konglomeratu stvara, izpiruć obalu. Kiša, što je počela padati, odtjera nas pod krov, a to nam je u toliko prikratilo put, da smo i prije došli pod Novu Bašku, nego li smo se nadali. Od Baške zaplovismo ravno prama Senju, kamo smo oko sedme ure stignuli bili. Probavio sam taj dan na moru 10 sati, imao dakle dosta vremena, da se nagledam tajinstvene mu površine. Drugi dan ostao sam još u Senju, a 22. travnja krenem »Nehajem« na Rieku, a odavle bakarskim parobrodom kući, ugodno se sjećajuć, ako i daleka, to ipak zanimiva puta.

PRIMORAC I PRIMORKA.

Dočim se je po mnogim stranama hrvatskoga Primorja narodna nošnja izgubila ili gubi, zamieniv ju sa modernom, dočim su se tu i druge novotarije ugniezdile: to su žitelji Vinodola, ako i ne posvema, to ipak ponajbolje sačuvali svoje običaje, nošnju i čistoću jezika svoga. Ponajkrasniji nam je narod u Vinodolu oko Novoga, Bribira i Grižanah. Novljanci su zamašita, visoka, ali razmjerna uzrasta, tamnolika lica, crnomanjastih vlasi, pogleda živa, vatrena, očiju ponajviše crnih. Glave su pravilne, nosa sokolova, a u govoru jedri i poletni i u tom srodni dalmatinskim zagorskim Hrvatom.

Nošnja se kod mladjega naraštaja nešto izrodila, nu starci ju do danas sačuvaše. Mjesto kabanica nose u zimi haljince od biela sukna, što »kružat« zovu. Hlače su im uzke i od istoga sukna, oko bokova povite pletenim pojasom razne boje. Ječerma im bijaše u prijašnje doba obično od modra sukna. Boljari nošahu dugačke srebrnim putcetima urešene ječermice, a pojasi stajahu 4 do 12 forinta.

Boljari i knezovi nošahu i dugačke šube ukrašene gajtanima i srebrnim putcetima, a hlače im bijahu od fina, biela sukna i vrpčama izvezene. Mjesto modrih, nošahu crne kopice i crne, kožnate postole uvlakama. Glave pokrivali bi crnim šeširima. Tako se i danas mužkarci u Novom i oko Novoga nose, nu pojas se po malo gubi, a dugačke šube ne vide se već od god. 1849., kad je zadnji vierni im nosioc Jure Maričić preminuo.

U ljetno doba hodaju Vinodolci obično u gaćama i rubačama. Mladji nose kružat i modre hlače, a glavu si pokrivaju vunenim kapama.

Žene i djevojke ne nose u Novom više bielih rubaca na glavi, već si glavu povijaju sa rubom, koji im često zastire rumeno lice i vedro čelo. Stari Novljanci pripoviedaju, da bijaše milje u nedjelju i za ostalih blagdana u crkvi pogledati žene i djevojke sa bielim rubcima, dočim ih danas zamieniše šarenima. Nu nije svigdje u Vinodolu tako. Oko Bribira i Grižanah i danas ženske svoju narodnju nošnju sačuvaše.

Vinodolke su onizke, plećate, krupne, jake i okretne. Glava im je takodjer pravilna, kosa bujna i crna, opletena oko crna upletka. Oči su im crne, žive, zubi pravilni, poput sniega bieli, usta ne prevelika, brada zaobljena. Na prisima nose crni haljinac, a na tielu crne suknje u svako doba godine, koje im sižu nešto niže koljena. Na nogama nose crne kopice, a oblače opanke ili natikače. U Vinodolu ima mjestimice krasnih djevojaka, nu kad se uda te ljepote na brzo ne stane. Vinodolci se bave naročito zidarstvom ili ribolovom, na dulje vremena kuće ostavljaju i svojim ženkam zasluženi novac pošiljaju.

Žena je u kući sve; ona neboga radja, doji, odgaja, kuha, vari, pere, radi u vinogradu, redi kuću i upravlja cielim gospodarstvom. Ne riedko poganja i krave, koje voze sieno, dovaža iz planine drva, goni na Rieku mule, tovari na njima kukuruz za palentu i kreće tada kući. Sve to žena rado podnaša, ona je snosljiva, radena, marljiva, a uz to uzor ćudorednosti; preriedki su slučajevi preljuba.

Ide li Vinodolka na posao, uzimlje najmladje diete sobom i nosi ga na ledjima. Nije nikada bezposlena, već joj u ruci vreteno ili pletilo. Pričvrstiv ovo oko vrata, koraca brzo, ali lahko, pjeva ili razgovara i marljivo plete. Svaki svoj posao, bio lak ili težak, obavlja pjevajući.

Kao u obće u Primorju, tako se i tu ne nosi ništa na glavi, već na ledjima. Vodu nose u lodricama ili oblim brentama, pričvrstiv jednu ili drugu jakom plašćenicom t. j. 2—4 m. dugim, 2 dm. širokim vunenim trakom, kojim se breme omata, naprti i nosi. Kad breme prte, tad lagljega koraka radi, gornje sukne podvinu, nu čim uoče mužkarca, odmah ih spuste. Po-zdravljaju sa: »Hvaljen Isus i Marija!« ili »Hvaljen Isus!« ili prolazeć: »Bog!« ili »Bog s njimi!«

Narod je i u Vinodolu gostoljubiv, prijazan i razgovorljiv, okretan, snažan, jak, oštrouman, za knjigu i rad sposoban, a osobito štedljiv, naročito ženski spol.

Što Vinodol roji,
Sve to lozu goji,
I kamenac tuče,
I mrežicu vuče.
Mrku mazgu goni,
Kad pred njome zvoni,
Smokve u lubari
Za vunu pazari.

Podjemo li od Drivenika prama Dolu malomu vinodolska nošnja sve to više izčezava, napušta ju i mužko i žensko. Mužkarci se nose na gradsku, a žene kao Slovenke u pograničim mjestima domovine. Oprostiv se sa Vinodolom, opraštamo sa i narodnom nošnjom, te ju ne susretamo sve do Podgorja (gdje se nose kao u Lici i Krbavi), na jednu i u dolini Rječine na drugu stranu, gdje žene nošnjom nalikuju Vinodolkam oko Dola.

Primorčev dom. Gradovi i sela leže u Primorju uz more, a ova i po vrhovima i na podnožju planina i gora. Zatočiš li okom s povoljne visine, gledaš biela sela i priselke, kakovih ne ima nigdje u domovini, gledaš najljepše kuće hrvatskoga seljaka, za koje bi prije rekao, da su ubavi gradići i varošinci, nego li seljački stanovi.

Primorske su kuće sa svoje čistoće i reda daleko znane. Gradjene od vapnenca kamena, liepo su obieljene prizemnice ili jednospratnice i pročeljem obično prama moru okrenute. Nisu poklobučene slamom ili pokrivene cripom, već radi jake bure sa žliebcima. Ima li koji siromaš-niji kućerak drven krv, tad je kamenjem potršan, da mu bura daske ili šindre ne raznese. Prozori su na kućama veliki s toga sobe svietle i zračne; ne ima tu školja, kroz koje bi jedva glavu promoliti mogao, niti te hvata driem, ako dulje vremena u njima boraviš. One su iznutra liepo pobieljene i popodjene i malo je kuća bez poda.

Razgledajmo si sada namještaj jedne kuće jednospratnice. Stupiv preko praga, obično ti je na desnu ruku kuhinja. Ognjište je na jednu stopu visoko, od opeka gradjeno, a nizko zato, da se za burnih dana oganj ne razleže. U sredini je jamica, a nad njom garav lanac o koji se vješa kotao, kad se palenta kuha. Ima tu i konjić ili tronog na kojem se drva suše. Nad ognjištem ima krovčić, a pod njime i polica, ako nije gdje sa strane. Na polici ima lonaca, padela i padelica, pijata (tanjura), pokrovčića, što je sve od ila pečeno. Još ima u kuhinji: žlič-njak sa kuharicama (drvenim žlicama), žara, maštel, palentar, solnica, pinjata, popečak, lopiž, feral (svjetiljka), sura i gradele za ribu, ribižnjak, kopanjica, u kojoj se kruh miesi, malinac, u kojem se kava melje, svića-uljenka, petrolejka, bruštulin, u kom se kava bruštula (peče), tučaljnik (tučak ili mužar), ormar, banak (klupa), pak koj panj, cipnje, treske i prašće. Ako se ne začinja uljem, vise sa svoda kusovi slanine, koja se po malo reže i troši.

Od kuhinje vode stube u prvi sprat, gdje su obično po dvie spavaće sobe. Tu je stol sa stolicama ili klupama, tu ormar, škrinja i krevet. Primorski su kreveti na poldrug metar široki, jer muž i žena po selima, a tu i tamo i po gradovima, zajedno spavaju. Stramac (madrac) i kušini (jastuci) napunjeni su vunom. Po stienama vise razne svete slike, a ako je muž na moru,

tad pred slikom Majke Božje gori žižak i prije, što žena zaklopi oči i usne, odašalje molbu pred prestolje Svevišnjega, da mu muža sačuva živa, i zdrava kući povrati.

Čudnih tu ima noći, još čudnijih sanja, čudnih misli, a naročito onda, kad se noć zavije u crno, kad se munje križaju i sievaju, kad grom udara za grom, a neboga se žena vrućom i sdvojuom molitvom utiče dragomu Bogu.

Oko kuće ima malo prostora, dvorišta su riedka, a kad ne ima kuda smjestiti staju, tad je pod kućom, a u njoj po koja kravica, riedje volovi, konji, nu običnije koze i ovce, mazge i mule stvorene za primorske kršne krajeve.

Ne ima u Primorju kuće i kućerka bez zelena nakita. Nad uličnim vratima nadvija se vinova loza, ukrašujuć i cielo pročelje kuće, a uz nju uzdiže i hladovita smokvenica. Ima tu i kamenita klupa, na koju domari posjedaju i odmaraju. Na prozorima goje »liepu« mažuranku i »sitan« bosiljak, tu neguju i po koj ugledni šipak (ružu), rutvicu, fratriće (Tagetes), a po vinarima ružmarin, neven-cvijeće, trandovilje (althaea rosea) i obljubljene »garofule« (klinčice). Kokošnjaka ima po selima malo gdje, jer kokoši radi vinograda riedko goje, nu ipak vidiš po koju crnku, šarku, čepku, sojku, šćurku, huhuljaču, bielku, rijku, gačaricu, žutku, raztrešulju, pa bila ona i za konopac privezana, naročito kada groždje mekša.

Riedak je u Primorca kotac, a riedko i prase, jer ga ne ima čime prihraniti i zato se prašćevina i slanina u veliko uvažava. Za kućama steru se obično vinogradi, medju njima njivice, dočim je na povišem mjestu pčelinjak sa dubenicama, u kojima živu marne pčele.* I domaći pas u Primorju je riedak i zato ti u noći ne smeta onaj dosadni lavež, niti te putujućega psi napustaju. Ima li tko psa, drži ga više zabave, nego li potrebe radi, jer je primorski narod pošten, pošten kao suho zlato. Pred kućom stoje kola, leže lanci i sjekire, rublje se suši preko noći po gromačama i vinogradima, ali ne izgine nikada ništa.

Vidiš li na primorčevoj kući cimer od morske borovice, lovorike ili crnike, tad je tu »oštarija«. Pivnica je riedka, jer je teško u živi kamen takovu udubsti, već imadu »konobu«, gdje u bačvama ili mješinama (u Vinodolu) vino stoji. Tu su i stolovi, kod kojih se iz staklenih boca ili iz zemljanih, našaranih vrčića pije.

U gradovima su kuće građene po starom slogu, tek u novije doba građe ukusnije kuće. Tako ima na Rieci u gornjem gradu kuća, koje su visoke, a veoma uzke; ima trospratnica, koje su kadkad samo 4—6 m. široke, u svakom spratu sa jednom sobom. Da ti je to ne poznato, iznenadilo bi te u veliko, kad bi ti tko rekao, da je trospratnu kuću najmio.

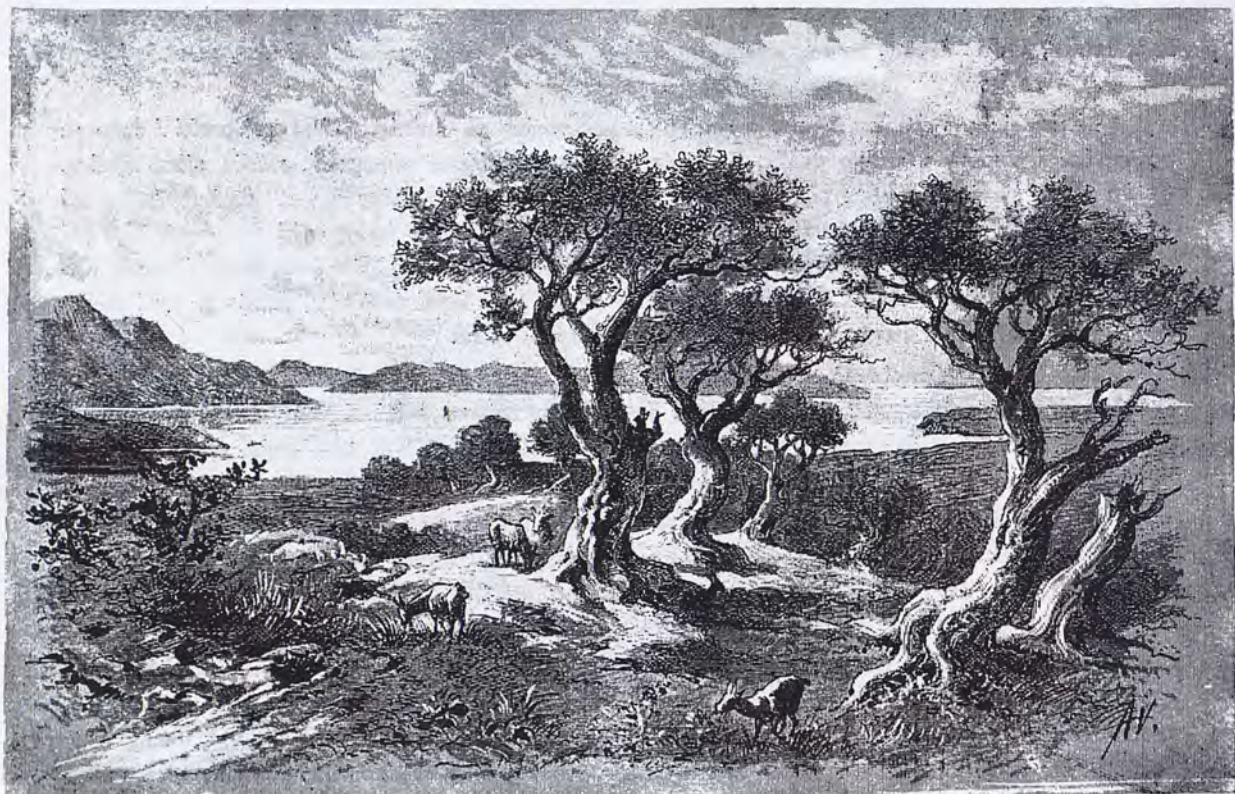
I u gradovima su dvorišta riedka. Iza mnogih (kao u Bakru) leže vinogradi, nu ima vinarstva i medju kućama ili tamo, gdje bi imalo biti dvorište. Osobito je liepo i oku ugodno, kad kuću bujna zelen vinove loze, smokvenica, lovorika, badema, morganja itd. okružava, medju koju se zelen umiešaju biele vrbe, tamnolisti čempresi, obljubljeni jasmin, dočim gromače grli raznolisti bršljan, u kojem se po koja ptica pjevica rado nastani.

Primorska jela. Prema kraju, u kojem Primorac živi i njegova je hrana. On jede pristo, u jelu je i pilu umjeren, zato zdrav i dugoživ. Značajna je hrana »palenta«, koja ne manjka kod ni jednoga primorskoga stola, jer tko palentu ne jede, tomu vele, da ne zna, što je dobro i zdravo. Ona se kuha u bakrenu kotlu nad jakim ognjem. Čim je voda uzavrela, usipava se kuruzna muka i neprestance »palentaron« mieša. Ona je suha, ne slana, a kad je kuhana, prevrne se na dasku, ohladi i razreže. Kad se dječica probude, palenta je na stolu te ju mliekom jedu, ona je u podne i na večer na stolu, ona je djetetu uz materinje mlieko prva hrana i prati Primorca od »žikve« (koljevke) do groba.

Osim palente troši se krumpir, mrkva, repa, fažol (grah), jačmik (ričet), a u zimi zelje ili kupus. Jede i »kašicu« (na debelo smliven kukuruz), koju su prije zalievali vinom. Imućnije kuće

* Godine 1889. izveženo je morem (po glavnom izvještaju senjske trgovačko-obrtničke komore) 32.510 kilograma meda i 3.563 kilograma voska.

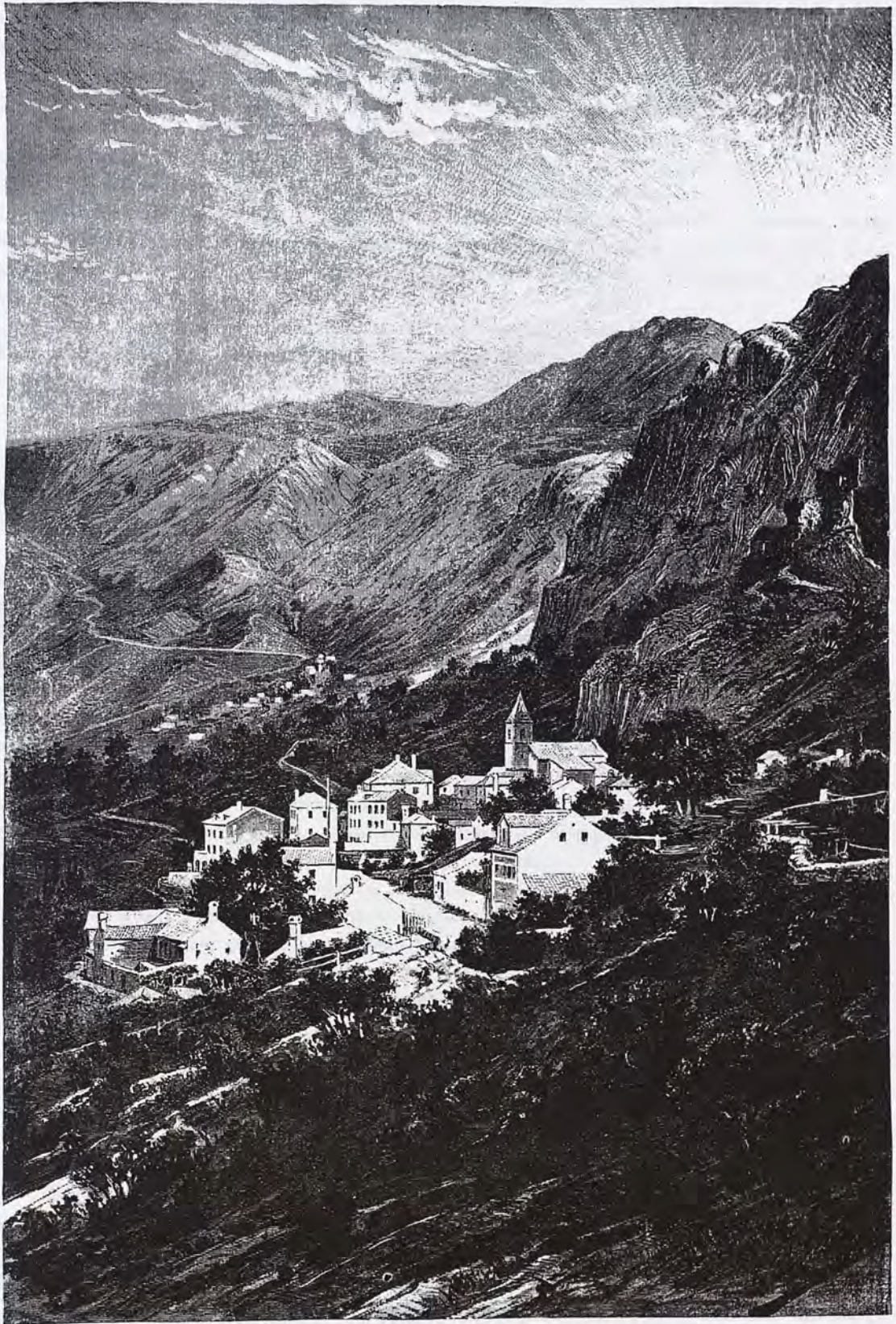
troše i prašćevinu, koja se u kupusu kuha ili kao »pršut« i priesna jede. Mnogo se troši i ribe, a naročito slane. Seljaci kupuju ribu kad je jeftinija i to običnije vrsti, kao golčice, bjelce, sardelice, plavice i rumbače, a pogotovo troše sami mrkače i hobotnice. Jela se začinjaju uljem, riedko mašću ili slaninom, a još riedje maslom. Da se vidi, kako u Primorju jela priredjuju, spomenut ćemo pripremu nekojih najznačajnijih jestvina: Klapunice, klapavice ili kokoške (*Mytilus edulis*, *Miessmuschel*) kuhaju u vreloj vodi, gdje se od vrućine luštura otvore, tad ih meću u zdjelu i na stol nose. Luštura se prstima razkrenu, kožica od plašta odbieli i meso pojede. Čim je medju lušturama više mora, tim su slastnije i tečnije, a najbolje da su o mladju i za morske pline. Tečan je od klapunica i »rizzotto«; one se naime ukuhaju, očiste, na pladanj stave, kuhanom rižom pokriju i jedu. Hvale i »brudet« od klapavica. Ukuhane ostanu u lušturama, posiplju se prženim peršinom, ribanim kruhom i do vrha zaliju vrelim uljem. Ovako pripravljaју i »datulje« ili »prstiće« (*Pholas dactylus*), »pokrovače« (*Pecten*) i »priliepke« (*Patella*).

Od bure sviti hrastovi.

Morske rakovice (*Maja squinado*), koje u veliko love oko Rovinja u Istriji, kuhaju, poslije ih otvore, uljem začine, zapapre i žlicom jedu iz korepine.

Od većih riba priredjuju takodjer brudet. U padeli najprije ugriju ulje, metnu unutra »cvet od muke« (fino bielo brašno), zatim »petersimun« (peršin), fino kosan češanj, ugrijan ocat, priliju vode i ribu ukuhaju. Brudet Primorci u veliko ciene naročito od tune, rumbača, zubatca, lokarde, skarpoća, lubina. Osim toga pripravljaју ribe i »na gradele«. Riba se očisti i položi na tronožac, a pod nju metne jaka žeravica. Sa strane je mala zdjelica u kojoj je češanj i peršin uljem pomiešan u koje se gusje ili puranovo pero moči i riba maže. Ovako pripravljaју osobito lokarde ili skuše (*Scomber scombrus*; Makrele), a od mesa i pržolice, samo ih papre. Od riba frigaju u Primorju jedine olige koje kao selice dolaze k nama mjeseca ožujka, a jer su pune ikara, to su frigane

G r i ž a n e .

osobito tečne. Od glavonožaca frigaju »sipe« (Sepia) i »sipice« (Sepiola), kojim je bijelo meso tečno, nu presladko. »Hobotnice« (Octopus vulgaris) i »mrkače«, jer su tvrda i žilava mesa, treba dobro kuhati. Poslije se razrežu, octom i uljem priprave.

Od mesa se u Primorju u velike cieni mlada janjčevina. Čim su janjci porasli, saberu se prijatelji u društva, da na janjčevinu podju. Radi vrstne paše, glasoviti su janjci kostrenski.

Od primorskih šalata spominjemo »cimicu« (Brassica acephala) i »rigu« (Eruca sativa). Ona se pripravlja od vršika broskve ili brokulice, dočim ova od izverugana lišća. Troše još i lišće od »radića« (Taraxacum officinale) i »uzlikovine« (Cichoria Inthybus).

Od bijela brašna priredjuju razna peciva i kolače. Značajni su »paškoti«, »škrnatice«, »hruštini« i »ručice«. Osobito je slatna primorska »pogača«, koju k Uskrsu i Duhovom peku, a od povitica običnija je ona, što se puni pinjolima. Obljubljena su tjestenina i »makaroni«, a naročito oni, što dolaze iz italskih krajeva.

Primorci spremaju ribu i za zimu. Bolje kuće spravljaju tuninu. Meso se razreže u četvorkutne komadiće, pomno od masti očisti, po dvie ure kuha, a zatim osuši: Suha se tunina meće u badnjice ili staklene posude i finim uljem zalije. Tunina je bijela, prhka, razrezana razpada se u pravilne komadiće.

Umjeren u jelu, umjeren je Primorac i u pilu. U njega nije običajno, da bi punu čašu vina na jedan mah iztrusio, već ju izpije na dva, tri puta. Dodje li u društvo ili u kuću tko od rodbine, ponudi ga vinom prvi najstariji, a tad svi ostali redomice i kad ne bi uzeo, društvo bi uvriedio. Od svakoga gucne samo malo, kao da vino kuša i zahvaliv se, položi čašu na stol.

Uz čašu vina sjedi Primorac riedko bezposleno, već se zabavlja kartama, igrajuć talijansku igru »briškule« ili si prikraćuje vrieme »šijanjem«. Ne igraju za novce, već za mjericu vina, koju plati onaj, koji je igru izgubio, nu vino piju zajednički, a nude njime i naokolo stojeće znanice i prijatelje.

Na proštenjima i sajmovima takodjer se Primorac rado zabavlja, ali i tu umjerenom pije, a rado pleše. Kad se je proštenje svršilo, kreću kući, djevojke posebice i mužkarci posebice. Djevojke se uhvate pod ruke, pak koracajuć redom, pjevaju. Ako je medju djevojkama koja zaljubljena, pak ju ljubovnik prati, tad ovaj uvijek ide po boku, a nikada se u sredinu ne umieša.

U čudorednom pogledu Primorac je veoma strog, jer se svagdje luči ženski spol od mužkoga. To vidimo u crkvi, na provodima i sprovodima. U crkvi se smjeste ženske u desne klupe, mužkarci u lijeve, nu samo stariji, dočim mlađji stoje. Ako u crkvi ne ima klupa, stoje u ladji s jedne strane djevojke, s druge žene, a za njima mužkarci.

Koli je čudoredan život u Primorju, svjedoče žene naših Primoraca. Muž je odsutan po dvie, tri, pet i šest godina, nu žena mu je vjerna i ne ima načina, da bi preljubila. Primorke se time osobito ponose, pa ako je potrebno i rado iztaknu. I u gradovima je preljub bijela vrana. Ako to druge žene saznadu, izpipaju boravište muža i to mu dojave.

Primorac pjeva rado, nu jer je veoma nabožan, to mu i pjesme imaju taj značaj. Primorske su pjesme iz naroda nikle, nu za nekoje reć bi, da su unešene. Junačkih izvornih pjesama u našega Primorca ne ima. Sve su junačke pjesme iz Kačićeve pjesmarice, bez koje nije u Primorju ni jedna kuća. Čudnovato je, da primorski prosjaci riedko pjevaju, pa su riedke i gusle javorove. Primorske pjesme izdali su u novije doba Fran Mikuličić, bivši župnik na Kostreni sv. Lucije, i Stjepan Mažuranić, bivši učitelj grižki, dočim je »Hrvatske narodne pjesme iz Istre« izdalo uredništvo »Naše Sloge« u Trstu.

Zanimive su primorske pripoviedke, ako ih i puno ne ima. Nekoje su čudnovate u toliko, što su osobe personificirane. Tako ona: »Mladić-gad (zmija), lip kodi sunce«, »Žabica-divojka«, »Mar zaklela devet sina na vuki« itd. Osobito je liepa pripoviedka o djevojci, kojoj kaplju iz očiju dijamanti, kad plače, a kad se smije, ružice iz ustiju.

Primorski je narod po malo i praznovjeran. Vjeruje u duhove, vukodlake, vile i štrige (vještice). Ove se sabiru u kola, osobito na dva prikladna mjesta; više Praputnjaka na Štrigarškom stolu i na Suhom vrhu, Grobničkomu polju na sjevero-zapadu. Tu i oko podne stanuju vile

vrata se otvaraju, na koja izlaze. Svaku mačku, koja preko puta prodje, drže za vješticu i kamenjem ju nabacuju. Vjeruju i u »malika«, vragu nalična dječaćića, crvenom kapicom na glavi. Drži se kraj vrela i po starim gradovima, te s njime neposlušnu djecu rado plaše.

Zanimivo je znati, kako si Primorac postanak potresa tumači. Evo priče o tom, kako ju zabilježio S. Mažuranić god. 1868.

»Malkuš bijaše za Isusa sluga nekoga vladike, a to je taj isti sluga, koji je prvi Isusa čušnuo. Nu čim ga čušnuo, eto čuda: ruke mu oželjeznu, te je propao upravo onamo, gdje je ogroman stup, na kojem je naša zemlja učvršćena. Za kaznu odsudiše ga zemaljski stražari, da mora neprestano, danju i noćju, sad desnom, sad lievom rukom izmjenice po onom stupu lupati, čim bude stup sve tanji i tanji. Kad se stup prilično utanjio, što ljutit, što mahnit, što pako u nadi, da mu je kraj mucu, maši se onda malja (bata), pak udri po stupu nemilice tako, da se čitava zemlja tresla, ali za čas opazi jadan, da se jošte nije dovoljno pokajao niti zadovoljio pravdi Božjoj, jer se stup migom začeo iznovice nadimati, kao bubreti i debljati.«

Čuli smo i ovu: »Sviet stoji na četiri stupa, na jednom je pripet vrag i kad se giblje, zemlja se trese.« Bribirci k tomu dodavaju, da se zemlja onda trese, kada vrag pregrize stup.

Po zanimanju je Primorac mornar, ribar ili zidar. Njega je priroda zemljom težatnicom tako maćuhinski obdarila, da od nje ne može živjeti, ali mu je dala drugu njivu, koju mu valja orati i kopati, dala mu je more, kojim mu je u bijeli sviet zaploviti.

Sela okolice riečke služe liep novac na Rieci, služe ga u papirnici, u mlinovima, tvornici duhana i u tvornici za stupanju riže, u rafineriji petroleja, na fundariji, u tvornici kemikalija, na brodovima i po drugim tvornicama. Vidio sam, da se drugi promiču i time, što u gorskom kotaru ugljen pale, dočim su Vinodolci poznati ribari i zidari; gledao sam Primorca, gdje se po svojim krasama i vinogradima poput mrava muči i čim sam više taj čuveni mar gledao, tim mi je duša više govorila: takova naroda ne ima pod nebom, ne ima ga pod božjim suncem ovim. Pozemac teško ostavlja svoju kuću, ženu i djecu svoju, pa bilo i samo za koji dan. Suze mu navrnu u očima, kad dovikne zadnji »S Bogom!« nu Primorac se dieli i na više godina. On putuje morem u tudje nepoznate si zemlje i krajeve, medju ljude tudje krvi, tudjega jezika i običaja. Pa kamo navrnula glavna struja, kamo ih je sila goni, da se hrane i prehrane? U daleku Ameriku. Godine 1884. odputovalo je iz upravne občine hreljinske 965 mužkaraca, koji uzeše putnice kod občinskog ureda, dočim je stotina njih otišla bez putnica, da ih naknadno dignu kod svojih konzulata. Od ove tisuće zaputilo se u Ameriku njih preko 700, i to iz Krasice i Hreljina 200, iz Kukuljanova 250, iz Praputnjaka 100. Putuju u Chicago, na Panamu, u Montevideo, a ponajviše u Bona Zajru, a nekoji odoše u Kaliforniju i daleku Australiju.

Kad se na put spremaju, glavna je stvar novac, a treba za putni trošak 200 for. Da ih je krenulo u Ameriku samo 200, to su oni ponieli sobom 40.000 forinta. Za siromašnije jamče imućniji, nu zato su oni u tudjini pod njihovim nadzorom, pod njihovom pazkom. Tu se trude i muče, da najprije posudjenu svotu povrate, a vraćaju ju obično uz 10 post. kamate.

Priskrbiv si potrebit novac, spremaju se pomalo na daleki put. Obadju rodbinu, prijatelje i znance, saberu se i u krčmi, da se uz čašu vina razvesele i oproste. Na put ih kreće 20, 30, 50 i više. Akoprem su roditelji u Primorju vični dieliti se od svoga sina, to su na polazku njegovu ipak tužni i zabrinuti, jer ne znaju, hoće li im diete sretno more preploviti, hoće li se ikada povratiti, ikada ga vidjeti i u kući sve onako naći, kako su ostavili. Muž si tješi ženu zlatnim lirama, a dječicu svoju kojim darom, što će ga poslati kući.

Starci i starice ostaju kod kuće, dočim ostali naše daleke putnike do Rieke izprate, i tu izgrliv i izrukovav se, otru mnogu suzu i krenu na put, krenu u strani sviet, gdje će krvavim žuljevima svojim služiti kruh svoj. Voze se do Genove, gdje se ukrcaju na putnički parobrod i borave putujuć na koverti (krovu) broda, gdje su izvrgnuti i nepogodama vremena. Ploveć preko Atlantika, stignu n. pr. u San Francisco za 20—25 dana morske vožnje.

Bilo bi zanimivo znati, koje su ciene na brodu, što ih prevaža, nu uz najbolju volju nisam mogao dobiti talijanskog cienika iz Genove. Ima Primoraca, koji putuju u sjevernu Ameriku,

n. pr. u Nova York iz Bremena, pa ću s toga navesti, koliko se plaća za vožnju. Tko bi putovao u I. razredu plaća 400 maraka (tour-retour 650 mar.), u II. razredu 250 m., na krovu broda 90 maraka. Iz Bremena u Baltimore plaća se u I. razredu 300 m., na krovu 90 m.; iz Bremena u Brazilj i La Platu i to: u Bahiju na krovu 125 m., u Rio de Janeiro, Santos, Montevideo, Bona Zajru 150 m. Brzoplov prevali put iz Bremena u Brazilj za 8—9 dana.

Kad ti naši odvažni putnici stignu u Ameriku, traže si posao. Jedni težače, nasipavaju željezničku prugu, drugi zidju, rade u šumama ili su nadziratelji, kondukteri, rade u arsenalima i druguda. Ima ih, koji u Americi i svoju sreću nadjoše, a ima obitelji, koji svoje ognjište i napustiše.

Zanimivosti radi priobćujemo poštu, što je iz tudjine u jednom mjesecu (g. 1884.) stiglo pisama za sela bakarske okolice. Iz Marsilje došlo je 12 listova, iz Cardiffa 18, Plymoutha 10, Bona Zajre 21, Galvestona 12, Bordeauxa 4, Chicaga 8, Liverpola 4, Smirne 1, Aleksandrije 3, San Francisca 4, New-Orleansa 1, Calcute 1, Quinstona 4, sa Cube 6, iz Odese 2, Ismaile 1, Philadelphie 1, Cetta 1, Nowa-Yorka 4, Bombaya 1.

Kad je Primorac vratio svoj putni trošak, tad istom štedi i prikuplja za svoju kuću, pa na skoro iznenadjuje ženu zlatnim lirama. Gotov novac pošiljaju iz Amerike riedko, već »kambial« (mjenicu), kojom žena odpremljenu svotu može dobiti. U jednoj od tamošnjih banka položi izplatit se imajuću svotu i primi za nju mjenicu, koju odpremi kući. Ovom mjenicom otidje žena ili tko drugi na Rieku, gdje ju dotični novčani zavod izplati. Ako nije u kući velika potreba, ne diže žena odmah novaca, već počeka na vrijeme, kada je prid najveći.

Izuzev mornare, koji plove cielim svijetom, ide naš Primorac i u druge daleke krajeve, te se ne plaši nikakova puta. Vinodolci su poznati zidari, a naročito Crkveničani i malo je kuća u Vinodolu, koju nije njihova ruka sagradila, a zna ih i priečba suečka.

Mjeseca studena dolaze zidari kući, obdjelaju do ožujka svoja mala zemljišta i tad opet na put krenu. Bisage, koje su u konobi ili za tramom visjele, sada se skidaju i izpraše, zidarski kladivci veli i mali iztegnu se iz kojega kuta, dobro prekuju i zaoštre, držala ogledaju, žlice priprave i sve se to u jedne bisage strpa, dočim u druge sprema odielo i obuću.

Kad se pod jesen vraćaju, obuku se na Rieci u novo odielo i obuću, kupe ženi po koj liepi »facol« (rubac), par opanaka ili drugu koju stvar, dočim za djecu nose nov klobučić, prteue hlače, koju haljicu ili haljinac. Malo ćeš vidjeti kojega, da u bisage ne bi metnuo bielu »pinku« (štrucu). Došav kući, sve ih veselo prima, a naročito se otčevu dolazku vesele djeca, da prime obećani dar. I tako ide od godine do godine, dok je i zidar oslabio, ostario, a u svijetu ga zamieni mladji i snažniji, dočim on nastoji oko kućnoga gospodarstva. Oni se takodjer teško diele od svoga doma, nu sretniji su ipak od mornara, jer im se pod nogama grob ne otvara.

Crkveničani i znani su ribari; ima ih po cielom hrvatskom Primorju, Istriji, otocima, ostrvima i po Dalmaciji. Iztiču se naročito kao tunolovci, loveći svojim velikim mrežama oslastnu tunu.

Iz područja zlobinskoga kreću Primorci kao drvodielci u slavonske šume i ostaju tamo od proljeća do jeseni. Ima ih iz primorskih strana i u gorskom kotaru, gdje ugljen pale. Tu si od Jurjeva do listopada jedan ugljar i 200 for. zasluži, a dohodak mu zavisi o položaju i daljini šume. Ugljen, što ga izpale u gorskom kotaru, voze na Rieku, Bakar, Kraljevicu, odkud ga izvažaju u Jakin, Ferraru, Chioggiu, a najviše u Mletke.

Tako se trudi i muči naš Primorac, takav je čuveni mar Primorca-Hrvata!

K O Š N J A.

Sredina je ljeta; lišće se podpuno razvilo, mnogo se stablo plodom okitilo, dočim je drugim biljkama plod dozrio i zrelo se sjeme u krilo zemlje spustilo, da tu prezimi i na godinu opet uzbuja. I ptice pjevice umokoše, naročito nam manjkaju slavulji, koji do polovice srpnja svojom milopojkom uhu ugadjaju; brige je, vele brige, izvališe se mladići, koje valja nastojati i uzgajati. Zadovoljni i pomladjeni život pramaljeća, prometnuo se je u ozbiljan, u težak rād. Kad i kad ogłosi se po koja ptica kao snena. Po dudovima fućka mило vuga, jer je obilne paše, pa i prepelica u zoru pućpuliče, a tu i tamo u božjem zraku trepti i ševrlja vidrasta ladvica. I mila lastavica ne sjeda više u cik zore na sljeme krova, da nas probudivše se pjesmom pozdravi, jer treba hrane, puno hrane za one zlatokljune mališe koji iz gnjezda iztakoše svoje glavice. Sredina je ljeta, doba ozbiljna rāda, što nam odaje ciela priroda. Piev ptica zamienjavaju sada u Primorju razni »cvrčci« (Cicada), koji sjedeć na grančicama jasena od rana jutra do kasne večeri cvrče, a ne cvrči njih pet šest, već ih ima na tisuće, koji ti tim cvrgutanjem i dosadjuju. Oni su neumorni, a poćivaju samo za oblačna dana. Pod večer, pa tamo do zore škripota šćurak svoju jednolićnu pjesmicu.

Mjeseca srpnja zavlada u Primorju velika vrućina, gdje žega i omara ćovjeka ubijaju i tielo mu troše. Rano je u jutro vruće, preko dana i u noć vruće i ćovjek bi morao biti plazavac, da podnese vrućinu od 30—36 stup. R. Nebo je modro i po mjesec dana bez oblačka, a zrak s jutra od vrućine kao zadimljen. Vidi se, kako ona iz pećina izsieva, koje su još oko desete ure u noć tople. Na kopnu je tiho, ni listak ne treperi; priroda je ukoćena, kao da je zamrla. Jedine cikade vesele se tomu žarkomu suncu škripotajuć u tisuće glasova. Lišće se na trsovima i smokvama svija, po drugom bilju tužno smata, sahne i pada. Ono malo trave izprži sunce do kraja i mnogo je cvatuće bilje nemalo golo.

More se kupa u najtamnijem azuru i mirno je kao ulje, ni da bi talasić, što bi rukom pokrio. Sunce žari površinu, s koje se odbijaju zrake mило drhćuć i ono cakli pred nama kao zrcalo. Sve je tiho, sve mirno, samo vesla (ako si se povezao) prekidaju tu svećanu tišinu. S njih pada biela pjena, te se širi u dugaćkim trakovima, što se gube u biserastim mjehurićima.

Ova biser-pjena zarubljuje onu tamnu azurnu boju, te ju ćini još intensivnijom. Oko podne tišina je na moru najveća a to je jedan od najsvećanijih trenutaka, kad ono vrućinom u duboki san uljuljano, niti ne dahne. Ribe stoje kao ukoćene, a i moj je mornar prigodice sustao, dignuo vesla, prekrstio ruke i zadriemao. Plovi li za morske tišine ili po primorsku »bonace« brod jedrenjak, plovi lagano, jer ne ima ni toliko vjetra, da bi se vlas uzgibala. Jedra vise lieno, kao da će sada pasti na krov broda. I kopno i more zamru, a tko želi Adriju gledati u najsjajnijem modrilu, taj ju mora gledati za tišine morske. Vele, da te modrine ne ima nijedno more svieta.

Ono malo pšenice i jećma, što je Primorac posijao, pozlatilo je žarko sunce. On je to požio i brzo požio, jer su mu njive malene te kakad prirod na ramenima ponese kući.

Primorac se ne veseli žetvi, ali se veseli košnji i trgatbi. Kraj mora kosi se koncem lipnja ili početkom srpnja. Košenice su riedke, nu poraste fina trava i po šumama, medju grmljem žute šibike (*Coronilla emeroides*), pucalovine (*Colutea arborescens*), šmrike, orlovine (*Lonicera*), hrašća, jesena, mukinje (*Sorbus Aria*). Ima trave i u umejcima, gdje se medju kamenjem i pećinama ne kosi, već se srpom žanje. Rade to žene ili djevojke, pripjevajući si uz to, da se pjesmom hrabre i posao si olahkoćuju. Danas su travu požele i do sutra ju žarko sunce prosušilo, kad ju grabljama grabe i u kupove sgrću.

Sieno se od mora u bližnja sela riedko vozi, već na ledjima nosi, a nose ga jadne žene. Onaj se kup siena, što teži cent i više, plašćenicom omota, žena se poledjice na nj svali, plašćenicu prekorama, sprieda ju opaše i s traga podmota. Sad se valja dignuti, nu ona to ne može. Najprije poklekne, druge ju žene oprte, sad se rukama o zemlju upre i težkom mukom dignu. Brema je siena često tako veliko, da joj izpod njega samo noge vire i čovjeku se pričinja, da je sieno živo i da se napried pomiče. Znoj sa čela curkom teče, a ona se pod bremenom neboga svija, kao pod teretom pucajuća daska, a ne može, da ga otare. Kod prikladne pećine ili gromače stane, brema skine, teško si i duboko dahne i rubcem sa glave znoj otare. Odmoriv se, krene napried i muči se tako često uru i dulje, dok s bremenom kući dodje. Odpočinuv, valja joj poći po drugo brema, ako već ne ima u kući nikoga, koji bi ju zamienio.

Kola su u Primorju riedka, pod koje obično uprezaju krave, jer su konji i volovi još riedji. Kola pristanu na putu ili cesti, a žene donošaju sieno, koje mužkarci vilama grabe i naviljak za naviljkom na kola bacaju. Pašinci su maleni, maleni su dakako i vozovi i kad bi podravskim vozom siena tko u Primorje došao, ljudi bi iztrčali i od čuda se križali.

Značajno je i osobito, da mužkarci teška bremena ne prte i u tom težkom rādu ubogim ženama ne pomažu. Samo po selima Grobničkoga polja zamienjuju mužkarci žene.

Livada ima u Primorju malo; nešto u dolini Rječine, u Dragi i Vinodolu. Ovdje osobito oko Triblja, Drivenika, Crikvenice, Bribira i Novoga. Ima tu i liepe trave, a iztiče se naročito »klasulja velika« (*Agropyrum Gryllus*), kojoj je vlat na poldrug metar visoka, sivo-zeleno lišće prama zemlji sabrano, ugledna metlica velika i raztrešena.

Bujne su livade u dolini Rječine, gdje ima uz toplinu i dosta vlage, a liepe su i one oko Kukuljanova, Cernika i na Grobničkom polju i po »koritima« oko Kamenjaka i Oštrovica. Kod Kukuljanova u onoj velikoj ponikvi ima i hrastovih šumica, a tu toliko trave, da se može kositi. Gdje ne segne kosa, dodje žena, da oko kamenja i medju grmljem još i ono malo preostale trave požanje.

Iz ove ponikve, koja je nekoliko stotina metara duboka, treba sieno uzbrdice nositi, a rade to opet jadne žene. Puteljak, što se medju stienama i škrapama probija, tako je uzak, da čovjek jedva prolazi. Tu i tamo mora nogu izvraćati, pa se ipak mjeseca srpnja žene ovuda oprćene težkim bremenom uzpinju. Oko podne zakuha u ovoj dubljini, kao u' kotlu i već je oko desete ure vruće. Žene, koje teško uzlaze, počivaju uz put, odloživ brema na koju stienu i opet pomalo uzlaze.

Kad sam se za košnje jednom prilikom u ponikvu spuštao, sastanem takove dvie žene, koje su počivale.

— Je l' teško? upitam jednu.

— Teško, gospodine, teško.

— Kamo idete? upita me druga.

Rekoh joj, da idem do Maloga luga, pa onda s druge strane na Kukuljanovo.

— Neka ne idu, gospodine, aš te puknut od topline.

— Kada nije vama oprćenima ovuda teško poći, idem i ja. S Bogom!

Doviknuše mi: Bog s njimi! a ja podjoh puteljkom razmišljavajuć o primorskim ženama, razmišljavajuć o mučenicama našega naroda.

Najmučnije se kosi po vrhovima sklopa obručkoga kod Grobnika i Jelenja. Ciela južna strana nagnula se krovasto, otvorena je te pusta i travom zarasla. Lazi, kako po planinama ko-

šenice zovu, sižu pod samu tjemenicu Obruča, od šume hrastove do crnogorice. Na planinu vode uzki i tvrdi puteljci od svih strana, a neki su oštri, jer nisu ino, već hrpa izprebacana kamenja.

Sve sieno, što se tu pokosi, valja nositi na ledjima do Grobničkoga polja, gdje kola pričekuju. Mjestimice je stazica tako uzka, da oprčeni jedva prolazi. Dogadja se, da se onim teškim bremenom niz strminu skotrlja i često nastrada. Sieno se nosi i po dvie tri ure daleko, jer nije korisno ostaviti ga na planini, gdje ga u zimi žestoka bura raznese ili ga jedu srne, koje je iz gorskoga kotara visok snieg ovamo dognao.

Koncem srpnja kose i po Velikom Tuhobiću i po dolcima njegova podnožja.

Za seosku djecu u Primorju ne ima većega veselja, već kad im otac reče: »Djeco, sutra ćemo na planinu!« Tu se od veselja cielu noć ne spava i prije, što je »peteh« zakukurikao i zoru pozdravio, već je družba na okupu. Mužkarci sa kosama na ramenima krenu napried, a žene za njima. Ako je u domu nono ili nona (djed i baba), ostanu djeca na njihovoj brizi, ne ima li nikoga, idu i ona na planinu. I malo djetesće, koje tek pentati počelo, položi majka u »zikvu«, opaše ju plašenicom, oprti na ramena, pa hajde u ime Božje na tu obljublenu i milu košnju. Od djece nosi jedno barilce za vodu, drugo vrč, padelicu ili kotao za palentu, dočim najstarija kćer oprtila slamnjaču, štramac i kušine (jastuke).

Mužkarci zatakoše za pás srp ili koser, a ponesli su i sjekiru, jer treba na planini sagraditi kolibicu. Usjeku nekoliko kolaca, zaoštire ih, zabiju u zemlju, načine krov i pokriju granjem bukovim. Dok je žena sa djecom prispjela, sve je to gotovo; mužkarci već kose, kose zuče i odkosi porazdaleko leže. U vrieme kuhana je kava i palenta, družina se pribire na zajuttrak. Poslije toga kosci se odmaraju, izvaliv se poledjice u gustu hladovinu.

Prolaziš li za košnje tuhobičkim podnožjem, uživaš, gledajuć Primorca, kako veselo kosi. Jedni su na oplazu kojega laza, trava im pod kosom sviče i pada, dočim su drugi zaokupili koji dolac, da u njem bujnu gorsku travu pokose. Ovdje jedan kosu »klepcem« na »babici« klepa, dočim drugi iz vodira brus vadi, »kvasilicom« kosu tare i brusi. Žene i djevojke sbijaju ili slažu odkose u »grede« ili sa vilama pokošeno sieno »prevračaju« i »razgrnjavaju«, da se bolje prosuši. Jedne su suho sieno grabile i »kupčale« ili »družničale«, dočim su ga druge »plastile« u »plastovje«. Dječaci su »trinu« (sitno sieno) grabljama »grabljali« i u »ograbinu« sgrtali.

Kad je večernji suton prikrio kraj, mrak se uhvatio i večernica zablislala, kreću i kosci do svoje kolibe, da tu večeraju i odmire. Sve se sakupi oko plamsajućega ognja, kod kojega domaćica palentarom palentu mieša. Djeca čuče i zure u oganj, dočim je ono djetesće u koljevci već zaklopilo oči i angjeo čuvar nad njime svoja krila spustio. Napokon sve umukne; stariji spavaju u kolibi, dočim su si djeca izdubla kup siena, načinila »šator« i tu poglela.

Zorom se opet kosi; žena se probudila, iznaša posteljinu, razmeće po krovu kolibe, da se provjetri. Djeca izmille iz šatora, otiruć zaspane oči i skaču poslije u dugačkim košuljama po rosnoj travi, igraju se i naganjaju.

Sieno valja kući nositi ili voziti, a ima na Tuhobiću gospodara, koji su čak iz Kraljevice, a ima i takovih, koji višeput travu niti ne pokose. Kada kose, zabodu u zemlju »mejaš«, zelenu naime granu i označe tako medju, da ne bude grieha i svakomu svoje.

Pokošena trava napuni svojim mirisom cio zrak i na svježem se sienu tako ugodno spava, kao na najmekanijoj blazini (perini). »Miris livadske trave, pokošene, nadilazi ugodnošću i milijem gotovo sve mirise vrtnoga cvieća. A reko bi čovjek, mati je priroda u tom mirisu ujedinila sve slasti, sav ugodni vonj cvietnih mirisa i ruže i ljubičice, karantilja i ružmarina, gjurgjica i božjeg drvca, čubra i kalopera, metvice i rutvice, zumbula i liljana, smilja i bosilja.« (Stojanović).

Tisina na moru.

SVETKOVINE U PRIMORJU.

Razmotriv i proučiv život Primorca, hajde da vidimo, kako sprovadja znamenitije blagdane i svetce u godini.

U oči Bogojavljenja (Sv. 3 kralja) blagoslivlje se po crkvama voda, koju pobožni puk grabi i svojim kućama nosi. Drugi dan idu s blagoslovljenom vodom u vinograde, koje na više mjesta škrope i govore: »Kolko kapljic, tolko bačvic!« Ponesu u žepu suhих smokava i daruju s njimi poznatije, koje sastaju ili susjeda, ako ga u vinogradu nadju, želeć mu takodjer toliko bačvica, koliko je u posudi, obično u vrču, kapljica. Obaviv posao, vraćaju se kućama i s onom blagoslovljenom vodom poškrope svakoga, koga na putu sastanu.

Pokladno doba, doba je plesa i zabave. Kad se je narod povratio s večernice, zavrvi selo, jer će odpočeti igra i ples. Pristariji se mužkarci zabavljaju kartama ili bućanjem, žene sa tom-bolom, a djeca sa čunjevima ili drugom kojom igrom. Kićene djevojke i »fanti« (mladići) pridolaze sa svih strana, da se »tancom« pozabave. Pleše se u sobi ili pod prostim nebom uz sopolice ili mješnice, a znade svirati i harmonika. Poslije plesa uzme svaki »fanat« svoju plesačicu izpod ruke, odvede ju na čašu vina, vode ili što zaželi. Kod plesa daruju djevojke šarenim kiticama, samim smiljem ili kušem (žalfija), narančama, jabukama ili drugim voćem. Kad joj u ruke utisne kuš, što ga izvadi iz zapučka ili iza uha, prišaptne joj tihano: »Uzmi, srdce; od kuša se buša« (cjeliva). — Poslije plesa kreću djevojke i momci kući pjevajući. Mila primorska, ljubka i čuvstvena ljubavna pjesma razliega se onim blagim zrakom izpod modrog neba na daleko i široko, javljajuć često svietu, da se dva srдца složiše i zavoļješe. I tako u ugodnoj zabavi prolazi mesopustno vrieme. U nedjelju ili na mesopustni utorak u selu se gdjetko i »maškara«, da sebe i druge pozabavi, a gradska gospoda izadju rado, da si prvimi janjići i »mladim lukom« (kozjakom) bradu omaste i medju pukom se razvesele.

Ima pjesama, koje se u Primorju pjevaju samo u pokladno vrieme, tako na Kostrenama ova :

Lipa Mare
Papar pliva
Nina ninena, tra nina nena*
S njum ga pliva
Mila majka
Pokraj luga zelenoga.
Majka Mari,
Mari govorila:
„Ti si Mare
S dragim spala“.
Oslepela mila majko
Ako sam ga ni videla.

Kad je bilo niku doba,
Niku doba ko polnoći,
Mare sina porodila.
Svetom Vidu
Zvoni zvone
Mari sina
Na krst nose.
Dvi su babe
S ričke drage,
Dva su kuma,
Iz Košljuna.

* Za svakim drugim stihom nadovezuje se: nina ni nena, tra nina nena.

U oči Cvjetnice valja si priskrbiti »blagoslov«. U Primorju ne nose grančice rakitove (macice) ili drenove, već pravu maslinu ili uljiku, koja uz cielu obalu od Rieke do Dalmacije uspjeva. Iz udaljenih sela dolaze k moru, da si maslinove grančice za blagoslov priskrbe.

U Vinodolu prave »palme«, koje u crkvi blagoslivlju. Listovi se uljike na grančicu u dva reda povežu. Takova palma ukrašena je na vršku i cviećem, a zna se, da ljubovnik ljubovci najljepšu daruje. Kad je svećenik grane i grančice maslinove blagoslovio, krene puk oko crkve u obhodu: mužkarci sa granom ili palmom u ruci, a žene debelim gorućim duplirima. Poslije obhoda vraćaju se kućama i daruju tu »blagoslovom« one, koji ne bijahu u crkvi. U stanu zataknju maslinovu kitu za koj kip ili gredu (tram), da bude u kući mira božjega.

Korizmeno vrieme sprovadja primorski puk veoma triežno i nabožno. Po svim župama uzdižu se na prikladnim vrhovima uz crkvicu tri propela; to je Kalvarija, na koju sviet osobito u nedjelju hodočasti, pred propelom ili kružec oko crkvice, moli. Na polazku odkinu grančicu kuša i ponesu ju kući. Nekoje su Kalvarije prilično visoke, tako kod Rieke, u Dragi na vrhu Podvežici, kod Bribira, dočim u Grižanama hodočaste do Belgrada, gdje obstojaše nekoč kaptol biskupije modruške. Bakrani vele, da idu na »goru«. U pobožnosti primakne se i veliki tjedan. Na veliku sriedu, veliki četvrtak i petak ide puk u crkvu, gdje dječaci poslije svršene propoviedi šibama »Judu plaše«, udarajući nekoliko trenutaka po klupama, podu i stienama, dok se šibe polome i izkidaju.

Na veliku subotu rano u jutro ide malo i veliko, staro i mlado pjevajući muku Isusovu na Kalvariju, vraćaju se u crkvu i prisustvuju službi božjoj. Poslije podne obuče se narod u blagdansko odielo, da podje k uskrснуcu, a zatim k obhodu. Na nekojim mjestima nose žene upaljene duplire.

Na veliku subotu miese se pogače i jajnici, a prave ih od finog brašna. Jajnici nalikuju pletenjaku i imadu na vrhu usadjeno jaje-pisanicu. Kuha se pršut (šunka) i zakolje »vazmeno janje«. Zorom na Uskrs ide svatko k ranoj misi, kod koje se i svetenje (blagoslov) sveti. Poslije svete mise moli svećenik nad jestvinama stanovitu molitvu, a onda se žene i djevojke stave u dva reda te razrieše svoje košare. Svećenik hodeći uzduž redova, škropi »blagoslov« svetom vodom i kadí tamjanom.

Gospodarica dočeka svetenje noseće na privratu i podje s njima bielo prostrtu stolu. Roditelji posjedaju oko stola i podaju svakomu djetetu komadić pogače, kruha, slanoga mesa, mlada luka i što već imaju.

Za objed se obično izpeče janje, od kojega polovicu za večeru puste. Oko pet sati poslije podne sakupe se djeca ne daleko kuće, nalože oganj i kuhaju jaja. Djevojke i mladići plešu kao obično za blagdana, muževi idu u krčme ili se bućaju. Tako proslave i drugi dan, a jer se jede i pije, to se tom prilikom i pjeva, a pjevaju pobožne, al se čuju pjevati i junačke i ljubavne pjesme.

Jurjevu danku, koji se u Primorju slavi na 23. travnja, raduje se puk, kao i druguda po domovini. Koji dan prije Jurjeva načine si nihaljke bilo u dvorištu ili u vinogradu, nu najradje u šumici zelenoj, gdje se tada njišu. Ako je u župi sv. Juraj zaštitnik, njišu se po ciele noći, pa ne samo djeca, već i odrasli mužkarci i ženske, pjevajući ovu pjesmu:

Ljuljala, mikulala!
Ja se ljuljam Jurjev dan,
Svako ljeto po vas dan
Ja prodavam tvrđi san.
Komu, komu, ter komu?
Za koga, ter za koga?
Za Stipana, Stipana.
Lipi Stipan s mora gre
Nosi Mariji ča joj gre
Svilni rubac na glave,

Zlatni prsten na ruke,
Jedan par postol na noge,
Jednu kitu jesena,
Neka bude vesela,
Jednu kitu kuša;
Da ga raje buša.
Lipo moje pero,
Kam mi poletelo?
Va kuzmarsko selo.

U Bakru se takodjer njišu kao i po selima, a rade to zato, da budu cielo ljeto lahki.

U svibnju slavi se Spasovo (Uzašašće Kristovo), te je n. pr. u Grobništini od vajakada običaj, da se kuće blagoslivlju. Župnik obilazi sa mežnarom, koji nosi križ, pojedina sela svoje župe, blagoslivljajući ih. Na svakoj kući visi od cvieća spleten vienac, kojeg može župnik kući ponieti. Zovu taj običaj »Križi«.

Tielovo ili Brašančevo slavi naš Primorac takodjer svečanim načinom. Ulice, kuda će proći obhod, nakite jasenovim granama i posipaju kušem, koji su djeca po krasama ubrala i počupala. Žene nose u rukama kite cvieća, koje ubraše u prirodi. Ima tu kuša, ivančica, liera crvena i biela, mačića, vratimuža (Orlaya grandiflora), orlovine, ranjike (Anthyllis), gojenika i divljih šipaka (ruža) i drugog cvieća. Mužkarci nose u ruci grančicu jasena uresa radi, ali da ih i čuva od sunčane pripeke.

Na Tielovo se osobito Bakar zaodiene u svečano ruho i sav grad od kuša zamiriši, kojega su djeca dan prije po Kalvariji čupala, da si pred kućom ulicu ukrase. Bakarske djevice beru po vrhovima, u vinogradima i druguda miloduho i umiljato cvieće, pa kad su ga dovoljno ubrale, pletu po dva tri dana vience za crkvene zastave. Osobito je ukusan onaj veliki vienac, što ga pletu za zastavu sv. Andrije, zaštitnika gradskoga. Bakarske su djevice u tom neumorne i pletu ciele noći pjevajući razne bakarske pjesme.

Kres ili kresnica slavi se u Primorju po dva puta: na Ivanje i Petrovu. Po selima se pripravljaju djeca nekoliko dana u napried, kako će te dane što ljepše, što veselije sprovesti. Usjeku šmrikovine (borovice) koja dobro gori, načupaju bresine, smilja, gladiša ili brumbelja (*Scolimus hispanicus*) i drugoga bilja, što se na suncu suši i prosuši. U večer oko 9 ure nalože vatru i kad je plamen počeo sukljati, uhvate se u kolo, pjevaju i plešu, a nedaleko sjedi i svirač, koji u sopedlicu ili mješnice puše. Djeca se osobito vesele, kada se kres naruši i iskre na daleko skaću. Koji su slobodniji i hrabriji skaću preko vatre i plamena i na svoju se poslije do neke dobe noći zabavljaju.

Zanimivo je znati, da je Bakar valjda jedini grad u domovini, u kojem se kries pali, kolo igra i pjeva. A pale ga od vajakada gospoda, gospodje, mladići i djevice. U gornjem gradu, na trgu Staru naloži se jak oganj, a kad se razpalio, uhvate se u veselo kolo, kružeći oko vatre sad na desno, sad na lievo, dočim drugi posjednuv na kamenite klupe gledaju. Kad prestanu igrati i pjevati, skaću dječaci preko vatre i u tome se natječu. Od pjesama, koje pjevaju, spominjemo ovdje dvie:

I.

Kad se ženi jasna mesečina,
Lipe j' ona svate sakupila:
Za kumpara Mikulu svetoga,
Zastavnika Iliju svetoga,
Starešinu Boga velikoga.
Kad je zvezda dare podelila,
Bogu dala nebo i visinu,
Petru j' dala leto i vrućinu,
A Mikule more i brodove,
A Ilije strele i gromove.
Svim delijam pisma na poštenje,
Daj nam Bože zdravlje i veselje
Rodilo nam vino i šenica,
Da su zdrave se bakarske dica.

II.

Majka goji jedinu hćericu,
Trikrat lipju leh zvezdu Danicu.
Tri njoj leta ime izbirala
Zibrala joj Zlato materino.

Kad je dite i na dobu zraslo,
Zlato bi se rada oženilo
I svoga se druga dobavilo.
Već ju prose prosoci na sve strane
Al ju majka od mila ne daje,
Već ju drži dvoru za lipotu,
I žarkomu suncu na iztoku,
Već ju prosi Bujo Zelenčiću.
Njemu ju je obećala majka
Al sej Zlato spod otaj ljubila.
Već ju prosi kraljić za kraljicu,
Njemu ju je obećala majka,
Obećala i prstenovala.
Kad to čuje Zlato materino
I pošee u gornje kamare
I napiše listak knjige bile
Ter je šalje Bujo Zelenčiću.
Tak ti bora Bujo Zelenčiću,
Ženite se, kamo vas je volja.
Meni majka za drugoga daje,
Za drugoga kralja mlado dite.
Drugu j' ona knjigu napisala

Ter ju šilje kralju mlado dite,
 Tak ti bora kralju, mlado dite,
 Skupi svaću tere dojdi po me.
 Kad je bilo u nedelju jutro
 Lipa njoj je svaća dojahala,
 Već va zlatu, leh va tankem platnu,
 Sve gospoda i gospodski sini,
 I gospodske hćere neženjene.
 Lipo ih je Zlato primala
 A još lipje za stol posedala.
 Još govori Zlato materino:
 Tak ti bora kralju, mlado dite,
 Nepelji me preko crne gore,
 Već me pelji pred Bujove dvore,
 Pred njima je zelena naranča,
 Pred njom sjedi Bujova majčica,
 Kose spleta i milo se plače,
 Crne oči zemlji obraća se.
 Još govori Zlato materino:
 Šta se plačeš Bujova majčice?
 Sila j' mane cvilit i plakati.
 Ovo ima danas osam danu,
 Da mi j' Bujo na smrtnoj postelji,
 Da ne more živit, ni umreti,
 Ni z dragom se dušom razdeliti.
 Još govori Zlato materino:
 Bim ja mogla Bujo spogledati?

Hodi Zlato, kulikoj ti drago.
 Kad je Zlato u komoru došla,
 Nagnula se j' na njegovu glavu,
 Počela je težko uzdihati,
 I z očima suze sprolivati.
 Još govori Bujo Zelenčiću:
 Tak' ti bora stara mila majko,
 Što su nama dvori zagnjileli,
 Nit mi j' nočas tiha godinica.
 Još govori Bujeva majčica:
 Nisu nama dvori zagnjileli,
 Nit mi j' nočas tiha godinica.
 To su suze Zlata materina.
 Još govori Zlato materino:
 Ako ćeš ti Bujo ozdravit,
 Već ti negrem iz kamare vanka.
 Odgovori Bujo Zelenčiću:
 Ajme Zlato prekrasno j' već zato.
 Postelj mi je drevena kasela,
 A ljubčica, ta crna zemljica.
 To izusti i dušicu pusti.
 Kad to vidi Zlato materino,
 Pade mrtva dole na tla.
 Još govori Bujova majčica:
 Aj prokleta svaka stara majka,
 Ka razpravi milo od dragoga,
 I ka spravi drago za nedrago.

Od pojedinih svetaca štuje se i časti u Primorju najviše sv. Nikola, zaštitnik mornara, i ne ima crkve bez njegove slike ili žrtvenika, koji mu na čast mornari sami podižu. Oko takova žrtvenika ima i slika, koje predočuju razne nesreće morske, iz kojih se zavjetnici spasiše; ima i liepih brodova i brodića, koje isti pokloniše. Jer je Bakar izključivo pomorski grad, zaodiene se na Nikolinje crkva sv. Andrije u osobito ruho. Svaki pomorac, bio kapetan ili podkapetan, bio pisar ili mornar, obuče se na blagdansku i ide u crkvu sv. Andrije, da zaštititi sv. Nikole preporučiti sebe i svoje. Mladji pomorci stoje oko žrtvenika, dočim siedi, stari i nemoćni mornari posjedaju u klupe i tu vruće mole. Najviše ti padaju u oči u crno zavite žene, koje pokleknuv i upaliv voščanicu, mole za dušu svojih pokojnika, koji na moru nastradahu. Jest, dan sv. Nikole, osobit je dan u stolnoj crkvi sv. Andrije, dan radosti i žalosti. Mnogo se puta tu uzdahne, mnoga suza otare ili razsipa po nabranu licu siedog starca ili starice.

U oči Nikolinja zaredaju gradom dva stara mornara, jedan sa malim željeznim sidrom na ramenima, drugi pladnjem u ruci. Došav pred kuću, unidju mornari, da zaprose i primu dar, dočim djeca, koja ih prate, viču po tri puta: »Saja!« Tako obadju cio grad, a djeca upozoruju stanare, da dolaze mornari.

Od sabrana novca plate drugi dan svečanu misu, a ostatak razdiele medju se ili se saberu na prijateljsku večeru. Nije tomu davno, da su se toga dana i pomorski kapetani sastajali, sidro na prikladnu mjestu objesili i kod čaše se vina veselili.

Za vesele božićne blagdane štedi, čuva i sprema Primorac najbolje, što mu je Bog u jeseni dao: cvet od mûke (bielo pšenično brašno), pečenku, pa bilo kakovu, dobro vino, jaja, suhih smokava i što boljeg i ljepšeg može. Oko kuće i u kući sve se počisti i uredi i tako u miru božjem dočeka »vela božja« (badnjak). Oko Zdrave Marije prostre se stol bielimi stolnjakom i stave poda nj soli, zobi, češnjaka, smokava, graha, mrvica kruha i brus. Domaćina klade (metne) na stol »lumin« (u čaši ulje), na ulje dušicu, ter to zapali, što za pokojnike gori cielu noć. Prije, što posjedaju za stol, stoje i mole skoro pô sata, a tad večeraju: juhu sa grahom, kiseo kapus ili cimicu, krumpir sa pečenom ili kuhanom ribom ili mjesto toga bakalaj (tresku), makarone, pastu, sardelice na gradele. Pije se dobro vino, od kojega za badnjak četiri boce pričuvaju. Jedan drži

čašu, a drugi mu natače, dočim gospodarica reže pogaču, od koje svaki jedan komad dobije. Na stolu su tri hljeba kruha, u jedan utaknuta lovorika i ovaj stoji tu do Sv. 3 kralja; to je »božićnjak«.

Prije večere stavi gospodarica ili gospodar na oganj veliku glavnicu (veli komad suha drva). U Novom ga zovu »badnjak«, u okolici bakarskoj »nonić« (djed) i kad se taj zapali, ide se k večeri. Za večere nosi se od svakoga jela komadić na »badnjak« i polije vinom i vodom, što poslije izgori. Tko nosi, govori mu: »pij noniću!«

Ta glavnicu klije do Bogojavljenja i ne smije ugasnuti. Na Božić uzmu od njega tri ugljena, stave ih u vodu, koju svatko mora piti. Poslije se tom vodom blagoslovi kuća i staja, sav rod i vinograd. Na Sv. Kuzmi kod Bakra tvrde, da one darove, što ih »badnjak« primi, dušice pojedu. Poslije večere pohadjaju se znanci, jedu pečen kostanj, mendule, smokve, piju i razgovaraju, dok u crkvi ne počnu »kampanat« (zvoniti) na polnoćnicu, nu najstariji mora ostati kod kuće i čuvati »nonića«, da ne pobjegne. Po polnoćnici nekoji pognu, dočim drugi zornicu čekaju. Na Božić gleda svaki, da ide na tri mise. Uz put trgaju grančice od šmrike, broje šmrekulje (zrna) i govore: »Koliko šmrekulj, dao Bog toliko bačvic!« Na badnjak idu u vinograd, tresu trsom, da bude puno vina. One mrvice, što ostanu od božićnih blagdana, raztresu oko kuće i onda ne će kačka (zmijsa) doći.

Na Božić i Stjepanje jedu već spomenuta jela, a poslije večernice zabavljaju se svaki na svoju ruku.

U Kraljevici meću na bijelo prostrt stol kolač »božićnjak«, što ga daruje pekarica od kuda kuća pecivo nosi. S jedne strane gori svieća za pokojnike. Prije polnoćnice tope olovo ili meću u vodom napunjenu zdjelu ljusku od jajeta. Ako se od nje stvori na vodi slika brodića, tad će se dotična djevojka isto ljeto udati za pomorca.

Po selima zapale toliko sviećica, koliko je ukućana i kojemu najprije dogori, taj će prvi umrieti. U Novom je običaj, da se svakomu družinčetu nešto nova načini, jer bi ga inače gušterica ujela. Tu domaćina prije večere napije ovako:

»Draga dico! Daj Bog, da nam ovo sveto porođenje Isusovo dojde za godinu dana va lipom zdravlju, većem obilju, manjem grihu, gospodina Boga milošću. Našim mrtvim Bog daj pokoj vični, a nam živućim mir i zdravlje!«

Božićnog stalca ne ima po selima, a riedko i po gradovima. Sav je kadkad nakit na stolu naranča, u koju je utaknuta »javorika« (lovorika). Ima li tko u gradu božićno drvo, to je to obično šmrika ili zelenika (Philyrea).

Prastari običaj »koledvanja« uzdržao se je u Primorju do danas, akoprem se tomu sada najviše djeca vesele, a odrasli taj običaj po malo napuštaju. Oni, koji »koledvaju« zovu se »kolegvanci«, a ženske »koledvačice«, vele da i »pejmaju« ili »vijmaju«, t. j. pjevaju. Koledvaju dva puta u godini: na Stjepanje i na Mlado ljeto. Više se dječaka ili djevojčica sabere u skup, okite božićno stalce s »kurdelicama« (vrpcama) i kreću od kuće do kuće, od privrata do privrata. Došavši pred kuću zapjevaju: »To su vam kolegvanci, pa staroj užanci«, a onda pjevaju ovu pjesmu:

Rosna, rosna košutice,
Kade si se urosila?
Tamo dole va doline,
Kade rastu zlatne žici,
Zlatne žici podvežici.
Odrgnimo jednu žicu,
Pa ju nosmo zlatariću,
Da nam skuje ključ od grada,
Da vidimo, ča j' va gradu.
Va gradu je devet bratac,

Med njimi je jedna sestra.
Pričeli su konšiljati,
Da komu te sestru dati.
Bolje ju je dati suncu,
Bolje suncu, leh mesecu;
Sunce će ju ogrijati,
Mesec će joj svekar biti,
A vlašići deverići.
Tutu budi Bože faljen,
Iz Marijum navek Amen.

Tako pjevaju i završuju na Krasici, nu već u susjednom Vitoševu svršava pjesma ovako :

Mesec će joj svetlost dati,
A zvezdice, drugarice,

A mravići, deverići,
A crvići, vodarići.

Druga je pjesma ova, koju obično pjevaju djevojke :

Pejmo, pejmo, pesan pejmo
Od Stipana mučenika,
Mučenika toga dana.
Dajte, dajte našu pravdu,
Naša pravda milost božja.
Ako nam ju vi nedaste,
Zet ćemo vam gospodara,
Svitlom krunom s toga stana,
Pa ćemo se s njim igrati.

Kako kragulj s prepelicum,
I mlad junak s divojčićum.
Divojčica jabučica,
A mlad junak narančica.
Ugrize se za ručicu.
Ajme, ajme ruko moja,
I divojko dušo moja.
Bog napuni vaše brente,
I kapuza i palente!

Ili: Pejmo, pejmo, pesan pejmo,
Od Stipana mučenika,
I božjega službenika,
Komu svite izkidaju,
Po gradu ih prodavaju
Tko će kupit ove svite,
Ove svite Stipanove,
Za trideset srebrnjaka.
Kamenom ga kamenuju,
Drvenoga drvenuju.
Stipan pade na kolena
I pogleda na nebesa.
Nebesa se otvaraše,
A zemljica razsvetlaše.
On opazi Isukrsta :

Oj Isuse, božji sine,
Vidiš mane mučenika?
Ne vidim te pred krvavom,
Pred krvavom ljutom ranom.
Oprosti jim ki te biju,
Aš neznaju, ča činiju.
Da bi znali ča činiju,
Nebi toga učinili.
Dajte, dajte našu pravdu,
Ako nami ništ' nedaste,
Zet ćemo vam gospodara,
S kim ćemo se poigrati,
Kako prepel s prepelicum,
A mlad junak s divojčićum.

Sad izadje gospodar ili gospodarica, pa daruje kolegvanice smokvama, mendulama, orasima, pogaçom, hruštinima, baškotima. Te darove sprema jedan u koš ili bisage i poslije koledvanja ih porazdiele. Primiv dar, zapjevaju :

Zahvalimo na tem daru,
Moj presvetli gospodaru.
Bog napuni vaše brente,

Suha zlata i peneze!
Vi ostajte kako knozi,
A mi gremo kao ljudi!

Još se za koledvanja pjeva i ova pjesma :

Vijmo, vijmo ki dan danas,
Bog se rodil, Isus za nas.
Marija ga deva rodi,
Odkud žarko sunce shodi.
Muku j' trpel od Pilata,
Krv je prolel čista zlata.
Ja sam Marijina nevestica,

Josipova zaručnica.
Josip mane je daroval,
S visnjem darum me daroval.
Da bi tako svaka duša,
Od angjela Gabrijela,
Od našega spasitelja!
Zahvalimo na tem daru itd.

Ovu pjesmu pjevaju obično kolegvanice, nu mogu ju pjevati dječaci i djevojčice.

Koledva li odrasla momčad, tad im na čelu stupa sopelar sopec u sopolice ili ih prate mešnjice, nu u novije doba i harmonika. Daruju ih i s butiljama, a gdje ima u kući djevojaka, tu se uz čašu vina i popleše. Mladići treba, da osobito paze na svaku kuću, u kojoj ima djevojaka, jer da ju minu, bila bi velika uvrjeda.

Kad su obašli svoje selo, idu u susjedno ili i u udaljenije. Ako nisu poznati, treba da si iz dotičnoga sela uzmu vodića, da ne zabašu n. pr. u kuću žalosti. Iz Krasice, Kukuljanova, Praputnjaka, spuste se kolegvanici i u Bakar, te zaredaju najprije Primorjem (glavnom ulicom) i obadju zatim glavnije kuće i ulice.

NEŠTO O OBIČAJIMA STARIH SENJANA.

Scienimo, da će biti zanimivo ne samo za poznavaoce Senja, već i za šire občinstvo, opišemo li u kratko njekoje važnije običaje starih Senjanja i Uskoka, kako ih nadljusmo u poznatom djelu baruna Valvasora, koji bijaše častnikom u senjskoj posadi, te je tako, sakupljajuć gradivo za historiju ondjašnje vojvodine Kranjske, imao prilike promatrati senjski život na samom vrelu.

Valvasor piše:

Uskoci i Senjani paze strogo na stare svoje običaje, koliko mužkarci, toliko i žene.

Nijedna žena, ako nije plemenita po rodu ili udata za plemića i častnika, ne smije nositi zaslona ili pregače.

U crkvi ne sjede žene u klupama, već mora svaka klečati na svojim rakam (grobnicam). Koje ne imaju u crkvi svojih raka, izaberu si obično stanovita mjesta u uglu crkve, gdje mogu klečati.

Što se vjerezakona tiče, Senjani su svi rimo-katolici, a službu božju obavljaju u hrvatskom jeziku (ili kako Valvasor veli: u ilirskom ili slavonskom).

Oni imaju jošte mnogo praznovjernih i čudnovatih običaja, koji se osobito vide kod smrti i pokopa.

U starije doba, kad je tko umro, dali bi mu hljebac kruha i vrč vina, skupa u škrinju, da mu bude poputbinom na tako dalekom putu. Obukli bi ga u najljepše ruho i nakitili ga svega prstenjem, zlatnim lancima i cviećem, kao da ide u svatove.

U sadašnje doba, ako tko umre, sastanu se žene one kuće sa ženama, rođjacima i prijateljima, postave se razpletelih kosa oko mrtvaca, koji leži u sred kuće, pa onda svaka od njih po redu nariče nad mrtvacem, opievajuć, na dugo i široko slavna mu djela, njegovo dično ime i ljubav prema rodnomu mjestu i otačbini.

Kad pako umre žena, nariču nad njom mužkarci, slaveći njenu ljepotu i dobrotu, ljubav prema mužu, djeci i prijateljem, dobro srce prema siromakom itd.

Dok mrtvac leži u kući, sjede mužkarci pokunjeni od žalosti u kojoj drugoj kući pokri-vene glave i zamotani u svoje kabanice. Tu plaču ali ne dižu vike i vapaja, a susjedi i prijatelji dolaze im u pohode, da ih tješe u žalosti. Na protiv plaču žene, vičući u sav glas, nariču pjevajućim glasom mrtvaca, grebu si lice, da im gdje kad probije krv, i lupaju se šakama u gola prsa. U bjesnilu čupaju si vlasi i meću ih mrtvacu u ruke ili mu ih zatiskuju u prsa. Tko vidi prvi put, kako te žene u žalosti mahnitaju, pomislio bi jamačno da su lude i biesne ili da je sam nečastivi u njih ušao.

Kad mrtvaca na odredjeni dan nose u crkvu, a za tim u groblje, idu svećenici, koji pjevaju, dva po dva napried i drže u ruci goruće voštanice. Za njimi idu bližnji rođjaci, dobri

* Die Ehre des Herzogthums Krain; o Senju piše u IV. svezku na str. 79—93.

prijatelji i susjedi isto tako dva po dva, i to mlađji i daljnji prijatelji sprieda, a stariji i bliži rođjaci od traga, namah za liesom.

Mrtvaca nose u otvorenoj škrinji, odjevena u najljepše ruho i nakićena zlatnim lancima i cviećem. Ako je mužkarac, stave mu na glavu kapu sa perjanicom, a o bok sablju ili mač, koji je za života najviše nosio.

Uza škrinju idu za tim žene u jednakom redu, najprije najmlađe, a najzad najstarije i najbliže prijateljice, ali samo jedna po jedna, a sve razpuštenih kosa i otvorenih prsiju. Iza mrtvaca dolaze pokojnikova žena, mati, baba i prababa, ako su još sve žive, a svaku prate po dvie dobre prijateljice ili znanice. Ako su pratilice djevojke, zastiru si lice žalobnim velom. One tješe razcviljenu si prijateljicu, koju vode pod rukom i brane joj, da si ne čupa previše kosa, da si prsa ne lupa šakama i lice noktima ne grebe. Takove tješilice prolievaju pri tom dakako i same suze.

Čim više si rođjaci pokojnikovi grebu lice, čupaju vlasi i lupaju šakama prsa, mniju ljudi, da su tim većma ljubili pokojnika. A koji ne čine toga, služi im na sramotu i sviet sudi, da im za pokojnikom nije mnogo žao. Često puta imaju tješilice dosta posla miriti mahnite žene, koje tako same sebe mrcvare. Moraju im ruke držati i gotovo se s njimi čupati, a gdje kad trebaju i u pomoć zvati.

Tko takova što prvi put vidi, prepast će se od takova barbarskog postupka i mislit će, da vidi pred sobom same lude žene, tako grozno biesne i mahnitaju. Reć bi, kao da im nije dosta, da prolievaju suze, već hoće da pokažu svoju bol i vanjskim znakom na licu i da si noktima izgrebu na njem čitave rane.

Kad donesu mrtvaca u crkvu i polože ga na sredinu, poredaju se tugujuće žene u prijašnjem redu oko liesa ili kleknu na tle ili padnu dapače ničice na zemlju, pa se opet stanu kao lude grebsti, tući i kose čupati. Pri tom podignu tolik lelek i vapaj, da ne možeš ni rieći razumjeti svećenika, koji pjeva mrtvačke molitve ili služi misu.

Za to vrieme stoje mužkarci u klupama s lieve strane crkve, i to pokrivenne glave. Kapa ne skidaju nikad sa glave, osim ako je podizanje (elevacija) pri misi. Nu čim ono prodje, pokriju si namah glave. Kad je pako gotov crkveni obred i obavljene sve ceremonije, poljube mužkarci jedan za drugim mrtvaca. Pri tom se drže istoga reda, kao žene kod sprovoda, na ime najprvo počme najstariji a za njim onda ostali po starosti. Najmlađji poljubi najzadnji.

Iz crkve upute se svi mužkarci do kuće pokojnikove, ali ne ulaze unutar, već ostanu vani pred kućom. Tu prosbori gradski sudac, ili kad njega ne ima, koji drugi občinski starešina kratko pohvalno slovo, u kojem ocrta pokojnikova slavna djela, da je naime bio hrabar junak, ubio mnogo dušmana, otačbinu branio krepko svojom mišicom i besjedom, a za tim u kratko spomene, kolik je gubitak njegovom smrću zadesio grad.

Najbliži i najstariji prijatelj pokojnika zahvali se govorniku na izkazanoj ljubavi, prijateljstvu i časti. Za tim podju rođjaci, koji su u žalosti, u pokojnikovu kuću, ostali se razidju svaki svojoj kući.

Žene, koje su u sprovodu, prate mrtvaca iz crkve dalje na groblje i na novo plaću, cvile, viču i bugare i pri tom se nemilice tuku i grebu. Kad spuste mrtvaca u zemlju i pokopaju ga, pokriju si glavu rubcem i otidju isto tako do pokojnikova doma. Putem plaću i leleću opet iza glasa, ali si više ne grebu lica i ne čupaju kosa. S njimi idu zajedno tješilice i druge prijateljice, pa onda sve skupa čekaju pred kućom, dok dodje svećenik i poškropi ih posvećenom vodom.

U znak žalosti posnimaju onda u kući za njeko vrieme sve urese, kao: zastore, slike i slične stvari. Nu takova pokućstva ne imaju baš izobila, a gdje kad upravo ništa, al za to ćeš u njih naći svu silu svakojakih pušaka, koje smatraju najvećim uresom, kad ih u sobama povješaju. Tu vidiš svake vrsti običnih pušaka, pištolja, karabinaka, sabalja, palâ, kukâ, nazvanih baltica, čakana (čakaca) ili nadžaka, buzdovana ili šestopera*, raznih vrsti ražanja kao i svakojakih konjskih sprema i sedala.

* Valvasor veli: Busdikan ili Tszestoper.

Čim poskidaju urese u kući, otvore širom vrata i prozore i ostave ih tako ciljelih četrnaest dana otvorene. Za to vrijeme plaču i nariču žene dan i noć, ako im gdje kad i ne ide od srca. Da pri takovom tugovanju ne poginu od glada, nose im bliži rođjaci, dobri prijatelji i susjedi (mužkarci i žene), koji ih dolaze marljivo tješiti, o podne i u večer vina, kruha i izabranih jela. Mužkarci se sastanu obično u posebnoj, a žene opet u posebnoj sobi. Tako se dnevice svi skupa liepo goste i vinom zalievaju, da bi mnogi želio biti med takovom tugujućom družinom i pribivati tim svakidašnjim karminam.

Sedmi i četrnaesti dan poslije pokopa obdržavaju se zadušnice, pri kojih tugujuće žene leže licem na grobu i na novo užasno plaču i leleču. Kad se svrše zadušnice, odprate ih opet tješilice kući.

Senjani i Uskoci nose crnu korotu. Roditelji za djecom i djeca za roditelji, kao što i supruzi jedno za drugo, nose korotu tri godine. Oženjena braća i udate sestre žale dvie godine, a neoženjena braća i neudate sestre samo jednu godinu.

Grobove svojih rođjaka kite često cviećem i škrope posvećenom vodom iz spužvice, koju iztiskuju nad grobom. Žene i djevojke, kad žaluju, nose navadno žute, a udovice crne rubce na glavi. Mužkarci pako sve vrijeme, što su u žalosti, ne strižu vlasi niti briju brade, s toga i izgledju gdje kad mrki i kao divlji ljudi.

Na Badnjak imaju Senjani još čudnije običaje, koji potiču iz dobe poganstva. Svaki domaćina ili domaćica pozove na taj dan k sebi jednoga gosta, mladića ili djevojku, po primjeru svojih poganskih pradjedova, koji štovahu boga Badnjaka. Za to i ne zovu oni tu večer, kao drugi kršćani, *vigiliam nativitatis Christi* ili Isusova večer, već badnji večer.

Drvo, što one večeri na vatru meću, polievaju prije vinom, a onda ga puste cielu noć goriti. A tko god od ukućana mora stražiti cielu noć kod ognjišta, zajedno sa jednim momkom, koga zovu »badnjakom« i ujedno paziti, da taj momak ne zadriema.

Tu večer pokrivaju stol bielimi neprijateljima otetim stolnjacima. U sried stola naslagaju tri hrpe velikih vienaca, koje pletu od bršljana i izkite srebrnim i zlatnim prstenjem i lancima, pospu po stolu i malo pšenice i drugoga žita, zatim stave još na nj kruha, vina, voštanica, meda i soli. Za taj stol ne smije nitko sjesti, jer je posvećen: i to u starije doba poganskomu bogu Badnjaku, a sada božjemu sinu ili Božiću*. Taj stol stoji netaknut sve do sv. tri Kralja.

Na sam Božić dodje spomenuti gost o podne u kuću i donese hljebac kruha i vrčić vina, nakićen bršljanom, te zaželi sretan Božić. Takova gosta dočekaju s velikim veseljem i prime ga vrlo liepo. Na to se poljubi gost sa svakim ukućaninom. Poslije objeda daruju gosta novcem i drugim darovima, a ujedno dadu mu na uzvrat drugi hljebac kruha i bršljanom nakićeni vrčić vina, što sve ponese sobom kući.

Te ceremonije traju sva tri božićna blagdana i ponavljaju se dnevice dva puta, o podne i u večer. Ta tri dana ne smije nitko ići u tudju kuću, već jedino, koji je pozvan za gosta. Nu mogu se sastajati na ulici pred svojim kućama i u crkvi. Što god ih u sliedećoj godini zadesi dobra i zla, sve to pripisuju svomu gostu i prema tomu vele, da su imali na Božić sretna ili nesretna gosta.

Tri dana, kad jedan drugoga gdje god sretne, zagri ga obim rukama i s njim se prijateljski izljubi, želeć mu sretan Božić. I najljući neprijatelji vrše medju sobom taj običaj, kao da su najveći prijatelji.

Na novo ljeto isto tako se dobri prijatelji, mužkarci i žene, kad se gdje god sretnu, ljube i jedan drugomu čestitaju. Nu nije dopušteno poljubiti tudju ženu ili djevojku.

Na taj dan imaju i djeca osobit običaj. Dječaci i djevojčice trče s jabukom od kuće do kuće, čestitajući k Novomu ljetu, gdje im se obično utisne u jabuku nješto novca, po jedan grošić, a gdjekad više, gdjekad manje.

* Valvasor veli: Deonato ili Boxiohu, što je dakako tiskarska pogriješka mjesto Boxichu (kako ima na drugom mjestu) t. j. Božiću.

U pokladama ili mesopustu oblače se u maškare i sbijaju po gradu svakojake ludorije i šale, kakove samo mogu čovjeku na um pasti.

Na čistu sriedu ili pepelnicu obuku se isto tako u neobično i čudno odielo, namažu si lice čadjom od tavâ i kotla, pa tako lete okolo po ulicama, zvone na vratima i pitaju, da im se donese brašna, ulja, kruha i vina. Kad se takovih krabulja više nakupi, nalože na trgu ili na ulici vatru, umiese od brašna i vode kolač, izpeku ga, pa onda sjednu jesti i piti, sbijaju svakojake ludorije i oplakuju pri tom »Bacchovu smrt«.

Početkom korizme nastaje u Senju tako zvani dječiji rat. Svi dječaci iz cieloga grada podiele se u dva tabora i sakupe u gornjem i donjem gradu. Dječaci gornjega grada postavie se na dugačkom brežuljku, koji Art zovu, i pozivlju one druge iz donjnega grada, da se saberu u gradu pod kaštelom. Ovi se namah poredaju i stanu onda sasvim osbiljno udarati kamenjem na svoje protivnike, da se tako dočepaju brežuljka, i iztjeraju silom one, koji se na njem utaboriše. Ovi pako brane svoje mjesto — brežuljak i nastoje, da isto tako kamenjem odbiju nasrtaj svojih protivnika. U tom se sastoji sva pobjeda i slava, sbog koje jedni na druge toli žestoko udaraju, da skoro nitko na ulici nije siguran. Taj dječiji rat traje često do Jurjeve, pače gdje kad još i duže.

Deset dana prije sv. Ivana Krstitelja snašaju Uskoci velike hrpe smrekovine, zapale ih u večer, pa ih onda prelaze ili preskakuju. Malu djecu drže obično blizu vatre, da ih pokadi dim smreke. To čine gotovo svaku noć, dok ne prodje osam dana iza sv. Ivana, a najviše dakako u večer na samoga sv. Ivana. Te lomače zovu »kolede«, po njegdašnjoj svojoj poganskoj božici Koledi, kojoj su još kao pogani u to vrieme palili kresove.

U oči istoga blagdana, sv. Ivana Krstitelja, idu djevojke u vrt, pletu vience od stanovitog bilja i cvieća, pa si njimi vjenčaju glave, nadajući se, da ih tako svu godinu ne će boljeti glava. Nu da se osiguraju i proti drugim nevoljam i nesgodam, veže jedna drugoj ruku vrpcom ili svilenim koncem, a takove se onda zovu medju sobom »kume« ili »kumice«. Kad mine sedam dana, skinu takovu vrpcu ili svileni konac s ruke i privežu ih stablu za granu, mnijući, da su se tako za godinu odriešile svake tjelesne bolesti.

Zaruke im traju gdje kad tri, četiri, pače i po pet godina i čim dulje traju, tim je veća čast po zaručnike. Za to vrieme — i to namah iza zaruka — polazi zaručnica kuću svoga vjerenika, a ovaj opet njezinu i smatraju se posve kao članovi dotične obitelji. Buduć da sbog te časti ostaju zaručnici što dulje mogu, sluči se često, da i prije braka zagrizu u jabuku bračnih slasti, pa onda bježe brže bolje k oltaru, da se vjenčaju. Nu valja priznati, da se tako šta sbiva vrlo riedko, jer poštenje i čistoću cienne nada sve.

Jezik, kojim Senjani i Uskoci govore, jest hrvatski (ili kako Valvasor kaže: dalmatinski). U čitanju i pismu služe se trojim pismom: u crkvenim stvarima rabe glagoljsko, u dopisivanju s Turskom ćirilsko, a za običnu porabu latinsko.

Trguju ponajveć drvi, koje izvažaju po moru u Dubrovnik, po svoj Italiji i mnogim drugim mjestima.

Inače su Senjani vrlo gostoljubivi ljudi, a svoje vole od srдца rado.

Oni se hrane vrlo jednostavno, sirom, kruhom i mesom. Luka (češnja) jedu vrlo mnogo a piju zdravu frižku vodu, koje imaju izobila, a uza to vrlo rado ovčje i kozje mlieko. Za vino malo mare.

Zrak im je vrlo dobar i zdrav, s toga ima kod njih jako starih ljudi. Tako je, primjerice, otac sadašnjega stražara u Senju N. Weiss umro u 124 godini svoje dobe. A pripoviedaju, da je u turskoj tvrdji Perušiću, četiri njemačke milje daleko od Senja, umro istom pred pet godina neki Turčin u starosti od 190 godina, komu su, kako se za sigurno pripovieda, kratko vrieme prije smrti narasli na novo zubi. — Senjani su jaki i stasiti ljudi, te vanredno valjani i neustrašivi vojnici, kakovih ćeš malo gdje naći.*

* Priobćismo po nepoznatom nam piscu i iz nepoznate nam hrvatske knjige.

Maslinov gaj kod Selaca.

ZIMZELEN HRVATSKOGA PRIMORJA.

U mrtvu jesen sva se priroda zaodjene u osobito ruho, u ruho mira i pokoja. Dani bivaju sve kraći i kraći, sunce zubatije, zrak hladniji — priroda zamire. Kadkad se spusti liena kiša pomješana gustom maglom, a vjetar, što zadune, skidajući preostalo suho lišće s drveća i grmlja, raznaša ga kojekuda. Ako je koja ptica selica zaostala, požuruje svoj put, da ju ne zateče ljuta zima i snieg, koji pomalo zori i cvate i za koji dan prirodu ogrne svojim bielim plaštom.

Liepo je gledati sniegom pokriven kraj, liepo i zanimivo promatrati život zimski, no nigdje ljepše, nego u brdovitim krajevima domovine, naročito pak u onima, koje zastire zimzelena crnogorica. Jeste li kada putovali takovim krajem? Znam, da jeste, ali i čudom promatrali svaku jelu ili omoriku, koju je priroda obasula draguljima inja.

U Primorju ne imamo prave zime, jer je tu snieg riedak gost. Visoki vrhovi, nekoliko stotina metara iznad mora, zabielle već onda, kad je uz samo more zeleno i mnoga još bilina u bujnome cvietu. Tamo leži snieg još i onda, kad je uz obalu i ljubica procvala i težak si okopavajuć vinograd od topline kaput skinuo. Snieg je riedak, ali zato imamo drugi zanimivi pojav. Dok naime po planinama iznad mora snieži, to uz more kadkad kiši, pa bilo liepo i oko Božića ili mjeseca siečnja, kad je studen u Primorju najžešća, kad more zarube ledenice i ledene

ruže pokriju stakla. Mjesto kiše, ako zahladi, pada i u sried zime grašica (solika) i na decimetar visoko.

Da nije ledene bure, Primorac ne bi znao za zimu, jer ono, što on zimom zove, bilo bi mu ogodno proljeće, što svjedoči sama priroda. Kad u zimi samo nekoliko dana sunce pritopi priroda se budi tako naglo, da nekoje biline iznovice procvatu, a ima i takovih, koje u zavjetrini preko ciele zime cvatu, n. pr. postienak (*Campanula pyramidalis*), mrtva kopriva (*Lamium maculatum*), krasuljak (*Bellis perennis*), dragušac (*Senecio vulgaris*), priliepor (*Picris hieracioides*), jaguc (*Picridium vulgare*), neven (*Calendula arvensis*), krunčina (*Parietaria diffusa*) i *Euphorbia Peplus*, dočim drugo bilje još ne pogiba kao: češulja (*Geranium Robertianum*), buhača (*Conyza squarosa*), ostak (*Sonchus glaucescens*), pomoćnica (*Solanum nigrum*), djetelina (*Trifolium arvense*) Ima i takovih bilina, koje u Primorju prezimuju ili preko zime svoje lišće razvijaju. Još u siečnju zeleni se po koj grmić hrasta, a kadkada ti oko Božića ljubica (*Viola adriatica*) ukrasuje tvoj stol.

Svaki kraj domovine ima u zimi svoje dražesti, svaki svoj osobiti zimski nakit, no nigdje u domovini nije on tako raznolik, kao u Primorju. Zima je tu vazda-zelena, ona je takova, da nam ju zimzelen pretvara u proljeće. Preko ljeta bijahu zimzelene biline listnatim drvećem pritajene, tek koncem prosinca iztaknu se svojim odielom. U Primorju imamo celih zimzelenih šumica, koje se osobito iztiču i kad se čovjek po njima ogleda, zaista mu se pričinja, da je prije na daleku jugu, nego li u svojoj domovini.

Razmotrimo malo zastupnike zimzelene primorske flore.

Na prvome je mjestu »šmrika« ili »smrić«, koju ne valja zamieniti sa smrekom ili omorikom, jer je to krasna i za primorsku floru veoma značajna vrst borovice, koja se razvija u grm ili stablo. Primorac zove obadvie šmrikom, ne upuštajući se u botaničke tančine, no botanici razlikuju dvie vrsti, od koje stablastu *Juniperus Oxycedrus*, a grmoliku *Juniperus macrocarpa* zovu. U ove su grančice gibke i vitke, iglice rahle i duge, modro ili sivo-zelene, dočim su u one druge grančice krute, guste, iglice kraće, sbijene, obično žuto-zelene, na naličju žljebaste. Obična borovica, brinje ili fenja (*Juniperus communis*) poraste kao grm, te nije po primorskim visinama riedka, nu *J. Oxycedrus* poraste kao stablo. Ima pojedinaca, koji su 4—6 m. visoki, a 2—3 dm. debeli, jasno je dakle, koli liepa mora biti šmrikova šuma, u kojoj ima koja stotina visokih i debelih stabala.

Što uglednu tu borovicu još i više krasí, to je njezin plod, takozvane »šmrikulje«, koje nisu kao u brinja sitne i crne, već velike kolik srednji lješnjak, crvene i svjetle, a često tako gusto nanizane, da je više ploda, nego li iglica.

Šmrika je najljepši zimski nakit našega Primorja i ne ima za oko ugodnijeg kraja do onoga, gdje se je ona u bujnu šumu razrasla. Takova je malo dalje Bakra pod seocem Sv. Kuzme, a jer se uz nju pružaju vapnene stiene izprane, izprepućane, izlomljene i briede, iztiče se ona osobito. Tko u zimi ovuda prolazi, rado se zaustavi, da se nagleda te liepe šume i briedih stiena, koje onomu tamnomu zelenilu pristaju.

No ne samo oko Bakra, već u celom Primorju šmrika je obična, upravo značajna bilina. Kras bi bio još užasniji, da ne ima šmrike, koja u živoj stieni uspiewa, krši ju i lomi te u plodnu zemlju pretvara. I upravo tamo, gdje su prave krase, gdje stiene i kostrilje, trtori i pećine, griže i hruste, medju kojima raste bresina, diraka, smilje, kuš, crni trn i ostružica: porasla je šmrika tako bujno, kao i na debeloj zemlji. Kršni krajevi od Kukuljanova do Cernika, cio poluotok kostrenski, kraj od Kraljevice do Sv. Jelene i dalje, obrasao je tom uglednom borovicom.

Čim je bliže mora, tim ljepše napređuje, tim je bujnija, a mjestimice jedini nakit pustoga krasa. Za šmrikulje nitko ne mari, akoprem bi valjalo kušati, nisu li dobre za rakiju, kao klekinje obične borovice i primorski bi narod došao do nove privrede. Crvenkasto drvo puno je smole, liepo gori i zato šmrikovinu vole ribari, koju na barkama pale, kad svjećaricama ribu vabe. Žitelji sa otoka Krka dovažaju u primorske gradove pune brodice šmrikovine i tu ju prodavaju, a ima često takovih stabala, koje bi prije držao za hrast srednje debljine.

Kod nas u Primorju obična je i debela, no razbujala se tek po otocima. Na Krku i Rabu vidio sam od šmrike i velikih šuma. I na Cresu je šmrika obična, u šume sbijena i za tamošnji

narod, jer se takodjer ribolovom bavi, u velike koristna. Od ptica mari za šmrikulje jedna, no i ta je riedak gost, jer dolazi u Primorje samo za ljute zime. To je »šmrikuljar« (Turdus pilaris, brinjevka, brinjak), kako tu vrst drozda Primorac zove. Drži se u jatima od 20—40 komada. Ako si lovac, izadji puškom i evo obilna lova, jer je šmrikuljar veoma tečna mesa.

Zanimiva je šmrika, što ima osobitog bilinskog nametnika, koji, u koliko je do sada poznato, samo na njoj prebiva: to je vrst imele (*Viscum Oxycedri*), koja iz grančica izbija. Poraste na 2—10 cm. visoko, stablike je razgranjene, oble, u mladosti žutkasto-zelene. Grančice su sploštene, rašljaste i sitno-liste, dvodomo cvieće žučkasto, žute bobuljice veoma nalične sitnu žiru. Ova omelica cvate od rujna do konca studena.

Ima u Primorju i treća vrst borovice, koja spada na alpinsku floru. Uspieva na pećinama vrha Ravne kod Drivenika uz put, koji na vinodolske planine vodi. To je »glušac« ili »smrić gluhi« (*Juniperus Sabina*), koji i u perivojima i po grobljima uresa radi sadimo.

Primorske stiene ukrajuje i jedna vrst zimzelena hrasta. Ovaj je hrast gladke, crnkaste kore, odkuda mu valjda ime »crnika« (*Quercus Ilex.*). List je u naših hrastova narovašen, nu u crnike je malone cjelovit, kožnat, na licu zelen, svjetao, a na opaku (naličju) bjelkast, brašnat. Da ne vidiš žira, mislio bi, da je pred tobom lovorika.

Crnika se u Primorju još ne sbija u šumice, kao n. pr. u južnoj Istriji oko Pulja, već je porasla raztreseno kao grm ili stabalce od 5 cm. debljine. Ima je u dolini Rječine oko Žaklja, pak i na njezinu izvoru, gdje presenečuje svakoga botanika. To je najviša točka do koje se u Primorju uzpinje, a raste tu po pećinama sa bukvom i tisom. Na otocima, n. pr. na Rabu ima od crnike celih šuma, a na otočiću Košljunu, kod Krka, vidio sam baš omašnih stabala.

Liepo je stabalce zimzelene primorske flore i »planika« ili »planičac« (*Arbutos Unedo*) sa kožnatim, eliptičko-bodkastim, svjetlim lišćem i crvenim plodom, koji nalikuje jagodi i zovu ju zato istarski Hrvati »jagodica-rast«. U Primorju je planika riedka, no zato običnija po otocima. Na Krku ima od nje zimzelenih šumica, tu je tako obična, da ju seljaci za kolje sjeku i izvažaju. Cvate klimavim grozdom, cvietci su crvenkasti ili bielo-zelenkasti. Plod je crven, velik kao grašak, na površini hrapav i opojan. Cvate i preko zime, a spada medju vriesine (*Ericaceae*), te ju kao krasnicu sadimo po vrtovima.

Tu i tamo razraslo se je u Primorju »risje« (*Erica carnea*), zimzeleni, na 30 cm. visoki grmić sa sitnim, linealnim ili iglastim, prešljenasto poredanim listićima. To je zaista jedan od najkrasnijih samoniklih grmića, u kojega su klimavi, cjevnati, ružičasti cvjetci sabrani u jednostrani grozd. Ponajljepši su mu nakit tamno-grimizni, iztaknuti prašnici, koji se pričinjaju s daleka crni, zato naš narod taj grmić i »crnicom« zove.

Kod risja opazio sam zanimiv životni pojav. Ono razvija svoje cvjetne pupove preko zime, te su tamo u veljači već toliki, da se kod nekih i ona značajna boja prašnika opaža, no uza sve to, ipak se grmić do travnja ne razcvate, pa bilo u zimi i toplih dana. U travnju otvore se jednim mahom svi cvjetići i na risju se onda svačije oko rado pase.

Druga vrst vriesa razrasla se po Kvarnerskim otocima u stabalce i skupila u sitnogoricu; to je drvolika »resika« (*Erica arborescens*), koju žitelji otoka Krka takodjer izvažaju.

Još imamo u Primorju zimzelena grmlja i stabalaca; dvie su to vrsti »zelenike« (*Phillyrea latifolia* i *media*), koje Primorci »divlja maslina« zovu. Eleptičko ili dugoljasto lišće s obih je strana zeleno, cvjetci žutkasto-bieli, šiljkasti, plod krugljasto jajast. Lišće je debelo, kožnato, s toga podnaša vrućinu, kao i ljutu studenu buru. Zeleniku rabe u Primorju često za cimer ili kitu.

Zimzelen primorsku upodpunjuju i neke druge biline, od kojih je obična »veprina« ili »leprina« (*Ruscus aculeatus*). Iz gomoljasta podanka poraste izpravna, 30—60 cm. visoka, tamno zelena, obla stablika, dočim se okrajne grančice razviše u prilici plosnata, debela, bodkasta lista zato ju zovu i »ježevina«. Ove bi grančice mnogi držao za listove, nu pravi su listovi sitni kao ljuštice, u prvi mah jedva vidljivi i u dnu grančica porasli.

Veprina je bilina južne Evrope, te spada na zimzeleni pojas sredozemne ili mediteranske flore i siže tu i tamo u domovini daleko prama sjeveru. U Primorju, naročito u šumama hra-

stovim, gdje je tlo pećinasto, veprina je veoma obična i tako bujna, da uništuje svaku drugu bilinu, a tako je gusta, da se preko nje teško prolazi. Krasan je ona zimzeleni nakit primorske flore, jer joj se tamno-zelene grančice mjeseca studena ili prosinca okite velikim crvenim bobama.

Zanimiva je veprina svojim životom, kao i opisano risje. I ona vrućinu i zimu jednako podnaša, pa bila ova i tako ljuta, da živa pod ledište pade. Kod veprine vidimo nešto, što kod drugih bilina naše cvjetane ne opažavamo, da naime preko ljeta ne cvate, već joj se cviet tek u kolovozu otvara i cvate onda ciele zime do mjeseca travnja, kad joj se cviet razvije u onaj krasan plod, koji opet tek u zimi dozrieva. I zato ima na veprini u zimi i ploda i cvjeta. Veprina je dvodoma bilina; pestički je cvietak (ocvjeće) ljubičasto-zelen i posjeo u sredini listu naličnim grančicama, nad kojim se nagnuo zelen jezičac poput krovića, da ga štiti proti nepogodam vremena

A što da rečemo o najbujnijem zimzelenom nakitu hrvatskoga Primorja, o raznoličnom bršljanu (*Hedera Helix*). Po gornjoj se Hrvatskoj čovjek kadkada i utruđi, dok se u šumi na bršljan namjeri, no u Primorju je običan, kao nigdje u domovini.

Bršljan povija drveće, najradije hrastove, bršljan zasjenjuje kule, gradove, gradine, podrtine i mirine, on pretvara голу stieniu i pećinu u bujnu zelen i pritajiva tako strahotu krasa. U vinogradima (naročito oko Bakra) sve su ograde (gromače) bršljanom obrasle, a često se vine na vrbe i masline. I zidove i kuće i bliže stiene pokrio je u Bakru bršljan. Ploviš li u zimi parobrodom prama gradu, zapne ti oko o onu bujnu, tamnu zelen, koja povija malne polovicu gornjega grada. Poraste on u prilici grmova, uzdigne se kao stablo i udeblja kao stegno. Bršljan cvate od početka rujna do konca listopada, a plod, razvijajac se preko ciele zime, dozrieva istom s proljeća.

Kad u zimi bura huji i bruji, bršljan je vjerno zaklonište kosovca, škuljarića (palčića), nježne crljenke i drugih ptica, koje tu traže sigurno skrovište. Pa kad bura ne da ni ovcam, da na pašu izadju, evo čobanina, gdje se penje i propinje, trgajuć bršljan, kojim će ovce prehraniti.

Svaki nas pozna šparogu, koju u vrtovima gojimo, no riedji su, koji znadu, da tri vrsti šparoge samoničice u Primorju rastu. Jedna je krasan nakit primorske flore, jer je zimzelena. Ona se ne drži zemlje, već lazi po stablima i grmlju, uzdignuv se 2 do 3 m. visoko. Mjestimice tako je obična, da ovija malone svaki grm. Njezine tamno-zelene, krute i listu nalične grančice sa crno-modrim bobama liepo pristaju primorskoj zimzeleni. Gorke mladice sabiru se mjeseca travnja i jedu. Po vrsti je to *Asparagus acutifolius*.

Po kamenju i grmlju vije se i previja »tetivica« (*Smilax aspera*), u koje je kožnat, obrubom bodljast list, bijelo pjegast. S proljeća krasni tetivica (osobito oko Rieke) stiene svojim žutim grozdovima, a u zimi crnim bobama.

Pridamo li svemu tomu još i razne tajnocvjetke, koje se preko ciele zime po kamenju, medju razpuklinama, po zidovima i gromačama zelene, pa uz potočice i hladovita vlažna mjesta liepu onu »pavenku« (*Vinca minor*), koja se pruža poput saga: vidimo, da Primorac ima u zimi puno toga, što ga sjeća ugodna proljeća. Ima u Primorju bilina, koje inače pogibaju ili im lišće popada, no ovdje su i one zimzelene. Tako kuš ili žalfija (*Salvia officinalis*), žednjak žuti (*Sedum acre*), smilje (*Helichrysum augustifolium*), ostružice (kupine), zimolez (*Ligustrum vulgare*), ne gube lišća tako dugo, dok im mlado ne poraste.

Kuš je u Primorju veoma običan, a opet bilina krasa, kao i smilje. Lišće mu je preko ljeta zeleno, no preko zime gusto-pahuljasto, malone baršunasto. Debelo ono odjelo štiti ga valjda proti zimi i ledenoj buri.

Osim samonikle zimzeleni imamo u Primorju i gojenih vazdazelenih grmova i stabala, a na prvom je mjestu maslina ili uljika.

U vrtovima, vinogradima, oko kuća i po pećinama, porasla je tamno-zelena lovorika, koju Primorci »javorika« zovu. Osobito je bujna na Rieci, u Istri oko dražestne naše Opatije itd.

I lovorika je svojim životom zanimiva. Opazio sam, da se njezini krugljasti cvietni pupovi već u listopadu počmu razvijati, pak se onda razvijaju preko ciele zime do mjeseca veljače ili ožujka, kada lovorika tako bujno procvate, da se pod težinom cvieta grančice svijaju. Cvietni se pupovi i razpuknu, vide se dapače i prašnice, ali se lovorika ni za toplih zimskih dana ne razcvate.

Uz kuće po gradovima i selima nije riedka ugledna »pinija«, pak piramidalni »čempres«, a ne smijemo mimoići »ružmarin«, koji se je u Primorju razvio u velike grmove sa jakim i debelim granama. Čim sunce malo prigrrije, pupovi mu pucaju i cvate pod prostim nebom malone ciele zime. Najgizdavije mu je odielo mjeseca travnja, kad od zemlje do posljednje grančice pomodri. Osim ovih gojenih zimzelenih zastupnika ima i drugih, kojim je daleka domovina, a kod nas prezimuju i krasno napreduju. Po vinogradima i vrtovima vidjamo »juku« (Yuka aloefolia), Agave, Albizzie, Aloe, cedrove, Aucube, Evonymuse i razne kaktuse, od kojih Opuntia nana oko Bakra samoničice raste.

Podneblje u Primorju tako je blago, da još mjeseca prosinca ruže i karanfili cvatu, da oleandri pod prostim nebom prezimuju i u ljetu se plodom okićuju.

M A S L I N A.

Bilo je mjeseca svibnja g. 1877. kad sam došao u Primorje i u Bakru počeo službovati. Zanimalo me more, zanimali ljudi, zanimala ciela priroda. Bilo tu mnogo bilja, koje sam sada prvi put vidio. Da spomenem koprivic ili glangulić (*Celtis australis*), jud (*Pistacia Terebinthus*), šestilj (*Acer monspesul.*), šmriku (*Juniperus Oxycedrus* i *macrocarpa*), osobitu vrst jasena (*Fraxinus rostrata*), crniku (*Quercus Ilex.*), zeleniku (*Phillyrea*), te razne oblike hrastova. Među gojenim drvećem prvi put sam vidio lovoriku, badem ili mendulu, morganj (*Punica granatum*), ali kod Bakra pod vrhom Grbinom zagledao i prvi maslinjak, a u njem i prve masline.

Srce me je vuklo, da podjem tamo, i da poblize razgledam ono drvo, koje je na svijetu najkorisnije; ono drvo, koje poznajemo već od obćega potopa. Kad je starac Noje po drugi put izpustio goluba, vratio se pod večer sa maslinovom grančicom u kljunu, kao znak, da se je Bog svetom izmirio.

Pošao sam u maslinjak i tu si maslinu pomno razgledao i poslije ju pratio od cvieta do ploda. Porasla su tu stabla 4—6 m. visoka, ali bude maslina dalje prama jugu i viša. Badava sam se trudio, da uočim drvo ravna debela i ovdje i druguda po Primorju i otocima. Deblo je nakrivljeno, grbavo, izpucano, kora sivo-zelenkasta, a korjen osobito jak i snažan, razvrieživ se na daleko. Opazio sam i kod nekog samoniklog drveća, da izbija iz korjena sa više stabala, pa to našao i kod masline. Ima korjena iz kojeg izbije 3—5 stabala. Tanke, pridignute grane izprevijane su nepravilno na sve strane. Bodkasto i nabrano lišće nalikuje listu naše biele vrbe, samo je sitnije, na licu tamno-zeleno, na naličju (sdola) bjelkasto, iztaknutom srednjom žilicom i celim zavrnutim okrajcima.

Mjeseca lipnja počeo se po maslinama razvijati cviet, koji izbija iz listnih pazušica. I listom i cvietom nalikuje maslina svomu srodniku biserovu drvu, mečkovcu, kalini, kostenici ili zimolezu (*Ligustrum vulgare*), kojega ima kraj puteva, po šumama i živicama. Cviet je u masline biel, ljevkast, ima samo dva prašnika i jedan pestić, te više njih poraste na jednom hostu (šepuriki, češulji), tako, da cvieće visi iza svakoga lista poput grozda. Kada maslina procvate, zamiriši zrak laganim, ali ugodnim mirisom, te zamieni onaj blagi miris primorske vinove loze. Plod zovu u Primorju »uljika«, po otocima i »uljikva«, koji je dugoljasto-jajast. Nalikuje na drenulje ili drenine, pak i sitne šljive, te ima u sredini mesa tvrdu košticu »pešćunjku«.

Imamo pitomih i divljih maslina. Kao što podivlja n. pr. vinova loza, tako podivlja lahko i maslina. Takovih divljih maslina (*Olea europaea* var., *Oleaster*) ima po primorskim krasama, pećinama, gdje su obično grmolike, lišće im je zagasitije, a grane trnovite. Dalmatincu su to »brindičane«, dočim pitomu maslinu zove »maslina vlastita«.

Od masline poznamo sada do 30 vrsti i suvrsti, te osim obične raste u Maloj Aziji i Siriji kakovih 15 vrsti; 8 ih ima Afrika, a Australija 1, koja ne ima vienčića (cvieta, *Olea apetala*), I u našem Primorju pobilježismo više odlika. »Torkulice« su kao šljivice, te imaju oširi list, »fažolice« su duge kao fažol (pasulj, grah), »limbulice« su oble, »drobnice« sitne kao šmrikuljice

(plod od borovice), te najsladje i najbolje »uljenice«. Na otoku Krku oko Vrbnika rastu »lošinjke«, koje su debele i »slinjače«, kolik »orih« velike. U Dalmaciji po otocima poznaju »me-ganice« ili »mezanice«, »mesnice«, »bjelice«, »oblice«, »ponturice«, »mrčakinje«, »želudarice«, »dušice«, »zelenice«, uljavice i druge, kako nam to Visiani u svojoj klasičkoj flori Dalmacije za Dubrovnik zabilježio.

M a s l i n a.

Oko Velike Gospe uljike rado padaju; takove puste na zemlji dok pocrne i zovu ih »po-biranice« ili »zelenike«.

Uljike dozrievaju tek koncem studena, zato i uspieva maslina u krajevima blaga podneblja. U našem Primorju počima berba oko Katarinjina, kad dodju žene i djeca u maslinjake sa košaricama, da pobiru uljke, od kojih će kod kuće vaditi maslinovo ulje. Uljike se ne smiju sa

maslina stresati, jer se na zemlji zatepu, niti valja pustiti, da same od zrelosti popadaju, već ih treba rukama obirati. Ide to lagano, ali uztrpljivost i čistoća prvi su uvjet dobra ulja. Grane se povežu konopom i može se onda po njima hodati; maslinke obiru u košare ili rešeta, u koje ne mogu dosegnuti, pritežu kukom (kukastim štapom).

Masline ne rode svake godine jednako, nu ne stoji, da bi one samo svake treće godine obilno ponesle. Kao što druge voćke obrode više ili manje, tako je i sa maslinom, a glavno je, da plod ne pada, da ga kukci ne podjedaju, već da obstane i dozrije. Ima godina, kad maslina slabo cvati i maslinke bi na njoj lahko prebrojio, a znadu opet tako obroditi, da se pod težinom ploda grane svijaju.

Dok nisu u Primorju imali preša, metali bi uljike u vreću, ovu bacili u kopanicu, po njoj gazili i toplom ju vodom polievali. Ulje bi plivalo na površini, te bi ga odgrabili. Poslije izpraznili bi vreću, uljike metnuli pod žrvanj, onda ih vezali u manje vreće i prešali, polievajuć s gora opet toplom vodom. Danas imadu pojedine občine posebne preše, u kojima se uljike prešaju. Ulje, što se prvi put izciedi, zovu na Cresu »naravsko ulje«, dočim ono drugo zovu »komunsko« ili »prosto ulje«.

Poveća maslina daje po 24 vrča ulja, a veliko stablo, kako su ga nekoč prodavali, vriedilo je dukat, a na Cresu, kad se uhvatila cijena, po talir.

Naše kameno i kršno Primorje bilo bi još i pustije, da ne ima blagoslovljene masline, koja i na krasama i po rudinama uspieva, koja dapače morske hridi u pitome krajeve pretvara. Ne ima stabla, koje bi se k moru tako spuštalo, koje bi mu tako pristajalo, kao velekoristna maslina. Ona je najljepši ures morskoga žala, jer se u ljetu uz onu azurnu modrinu onako siva osobito iztiče, a po gotovo pak u zimi, kad je drugomu drveću i grmlju lišće popadalo, dočim je ona vazdazelena.

Za tiha vremena lišće joj je zagasito-zeleno, nu kad vjetar duva, tad je ono dvolično, jer se iztakne i sivo naličje te onda maslina nalikuje bijeloj vrbi. Debela hlada pod maslinom ne ima, jer joj je lišće sitno i pridignuto, t. j. ne stoji ploštice, kao u drugog drveća.

Maslina podnosi veliku vrućinu i ljutu studen, samo što se u ljetu, kad mnogomu drveću lišće pada, od vrućine sva kao ukoči, dočim je za burnih zimskih dana tamno-zelena. Za one ljute i neobične zime god. 1879., kad je i u Betlehemu snieg pao, oko Venecije more se smrzavalo, a kod nas ptice pogibale, kad je trs u Primorju jako stradao i ljudi ga na bremena kući prtili i lovorika kod Bakra pozebla: nije maslina stradala. Koju studen podnaša, svjedoči i 16. ožujak god. 1887. Naskočila silna bura sa sniegom i kišom, koja se odmah smrzнула. Lednice su visjele sa krovova, bršljana, trsova, one obrubile more, ali i masline pod bakarskim vrhom Grbinom; zaokupio ih led i k zemlji prignuo, ali nisu nastradale.

Maslina je veoma žilava i teško se daje uništiti. Popali ju, posjeci ju u zimi do korjena, ona se na skoro omladi, a iz žila izbijaju mladorasti, pripanjci, prirastci, priporci ili bikovi. Ovi se mogu vaditi i presaditi, gdje u maslinu izrastu.

Kod nas razvila se maslina u cielom Primorju i po otocima, gdje joj podneblje reć bi bolje prija, jer smo tu našli najkrasnije maslinjake; obrubila je ona morski žal cielom istočnom Istrijom, Primorjem do Dalmacije, no najbujnija je od Rieke do Senja.

Liepi su maslinjaci na Rieci, Trsatu, oko Kostrene sv. Lucije i Barbare, a naročito od Crikvenice do Selca, gdje zahladjuju i samu cestu tik mora i stvaraju tako ugodno šetalište uz žal morski. Ima tu baš debelih stabala, kojim korenje preko zime nagnjavaju, da ga od studeni čuvaju. Pod njima nije kamenito ili pjeskovito tlo pusto, već je tu marni Primorac zasadio vinovu lozu, krumpir, posijao pšenicu ili ječam, zasadio grah ili leću.

Prama Senju biva maslina sve riedja, nu vidjamo ju opet po vinogradima u Podgorju uz vjernu svojš-pratilicu, sladku smokvu.

Želiš li vidjeti prave maslinove šume, a ti zaplovi na otok Pag ili Rab. Cielu desnu obalu rabske morske drage zarubila je maslina, koliko ti oko daleko siže i u takovoj se zeleni iztiče

prijatni Barbat, dočim je na okolo grada na daleko vrhove, dolove i dolinice pokrila maslinova gusta šuma i drugo zimzeleno drveće, naročito vazdazeleni hrast crnika ili česmina.

Na otoku Krku veliki su maslinjaci oko Vrbnika, oko Baške nove i stare, pa onda onaj divotan maslinjak, što počima na podnožju Treskavca steruć se do grada Krka i zarubljujuć smokvama samu cestu. Od Punata do Kajnata, ljetnika biskupa krčkoga, reda se maslina do masline, vinograd do vinograda, dud do duda. I grad je Cres okružen ogromnom maslinovom šumom.

Za dobre ljetine dobije n. pr. Kostrena sv. Barbare do 30 barila ulja (barilo 107 starih funti), Selce 10 barila i ovo je u Primorju najbolje ulje; kad se stane žuto je kao maslo. Ono što se na dnu frižka ulja staloži, zove se »murka«.

Na Rieci, u starom koritu Rječine ima svaki dan brodica, koje se nakrcane uljem. Dovažaju ga u velikim bačvama, naročito sa otoka Cresa.

Uljike spremaju se za zimu u badnjiće. Najprije se popare slatkom ili morskom vodom, da im iztegne gorčilo i više se put potresu i posole. Ovako spravljene uljike jedu se priesne u zimi, a naročito su obljubljene debele lošinjke.

Dok nebijaše petroleja, svietio si Primorac po selima uljem, nalijav ga u lumin, koji je sada zamienio sa petrolejkom. Bez maslinova ulja ne bi on mogao obstati, jer si uljem začinja, na njem ribu frigu, meso peče, sprema u njega tuninu i za zimu spravlja. Maslinove grane nosi na cvjetnu nedjelju na blagoslov i pravi od njih »palme«.

Ulje je i ljekovito, a pomiešano solju dobar liek od upaline, pčelinjeg uboda, protuliek od otrova i zapeke. Kako je u Primorju i po otocima škorpijun (*Scorpio italicus*) dosta običan, među ga u ulje i mažu ranu, ako je koga ubô. Misle naime, da je takovo ulje, u kojem su živa škorpijuna utopili, ljekovitije i da brže njegov ujed iztegne.

Drvo od masline je zelenkasto, jedro i veoma tvrdo, te mu bijaše u davnini velika cjena.

Povjest nam grčka pripovieda, da si je Odysej svoj krevet od maslinova drva sgotovio, da je malj Herkulesov i držalo Peisandrosa bilo od istoga drva. Stari su Grci maslinovo drvo tako cienili, da ga ni bogovom nisu žrtvovali.

Danas rabi ono za raznu drvariju i rezbariju, dade se vrlo liepo olaštiti, čime se iztaknu na zelenkasto-žutoj podini crne oblačkom nalične pjege i žilice, a naročito se ciene oni predmeti, koji su od korjena priugotavljeni. Drvo je tu priroda tako izšarala, da se tomu moraš čuditi, te nalikuje florentinskomu mramoru.

Maslina nije domaća bilina, ako se je u nas i posve udomaćila. Obična evropska vrst potiče valjda iz Himalaje. Spominje se već prije Homerove dobe, u Feničani bijahu svakako prvi, koji su ju gojili i ciepi. U starom Egiptu nije uspievala, zato su Egipćani gojili jednu njezinu srodnicu (*Balanites Aegyptica*). Osobito znamenita bijaše maslina u Grka i Rimljana. Kekrops da ju presadio iz Syrije ili Male Azije u Athiku, gdje bijaše božici Minervi posvećena.

Od Grka presadjena bi maslina k Rimljanom, nu god. 571. pr. Isusa ne bijaše u Italiji jos jednoga stabla, ali za Pompeja bilo je već toliko maslina, da su Rimljani ulje izvažali. U Francezku, da su ju presadili još Feničani i tako se malo po malo razširila po svim zemljama oko Sredozemnoga mora. Kortez presadio je maslinu u Ameriku, gdje izvrsno uspieva, a početkom ovoga vieka prenešena bi i u Australiju.

Maslinova grančica bijaše od davna znak mira, pa ju i naš Primorac zatakne na Cvjetnicu za gredu, tram ili okvir kojega svetca, da bude u kući mira, sreće i blagoslova.

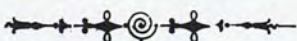
SADRŽAJ.

	Strana.		Strana
Opatija i okoliš	1	Sajam u Primorju	153
Ika i Lovran	14	Veliki Tuhobić	156
Na tjemenci Vele Učke	20	Smokvenica	161
Biser-zrno Liburnije	29	U samoći	163
Rieka	33	Uz morski žal	169
Ribolov u hrvatskom Primorju	49	Vinodol	181
Trsat	59	Trgatba u Primorju	191
Grobničko polje	67	Novi	198
Ovčar	73	Ženitbeni običaji u Novom	203
Dolina Rječine	81	Senj	209
Suhi Vrh i Pakleno	89	Hrvatski mornar	221
Kukuljansko jezero	97	Pogled u povjest grada Senja	233
Draga	102	Od Bakra do Dalmacije	241
Bakarski zaliev	108	Primorac i Primorka	269
Jutro na moru	114	Košnja	278
Bakarac	121	Svetkovine u Primorju	283
Gradnja i porinuće broda	125	Nješto o običajima starih Senjana	287
Bakar	126	Zimzelen hrvatskoga Primorja	293
Prošlost Bakra	140	Maslina	298
Put po moru	148		

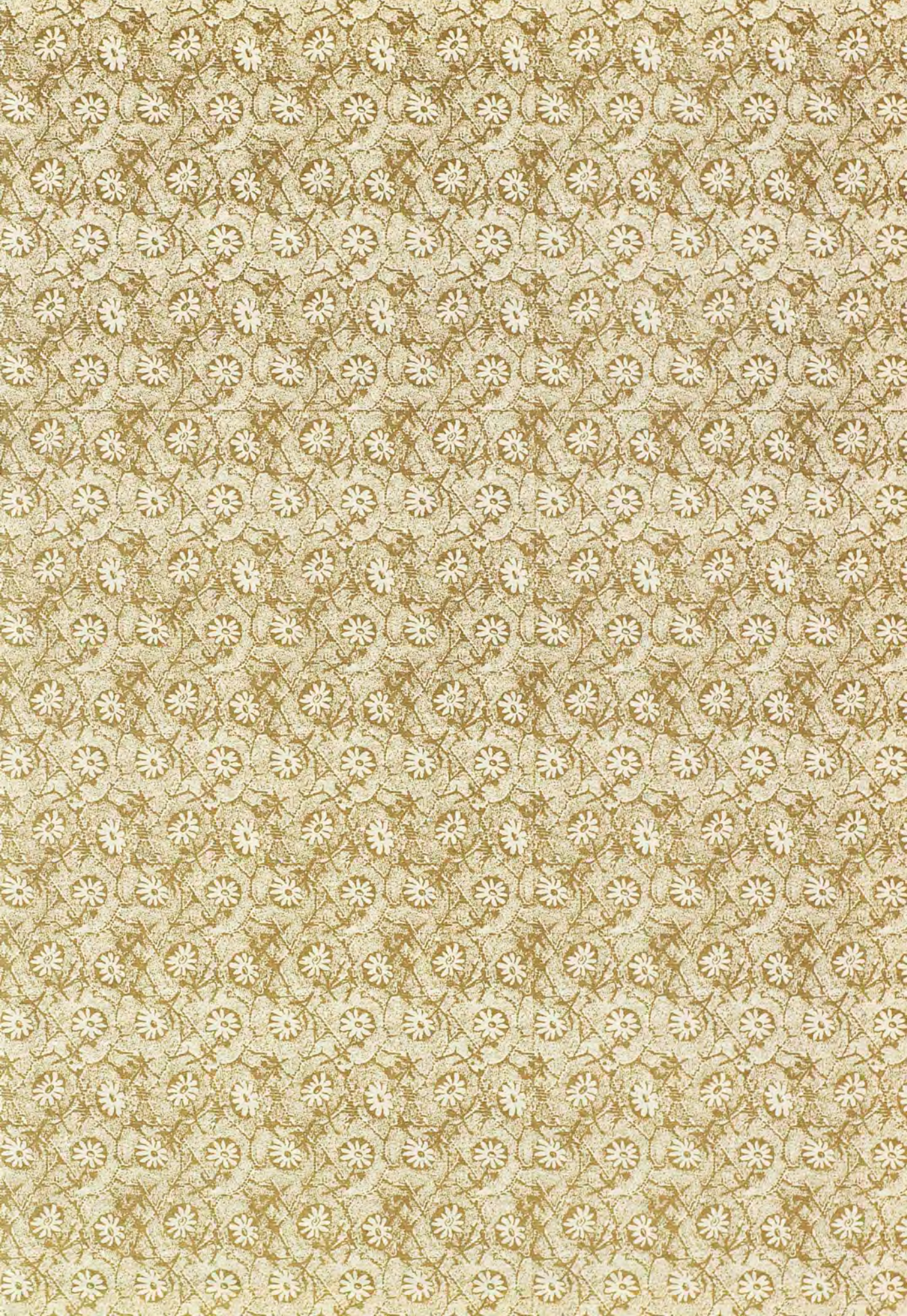

SLIKE.

	Strana.		Strana
Opatija	2	Crkva sv. Trojice	124
Villa Angiolina	6	Dilje	127
U perivoju Ville Angioline	7	Ulica u Zagradi gornjoj	133
Litrovov most u Opatiji	9	Bakar	137
Ika	15	Na trgu sv. Andrije. Poslije ribolova	141
Pogled na Lovran	16	Kuća iz Zagrade gornje	144
Berseč	17	Kuća mornara u Bakru	145
Mošćenice	18	Bakar sa istočne strane	153
Drąga kod Mošćenica	19	Ostrv Sv. Marka	156
Volosko	21	Frankapanski grad u Bakru	157
Ćićerija	24	Martinšćica	173
Veprinac	27	Dvorište Novigrada u Kraljevici	176
Kastav	30	Dvorište Zrinjskog grada. Zdenac u drugom dvo- rištu	177
Rieka	35	Novigrad u Kraljevici	184
Pristanište	39	Kraljevica	185
Plutača	40	Crikvenica	193
Corso	42	Novi (Vinodolski)	204
Kazalište	45	Nehaj grad	212
Štedionica	47	Pravoslavna crkva „Velike Gospojine“	213
Tunolovka u Bakru	51	Senj	217
Čozoti u riečkom zalievu	55	Majka bożja na Artu	220
Uzlaz na Trsat i crkva Majke bożje lauretanske	61	Svod preko Potoka u Senju	221
Nadgrobna ploča Elizabete banice Frankapanke † 1613.	64	Pogled na Nehaj-grad sa mola sv. Ambroza	224
Nadgrobna ploča kana Nikole Frankapana † 1647.	65	Biskupsko sjemenište u Senju	225
Grad Trsat	68	Biskupski dvor u Senju	228
Nutrina grada Trsata	69	Bribir	229
Grobnik	75	Mladenci iz Novoga	232
Dolina Rječine	79	Bribir sa sjeverne strane	241
Grobničko polje.	83	Sv. Juraj	245
Veliki Risnjak	93	Bag	249
Ulaz u bakarski zaliev	103	Narodne nošnje sa otoka Paga	256
1. Vel. drąga Sršćica. 2. Mala draga Sršćica.	109	Bura na moru	257
Pećine Plandišće	111	Dolomiti na Oštarijama	265
Bakarac	115	Od bure sviti hrastovi	272
Lokvica	117	Grizane	273
Slika hrvatskoga krasa	119	Tišina mora	281
Podrtine Hreljina. Gavranić. Crkva bl. dj. Marije i zvonik prijašnje župne crkve	123	Maslinov gaj kod Selaca	293
		Maslina	299

ISBN 953-158-003-0